

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Львівська політехніка»

На правах рукопису

РОМАНОВА АЛЬОНА СЕРГІЇВНА

УДК 340.12:111.32

**ЛЮДИНА У ПРИРОДНО-ПРАВОВОМУ ПРОСТОРИ:
ІНТЕЛІГІБЕЛЬНИЙ І СЕНСИБЕЛЬНИЙ ВИМІРИ**

12.00.12– філософія права

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук

Науковий консультант:
Сливка Степан Степанович,
доктор юридичних наук,
професор

Львів – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	4	
РОЗДІЛ 1 МЕТОДОЛОГІЯ ІСНУВАННЯ ЛЮДИНИ		
У ПРИРОДНО-ПРАВОВОМУ ПРОСТОРІ	16	
1.1 Еволюція наукової думки і концептуальних підходів до розуміння задекларованої проблематики	16	
1.2 Методологічний алгоритм пізнання природно-правового існування людини	29	
1.3 Природно-правова сутність людини у просторі	44	
Висновки до Розділу 1	61	
РОЗДІЛ 2 ІНТЕЛІГІБЕЛЬНІ ЗАКОНИ БУТТЯ ЛЮДИНИ		
У ПРИРОДНО-ПРАВОВОМУ ПРОСТОРІ	63	
2.1 Природно-феноменологічна сутність права	63	
2.2 Метафізична природа права як його самодостатність	86	
2.3 Природно-правовий простір як ідеальний вимір людського існування	103	
2.4 Свобода як фундаментальна характеристика буття людини у природно-правовому просторі	123	
2.5 Атитюди людини у природно-правовому просторі	140	
Висновки до Розділу 2	160	
РОЗДІЛ 3 СЕНСИБЕЛЬНА ЗДАТНІСТЬ ЛЮДИНИ УСВІДОМИТИ ПОЗИТИВНО-ПРАВОВЕ ПОЛЕ ДЕРЖАВИ		163
3.1 Свобідна воля як міра можливої самореалізації людини в державі ...	163	
3.2 Держава як варіативність соціальної еволюції людини	178	
3.3 Природно-правові властивості людини в державі	196	
3.4 Форми гармонійного співіснування людини і держави	213	
Висновки до Розділу 3	230	

РОЗДІЛ 4 ФІЛОСОФІЯ ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ

У ПРИРОДНО-ПРАВОВОМУ ПРОСТОРИ	232
4.1 Визначальні чинники правомірності існування людини	232
4.2 Природно-правове самоствердження людини в контексті правомірної поведінки	248
4.3 Поняття і форми суспільно-правомірної активності людини	267
4.4 Правовий ідеал як регулятор правомірної поведінки людини	286
4.5 Природно-правові особливості мотивації і стимулювання правомірної поведінки людини	300
4.6 Праволомна поведінка людини як порушення нормативно-ціннісних стереотипів природного права	317
4.7 Правовий вислід деонтологічної діяльності людини у природно-правовому просторі	337
Висновки до Розділу 4.....	355
ВИСНОВКИ	359
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	368

ВСТУП

Актуальність теми. Проблему буття людини вивчали в контексті традиційних питань про її сутність, сенс життя і взаємодію із суспільством як особистості, але становлення особистості тривалий процес протягом якого людина набуває соціального і психологічного образу через засвоєння виробничого і духовного досвіду суспільства. Дуже важко констатувати, що саме з цього моменту людина стала особистістю, адже процес особистісного становлення безперервний, а людиною вона є завжди і завжди існує у природно-правовому просторі, свідомо чи несвідомо впливаючи на нього і зазнаючи зворотного впливу.

Тому важливо задекларувати і дослідити «першооснову» – людину, процес особистісного буття якої протікає як постійна боротьба протилежностей між зовнішнім і внутрішнім у її самореалізації й життєдіяльності, а через відсутність в людини певних психолого-психічних властивостей, які дозволяють їй вважатися особистістю, людина не перестає існувати в природно-правовому просторі.

Людина, здійснюючи життєдіяльність в онтологічному просторі, формує внутрішні життєві плани, стратегії й установки на основі норм природно-правового і соціоприродного простору. Оскільки в кожній із соціальних систем і груп є приписи, санкції і норми, то вони висувають стереотипні вимоги до людини незалежно від її індивідуальних особливостей. Ці вимоги визначають поведінку людини в конкретній соціальній системі у формі виконання заданих соціальних функцій і ролей, і тільки від людини залежить, чи зможе вона визначити й закріпити пріоритетним правомірне самоствердження, навіть якщо її оточення буде протилежного спрямування.

Важливо пам'ятати, що в природно-правовому просторі постійно відтворюються стосунки між людьми, що проявляються у психологічному та моральному ставленні людини до людини, до об'єктів її інтересів і потреб. Тут ідеться і про пізнавальну, і про ціннісно-оціночну поведінку людини. Така поведінково-діяльнісна сутність людини заторкує духовно-культурну,

морально-оціночну, психоемоційну і навіть суспільно-економічну, політичну та інші сфери життєдіяльності людини, а також є результатом пізнання й усвідомлення власних інтересів, інтересів суспільних груп людей і людської спільноти загалом.

Сьогодні доводить, що немає нічого стабільного, що стосується життєдіяльності людини, навіть ідеал є змінною категорією і залежить від етапів розвитку того чи іншого суспільства. Не можна витворити певну модель існування людини у природно-правовому просторі і вважати її ідеалом, адже плин часу вимагає зміни буття людини.

Кожна наукова течія, яка розглядає проблему людини, має специфічне уявлення про її існування і життєдіяльність, взаємодію з іншими людьми. Тому аналізуючи особливості інтелігбельного і сенсбельного виміру існування людини у природно-правовому просторі, важливо звернути увагу на проблеми, що стосуються можливості вибору людиною того чи іншого виду поведінки, а також на проблеми самооцінки, системи цінностей, ціннісних орієнтацій та свободи.

Проблемним аспектом дослідження інтелігбельного і сенсбельного виміру людини у природно-правовому просторі є особливість врегулювання взаємовідносин людей задля забезпечення правового порядку і гармонії в суспільстві, шляхом підвищення правосвідомості і правової волі як визначального чинника правомірного існування людини. Важливою в цьому процесі є роль держави, як суспільного утворення в межах природно-правового простору.

Фактично, з часу виникнення людства в юридичній науці досі не сформовано єдиного концептуального розуміння взаємовпливу людини, права і держави. Щобільше, філософське осмислення існування людини в природно-правовому просторі триває і зараз. Цей процес доцільно проводити на основі інтелігбельного і сенсбельного вимірів, що дасть змогу всебічно осмислити умосяжні і чуттєві норми за якими людина самореалізується у природно-правовому просторі.

У дисертації використано теоретико-методологічний потенціал праць вітчизняних і зарубіжних учених-юристів і філософів різних періодів становлення філософсько-правової думки, а саме: праці Аристотеля, Ф. Бекона, М. Бердяєва, М. Вебера, Ю. Габермаса, Г. Гегеля, В. Гессена, Т. Гоббса, Г. Гроція, Е. Дюркгейма, Г. Еллінека, А. Камю, І. Канта, Г. Кельзена, Б. Кістяківського, О. Конта, М. Коркунова, Дж. Локка, А. Маслоу, П. Новгородцева, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, В. Соловйова, П. Сорокіна, Г. Спенсера та інших.

Їхні наукові судження і світоглядні позиції сприяли формуванню антропологічно-правових теорій, що привертали увагу до людини не тільки як до біологічної істоти, а насамперед як до найвищої цінності в межах буттєвого та соціоприродного простору.

Важливе значення для дисертаційної роботи мали також наукові досягнення таких визначних учених: А. Алексєєва, В. Алексєєва, С. Алексєєва, К. Бачіашвілі, В. Беха, В. Блюмкіна, Ю. Волкова, О. Гурлева, Е. Ільєнкова, І. Ільїна, В. Казначєєва, Д. Керімова, А. Ковлера, М. Кругова, В. Кушерця, Г. Левіна, В. Лозового, В. Малахова, В. Муляра, О. Мурзи, В. Оксамитного, Л. Петражицького, В. Петрушенка, В. Розіна, Р. Хамітова, Д. Чухвічова, С. Явоненко які окреслили модель правової картини світу. Їхні наукові концепції сприяли тому, що в межах антропологічної інтерпретації права формується і принципово новий підхід до конструювання сучасних правових норм, де враховано психологічні і біологічні стани людини, її морально-етичні, духовно-моральні цінності, конкретні умови, в яких перебуває людина, що вступає у правовідносини.

Антропоцентристський підхід у юриспруденції активно розробляли і розробляють також філософи й теоретики права сучасності. Чимало цінних ідей містять праці О. Балинської, В. Бачиніна, В. Бігуна, В. Вовк, Т. Гарасиміва, В. Грищука, О. Грищук, О. Данільяна, І. Жаровської, В. Ковальчука, А. Козловського, С. Максимова, В. Нерсєсянца, О. Омельчука, Л. Петрової, П. Рабіновича, С. Рабіновича, С. Сливки, А. Токарської, В. Ядова та ін.

Не применшуючи ролі та значення праць указаних науковців, зауважимо, що сьогодні малодослідженими залишаються природно-правова сутність

людини у просторі, природно-правові властивості людини в державі, визначальні чинники правомірного існування людини, особливості природно-правового самоствердження людини, праволомної поведінки людини як порушення нормативно-ціннісних стереотипів природного права.

Саме виокремлення інтелігібельного і сенсигельного вимірів дозволить окреслити форми гармонійного співіснування людей між собою, а також, людини і держави у природно-правовому просторі на основі відчуття позитивного поля держави частиною природно-правового простору, проекції природно-правового простору на позитивно-правове поле держави і рефлексії позитивно-правового поля держави на природно-правовий простір. Окреслена проблематика зумовила вибір теми дисертації.

Зв'язок роботи із науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації узгоджується з Основними науковими напрямами та найважливішими проблемами фундаментальних досліджень у галузі природничих, технічних і гуманітарних наук Національної академії наук України на 2014-2018 роки, затвердженими постановою Президії НАН України від 20.12.2013 р. № 179, а також безпосередньо пов'язана з науково-дослідною роботою кафедри теорії та філософії права Навчально-наукового Інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка» «Філософські та теоретичні концепції держави і права» (державний реєстраційний номер 0113U001356).

Мета і задачі дослідження. Мета дисертації – розкрити інтелігібельний і сенсигельний виміри існування людини у природно-правовому просторі з урахуванням класичних і новітніх наукових підходів.

Для досягнення мети дисертаційної роботи окреслено такі основні *задачі*:

– узагальнити еволюцію наукової думки та систематизувати концептуальні підходи до розуміння інтелігібельного і сенсигельного вимірів існування людини у природно-правовому просторі;

– запропонувати методологічний алгоритм пізнання природно-правового існування людини, щоб об'єктивно дослідити окреслену проблему;

- виявити особливості природно-правової сутності людини у просторі на основі її природно-правового становлення;
- продемонструвати науковий підхід до тлумачення природно-феноменологічної сутності права;
- розкрити метафізичну природу права як його самодостатність;
- обґрунтувати природно-правовий простір як ідеальний вимір людського існування;
- розглянути свободу як фундаментальну характеристику буття людини у природно-правовому просторі;
- здійснити класифікацію атитюдів людини у природно-правовому просторі;
- з’ясувати зміст свобідної волі як міри можливої самореалізації людини в державі;
- обґрунтувати державу як варіативність соціальної еволюції людини;
- виявити особливості природно-правових властивостей людини в державі;
- проаналізувати форми гармонійного співіснування людини і держави на основі паритету у взаємовідносинах;
- охарактеризувати визначальні чинники правомірного існування людини;
- виявити умови природно-правового самоствердження людини через правомірну поведінку;
- розкрити поняття і форми суспільно-правомірної активності людини;
- обґрунтувати правовий ідеал як регулятор правомірної поведінки людини;
- виявити природно-правові особливості мотивації і стимулювання правомірної поведінки людини;
- обґрунтувати необхідність введення у науковий обіг поняття «праволомна поведінка людини» в контексті порушення нормативно-ціннісних стереотипів природного права;
- здійснити правовий вислід деонтологічної діяльності людини у природно-правовому просторі.

Об’єктом дослідження є природно-правовий простір реалізації людиною інтелігібельних і сенсибельних онтологічних засад.

Предмет дослідження – інтелігібельний і сенсибельний вимір

закономірності існування людини у природно-правовому просторі.

Методи дослідження обрано з огляду на задачі, виокремлені у науковій роботі із урахуванням об'єкта і предмета дисертації. Методологію роботи склали філософсько-правові підходи та наукові методи, що ґрунтуються на вимогах об'єктивного і всебічного аналізу суспільних явищ правового характеру. Так, *аксіоматичний метод* використовувався у дослідженні «аксіоми», про те, що праволомна поведінка людини є порушенням нормативно-ціннісних стереотипів природного права (підрозділ 4.6). Зауважимо, що *метод сходження від абстрактного до конкретного* при дослідженні правового ідеалу як регулятора правомірної поведінки людини, ми трактували як сходження від сенсильного до інтелектуального (від чуттєвого осмислення до раціонального) (підрозділ 4.3). *Метод переведення історичного в логічне* застосовувався при осмисленні еволюції наукової думки і концептуальних підходів до розуміння задекларованої проблематики (підрозділ 1.1). *Діалектичний підхід* у роботі був використаний для аналізу генези формування та розвитку антропологічно-правових процесів і явищ, зокрема природно-правової сутності людини у просторі, правової поведінки людини, правового ідеалу, причин і наслідків праволомної поведінки людини (підрозділи 1.3, 4.2, 4.3, 4.6). *Метод формалізації* дозволив спростити наукове пізнання у процесі дослідження природно-феноменологічної сутності права (підрозділ 2.1) та метафізичної природи права як його самодостатності (підрозділ 2.2). *Метод емпатії* використано у процесі дослідження атитюдів людини у природно-правовому просторі (підрозділ 2.5); розкритті змісту свобідної волі як міри можливої самореалізації людини в державі (підрозділ 3.1); природно-правового самоствердження людини в контексті правомірної поведінки (підрозділ 4.2) та природно-правових особливостей мотивації і стимулювання правомірної поведінки людини (підрозділ 4.5). *Метод асоціативного експерименту* залучено для дослідження природно-правового простору як ідеального виміру людського існування (підрозділ 2.3) та свободи як фундаментальної характеристики буття людини (підрозділ 2.4). За допомогою *методу відображення* було нагромаджено та здійснено подальше кількісне перетворення на нову систему знань фактів щодо природно-правових

властивостей людини в державі (підрозділ 3.3), форм гармонійного співіснування людини і держави (підрозділ 3.4). *Системно-структурний* метод був використаний у процесі дослідження визначальних чинників правомірного існування людини (підрозділ 4.1). Застосування *антропологічного та аксіологічного підходу* дало змогу здійснити правовий вислід деонтологічної діяльності людини у природно-правовому просторі (підрозділ 4.7) та розкрити правовий ідеал як регулятор правомірної поведінки людини (підрозділ 4.4).

За допомогою методу семантичного аналізу поглиблено розглянуто методологічний алгоритм пізнання природно-правового існування людини (підрозділ 1.2).

Із-поміж спеціальнонаукових методів використано ще й *соціально-психологічний* – для дослідження розуміння держави як варіативності соціальної еволюції людини (підрозділ 3.2).

У дослідженні також використано закони і методи *аналізу й синтезу, індукції і дедукції, порівняння та узагальнення*. Метод *узагальнення* допоміг сформулювати висновки, відобразити основні положення й результати дослідження. Комплексне використання підходів та методів дало змогу сформулювати низку нових наукових положень і пропозицій.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дисертація є першим в українській юридичній науці комплексним монографічним дослідженням людини у природно-правовому просторі на основі інтелігібельного і сенсигбельного вимірів.

На підставі результатів дослідження одержано нові наукові положення, висновки та пропозиції, що виносяться на захист, зокрема:

вперше:

– запропоновано комплексне дослідження природно-правової сутності людини у просторі на основі її природно-правового становлення, що є множиною онтологічно-обґрунтованих метаантропологічних, антропологічних, еволюційних, інтелігібельних і сенсигбельних установок, які спрямовані на правомірну поведінку людини;

– визначено форми гармонійного співіснування людини і держави на основі паритету у взаємовідносинах: відчуття людиною позитивно-правового поля держави у природно-правовому просторі; проекція людиною природно-правового простору на позитивне поле держави; рефлексія позитивно-правового поля на природно-правовий простір;

– обґрунтовано праволомну поведінку людини як порушення нормативно-ціннісних стереотипів;

– запропоновано методологічний алгоритм пізнання природно-правового існування людини;

удосконалено:

– концептуальні підходи до розуміння людини з погляду її функціонування у природно-правовому просторі;

– основні положення антропології права із зазначенням, що свобода є фундаментальною характеристикою буття людини у природно-правовому просторі;

– видову характеристику атитюдів людини у природно-правовому просторі з виділенням нових критеріїв класифікації;

– класифікацію умов природно-правового самоствердження людини через правомірну поведінку у позитивному полі держави;

– критерії природно-правової мотивації і стимулювання правомірної поведінки людини;

– поняття та форми суспільно-правомірної активності людини;

– правовий вислід деонтологічної діяльності людини у природно-правовому просторі.

набули подальшого розвитку:

– правова характеристика свободної волі як міри можливої самореалізації людини в державі;

– твердження про те, що метафізична природа права є визначальним критерієм його самодостатності;

– науковий підхід до тлумачення природно-феноменологічної сутності права;

– уявлення щодо значущості правосвідомості і правової волі для правомірного існування людини;

- обґрунтування природно-правового простору як ідеального виміру людського існування;
- наукові розвідки щодо природно-правових властивостей людини в державі;
- напрями вдосконалення держави як варіативності соціальної еволюції людини;
- положення щодо правового ідеалу як регулятора правомірної поведінки людини.

Практичне значення одержаних результатів визначається тим, що запропоновані й обґрунтовані в дисертації наукові положення, висновки та пропозиції придатні для використання:

1) *у правозастосовній діяльності* – для узгоджень практики застосування нормативно-правових актів із загальнолюдськими цінностями, які становлять зміст вимог природного права та оптимізації діяльності працівників правоохоронних органів (акт впровадження у практичну діяльність Головного управління Національної поліції у Львівській області від 24 серпня 2016 р. № 2930/13/07-2016).

2) *у науково-дослідній діяльності* – для подальшого наукового аналізу філософсько-правових засад становлення людини у природно-правовому просторі та позитивному полі держави, виявлення нових вимог та чинників гармонійного співіснування людини і держави в онтологічному просторі;

3) *у педагогічній діяльності* – у процесі підготовки підручників, а також під час викладання в юридичних навчальних закладах таких курсів, як «Філософія права», «Проблеми філософії права», «Антропология права», «Теорія природного права», «Соціологія права», а також відповідних спецкурсів (акт впровадження Національного університету «Львівська політехніка» у навчальний процес від 05 липня 2016 р. № 67-01-1479).

Апробація результатів дисертації. Дисертаційна робота обговорювалася на науково-методичних семінарах та на засіданнях кафедри теорії та філософії права Навчально-наукового Інституту права та психології НУ «Львівська політехніка».

Окрім цього, основні положення дисертації висвітлено у доповідях і

повідомленнях на таких науково-практичних заходах, як: Всеукраїнський круглий стіл «Порівняльне правознавство: загальнотеоретичні та галузеві аспекти» (м. Львів, 22 травня 2009 р.); II Всеукраїнський круглий стіл «Державотворення та правотворення в Україні крізь призму дотримання прав людини: ретроспектива, сучасні проблеми та наукове прогнозування» (м. Львів, 10 грудня 2010 р.); II Регіональний круглий стіл «Проблеми державотворення та правотворення в Україні» (м. Львів, 18 лютого 2011 р.); III Всеукраїнський круглий стіл «Державотворення та правотворення в Україні крізь призму дотримання прав людини: ретроспектива, сучасні проблеми та наукове прогнозування» (м. Львів, 9 грудня 2011 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Теоретичні та практичні проблеми адаптації національного законодавства України до світових стандартів правового регулювання» (м. Донецьк, грудень 2012 р.); I-а Регіональна науково-практична конференція «Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку» (м. Львів, 11 квітня 2013 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання публічного та приватного права у контексті сучасних процесів реформування законодавства» (м. Херсон, 26-27 квітня 2013 р.); VI Міжнародна науково-практична конференція «Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку» (м. Суми, 18-19 травня 2013 р.); II Всеукраїнська науково-практична конференція «Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави» (м. Львів, 12 червня 2013 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Особливості нормотворчих процесів в умовах адаптації законодавства України до вимог Європейського Союзу» (м. Херсон, 14-15 червня 2013 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Сучасне державотворення та правотворення: питання теорії та практики» (м. Одеса, 4-5 жовтня 2013 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Права та обов'язки людини у сучасному світі» (м. Одеса, 6-7 грудня 2013 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми прав людини, держави та вітчизняної правової системи» (м. Дніпропетровськ, 27-28 грудня 2013 р.); III Международная научно-практическая конференция «Актуальные проблемы современной науки в 21

веке» (г. Махачкала, 28 декабря 2013 р.); Medzinarodna vedecka konferencia «Ludske a obcianske prava a slobody: mechanizmus ich implementacie a ochrany v roznych odvetviach prava» (Bratislava, Slovenska republika, 19-20 septembra 2014 r.); Міжнародна науково-практична конференція «Людина і закон: публічно-правовий вимір» (м. Дніпропетровськ, 7-8 листопада 2014 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Другі Таврійські юридичні наукові читання» (м. Сімферополь, 7-8 листопада 2014 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Тенденції та пріоритети реформування законодавства України» (м. Херсон, 12-13 грудня 2014 р.); IV-а Всеукраїнська науково-практична конференція «Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави» (м. Львів, 27 травня 2015 р.); Международная научно-практическая конференция «Правовые реформы в Молдове, Украине и Грузии в контексте евроинтеграционных процессов» (г. Кишинёв, 7-8 ноября 2015 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Реформування національного та міжнародного права: перспективи та пріоритети» (м. Одеса, 23-24 січня 2015 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Перспективні напрями розвитку сучасної юридичної науки» (м. Кривий Ріг, 30-31 січня 2015 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Право і держава: проблеми розвитку і взаємодії у ХХІ ст.» (м. Запоріжжя, 30-31 січня 2015 р.); Науково-практична конференція «Правові, соціально-психологічні та інформаційні процеси державотворення в контексті євроінтеграції» (м. Львів, 8-9 лютого 2016 р.); Medzinarodna vedecka konferencia «Pravna veda a prax v tretom tisícročí» (Kosice, Slovenska republika, 27-28 februar 2015 r.); III-я Науково-практична конференція «Державотворення та право творення в Україні: проблеми та перспективи розвитку» (м. Львів, 11 квітня 2016 р.); II-а Науково-практична конференція «Державотворення та право творення в Україні: проблеми та перспективи розвитку» (м. Львів, 16 квітня 2015 р.); Всеукраїнська наукова конференція «Історія і сучасність філософії права : до 190-річчя від дня народження Памфіла Юркевича» (м. Львів, 19 травня 2016 р.).

Публікації. Основні положення та результати дисертації викладені в

індивідуальній монографії та у 53 публікаціях, з них 25 наукових статей, 20 із яких – у журналах і збірниках, що входять до переліку фахових наукових видань України, в тому числі, включених до міжнародних наукометричних баз «Web of science», «Index Copernicus»; 5 статей – в періодичних іноземних виданнях (Республіка Молдова), а також у 28 тезах виступів на науково-практичних заходах.

Обсяг і структура дисертації. Структура й обсяг дисертаційної роботи обумовлені метою, задачами та предметом дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, що поділені на дев'ятнадцять підрозділів, висновків до розділів, загальних висновків та списку використаних джерел. Повний обсяг дисертації становить 417 сторінок, із них 368 сторінок основного тексту. Список використаних джерел становить 49 сторінок (654 найменування).

РОЗДІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЯ ІСНУВАННЯ ЛЮДИНИ У ПРИРОДНО-ПРАВОВОМУ ПРОСТОРИ

1.1 Еволюція наукової думки і концептуальних підходів до розуміння задекларованої проблематики

Зважаючи на абстрактність змісту позитивістських концепцій права, в основі яких лежить звичайний емпірично-аналітичний метод дослідження, тобто аналіз припущень і дефініцій, зазначимо, що обґрунтованим є розгляд концепції існування людини в природно-правовому просторі.

Існування людини, будучи центральним поняттям екзистенціалізму, трактується ученими як унікальна особистісна сутність людини, що втілює в собі духовну та психоемоційну неповторність особи [546].

Щодо буття людини, то у ньому можна виокремити деякі найбільш характерні форми, а саме: - предметно-практичну (людина як фізичне тіло впливає на інші фізичні тіла з метою задоволення певних потреб); - практика соціального творення (неможливість бути людиною поза соціальним оточенням, вижити в ізоляції від інших людей без обміну досвідом); - самотворення, самодіяльність (людина формує свій духовний світ, конструює проекти перетворення світу, прагнучи створити гідне середовище, в якому можна жити і пізнавати світ [387, с. 31].

Важливо розуміти, що нема чіткого розмежування між вказаними основними формами буття людини. Науковці-філософи, мабуть, зможуть додати ще й інші форми, але в межах означеного дослідження, ми не вважаємо за доцільне вести активну дискусію щодо доцільності розмежування цих категорій за наявними ознаками, тому, що прагнемо уникати поглибленого філософського спрямування дослідження.

Саме тому, на нашу думку, у філософсько-правовому дослідженні не буде огріхом вживання цих термінів як подібних, синонімів, адже такий підхід не впливатиме на розв'язання поставлених у роботі завдань.

Цим займається філософсько-правова антропологія, що й відрізняє її від усіх наук, які розглядають людину в контексті вузькопрофільного підходу (психологія, біологія тощо) [28, с. 48].

Для емпіричного спрямування сучасної юридичної антропології авторитет зовнішнього спостереження і сприйняття визнається, по суті, безумовним, оскільки результати діяльності мислення в процесі пізнання права мають підтверджуватися емпіричним спостереженням. Тобто сприйняття має бути основою пізнання права, відповідно, людина визнається реальним конкретним суб'єктом права, причому людина як індивідуальність, «у всій повноті своїх властивостей і проявів» [34].

Філософсько-антропологічні вчення, на які спирається юридична антропологія, філософія права, завжди тяжіли до розуміння людини на рівні її відносної або абсолютної самостійності і незалежності від об'єктивних сфер буття, зокрема правової реальності як першооснови, що творчо впливає на них і формує їх.

Як стверджує Б. Григорян, якщо розглядати антропологічний підхід/принцип у філософії з уваги на його найвагоміші, загальні риси, а не конкретні історичні форми, то його суть зводиться до спроби визначити основи і сфери «власне людського» буття, людської індивідуальності, суб'єктивно-творчі можливості людини, зробити її «мірою всіх речей» і через неї (людину) пояснити і її власну природу, і зміст та значення навколишнього світу [138, с. 104]. Крім того, для антропологічної філософії характерне прагнення виділити в ролі спеціального предмета філософського пізнання також і людину як індивідуальність в різноманітних вимірах, що розкривають її природу і специфічні властивості.

По суті, зазначає А. Ничипорович, людина як індивідуальність є первинною для антропологів, а суспільство вже походить від індивідів [349, с. 98–109]. Представники різних напрямів філософської антропології, заперечуючи об'єктивну зумовленість сутності людини (і матеріальну, і ідеальну), намагаються експлікувати своє розуміння людини й дійсності навколо неї з розуміння людського існування і через нього. У глибинних

сферах внутрішнього, індивідуального життя людини, у її духовно-моральній, підсвідомо-іраціональній, антропобіологічній суб'єктивності вони намагаються знайти справжні основи людської свободи і творчості, які, на їхню думку, визначають форми і норми індивідуального та соціального буття [8, с. 143–149].

Велика кількість напрямів у дослідженні людини в онтологічному просторі свідчить про те, що філософська антропологія не створила єдиної концепції розуміння людини, та й, мабуть, і не створить, бо кожен аспект людської життєдіяльності настільки неповторний і багатогранний, що було б нелогічно і навіть антинауково звести таке дослідження до якихось рамок.

Кожна наукова течія, яка розглядає проблему людини, має специфічне уявлення про існування і життєдіяльність людини, її взаємодію з іншими людьми. Проблема існування людини розглядали в контексті традиційних питань про сутність людини і сенс її життя, свободу волі і сутність свідомості, взаємодію людини і суспільства.

У межах нашого дослідження ми не можемо розглянути всі особливості філософського і філософсько-правового підходів до проблеми існування, розвитку, поведінки, самовизначення людини. Насамперед, проаналізуємо праці філософів-класиків – Ж.-Ж. Руссо, І. Канта, А. Шопенгауера, Ф. Ніцше та ін.

Так, І. Кант у своїй філософії розкривав проблематику свободи волі, в межах якої найчастіше порушували питання про особистісну сутність людини в рамках онтологічного і природно-правового простору. Він, зокрема, розглядав питання про можливість свобідної волі загалом як явища. Зауважмо, що феномен свобідної волі є необхідною умовою природно-правового існування людини. Людина, стверджує І. Кант, існує і у світі явищ, і у світі речей самих по собі. Проте вільною вона є саме в другому світі, де не поширюється причинний зв'язок. Натомість у першому світі, де причинний зв'язок є необхідністю, людина цілком підпорядкована цій необхідності і тому не є свобідною.

І. Кант розглядає також свобідну волю, реалізовану в одиничній істоті, яка в процесі свого функціонування прагне обмеження інших і навіть повного

їх підпорядкування собі, а отже, хоче знищити свободні волі інших істот. Отож, свободна воля прагне до самознищення: «варто тільки ближче придивитися до помислів і бажань людей, як ми всюди натрапимо на їх дороге їм Я, яке завжди впадає у вічі: саме на ньому ґрунтуються їхні наміри...» [201, с. 232]. Оскільки існування свободи волі пояснюється тим, що людина живе ще й у світі речей самих по собі, то свобода волі може визначатися не лише за допомогою емпіричних явищ, а й чистим розумом.

Тож, якщо «розум неодмінно визначає волю», якщо «воля є здатністю вибирати тільки те, що розум незалежно від схильності визнає практично необхідним», якщо «безумовне... веління не залишає волі ніякої свободи щодо протилежного» [201, с. 238], чи не означає це, що воля обмежується ззовні, тому й не існує її свободи? Із цього приводу І. Кант зазначає, що воля є не що інше, як практичний розум, який сам собі наказує, що має відбуватися [201, с. 249]. Отже, І. Кант роз'яснює не тільки чому можлива свободна воля, а й за яких умов можлива добра (позитивна, правильна) свободна воля.

А. Шопенгауер проблему існування, розвитку й особистісного становлення людини розглядає у зв'язку з питанням ірраціональності людської волі. Центральне поняття всієї його філософії – поняття світової волі, яке він вводить для того, щоб пояснити схильність людини бути заручником її ж ірраціональної волі й одночасно виправдати людину. Учений стверджує, що світова воля абсолютно ірраціональна і є підставою для всього наявного: породжує все (шляхом процесу об'єктивації) й керує всім. А воля, якою наділена кожна людина, – це лише одна з багатьох форм об'єктивації цієї світової волі. Отже, перша настільки ж ірраціональна, як і друга. Звідси людина, що є маріонеткою в руках світової волі, не винна в тому злі, яке вона творить, і в тих жорстоких способах самореалізації в онтологічному просторі, до яких вона постійно вдається [603, с. 467].

У природному стані, на всіх щаблях об'єктивації волі обов'язково панує постійна боротьба між індивідами, що сповна наділені волею [603, с. 468]. На вищому – людському рівні об'єктивації – кожен суб'єкт пізнання (людина) є насправді й усвідомлює себе мікрокосмом, який треба вважати рівним

макрокосму, а також позиціонує себе осередком Всесвіту, відноситься до власного існування й добробуту ревніше, ніж до всього іншого, і навіть, піддаючись природному пориву, готовий знищити світ, аби тільки зберегти своє «Я». Такий підхід є егоїзмом, що властивий усім [603, с. 290]. Але людина не повинна самостверджуватися як егоїст. Тобто вона має вийти з-під диктату світової волі і «творити» на основі норм природно-правового простору власну свободну волю.

Найефективнішими способами звільнення від «насилля» волі, за А. Шопенгауером, є моральні, а серед них – той, який формується на співчутті. Головний принцип неегоїстичної поведінки, на думку філософа, полягає в тому, щоб нікому не зашкодити, а, навпаки, допомагати всім, наскільки це можливо [603, с. 326].

Стосовно Ф. Ніцше, то не вважаємо за потрібне глибоко аналізувати його праці, що розкривають проблему свободи і волі людини. Зазначимо лише, що погоджуємося з думкою Д. Шапсугова щодо влучності тези Ф. Ніцше про те, що зазвичай люди бояться своєї унікальності, прагнуть «належати до маси», а у світі є єдиний шлях, яким ніхто не може йти, окрім самої людини [596, с. 420]. Тобто тут констатується необхідність зв'язку між людиною, її індивідуальністю і самоствердженням. Водночас філософи розглядають різні види самоствердження людини. Так, А. Шопенгауер вважає, що самоствердження, самовизначення і самореалізації людина досягає завдяки приниженню інших, «піднесенню» над ними, а Ф. Ніцше – завдяки піднесенню над своїм «Я», над самим собою.

У контексті розгляду особливостей існування людини у природно-правовому просторі важливо звернути увагу на проблеми, що стосуються можливості вибору людиною того чи іншого виду власної поведінки, а також на проблеми самооцінки, системи цінностей, ціннісних орієнтацій та свободи.

Щодо зв'язку свідомості людини і її свободи деякі науковці зазначають, що інтеріоризація тісно пов'язана з мисленням людини. Процес мислення, а як наслідок, осмислення людиною власної поведінки, зароджується з моменту, коли вона починає внутрішньо «обдумувати» свою життєдіяльність. Очевидно,

що здійснення вибору передбачає оцінку, відповідь на запитання, що добре, а що погано, зокрема і в поведінці людини. Кардинально змінити поведінку людини може тільки самооцінка. Свідомість породжує вибір, людську свободу. Тож оскільки людина наділена свідомістю, вона має «право» вибору. Свобода – це і є здатність діяти відповідно до заздалегідь ухвалених рішень. Звичайно, безглуздо говорити про свободу, якщо не існує об'єктивних можливостей вибору [416, с. 184].

У наведеному міркуванні свідомість пов'язано з внутрішнім переживанням, із самооцінкою людини. Інше розуміння свідомості: людина наділена даністю її уявлень, ціннісних установок, а також здатністю предметно сприймати світ.

Важливо обґрунтувати можливість і необхідність ціннісного самовизначення людини. Слушно в літературі зауважено, що свідомість людини породжує ситуацію вибору, у якій людина керується ціннісними критеріями. Зазвичай навколо себе і в собі самій людина знаходить безліч різних ціннісних орієнтацій, іноді недосконало узгоджених між собою, і безліч думок про світ, природно-правовий простір, одні з яких чомусь вважаються істинними, а інші – хибними.

Щодо особливостей існування людини у природно-правовому просторі, то варто зазначити, що процес особистісного буття протікає як постійна боротьба протилежностей між зовнішнім і внутрішнім у самореалізації і життєдіяльності людини. Людина, здійснюючи життєдіяльність в онтологічному просторі, на основі норм природно-правового і соціоприродного простору формує внутрішні життєві плани, стратегії й установки. Оскільки в кожній із соціальних систем і груп є приписи, санкції і норми, які й висувають стереотипні вимоги до людини незалежно від її індивідуальних особливостей, то вони й визначають її поведінку в конкретній соціальній системі – через виконання заданих соціальних функцій і ролей. Тож тільки від людини залежить, чи зможе вона визначити (закріпити) пріоритетним правомірне існування, навіть якщо її оточення дотримуватиметься протилежних поглядів.

Свою поведінку людина вибудовує відповідно до своєї ціннісної

орієнтації і мотивації, які й визначають її внутрішній світ та основи життєдіяльності, а також відтворення цінностей життя і культури. Тому погоджуємося з тим, що дослідити існування і мотивації поведінки людини у природно-правовому просторі неможливо без вивчення аксіологічних моментів взаємозв'язку людини і права [2, с. 83].

Зараз активно розвиваються антропологічні дослідження, виробляються нові шляхи пізнання внутрішнього світу людини. Не випадково правознавці звертають увагу на гуманістичні коріння антропологічної парадигми. Так, А. Саїдов справедливо називає об'єктивними передумовами зростання значення антропології права: по-перше, дедалі більше значення гуманізації правознавства; по-друге, буття людини у сфері права й утвердження свободи людини, генерацію правових культур, що породжують свободу, а також буття «правової людини» в сучасних правових системах, у національних, етнічних, релігійних і культурних спільнотах; по-третє, розвиток інституційних елементів правової держави і громадянського суспільства (людини, держави, правової практики); по-четверте, зростаючу роль країн, що розвиваються, і традиційних правових систем, що характеризуються багатьма самобутніми рисами і тенденціями, культурними відмінностями; по-п'яте, розширення економічних і культурних, науково-технічних і правових зв'язків між державами [459].

Відзначимо, що антропоцентристський підхід у філософії права активно розробляв Н. Алексєєв. На його переконання, будь-яке правило поведінки перетворюється на правову норму лише тоді, коли передбачає особливого носія зі здатністю взаємного «визнання», виражає реалізацію цінності і сформульоване в особливій схемі «права – обов'язки». У процесі характеристики суб'єкта права (саме суб'єкта права, а не суб'єкта моралі, політики чи інших сфер людського буття) Н. Алексєєв розглядає його як носія правосвідомості, основною характеристикою якого є першість серед усіх цінностей [13]. Тому одним із центральних моментів його праворозуміння є ідея правової чуттєвості як первинного чинника виникнення права, а також підхід, за яким відмінною рисою правосвідомості виступає її функціональна характеристика, що полягає у визнанні загальнолюдських цінностей.

Поняття визнання Фіхте розглядає як можливість самоусвідомлення людини. Філософ першим вказав, що право є вкоріненим у свідомості людини принципом соціального буття. Він вважав, що умовою самосвідомості конкретної емпіричної істоти, тобто умовою самовизначення конкретного індивіда може бути тільки наявність інших розумних (вільних) істот [575, с. 310], тобто людина тоді стає людиною (за Фіхте, людина – це істота, що володіє самосвідомістю і розумом), коли визнає собі подібних, рівних і вільних людей.

Антропологічний підхід до права дозволяє висвітлити нові грані правової реальності, правового життя людини, яких не розкривало позитивістське праворозуміння. Антропологія права налаштована на вивчення правових форм та умов життя людини в суспільстві. Різне розуміння людини в правових культурах свідчить, що право твориться вільною волею людини. Тому проблема свободи також є проблемою юридичної антропології, що висвітливо в наступних підрозділах. Для юридичної науки, завданням якої є нормативно впорядковувати суспільне життя, особливо важливо використовувати висновки і дані антропологічних методів, оскільки це допомагає встановити, як саме норми права сприяють становленню «правової людини», а також вказує на «правове буття людини».

Отже, можна констатувати, що існує колективістська (спрямована на вивчення колективних суб'єктів правової культури – народів, етнічних спільностей, соціальних груп) й індивідуалістична парадигми (налаштована на аналіз правового буття людини в сучасному і традиційному суспільстві) правового людинорозуміння.

Сьогодні можна говорити про новий етап розвитку юридичної антропології. При цьому, як справедливо зазначає А. Ковлер, юридичну антропологію потрібно розглядати не як науку, що осмислює суто минуле, а як науку, основу на принципі пізнання взаємодії традиційних і сучасних правових систем, їх синтезу – пізнання, що має дати адекватне уявлення про правове буття людини [219, с. 206]. Предметом і філософії права, і юридичної антропології є також сучасне різноманіття правових форм суспільно-правового

буття людини.

Для праворозуміння і людинорозуміння важливим є перехід від суто юридичного позитивістського підходу до антропологічного. Саме криза позитивістського світосприйняття вплинула на праворозуміння сучасного світу. Високий економічний рівень розвитку більшості держав повинен був привести до безпеки людини, але правосвідомість сучасної людини не всі зовні позитивні перетворення сприймає позитивно. Зростає неприйняття людиною інститутів влади, сфери науки, руйнується культурне й інтелектуальне середовище, відтак прогресує злочинність, насилля, зокрема психологічне, занепадає мораль тощо. Зазначмо, що новорозроблені формально-юридичні системи, при всій своїй досконалості, за ефективністю для конкретної людини не можуть зрівнятися з традиційними, звичаєвими, морально-релігійними, природно-правовими регуляторами [237, с. 94]. Прихильників такого твердження постійно більшає.

Юридичний позитивізм, нормативне праворозуміння, як відомо, мають значний недолік – фактично відсутній ціннісний вимір права. Однак мета і сенс людського життя, а також життя й існування людини в державі не можуть пізнаватися суто засобами науки та раціонального мислення. Смилова організованість буття людини в праві виходить з того, що люди, діючи з певною метою, ставлять перед собою ті чи інші цілі, реалізують їх на основі загальновідомих цінностей, що закріплені в нормативно-правових актах. У сфері позитивного, «писаного», абстрактного і формально визначеного права ціннісна, або ірраціональна, основа правового порядку стає вторинною, її експлікація можлива тільки за умови спеціального ціннісного пізнання. Тим часом панування формального тлумачення права, пріоритету «букви закону» над «духом» у правозастосовній діяльності інколи не дає змоги справедливо вирішити ту чи іншу справу, що призводить до правового нігілізму і до втрати цінності права та нерідко провокує дію сили.

По суті, у правовій сфері проявляється сучасне постмодерністське ставлення до цінності змісту людського життя і принципів світопорядку. Сьогодні пропонує світу «чистий» розрахунок, знедуховлений і відсторонений від людини технічний прогрес [250, с. 172].

Що ж до того, як пізнає вплив права сама людина, то, зазначимо, саме представники юридичної професії покликані донести до людини основну ідею, зміст і сутність не лише норм права, а й норм природної справедливості. При цьому додамо, що в юридичній антропології значну увагу приділяють проблемі захищеності людини від правового бюрократизму і формалізму, оскільки сьогодні саме творчий аспект діяльності юристів редукується і взагалі втрачає свою силу. Антропологія права фіксує розрив між правосвідомістю і позитивним правом. Зі стрімким розвитком нових технологій збільшується кількість нормативно-правових актів, для ефективного застосування яких потрібно збільшувати не кількість юристів, а якісний показник їх професійної придатності. Важливо, щоб правова система не перетворилася поступово на технічну систему.

Існує думка, що вузькопрофільний фахівець не здатний широко розуміти мету правової політики держави та місце в ній тієї чи іншої галузі, сутності і призначення правових реформ, філософсько обґрунтовувати право [364, с. 221].

Вимогою сьогодення є пріоритет антропного чинника в процесі розвитку права. На це вказує, зокрема, значна кількість прийнятих кодексів професійної етики у сфері юриспруденції, які є «живими», діючими, а не лише суто декларативними, адже перед фахівцями різних напрямів дедалі частіше виникають моральні колізії, які неможливо вирішити, спираючись тільки на професійні знання [366, с. 84].

Представники антропології права попереджають про новий парадокс сучасності: що більше розвивається право, то менше стає істинного права [290, с. 68]. Як зауважив один з найвідоміших мислителів ХХ ст. А. Швейцер, юристи не уявляють собі живого, природного права, вони задовольняються суто технічним правом, що призводить до деморалізації правосвідомості [597, с. 92].

Гіпертрофовані уявлення про роль права і закону в житті людини виходять, насамперед, від держави. Сучасна ідеологія держави основана на культивуванні правової домінанти в суспільному й державному житті. Натомість важливо, щоб держава «відштовхувалася» від природно-правових ідей формування і функціонування суспільства і на їх основі «творила» позитивне

право. Причиною несприйняття або ж неналежного сприйняття населенням якоїсь держави позитивного права є його відмежування як нормативної системи від його ж природної і моральної основи [394, с. 12–18].

Розбіжність правового мислення, поведінки, розуміння юридичних норм фіксується саме в антропологічній парадигмі, що позбавлена універсальних критеріїв правової раціональності. Те, що для юриста з домінуючим позитивістським мисленням може здатися правовим архаїзмом, для юриста-антрополога є свідченням самотнього правового порядку.

Зазначимо, що активний розвиток філософсько-правової парадигми юридичної антропології пов'язаний зі зміною орієнтирів правового мислення. З кінця XIX ст. в юриспруденції, як і в усій гуманітарній науці, змінюється система уявлень про природу пізнання права, його форми і результати, що вплинуло також на сприйняття й осмислення права.

У Новий час і до середини XIX ст. вважалося, що для ґрунтовного дослідження права достатньо наукового правового мислення, що орієнтується на створення суто раціоналістичної, основаної на твердих логіко-методологічних розробках, правової системи. У цій класичній парадигмі людина винесена за межі пізнавальної діяльності, оскільки науковець, старанно уникаючи суб'єктивних бачень і підходів, протистоїть природному праву. За такого підходу з юридичної теорії усувалися всі ціннісні судження, які заважали дискретній концентрації на правових явищах поза соціокультурним, ціннісним, духовним та іншим аспектами. Такий підхід до пізнання права, за твердженням О. Дробницького, і привів до появи концепції чистої теорії права австрійського вченого-правознавця Г. Кельзена [156].

Однак згодом з'ясувалося, що зведення пізнання до розшарування світу й аналізу структурно-логічних форм його вираження не дає цілісної картини світосприйняття. Такий підхід провокує негативне ставлення до класичного ідеалу наукової раціональності та її критичної позиції щодо віри в науковий розум, властивого Новому часу. Новий підхід до природи наукового правового пізнання можна назвати антропологічною парадигмою правового мислення. У цій парадигмі цінності, зокрема соціокультурні, не тільки не нівелюються, а

навпаки, долучаються до процесу пізнання. Право, правове мислення розглядаються як вираження особливого складу або характеру розуму, світоглядно-правових основ тієї чи іншої епохи, культури, цивілізації. Така «модернізована» раціональність дозволяє відновити дієві зв'язки людини зі світом, які були перервані через їх нібито невідповідність науковій парадигмі [56, с. 108].

Первинною ланкою міркувань в антропологічній парадигмі пізнання права та природно-правового простору є ірраціональне начало права. Воно спрямоване на руйнування програми «подолання метафізики», а також на визнання плюралізму, релятивізму і конвенціоналізму в уявленні про методологічні стандарти і філософські уявлення про дійсність. У такій парадигмі не тільки визнається неповноцінність й однобічність раціональних методів дослідження права, а й відбувається переорієнтація правової проблематики з вивчення логіко-методологічних проблем на дослідження життєвозмістових, світоглядних основ правового життя суспільства. Саме таким змістом наділені праці сучасних дослідників не тільки у сфері філософії права, а й у загальній теорії держави і права [34, 36, 37, 471, 552, 584].

В антропологічній парадигмі людина розглядається як соціокультурна змінна [332, с. 62]. Стверджується, що «людської природи» не існує в сенсі певного біологічно фіксованого субстрату в розвитку людини. Людина конструює власну природу, тобто творить саму себе. Будучи складовою частиною «соціального універсуму», людина, як твердять П. Бергер і Т. Лукман, конструює саму себе в процесі пристосування до соціокультурних умов [57, с. 67–72]. Оскільки людина може спілкуватися з людьми різного соціокультурного спрямування, відбувається постійна деформація соціальної сфери, тому, осмислюючи чужий життєвий досвід, людина підсвідомо змінює свій. Вона ніби «вбирає» чужі смислові структури, і що більше контакту з іншою сферою, то більший обсяг привнесеного.

Людина у своїй поведінці враховує ставлення суспільства до своєї поведінки, а тому намагається діяти відповідно до вимог природного права (суспільних моральних цінностей). Тоді моральні цінності, що притаманні

кожній людині, а також є основою кожного соціуму, регулюють поведінку людини в соціумі [370, С. 253].

У некласичній парадигмі правове мислення є феноменом правової сфери духовного світу людини, це процес осмислення, освоєння і розуміння людиною навколишньої суспільно-правової дійсності, результатом якого є, з одного боку, бажане і позитивне право, з іншого – комплекс правових знань, ідей, поглядів, уявлень, що формуються у правосвідомості та правовому світогляді людини [364, с. 124].

Згадуваний вище представник антропологічної парадигми Н. Алексєєв під впливом позицій феноменологів Гуссерля і Шеллера у своїх епістемологічних поглядах дотримувався визнання єдності методу і предмета пізнання. Погоджуючись з тим, що ірраціональне начало соціуму доступніше для розуміння, ніж пізнання і пояснення, науковець відзначав, що дійсність, у всьому багатстві її конкретного змісту, не може в повному обсязі втілюватися в раціонально-логічних схемах, і тому ірраціональне начало є її конституюючою ознакою [13, с. 162]. Такий підхід до проблеми особливо актуальний у контексті розгляду питання щодо культурно-історичних особливостей правового життя кожного народу.

Антропологічне начало в пізнанні права позначилося і на поглядах Н. Алексєєва на природу права. Елементами структури права, яку розумів як внутрішню будову суті і змісту права, він називав суб'єкта права і правові цінності. Характеризуючи суб'єкт права (саме суб'єкт права, а не суб'єкт моралі, політики чи інших сфер буття людини), Н. Алексєєв розглядає людину як носія правосвідомості, основною властивістю якої є визнання цінностей. По суті, ідея правової чуттєвості як первинного чинника виникнення права, а також ідея про те, що відмінною рисою правосвідомості є її функціональна характеристика – визнання цінностей, є центральними моментами праворозуміння Н. Алексєєва. Тож можна стверджувати, що його філософія права – антропоцентристська: вищою цінністю наділений суб'єкт визнання тих цінностей, тобто людина.

У межах антропологічної інтерпретації права формується і принципово

новий підхід до конструювання сучасних правових норм, де враховуються психологічні і біологічні стани людини, її морально-етичні, духовно-моральні цінності, конкретні умови, у яких перебуває людина, що вступає у правовідносини. У цьому сенсі, з погляду юридичної антропології, особистісні якості людини сучасний суб'єкт правотворчої діяльності враховує не достатньо. Надалі антропоцентристський підхід до права розвивається в контексті проблем людини і суспільства в правовому регулюванні біотехнологій, де заторкує такі актуальні проблеми, як: евтаназія, морально-правова проблема абортів, клонування, сурогатне материнство тощо.

У юридичній антропології багатогранну правову реальність пізнають через людину, яка перебуває в різноманітних зв'язках з правом. Людина тут розглядається як універсум, і її пізнання за допомогою права безмежне, оскільки світ права розвивається разом з людиною.

Отже, не заперечуючи важливості й необхідності позитивістської концепції праворозуміння в процесі формування і розвитку правової системи держави, яка (концепція) спрямована на послідовне втілення уявлення про право як про «наказ суверена» і принцип законності («закон суворий, але це – закон»), зауважмо, що в усі часи розвитку людства у правовій традиції принцип людинолюбства домінував над принципом законності. Це виражалось, як правило, дещо завуальовано, принаймні в більшості держав світу, але несло в собі прогресивні ідеї природно-правової цінності життя, честі і гідності людини, як основи буття.

1.2 Методологічний алгоритм пізнання природно-правового існування людини

Дослідження з означеної теми свідчать, що представники різних наукових напрямів використовують значний спектр методів, методик та гіпотез. Відомо, що проникнення будь-якої науки в глибини істинної сутності предмета, який вивчається, значною мірою пов'язане з рівнем розвитку її методологічної основи. Методологічна оснащеність науки, точність методів наукових

досліджень, на нашу думку, допоможуть відшукати нові шляхи пізнання процесів і явищ, що стосуються існування людини у природно-правовому просторі і в позитивно-правовому полі держави, а також сприятимуть ґрунтовному відображенню цих процесів у системі наукових знань.

Формуючи методологічну концепцію дослідження, ми намагалися створити механізм критично-конструктивного аналізу науки і практики та удосконалити методологічну основу, для якої були б характерні системність, об'єктивність, історизм, системно-структурний і фундаментальний підходи, органічна єдність теорії і практики, поєднання критичного і раціонального, конструктивного, порівняльно-ретроспективного й логічного підходів.

Намагаючись з'ясувати методологічні основи інтелігбельного і сенсильного вимірів існування людини у природно-правовому просторі, ми відразу наштовхуємося на низку труднощів, які значно ускладнюють аналіз цієї проблеми. Насамперед, перешкодою є недостатньо чітка філософська інтерпретація поняття методології, що зумовлено дискусійним характером проблеми методології наукового пізнання у філософії та методології науки.

У науковій літературі, присвяченій цим питанням, запропоновано чимало концепцій, покликаних роз'яснити, які елементи становлять зміст методології, яке її призначення, завдання, чи є вона єдиною для усіх сфер пізнання, чи, навпаки, кожна спеціальна наука має свою методологію. Тому були спроби трактувати поняття методології у вузькому і широкому значенні. Причому одні автори вважають методологію філософською проблематикою, інші розглядають в ролі методології лише діалектику в її марксистському трактуванні, яка виступає «теоретико-методологічною основою» будь-якого дослідження, зокрема у сфері права. Треті розглядають методологію як приватну філософську дисципліну, сукупність гносеологічних проблем, що виокремилися із загальної теорії пізнання і мають на меті спеціальний аналіз наукового знання [151; 276; 450; 458, с. 64], сукупність методів і форм наукового дослідження, опис його різних технічних прийомів. Четверті ж ототожнюють методологію із загальнотеоретичними проблемами науки.

Так, на думку К. Петряєва, методологія – це система суттєвих аспектів

світогляду і теорії (або низки теорій), що визначають дослідницькі принципи науки [388, с. 9].

У сучасній філософії і теорії права немає єдності в поглядах на визначення методології цієї науки. По-різному тлумачить поняття «методологія» і юридична наука. Скажімо, М. Кельман, досліджуючи проблему пізнання сутності методології, зазначив, що загальний стан розробки методологічних проблем українського правознавства не відповідає потребам сучасності, має значні недоліки. Поширення набули методологічна невизначеність, еkleктизм, запозичення деяких методів та методичних засобів інших наук поза межами їх можливого використання в дослідженнях соціально-правових проблем [208, с. 78].

П. Рабінович визначає методологію юридичної науки у двох аспектах. Він вважає, що методологія юридичної науки – це: а) система підходів і методів, способів і засобів наукового дослідження; б) вчення (теорія) про їх використання під час дослідження державно-правових явищ [409, с. 150].

У «Юридичній енциклопедії» методологію юридичної науки визначено як систему «підходів, методів і способів наукового дослідження, теоретичні засади їх використання при вивченні державно-правових явищ» [610, с. 618].

У зв'язку із цим виникають питання про тенденції розвитку методологічного знання, тобто чи варто прагнути до створення методології, єдиної для усіх сфер пізнання або ж вона повинна бути багаторівневим утворенням, що моделює своє значення залежно від сфери застосування і завдань дослідження.

Щодо методології правових досліджень, то теоретичні суперечки навколо цих питань ведуться в юридичній науці протягом багатьох десятиліть. Варто зазначити, що активне дослідження правознавством своїх методологічних основ вказує на вищий щабель його розвитку, бо рефлексія науки щодо самої себе, з'ясування власних теоретичних підстав і способів пізнання є тенденцією її сучасного поступального розвитку [210, с. 182]. Як і в філософії і методології науки, існує широкий спектр думок із цієї проблеми. Р. Лукич, наприклад, визначає методологію як науку про метод або методи

[275].

На нашу думку, за умови, що методологія не зводиться до сукупності методів пізнання і має самостійне значення, цінним є підхід Д. Керімова, який стверджує, що методологія – явище інтегративне, що об'єднує низку компонентів: світогляд, фундаментальні філософські і загальнотеоретичні концепції, загальні діалектичні закони і категорії, загально-і приватнонаукові методи, які, будучи об'єднані в органічну систему, вступають у зв'язок і взаємодію між собою, у процесі чого набувають властивостей, відмінних від їх одиничного існування і дії: фундаментальні загальнотеоретичні концепції, що пронизують світогляд; методи пізнання, що зберігають відносну самостійність, разом з тим виступають як вчення про методи у відповідних теоретико-гносеологічних узагальненнях; загальні діалектичні закони і категорії, що висвітлюють межі застосування загально-і приватнонаукових методів в конкретних дослідженнях [211, с. 35–36].

Однак твердження Д. Керімова про те, що методологія права є загальнонауковим феноменом, який об'єднує всю сукупність принципів, засобів і методів пізнання (світогляд, діалектичний метод пізнання, а також загально-і приватнонаукові поняття і методи), вироблені усіма суспільними науками, зокрема і комплексом юридичних наук, та застосовуються у процесі пізнання специфіки правової дійсності, її практичного перетворення, не видається абсолютно беззаперечним [211]. Варто зазначити, що в науковій літературі є протилежні думки з цього питання: одні вчені вважають, що філософія права має світоглядний і загальний характер, це наука із самостійним «методологічним характером», інші заперечують світоглядний і методологічний характер філософії права. Ми не ставимо собі за мету заперечити або ж підтвердити вказані підходи, бо це тема окремого наукового пошуку.

Науково обґрунтованою вважаємо позицію В. Ядова, який розглядає методологію як систему принципів наукового дослідження, що визначає, в якій мірі зібрані факти можуть служити реальною і надійною основою об'єктивного знання. За формальним підходом, методологія не пов'язана із сутністю знання про реальний світ, навпаки, вона має справу з операціями, за допомогою яких

конструюється знання, тому терміном «методологія» позначають сукупність дослідницьких процедур, техніки і методів, включаючи прийоми збору й обробки даних; змістовне ж розуміння методології виходить з того, що в ній реалізується евристична (тобто пошукова) функція предметної сфери дослідження. Будь-яка теоретична система знання має сенс лише тому, що вона не лише описує і пояснює деяку предметну сферу, а й одночасно слугує інструментом пошуку нового знання [613].

Отже, поняття методології має різні аспекти. Загальна наукова методологія виступає інструментом пошуку найзагальніших підходів до вивчення предмета. Антропологічна методологія, функцію якої виконує антропологічна теорія, вказує на принципові засади розробки антропологічних теорій залежно від їх сутнісного змісту.

Поняття «методологія» має і більш вузький зміст, що часто застосовується у значенні конкретно-наукової системи прийомів дослідження, наприклад, вимірювання антропологічних характеристик права, що є важливим у контексті нашого дослідження. Тут позначається проблема співвідношення теорій та емпіричних даних, різних рівнів наукового узагальнення, теорії й експерименту.

Відповідно до сказаного, розгляд методологічного алгоритму становлення людини у природно-правовому просторі на основі інтелігібельного і сенсубельного вимірів варто почати з аналізу гносеологічних принципів, за якими цей процес пізнання здійснюється. Це, передовсім, методологічні принципи філософської антропології та антропології права.

Прагнучи подолати натуралізм й однобічність біологічної антропології, науковці, зокрема філософи й антропологі права, звертаються до сфери трансцендентальної свідомості і метафізичної суб'єктивності людини й проголошують суто формальну (практично нездійсненну через якісне і кількісне різноманіття даних наукою і соціальним досвідом конкретних знань і уявлень про людину) вимогу всебічного аналізу [451; 464; 611].

Відповідно до першого методологічного принципу – принципу антропологічної редукції, всю сферу життєдіяльності людини (економіка,

держава, право, релігія, наука тощо) варто розглядати як продукт людської творчості. При цьому світ життєдіяльності людини, зокрема природно-правовий аспект, тлумачиться як світ символічної об'єктивації людських здібностей.

Другий принцип – принцип-органон орієнтує дослідника на розуміння буття людини, виходячи зі створених нею об'єктивних форм культури, і цим ніби забезпечує цілісне сприйняття людини у природно-правовому просторі.

Щодо третього методологічного принципу – принципу антропологічної інтерпретації окремих явищ людського життя, то він має бути використаний під час аналізу так званих позакультурних феноменів людини, різних проявів її тілесної, чуттєвої і духовної організації [587]. Сутність цього принципу полягає у тлумаченні цілісної природи людини в контексті будь-якого факту або феномену людської життєдіяльності. Метафізики це роблять, виходячи з феноменів духовно-емоційного життя людини, філософи та антропологи права – зі специфічних біопсихологічних особливостей існування людини у природно-правовому просторі. Керуючись цим принципом, ми аналізуємо природно-правову сутність людини.

Зазначимо, що нас цікавлять логічні зв'язки в системі уявлень про людину як особистість у природно-правовому просторі, які розкриваються в процесі аналізу умоосязних законів буття людини у природно-правовому просторі, а також чуттєвої здатності людини усвідомити позитивно-правове поле держави.

Ключова ідея антропологічного підходу до права полягає в тому, що людина як індивідуальність, наділена одиничною волею і визначається насамперед своїм природним станом, потребами, інтересами і метою існування у соціоприродному та природно-правовому просторі. Тому антропология права «вимагає» від позитивного права визнання людини своєрідним індивідуумом, котрий здатний привнести у норми позитивного права вічні цінності та ідеали природно-правових норм.

На нашу думку, методологічний алгоритм інтелігібельного і сенсигельного вимірів становлення людини у природно-правовому просторі

доцільно окреслити за допомогою наведеного нижче науково-дослідного проекту.

Звичайно, у процесі наукових досліджень в кожного дослідника формується практика окреслення методологічного інструментарію, яким він послуговується для вирішення поставленого завдання. Дуже важко і «небезпечно» стверджувати про правильність чи хибність такої практики, адже перелік методів, що входять до методики дослідження, – це складне сплетіння наукової думки і, зрештою, застосування певної методики кожен вчений бачить по-іншому. Напевно, таке неоднозначне бачення, розуміння і застосування наукових прийомів, підходів, методів, методик сприяє глибокому всебічному дослідженню певного явища.

Доцільність використання методологічних підходів можна порівняти з медичною практикою: якщо лікарі застосовують різні схеми для лікування однієї хвороби, а результат буде однаково позитивний, то важко говорити про те, хто з них обрав найбільш правильний підхід.

Методологія дослідження існування людини у природно-правовому просторі – система філософсько-правових поглядів, наукових підходів, концепцій, принципів, методів, прийомів і способів пізнання та об'єктивної оцінки окресленого правового явища.

Ми намагатимемося розкрити методологічну складову дисертаційного дослідження дещо ширше, а саме, заглибившись у методологію природно-правового становлення людини.

Вважаємо за доцільне щодо задекларованої проблематики вжити термін «методологічний алгоритм», хоч його здебільшого і використовують в точних науках. У науці алгоритмом називають чіткі вказівки, які визначають послідовність дій, що забезпечує одержання необхідного результату з вихідних даних. Описати алгоритм – означає розбити його на окремі етапи, визначити, яку роботу потрібно виконати на кожному етапі, вказати порядок виконання цих етапів [94]. Як бачимо, методологія дослідження правових явищ також передбачає вказані ознаки дій.

На нашу думку, **методологічний алгоритм становлення людини у**

природно-правовому просторі – це множина онтологічно обґрунтованих метаантропологічних, антропологічних, еволюційних, інтелігібельних і сенсильних методологічних атиюдів з індивідуальними методами й методиками реалізації, які спрямовані на правомірну поведінку людини у просторі [424, С. 142–146].

Необхідність цілісного сприйняття певної наукової проблематики зумовлює істотне підвищення ролі самосвідомості в сучасній науці. Сучасна наука повинна розмірковувати не тільки над предметом досліджень, а й над власним станом та діями.

Рефлексія над самою науковою рефлексією трактується як наявність метатеоретичного рівня наукового пізнання. Тобто це теорія, що стоїть над існуючими теоріями. Саме цей метатеоретичний рівень науки часто осмислюється та подається як методологія дослідження.

Якщо слово «метод» походить від давньогрецького слова «методос» і буквально перекладається «через відстежений шлях», тобто метод передбачає усвідомлену фіксацію того, як можна прийти до бажаного результату, а також є способом ведення науково-пізнавальної діяльності, що полягає в порядку й послідовності пізнавальних дій [386, с. 40–41], то методологія природно-правового простору характеризується тим, що є не лише вченням про методи пізнання природно-правового простору через осягнення його компонентів, а й рівнем теоретичного самоусвідомлення.

За таких умов у методологічному алгоритмі становлення людини у природно-правовому просторі доцільно виокремити:

- а) *методологічний розум (наукове пізнання через свідомість);*
- б) *методологічні почуття (пізнання через підсвідомість).*

Щодо наукового пізнання через свідомість, то це інтелігібельний вимір становлення людини у природно-правовому просторі, адже методологічний розум постає однією з форм виявлення того ключового факту існування людини, що проявляється в її здатності закріплювати у свідомості не тільки дійсність, а й власні інтелектуальні акти, перетворювати їх, удосконалювати.

Наукове пізнання людини у природно-правовому просторі через

свідомість здійснюється за допомогою певних принципів і методів.

Відповідно до принципу всебічності, інтелігібельний і сенсигельний виміри існування людини у природно-правовому просторі потрібно аналізувати у взаємозв'язку і взаємодії з іншими, близькими філософсько-правовими явищами. За таких умов потрібно забезпечити повноту і всебічність дослідження, а це вимагає вивчення буття людини у природно-правовому просторі не як окремо взятого аспекту, а з урахуванням усіх можливих аспектів, що формують загальне бачення досліджуваного явища, зокрема аналіз соціоприродного простору як цілого щодо природно-правового простору. Натомість однобічний підхід до вивчення буття людини у природно-правовому просторі призводить до неповних, обмежених висновків, які не можуть пояснити справжню сутність цього явища і визначити його практичне значення та вплив на формування антропології права.

Принцип історизму передбачає дослідження феномену «людина у природно-правовому просторі» в розвитку та історичному контексті. З огляду на це, важливими є питання щодо природно-феноменологічної сутності права, природно-правової сутності людини й аналіз останніх із врахуванням сучасного стану і майбутньої еволюції.

Принципи об'єктивності забезпечує додержання суспільно-політичної нейтральності і спирання лише на об'єктивні джерела [523]. Це, зокрема, допомогло визначити загальне й особливе в соціоприродному і природно-правовому просторі відповідно до соціальних і психологічних особливостей людини, права, держави.

Принцип універсального взаємозв'язку орієнтував на уникнення однобічності у вивченні проблеми та виявлення всіх обставин, пов'язаних з інтелігібельним і сенсигельним осмисленням існування людини у природно-правовому просторі.

Важливе місце у вивченні людини в природно-правовому просторі шляхом інтелігібельного і сенсигельного осмислення належить також принципу комплексності, вимоги якого полягають у тому, щоби всебічно дослідити це явище з позицій не тільки юридичної науки, а й інших

соціогуманітарних наук, насамперед – філософії, соціології, психології. За допомогою цього принципу висвітлено основні питання, які стосуються правомірної поведінки людини як умови її природно-правового самоствердження, поняття та форми суспільно-правомірної активності людини, праволомну поведінку людини як порушення нормативно-ціннісних стереотипів природного права і знайдено найоптимальніше вирішення проблемних аспектів вказаних явищ.

Уся пізнавальна діяльність у процесі дисертаційної роботи ґрунтувалась на принципі відображення, коли пов'язано буття і свідомість. У такий спосіб було нагромаджено факти, що стосуються порушеної проблеми, та здійснено подальше їх кількісне перетворення на нову систему знань про природу людини у природно-правовому просторі. Це стало можливим завдяки розумінню пізнання як процесу руху думки до всебічного розкриття сутності існування людини у природно-правовому просторі.

Застосовуючи принцип діалектичного протиставлення, ми змогли відобразити одночасно єдність та антагонізм елементів і характеристик юридичних аспектів проблеми.

За допомогою історіографічного підходу, ґрунтованого на принципі методологічного плюралізму, методологічно обґрунтовано дослідження еволюції понять «людина», «право», «природно-правовий простір» на філософському рівні, а також ретельно проаналізовано джерела з окресленої проблеми.

За допомогою абстрагування вдалось відволіктися від неістотних властивостей, зв'язків та предметів і водночас зафіксувати вагомі особливості видів правової поведінки людини у природно-правовому просторі.

Застосований термінологічний принцип передбачає вивчення історії термінів і позначуваних ними понять, розробку або уточнення змісту й обсягу понять, встановлення їх взаємозв'язку і субординації, на основі яких і ґрунтується дослідження. Усього цього досягнуто за допомогою методу термінологічного аналізу.

Щодо методологічних почуттів (пізнання через підсвідомість), то це

сенсительний вимір становлення людини у природно-правовому просторі, а саме, форми, у яких фіксуються результати чуттєвих «контактів» людини з дійсністю [387, с. 232]. Звичайно, чуттєве пізнання у людській психіці і підсвідомості постає все ж як єдність чуттєвого й умоосязного, а не у виключно підсвідомому сприйнятті.

На основі вказаних методологічного розуму і методологічних почуттів формуються методи дослідження.

За твердженням Р. Декарта, метод – це порядок і послідовність пізнавальних дій [32], які вказують на те, що метод підпорядковується просторово-часовим співвідношенням.

Загалом усі методи ґрунтуються на таких складових: описовість (фіксація та опис на основі наукової термінології); операціональність (фіксація певних дій чи процедур, яких потрібно дотримуватися для правильного використання методу та отримання бажаного результату); концептуальність (сукупність ознак, що дозволяють вважати застосування методу виправданим за певних умов) [386, с. 47–48].

Зазвичай у процесі дослідження кожного самостійного правового явища формується власна, оригінальна, часто досить специфічна методологія. До того ж методологія філософсько-правових досліджень значною мірою зазнає впливу суб'єктивних чинників, пов'язаних із правовою свідомістю, науковим і правовим світоглядом, духовною культурою і навіть моральними критеріями дослідника. Тому пізнання навіть одного правового явища кількома дослідниками може привести до формування діаметрально протилежної методології дослідження конкретного явища.

Традиційним для юридичної науки є положення про те, що її методи становлять чітку систему ієрархічних рівнів. Умовно можна виділити загальнофілософські, загальнонаукові, спеціальні та приватнонаукові методи пізнання філософії права [206, с. 90].

Загальнофілософські підходи і методи сприяли всебічному дослідженню і цілісному розумінню людини у соціоприродному та природно-правовому просторі. Вибрана методологія нашого дослідження дасть змогу глибше пізнати

феномен правової природи людини як основи Всесвіту, враховуючи, звичайно, результати попередніх філософських досліджень.

Важливим методологічним інструментарієм дослідження проблем функціонування людини у природно-правовому просторі є й загальнонаукові методи пізнання, що мають прикладне значення в роботі. До таких належать: індукція, дедукція, моделювання, аналіз, синтез, прогнозування тощо. Серед учених-правознавців нині немає єдності щодо розмежування загальнонаукових і загальнофілософських методів. Їх, зазвичай, об'єднують у правову категорію «загальні методи філософії права» [588, с. 64].

Зокрема, аксіоматичний метод використовувався в дослідженні «аксіоми» про те, що праволомна поведінка людини є порушенням нормативно-ціннісних стереотипів природного права.

Зауважмо, що метод сходження від абстрактного до конкретного під час дослідження правового ідеалу як регулятора правомірної поведінки людини ми трактували як сходження від сенсигельного до інтелігбельного (від чуттєвого осмислення до раціонального).

Метод переведення історичного в логічне застосовувався під час осмислення еволюції наукової думки і концептуальних підходів до розуміння задекларованої проблематики.

Акцентуємо, що загальнофілософські методи пізнання формують світогляд дослідників й основні філософсько-методологічні підходи до дослідження відповідного правового явища, а загальнонаукові методи є найпоширенішими універсальними шляхами пізнання всіх наукових категорій.

Діалектичний метод – це пізнання реальної дійсності, в основу якого покладено зв'язок теорії і практики, принципи детермінованості явищ, взаємодії внутрішнього і зовнішнього, суб'єктивного й об'єктивного. Розглядаючи в розвитку та взаємозв'язку антропологічно-правові процеси і явища, зокрема правову поведінку людини, правовий ідеал, причини і наслідки праволомної поведінки людини, за допомогою діалектичного методу, можна дійти висновку, що право без пізнання перестає бути правом, правдою, а знання

про найзагальніші закони розвитку буття допоможуть з'ясувати особливості поведінки людини у природно-правовому просторі.

У процесі наукового пізнання становлення людини у природно-правовому просторі через свідомість доцільно використовувати метод формалізації, що дозволяє спростити наукове пізнання. Під час дослідження суспільно-правової активності людини ми послуговувалися термінами «правомірна поведінка» і «праволомна поведінка», застосовуючи певні символи мови на позначення окремих понять.

Варто погодитися з тим, що для виявлення мотивації поведінки людини, її атитюдів у природно-правовому просторі, для розуміння сенсу юридично значущих дій, що дозволяють пояснити і зрозуміти поведінку людини, потрібно застосовувати метод емпатії (відчуття внутрішнього світу і переживань іншої людини), тобто характеристику цих дій на мові суб'єкта [253]. Особливого значення такий підхід набуває при експлікації неофіційних норм регулювання поведінки в малих групах, наприклад, у злочинних угрупованнях, серед осіб з тим чи іншим видом девіантної поведінки. Таким методом ми послуговувалися під час дослідження правомірної поведінки людини як умови природно-правового самоствердження, а також природно-правових особливостей мотивації і стимулювання правомірної поведінки людини.

Звертаючись до психологічних методів дослідження вказаної проблематики, варто акцентувати увагу на методах семантичного аналізу. Значний інтерес для проведення досліджень у сфері юриспруденції, зокрема у філософії права, може мати метод асоціативного експерименту, адже визначивши шкалу значущих для певної правової культури асоціацій і провівши таке дослідження, можна отримати важливі дані про цінності, атитюди людини в соціоприродному просторі, що виникають та існують на підсвідомому рівні.

Застосовано і *метод відображення*, коли пов'язано буття і свідомість. У такий спосіб було нагромаджено факти, що стосуються порушеної проблеми, та здійснено подальше їх кількісне перетворення на нову систему знань про природу людини у природно-правовому просторі. Це стало можливим завдяки

розумінню пізнання як процесу руху думки до всебічного розкриття сутності існування людини у природно-правовому просторі.

Метод емпатії використано для пояснення особливостей правового буття, через внутрішнє розуміння, відчуття внутрішнього світу і переживань іншої людини, тобто це характеристика цих дій на мові суб'єкта.

Етно-психологічний метод дозволяє дослідити внутрішню складову буденної правової взаємодії між людьми, що основана на емоційно-психологічному ґрунті правосвідомості.

Метод семантичного аналізу – визначивши шкалу значущих для певної правової культури асоціацій і провівши таке дослідження, можна отримати важливі дані про цінності, атитюди людини в соціоприродному просторі, що виникають та існують на підсвідомому рівні.

Зауважимо, що в процесі пізнання через підсвідомість ми використовували метод екстраполяції. Такий метод є логічною процедурою перенесення певних ознак, властивостей, висновків на факти або явища, що не досліджувалися в повному обсязі. Тобто ми припускаємо, що недосліджені явища також наділені властивостями тих явищ, що вже аналізувалися. Ми застосовували такий метод для вивчення природно-правового простору як складової соціоприродного простору, вважаючи, що інші компоненти соціоприродного простору теж наділені низкою властивостей, характерних для природно-правового простору. При цьому варто пам'ятати, що екстраполяція може давати лише вірогідні знання і результати, які, за певних умов, вимагають перевірки або ж уточнення.

Вагомого значення для дослідження людини у природно-правовому просторі набуває метод «внутрішнього» спостереження, або ще його називають «спостереження зсередини». На відміну від звичайного спостереження, «внутрішнє» спостереження передбачає аналіз досліджуваної ситуації зсередини, з позиції чинного суб'єкта, що перебуває «у ситуації» і є активним її учасником. Такий аналіз є дуже важливим, адже зовнішній спостерігач практично завжди позбавлений можливості звертати увагу на ті деталі, які приховані від зовнішнього спостерігача, але є вагомими для суб'єкта, на якого

впливає певна ситуація і на яку він (суб'єкт) взаємно здійснює вплив. Такий метод ми використовували під час дослідження свободної волі як міри можливої самореалізації людини в державі, адже, як предмет наукового дослідження, природно-правова свобода людини багатогранна і її джерелом є не тільки воля, але й суперечності, які безперервно виникають між потребами людини і можливостями їх задоволення. Тому досягнути особливості природно-правової свободи людини в державі можна через «внутрішнє спостереження» цього феномену в окремо взятому державному суспільстві, з особливостями функціонування якого дослідник знайомий (у нашому випадку доцільно розглядати державу Україну), а тільки після цього застосовувати порівняльний метод. Такий підхід буде значно коректнішим, ніж використовувати тільки метод порівняння в процесі дослідження свободної волі людини в державних суспільствах, про які дослідник має поверхове уявлення.

На основі вищезазначеного формується наступний етап – методика застосування розуму і почуттів під час дослідження поведінки людини у природно-правовому просторі.

Поняття «методика» дещо не чітке, хоча й споріднене з поняттями «методологія» і «метод». Співвідношення методології і методики не зовсім визначене, адже досить часто ці терміни вживаються у радикально протилежному значенні.

Тут варто погодитися з думкою В. Петрушенка, що методологія є генетично необхідною складовою науки, а методика – допоміжний засіб науково-пізнавальної діяльності. Методика передбачає низку різноманітних засобів, процедур, способів підвищення ефективності наукових методів [386, с. 50–51].

Оскільки дослідники антропології права формулюють предмет пізнання, виходячи з індивідуального бачення окресленої проблематики, то природно-правова реальність, роль людини в ній також досліджується за допомогою методів, що принципово відрізняються від кількісних методів пізнання, які домінують у природознавчих науках і якими донедавна послуговувалися правознавці.

Ми погоджуємося з думкою В. Добренькова та Н. Осипової, що такий методологічний підхід спрямований не стільки на виявлення сутнісних соціоприродних та антропологічних особливостей права, скільки на аналіз співвідношення суб'єктивного й об'єктивного підходу до розуміння зв'язку «право-людина-суспільство», що істотно звужує окреслену проблематику і підходи до її вирішення [151, с. 88].

Розв'язання методологічних проблем інтелігібельного і сенсильного вимірів існування людини у природно-правовому просторі ускладнює різноманіття поглядів правознавців на поняття сучасної методології філософсько-правової науки, а також недостатній рівень дослідженості такого явища, як природно-правовий простір. Про це свідчить і відсутність системних сучасних монографічних юридичних праць із цієї тематики.

1.3 Природно-правова сутність людини у просторі

Основною ідеєю і метою функціонування природно-правового простору, беззаперечно, є забезпечення гармонійного існування людини в межах цього простору і реалізація її потреб та невід'ємних природних прав. З уваги на це, варто більш докладно розглянути проблему самої людини, дослідити природу і зміст її життєдіяльності, аби в подальшому вести мову про конкретні особливості прояву з боку людини її внутрішніх властивостей через правову поведінку в межах і природно-правового, і онтологічного простору.

Досліджувати існування людини та її взаємодію з іншими людьми в окреслених просторових межах дещо проблематично, оскільки немає єдиної, загальноприйнятої концепції розуміння природи і сутності самої людини, наявні концепції не тільки різні, а подекуди прямо протилежні за своїм змістом і спрямованістю. Водночас різне розуміння природи і сутності людини автоматично спричинює різне розуміння таких фундаментальних природно-правових та суспільно-правових феноменів, як мораль, правомірна та праволомна поведінка, зрештою, держава, як витвір людей і їх об'єднання, а також загалом соціоприродний простір.

За таких обставин варто розглянути найбільш типові концепції людини, виявити їхні позитивні і негативні сторони, а відтак виробити єдину концепцію розуміння природи і сутності людини, придатну для аналізу інтелектуального і сенсубельного вимірів існування людини в межах природно-правового простору.

Найважливішим питанням, що пов'язане з розумінням людини, є питання про її природу. Як зазначав М. Бердяєв, є два способи осмислення людини – зверху і знизу, від Бога і духовного світу та від несвідомих космічних і земних сил, закладених в людині [59; 60; 61, с. 287].

Людину як «приземлену» істоту розглядали, для прикладу, К. Маркс та З. Фрейд. За марксистською теорією, людина – це сукупність усіх суспільних відносин, тобто людина є продуктом природного розвитку суспільства, насамперед розвитку його продуктивних сил і виробничих відносин. Зрештою, людина – це продукт конкретно-історичного способу виробництва і відтворення суспільного життя [299].

На переконання З. Фрейда, сутність людини та її поведінка визначаються боротьбою в ній двох начал: свідомого і несвідомого. Усі важливі моменти життєдіяльності і поведінки людини визначаються її несвідомим або підсвідомим началом [560, с. 106].

Такі підходи до розуміння людини мають раціональне зерно, адже висвітлення проблеми було б неповним без матеріальної обумовленості життя і поведінки людини, а також без розуміння впливу психічного стану людини на її життя і поведінку [583]. Водночас треба вказати на загальний методологічний недолік розуміння людини за цим підходом – тут знімається сама проблема людини, оскільки за такого підходу життя людини, її поведінка визначаються не нею самою, а зовнішніми і чужими для самої людини чинниками, тому в підсумку виявляється, що людина не є вільною і сама не може визначати своє життя, потреби і поведінку, це покладено на не зовсім зрозумілі зовнішні, незалежні від волі і бажання людини, сили. Однак в такому випадку людина як вільна істота, що здатна чинити на власний розсуд, просто не існує і нею маніпулюють певні зовнішні, не відомі їй сили. Якщо стверджувати, що це так, то, по-перше, людина сама нічого у своєму житті зробити і змінити не може, а по-друге, якщо вона не

вирішує, як їй жити і діяти, то цілком природно, що вона і не несе відповідальності за свої дії та життя. Тож, вважаємо, таке твердження і такий підхід не розкривають істинної природи буття людини у Всесвіті, зокрема у природно-правовому просторі, адже проблема людини існує тільки тоді, коли ми визнаємо, що людина є активна, розумна, вільна і реалізує себе через певну поведінку. Тільки у випадку, коли людина сама творить своє життя і вибирає модель поведінки, вона здатна і повинна за них відповідати.

Чіткіше зрозуміти загальний недолік методології розгляду людини за зазначеними підходами можна через проблему соціальних прав людини. З позиції марксизму, їх обсяг і зміст визначаються природним розвитком суспільства, передовсім його матеріальним складником, розвитком системи соціальних відносин і системи правового захисту соціальних інтересів людини. Тобто в кожному конкретний момент маємо такі соціальні права і таку правову систему соціального захисту, що визначені певними об'єктивними причинами і від суб'єктивних моментів людей, по суті, не залежать. Але якщо соціальні права – це не результат діяльності самих людей, а вони з'являються, змінюються і самі набувають характерних для них властивостей, то участь людини в цьому процесі не потрібна. Якщо права людини є невід'ємною її характеристикою у природно-правовому просторі і їх спробувати досліджувати за фрейдистським підходом, то це ще більш нелогічно, бодай тому, що суть фрейдизму – біологічна, медична, а не соціальна.

Відтак вважаємо за доцільне аналізувати природу і сутність людини, беручи за основу те, що вона є істотою активною, діяльною і вільною, сама визначає параметри свого правового буття. Досліджувати природу і сутність людини можна за двома основними підходами: природним і надприродним [121, с. 60].

Природний (натуралістичний) підхід полягає в тому, що людина є результатом розвитку природи, через що її (людину) розуміють і пояснюють як природну, зважаючи на всі наслідки такого розуміння.

Надприродний підхід, навпаки, полягає в тому, що людина є породженням певної нематеріальної духовної першооснови, що визначає надприродну природу людини [166, с. 84].

Проблема природи людини нерозривно пов'язана з питаннями про причини, які визначають і детермінують її. По суті, ці два питання можна розділити тільки абстрактно.

Прихильники природної сутності людини пояснюють причини, що визначають її природу, певними природними об'єктивними закономірностями розвитку матеріального світу [83, с. 62; 123]. За допомогою природних причин і закономірностей вони намагаються пояснити всі якості людини, зокрема моральні і духовні.

Прихильники ж надприродної сутності людини вбачають ці причини в деяких надприродних, нематеріальних сутностях (Бог, Світовий дух тощо), а також в сутностях (причинах), які існують поза природою, поза матерією, у силах, що стоять над природою, над матерією і керують ними [3, с. 96].

Отже, за одним підходом, людина – істота природна, формується і розвивається за законами природи, а за іншим – це істота надприродна, тобто така, що живе за деякими надприродними законами, які існують, але які нам можуть бути невідомі. Таке різне трактування природи людини безпосередньо позначається на розумінні її сутності, поведінки та прав, зокрема і природних.

Обидва розглянуті підходи є важливими і мають право на розвиток. Складність під час їх оцінювання полягає в тому, що немає об'єктивних критеріїв для розмежування «природного» і «надприродного» і не зрозуміло, які властивості людини є природними, а які – надприродними. Відкритим є й питання про те, хто і як може підтвердити або спростувати їх природність або надприродність, адже, власне кажучи, для віруючої людини божественне створення людини є так само природним, як для натураліста природним є його походження від тварини.

Тож поділ властивостей людини на природні та надприродні є дещо відносний. По суті, природними називаємо ті властивості людини, які визнаються такими в конкретний час і в конкретному суспільстві, а надприродними – ті, які важко визначити і потрактувати через безмежність і світобудови, і людського буття [86]. Хоча загалом неважливо, чи такі твердження ґрунтуються на даних науки або буденної свідомості, оскільки знання науки із цих проблем дещо

обмежені, як і знання буденної свідомості. Справді, те, що сьогодні є вищим досягненням наукової думки, через кілька років виявляється або неправильним, помилковим, або буденним. Наприклад, діяння Сократа, які його сучасники сприймали як протиправні, сьогодні трактуються як діяння, в яких був потужний імпульс для саморозвитку суспільства загалом. Оскільки відмінність між природним і надприродним вкрай невизначена і багато в чому умовна, то можна зробити висновок, що й відмінність двох підходів, природного і надприродного, до розуміння природи людини також дещо відносна й умовна. Водночас між ними існує принципова розбіжність. Справді, у конкретний момент на підставі наявних у нас знань не можемо однозначно сказати, які властивості людини природні, а які – ні. Неприродні сьогодні, вони цілком можуть стати природними завтра, а тому завдання полягає не в тому, щоб наділяти людину якимись незмінними, постійними, природними властивостями і захищати їх природність, і не в тому, щоб відкидати саму можливість будь-яких інших, надприродних, властивостей людини на сьогодні, мовляв, цього не може бути, бо я не можу це пояснити. Завдання в тому, щоб усвідомити принципову методологічну відмінність природного і надприродного підходів до розуміння природи і сутності людини.

За природного підходу до дослідження людини дослідник шукає об'єктивні, природні причиново-наслідкові закономірності та зв'язки, які за допомогою раціонального опису пояснюють природу і сутність людини, і ці знання мають загальний характер, придатні для передачі іншій людині і доступні для раціональної перевірки.

Дослідження надприродного підходу спрямовані на опис причин, що не піддаються раціональному поясненню й опису, а тому отримані знання не є загальними, вони доступні не всім, а лише небагатьом обраним, і, що головне, їх неможливо перевірити за допомогою раціонального підходу.

Отож, якщо за природного підходу природність тих чи інших властивостей людини може бути рано чи пізно доведена або спростована цілком раціонально й аргументовано, то за надприродного підходу ніякі надприродні властивості людини не можна раціонально описати і пояснити, оскільки вони недоступні для

звичайного чуттєвого і раціонального пізнання.

Ці два основні підходи до розуміння природи людини визначили два головні підходи до її цілісного пізнання, звичайно, дещо умовно, – зовнішній і внутрішній [146, с. 8].

За зовнішнім підходом, людину розуміють як певний результат і продукт дії щодо самої людини певних сил, «божественне творіння» або «творіння» природного і соціального середовища. Природа, сутність, спосіб життєдіяльності людини розглядаються як результати і наслідки впливу зовнішніх сил, що не залежать від волі, бажання і розуму самої людини.

Внутрішня суперечність цього підходу полягає в тому, що доведений до логічного кінця, він, по суті, «ліквідує» саму проблему природи і сутності людини. Ця природа і сутність людини виявляються природою і сутністю не самої людини, а зовнішньої щодо неї і незалежної від неї сутності (причини). Від цієї сутності, цілком самостійної і самодостатньої, залежить життя людини, її поведінка, спосіб життєдіяльності. Оскільки саме ця зовнішня сутність визначає природу і сутність людини, то й вивчати треба її, а не саму людину.

Внутрішній підхід, навпаки, полягає в тому, що людина розглядається як певний самостійний, автономний феномен реальної дійсності [40, с. 16–24]. Природа і сутність людини полягають в ній самій і визначаються її власною природою і сутністю. Цю природу і сутність, їх походження розуміють по-різному, але шукають і знаходять їх в самій людині. І саме ці природа і сутність, що властиві людині, визначають потім спосіб її життєдіяльності й особливості середовища проживання. Тому важливо зрозуміти і пояснити унікальність людини, її природу, існування та життєдіяльність в онтологічному просторі, зокрема в природно-правовому.

Проаналізувавши ці два підходи до розуміння природи і сутності людини, можна висновувати, що в абсолютному, «чистому» вигляді вони практично не трапляються. У реальних концепціях, що трактують природу і сутність людини, наявні елементи обох підходів, а абсолютизація того чи іншого підходу простежується в них на основі поглядів різних дослідників. Кожен із цих підходів має свої сильні і слабкі сторони. І головне те, що обидва цілком правомірні й

об'єктивно необхідні, адже їх існування в теоретичній формі відображає той реальний стан проблеми, за якого є дві основні можливості, два основні способи отримання знання про людину та її природно-правові особливості.

Перший спосіб полягає в зовнішньому вивченні людини, у дослідженні особистісних форм її буття, а також у розгляді їх як природи і сутності самої людини [63, с. 206; 297, с. 42]. Такий спосіб передбачає докладне дослідження і вдосконалення нормативно-правових актів, у яких вже сформульовано і закріплено основні природні права людини.

Натомість другий спосіб передбачає вивчення людини зсередини. Це шлях самоаналізу, самоспостереження, самопізнання з активним залученням природно-наукових методів і матеріалів для пізнання природи і сутності людини зовні. Щодо вивчення соціологічних та психологічних уявлень людей про свої природні права, то потрібно розкрити ступінь їх реалізації або невдоволеності людей наявними природними правами, з'ясувати очікування людей щодо розвитку і вдосконалення їхніх соціальних прав, на основі природних.

Зрозуміло, що обидва розглядувані підходи необхідні для пізнання людини та її природних прав, зокрема соціальних. Однак їх не можна абсолютизувати, а тим паче протиставляти один одному. А така тенденція простежується, коли, наприклад, праволомну поведінку намагаються пояснити або тільки природними причинами або, навпаки, лише соціальними. У таких дослідженнях доцільно об'єднати, синтезувати обидва підходи, виробити якісно новий, цілісний підхід до пізнання людини, в основі якого був би природно-правовий підхід. На сучасному етапі розвитку філософії права поки чітко і зрозуміло не окреслено способів і методів досягнення такої мети, як і немає єдиного підходу до розуміння цієї проблематики.

Одним з ключових питань у розумінні природи і сутності людини є те, чи природа людини є постійною і незмінною, чи, навпаки, вона мінлива і скороминуща [128, с. 94]. Так, якщо природа людини – постійна, стабільна, то вона є об'єктивною основою її невіддільних, природних прав, тобто прав, без яких руйнується сама природа і сутність людини як людини. Коли ж природа людини є незмінною, стабільною, то не існує й об'єктивної основи її природних прав і права

людини є не що інше, як суто умоглядні, суб'єктивні уявлення та конструкції, що відображають лише установки певної соціальної спільноти або окремого суб'єкта (законодавця).

У контексті розгляду питання природи людини важливо зрозуміти ще й природу праволомної поведінки людини і шляхи її усунення. Потрібно з'ясувати, чи закладено причини праволомної поведінки людини в самій природі людини. Ствердна відповідь на це питання означає, що праволомну поведінку не можна перебороти, а боротьба з нею за допомогою позитивного права і закону – безперспективна. Якщо ж причини праволомної поведінки людини – у світі поза людиною і пов'язані з конкретно-історичною формою її існування, то праволомна поведінка людини зумовлена не її незмінною природою, а конкретно-історичними, соціально-економічними умовами, у яких вона живе. У такому разі однією з причин праволомної поведінки є соціально-економічна нерівність людей. І як тільки цю соціально-економічну нерівність буде подолано, зменшиться й відсоток праволомної поведінки.

Аналізуючи причини праволомної поведінки людини, дослідники найчастіше аргументують, а то й виправдовують таку поведінку відсутністю в людини достатніх соціальних умов життя (погане житло, низька зарплата, відсутність освіти тощо) [139; 166; 189], тобто відсутністю практичної реалізації соціальних гарантій, при дотриманні і реалізації яких будуть усунуті й причини праволомної поведінки.

Такі твердження вважаємо не достатньо обґрунтованими. До прикладу, злочини вчиняють не тільки соціально незахищені люди, а й люди, які соціально цілком забезпечені. Тож фактор соціальної незахищеності не є показником праволомної поведінки людини. Слушною є навіть думка, що людина з нижчим майновим статусом не «зіпсута» благами цивілізації, а тому не має ні фінансової, ні фізичної можливості вчиняти певні праволомні дії, оскільки змушена думати про роботу, щоб забезпечити собі належні умови проживання, а також часто звертається до Бога по допомогу і намагається не порушувати норм моралі, релігійних норм, а отже, і норм природного права [51; 475]. Як свідчить історичний досвід, ні в одній країні з найвищим рівнем соціального забезпечення

не вдалося ліквідувати злочинність. З уваги на сказане, питання про мінливість чи незмінність людської природи завжди було і є центральним у філософії, соціології, психології та правознавстві.

Виокремимо два підходи до розкриття цієї проблеми. Перший полягає в тому, що природа людини – незмінна, тобто існує певна постійна, незмінна сутність людини, так зване субстанційне розуміння природи людини. Другий підхід, навпаки, виходить з того, що природа людини – мінлива, скороминуща (екзистенціалістське розуміння природи людини) [81, с. 194]. У такому контексті важливо зауважити кілька моментів. По-перше, очевидно, що відповідь на запитання про спосіб існування людини здебільшого залежить від розуміння природи людини. Так, прихильники природної сутності людини, виходячи з тези, що людина є продуктом розвитку природи, цілком послідовно стверджують, що як нескінченним є розвиток природи (матерії), так нескінченний розвиток людини, а отже, і її природи. І навпаки, якщо людина є творінням Божим, то вона створена раз і назавжди за неповторною природою і суттю, а її природа є постійною й незмінною.

По-друге, визнання мінливості природи людини ще не означає, що природи людини не існує взагалі і що пошук її пояснення цієї природи – справа абсолютно непотрібна і безперспективна. Твердження про мінливість природи людини означає, що ця природа змінюється, але не те, що оскільки вона не постійна, то її немає зовсім. Тобто дискутувати можна тільки про те, чи змінюється природа людини, а не про те, чи є вона взагалі. Оскільки є сама людина, то очевидно, що вона має певну природу і сутність.

Із філософського погляду логічно припустити, що природа людини охоплює і момент стабільності, і момент мінливості [410, с. 236]. Реальний об'єкт повинен, щонайменше, існувати, адже в цьому полягає момент стабільності і момент тотожності самому собі, водночас він має взаємодіяти з навколишнім середовищем, а отже, змінюватися, що характеризує момент мінливості розвитку [222, с. 14]. Жоден із цих моментів не можна нехтувати. Зрозуміло, що без стабільності немає самого об'єкта, відмінного від всіх інших об'єктів, немає можливості зафіксувати його як окремий, самостійний об'єкт, відмінний від усіх

інших. Без моменту мінливості не можна зрозуміти природу досліджуваного об'єкта, оскільки ця природа розкривається тільки в процесі взаємодії цього об'єкта з іншими об'єктами.

Стабільність природи людини характеризують: 1) стабільність людини як певного організму (людина залишається персоніфікованою особистістю при очевидних змінах, від народження до смерті); 2) стабільність людини як живої істоти зі стійким набором потреб (це підтверджується генофондом і біологічною природою людини); 3) стабільність людини як суспільної істоти [484, с. 162]. Людина може формуватися і жити тільки в суспільстві. Це обов'язкова і невіддільна умова людського життя, а отже, стійка і невід'ємна властивість її природи. Перелік особливостей можна продовжувати, але ми маємо на меті не глибоко дослідити цей аспект, а лише показати, що момент стабільності в природі людини повинен існувати і справді існує.

Щодо змін у природі людини, то досить складно з'ясувати їхній характер. Оскільки зміни – це завжди результат певної взаємодії, то важко визначити, який елемент взаємодії відіграє вирішальну роль у цьому процесі [447, с. 422]. Життєдіяльність людини у природно-правовому просторі вказує, з одного боку, начебто очевидно, що людина змінюється, а з іншого – не завжди можна зрозуміти, які саме зміни відбулися, тобто чи змінюється сама природа людини, а чи лише форми її прояву. Важливо з'ясувати, що відіграє вирішальну роль у цих змінах, чи змінилася природа людини, чи змінилися умови, що дозволяють цій природі проявитися. Зрештою, зрозуміло, що умови не можуть змінитися самі собою, їх можуть змінити тільки люди, але для цього вони повинні змінитися самі. І за умов, що дозволяють цій природі проявитися, вона не зволікатиме із цим.

Дискусії про особливості «змінності» і «стабільності» природи людини, як і дискусії про суспільний прогрес загалом, залежать від ступеня продуктивності розв'язання цієї проблеми, тобто чи все зводиться лише до полеміки, чи до ухвалення конструктивних рішень. Від розв'язання проблеми безпосередньо залежить розуміння природи і сутності, природних прав людини, що також розглядаються або як щось постійне і незмінне, або, навпаки, як те, що постійно змінюється і розвивається.

Важливо пам'ятати, що в природно-правовому просторі постійно відтворюються стосунки між людьми, що проявляються у психологічному та моральному ставленні людини до людини, до об'єктів її інтересів і потреб. Тут ідеться і про пізнавальну, і про ціннісно-оціночну поведінку людини. Така поведінково-діяльнісна сутність людини заторкує духовно-культурну, морально-оціночну, психоемоційну і навіть суспільно-економічну, політичну та інші сфери життєдіяльності людини, а також є результатом пізнання й усвідомлення власних інтересів, інтересів суспільних груп людей і людської спільноти загалом.

У праці видатного німецького філософа І. Фіхте «Призначення людини» чітко зазначено, що головними характеристиками людської сутності є активність, творчість, діяльнісність, а призначення людини полягає не тільки у знанні, але й діях, що узгоджуються із цими знаннями [551, с. 72]. Філософ зазначав, що людина існує на землі для діяльності, яка й визначає її цінність [551, с. 84].

Діяльність вагомо впливає на формування в людині психологічного чинника [270, с. 57–65]. Людина вбирає в себе насамперед те, що ближче до її особистого досвіду, який вона набула під час вдалої або невдалої участі у справах суспільства, держави, адже людина не може існувати відокремлено від суспільства, відповідно, воно впливає на неї і позитивно, і негативно. Оточення людини формує її реальні життєві інтереси, адже більшість людей виносить свої переконання з повсякденного життя, з того, з чим вони стикаються щодень. Звісно, на формування переконань людини і її взаємовідносин з оточенням впливають значною мірою і норми природного права. Проте інколи людина ставить думку оточення навіть вище за природно-правові норми. У такому разі вона виходить з позиції, що порушення норми природного права помітне не одразу, набагато важчим випробуванням є втрата поваги близьких людей.

Як слушно зазначав І. Фіхте, важливою характеристикою людини є здатність на основі власної свобідної волі давати спрямування потоку своїх ідей, і що більше людина реалізує цю перевагу над іншими живими істотами, то більше вона людина [551]. У кожній людині природа відображає сама себе,

тобто людина є частиною буття і в цьому її неповторність. Саме в природно-правовому просторі людина стає активною, вона зіставляє загальний добробут із власним, оцінюючи вигідність або невідповідність адресованих їй пропозицій.

Людське суспільство, по суті, пов'язане з природним правом, оскільки це право самоорганізується, і люди за своєю природою також схильні до самоорганізації. Права людини є основою природно-правового простору, тобто, якщо можна так сказати, природно-правовий простір існує як певна міра дотримання прав людини, що дані їй від природи, а також як міра істинності і відповідності поведінки людини нормам онтологічного простору. Людина в онтологічному і природно-правовому просторі наділена автономією, що полягає в пріоритеті її суб'єктивних прав. За умови розвитку людини в колективі кожен член цього колективу повинен сприйматися як індивід, з неповторним «набором» властивостей. Звичайно, позитивне право держави не може забезпечити людині високого рівня її індивідуалізації в суспільстві, скажімо, через нормативне закріплення прав та обов'язків, враховуючи особливості кожного індивіда. Як правило, за основу береться певна категорія людей (за фізичними, політичними, майновими, віковими, професійними особливостями). Якщо розглядати права людини, її існування за нормами природного права, то воно (право) індивідуалізує свої норми, надає і визнає автономію людини, дозволяючи щось одній людині і забороняючи це іншій. І тут не йдеться про певну нерівність, на зразок «йому можна, а чому мені – ні», а йдеться про те, що ні вік, ні майновий стан, ні фізичні особливості, за якими люди можуть належати до певної групи, не можуть зрівняти людей у їхніх правах та умовах існування, адже головне зрозуміти, що переживає людина в певний час свого життя і які саме духовні, моральні спонукання людських вчинків. На таке «здатне» лише природно-правове розуміння людини і її вчинків, яке є ідеальним, проте всі норми позитивного права мають бодай віддалено прагнути підтримати і зберегти людську автономію серед інших людей.

Автономія людини передбачає також формування індивідуалістичного світогляду, вироблення критичного мислення, незалежності в судженнях й

оцінках, а це можливо тільки в суспільстві, в якому домінують природні права і властивості людини, яке є відкритим, виражає реальні потреби й інтереси людини та існує незалежно від держави, але не на шкоду їй [519, с. 342].

Для розкриття природи людини дуже важливо те, що людина ніколи не сформується як людина і не розкриється для світу без стійкого відчуття внутрішньої свободи, тобто такої свободи, що припускає свободу від будь-яких ідеологічних догм. І саме цей вид свободи людини у природно-правовому просторі впливає чи не найбільше на вибір і на право вибору особливостей власної поведінки. За умови недостатньої внутрішньої свободи зростання якісного показника внутрішнього світу людини зведеться до мінімуму, адже наскільки гармонійним і невимушеним є внутрішнє осмислення і перетворення людиною навколишньої дійсності, настільки повно вона зможе осмислити і втілити в життя норми природного права, а якщо не буде так званого внутрішнього розуміння, то ніщо не змусить людину до певних дій і вчинків.

Розгляньмо особливості розвитку людини в суспільстві. В умовах недостатньої свободи, нерозвиненої правової культури, браку життєвого досвіду виникає відчуття і переконання людини у власному безсиллі [238, с. 72], що є підставою для зневіри в собі, а це, своєю чергою, породжує життєву позицію, за якою людині байдуже, чи дотримується вона норм природного права, чи її вчинки хоч чимось корисні для оточення, чи взагалі її життя сповнене позитивного змісту. За таких умов найкращою життєвою позицією, зокрема і правовою, стає конформізм (в інших підрозділах ми розкриємо його особливості щодо проблеми існування людини в природно-правовому просторі), а найгірша життєва позиція може проявитися в праволомній поведінці, що не менш важливо та небезпечно у виробленні стійкої психології «маленької людини» і власного безсилля перед реаліями життя. Окрім того, наслідком такого психологічного стану людини може стати ухилення навіть від елементарних форм участі в житті суспільства, довколишнього світу, тобто така участь зводиться, як правило, до формально-символічної, без внутрішніх атиюдів людини, що спрямовувалися б на підтримання гармонійного існування в природно-правовому просторі.

Щодо позитивно-правового поля держави, то зазначені вище особливості проявляються в пасивній життєвій позиції людини і звичці чекати на матеріальну, соціальну та будь-яку іншу допомогу від держави, що дасть змогу відчувати матеріальну стабільність власної життєдіяльності, а збагачення і перетворення власного внутрішнього світу та формування морально-правового задоволення і гармонії власного існування відходить на другий план або ж зникає зовсім. Це може цілком влаштувати людину, і з часом вона починає вважати це проявом внутрішньої свободи.

Проблему деформованого сприйняття природно-правової дійсності вивчало чимало відомих науковців, зокрема й філософів права, тому не вбачаємо доцільності ґрунтовно висвітлювати її, тим паче, що це не є предметом нашого дослідження. Ми лише акцентували увагу на особливостях формування сутності людини у природно-правовому просторі.

Людська особистість певною мірою самодостатня. Проте від самого народження, відповідно до біологічних законів, людина зазнає зовнішнього впливу (слова і вчинки оточення), що сприяє залученню людини до певних соціальних зв'язків, які не завжди позитивно сприяють розкриттю людиною її природи й особистості. Втім, людина стає людиною лише у складному і неоднозначному процесі взаємодії з оточенням, у процесі соціалізації [196, с. 114]. Цей процес охоплює, по-перше, засвоєння людиною всього раніше нагромадженого соціального досвіду шляхом входження в систему соціальних зв'язків, по-друге, активне відтворення цієї системи зв'язків відповідно до законів онтологічного простору [310, с. 122]. У межах природно-правового простору цей процес можна назвати природно-правовою соціалізацією людини, що відбувається на основі норм природного права, коли людина перетворює весь нагромаджений життєвий досвід на власні цінності. Самодостатня людина не повинна ставити умови і вимагати чогось від когось. Як правило, вона намагається досягнути певного становища і результату своєї життєдіяльності не завдяки допомозі ззовні, а відповідно до власних можливостей і прагнень. Така людина шукатиме не виправдання своїм негативним вчинкам, а, навпаки, можливості не порушувати норм, встановлених суспільством (державою) та

природою (природне право). За таких умов людина одночасно виступає і об'єктом, і суб'єктом суспільних відносин.

Відповідно до сказаного, можна констатувати, що розрізняють свободу виникнення волі і свободу її реалізації [400]. Свобода виникнення волі є не що інше, як певна незалежність (повна або часткова) людської волі, а свобода її реалізації – це практичне втілення цієї волі, що проявляється у взаєминах з людьми, суспільними інститутами, державою і суспільством загалом. І саме тут з'являються «обмежувачі» автономії людини – насамперед правові, а також не менш важливі і дієві моральні та релігійні.

Автономія людини найбільшою мірою виражається в її самостійності, у формуванні образу власного «Я» [258, с. 71]. Цей образ містить не тільки пізнавально-емоційний аспект, але й поведінковий, що проявляється в процесі спілкування з людьми в тій чи іншій діяльності, тобто в процесі освоєння людиною якихось ролей. Ідеться про самоідентифікацію людини серед свого оточення. Частовживаним є словосполучення «етнічна самоідентифікація» людини, що в загальному означає усвідомлення людиною своєї належності до певної нації. У контексті задекларованої проблематики нас цікавить самоідентифікація людини серед людей за певним набором власних світоглядних переконань, природно-правових орієнтацій в онтологічному просторі.

Кожна людина є представником тієї чи іншої соціально-культурної спільності. Утверджені в спільноті конкретні цінності, уподобання, менталітет дозволяють людині визначити свою самобутність, залишатися самою собою, що, в підсумку, веде до прояву і збереження індивідуальності, а то й до формування власного бачення природно-правового простору як набору моральних, релігійних і духовних цінностей.

Не потрібно змушувати людину визнати конкретні природно-правові установки саме в такому вигляді, як хочеться нам, адже в конкретній спільноті людей, що мають однакові ознаки (територія проживання, вік, стать, освіта, культурні традиції, релігійні переконання), одні й ті самі природно-правові цінності, хоча й визнаються та сприймаються по-різному, а отже, поведінкові

аспекти, пов'язані з їх дотриманням, також різняться. Це, до прикладу, як віра в Бога: у різних релігійних течіях навіть ім'я Всевишнього звучить по-різному, різняться й обрядово-традиційна компонента, але суть незмінна – віра у Вищу силу. Тому не потрібно людину «перекроювати» на власний лад, якщо її переконання не несуть зла і не порушують прав інших людей.

Однак людина самою природою орієнтована на спілкування в межах тієї чи іншої соціальної групи із властивим їй ціннісним світосприйняттям. При цьому вона не замикається лише в одній групі, а постійно стикається з різноманітними спільнотами, це стосується і ділового аспекту, і суто особистого. Тому людина в суспільстві одночасно відіграє декілька ролей, відповідно, від кожної очікують певних, уже запрограмованих дій. Ці дії дають змогу людині проявити свою індивідуальність, але важливо, щоб людина не «злилася» із суспільною масою і не втратила своєї природної особливості.

Як стійкий стереотип поведінки в певних суспільних ситуаціях, соціальна роль уже сама собою є поведінкою [404]. Але в будь-якому випадку соціальна роль – це об'єктивні і суб'єктивні очікування, які, з одного боку, визначаються інтересами людини, а з іншого – є похідними від структури суспільства (економічної, соціокультурної, політичної, інформаційної тощо). Головне, щоб людина не забувала, що існують позитивні і негативні поведінкові ролі і потрібно керуватися внутрішніми переконаннями та природно-правовими законами світобудови. Відповідно до законів суспільного розвитку, людину треба розглядати як суб'єкт, що взаємодіє і спілкується з іншими людьми, тому що людина не є раз і назавжди даною субстанцією.

У процесі суспільного розвитку людина набуває ознак, що визначають її неповторність, а саме: розумність, відповідальність у своїх діях перед суспільством, певний ступінь свободи (власного волевиявлення людини), особиста гідність, індивідуальність (особисті властивості поведінки, інтереси, здібності, цілі тощо) [644, р. 104].

Людина повинна виховувати і розвивати в собі моральні якості. Цей процес охоплює сукупність цілеспрямованих, планомірних, активних, соціально і природно організованих впливів на свідомість і поведінку людини,

які поряд із самовихованням формують індивідуальну та колективну систему твердих етичних понять, моральних переконань, схильностей, почуттів, рис характеру і звичок поведінки, що відповідають ідеалам і принципам моралі та природного права [642]. Тому, досліджуючи проблему життєдіяльності людини у природно-правовому просторі, не можна відволікатися від тих конкретних умов, у яких живуть і формуються люди, від наявних суспільних відносин та уявлень про моральне й аморальне, про моральний ідеал загалом. Також і розуміння ідеального обмежується рамками певної епохи [644, р. 243]. У процесі морального і духовного становлення людини на основі норм природного права має вироблятися розуміння належної поведінки, природно-правових принципів, а в колі міжособистісного спілкування людей має панувати моральний клімат. Завдяки такому підходу норми природного права стають стрижнем поведінкових актів у всіх сферах життєдіяльності людини. При цьому в ролі регулятора поведінки виступають, як правило, лише ті принципи і норми, які людина не тільки засвоїла, а перетворила на елементи індивідуальної свідомості, на особисті переконання, на практичні навички і звички.

Водночас важливо пам'ятати, що людина, вдосконалюючись, стверджуючи свою гідність, не повинна робити цього на шкоду оточенню і зобов'язана враховувати інтереси всіх людей та норми онтологічного простору. Якщо цього не дотримано, виникає питання про природно-правову відповідальність за свою поведінку. Від правильного трактування цієї проблеми залежить можливість поліпшення якості морально-правового становлення людини, оскільки кінцевою метою цього процесу є формування людини, яка усвідомлює відповідальність за свою поведінку, що не суперечить основоположним принципам і нормам природного права. Невіддільною частиною активної природно-правової життєвої позиції людини є усвідомлення відповідальності за свої вчинки перед рідними, близькими, сім'єю, колективом, суспільством, державою, що виступає метою формування духовно і морально багаті людини.

Висновки до Розділу 1

Експлікація людини у природно-правовому просторі повинна відбуватися з розуміння людського існування в онтологічному просторі і через нього, адже процес особистісного буття протікає як постійна боротьба протилежностей між зовнішнім і внутрішнім у самореалізації і життєдіяльності людини.

Домінування принципу людинолюбства над принципом законності несе в собі прогресивні ідеї природно-правової цінності життя, честі і гідності людини, як основи онтологічного простору. У межах антропологічної інтерпретації права формується принципово новий підхід до конструювання сучасних правових норм, де враховано психологічні і біологічні стани людини, її морально-етичні, духовно-моральні цінності, конкретні умови, у межах яких перебуває людина, що вступає у правовідносини.

Грунтуючись на інтелігібельному вимірі (умоосяжне пізнання) і сенсигельному вимірі (чуттєве пізнання) методологічний алгоритм пізнання природно-правового існування людини визначено як множину онтологічно обгрунтованих метаантропологічних, антропологічних, еволюційних, інтелігібельних і сенсигельних методологічних атитюдів з індивідуальними методами й методиками реалізації, які спрямовані на дослідження правової поведінки людини у просторі.

Досліджувати природу і сутність людини доцільно, виходячи з двох основних підходів: природного (людина є результатом розвитку природи, через що її розуміють і пояснюють як природну, зважаючи на всі наслідки такого розуміння) і надприродного (людина є породженням певної нематеріальної духовної першооснови, що визначає надприродну природу людини).

Поведінково-діяльнісна сутність людини у природно-правовому просторі, зокрема, пізнавальна і ціннісно-оціночна, заторкує духовно-культурну, морально-оціночну, психоемоційну і навіть суспільно-економічну, політичну та інші сфери життєдіяльності людини, а також є результатом пізнання й усвідомлення власних інтересів, інтересів суспільних груп людей і людської спільноти загалом.

Природно-правову сутність людини у просторі розкриває те, що людина

ніколи не сформується як особистість і не розкриється для світу без стійкого відчуття внутрішньої свободи, тобто такої свободи, що припускає свободу від будь-яких ідеологічних догм та чи не найбільше впливає на вибір і на право вибору особливостей власної поведінки.

Право здійснює розумово-моральне регулювання суспільного життя, тобто за допомогою розуму, орієнтованого на принципи моралі, а тому можна зробити висновок, що будь-яке вчення щодо належного стану суспільства і механізмів його регулювання буде цілком релевантним щодо праворозуміння.

РОЗДІЛ 2

УМООСЯЖНІ ЗАКОНИ БУТТЯ ЛЮДИНИ У ПРИРОДНО-ПРАВОВОМУ ПРОСТОРИ

2.1 Природно-феноменологічна сутність права

На багатозначності поняття «право» немає потреби акцентувати. Адже відомо, що право здатне поєднувати в собі найрізноманітніші семантичні смисли, інколи досить суперечливі і такі, що належать до різних рівнів і типів праворозуміння. У контексті нашого дослідження, що пов'язане з розумінням статусу людини у природно-правовому просторі, важливо прояснити, що саме розумітимемо під поняттям «право». Наголосимо, що здійснення такого термінологічного уточнення є нашою першочерговою метою, оскільки, відштовхуючись від тлумачення цього концепту, згодом встановимо характер його взаємин з інститутом держави й індивідуальним особистісним буттям та існуванням людини. До того ж, не усвідомивши всієї широти змістовного наповнення і не виявивши всіх можливих значень поняття «право», ризикуємо підмінити цілісне значення цього поняття яким-небудь приватним або зовсім понятійним сегментом у його тлумаченні. А це, звісно, привнесе в подальший хід міркувань елемент суб'єктивізму, що загрожує серйозною методологічною обмеженістю філософської спроможності постановки питання щодо сутності феномену права та природно-правового простору загалом.

Безперечно, це питання вже неодноразово розглядало багато відомих теоретиків і філософів права. Тому у своїх розмірковуваннях відштовхуватимемося від уже наявних напрацювань у цій галузі, що дозволить нам уникнути помилкових кроків в інтерпретації. Водночас майже всі дослідники під час побудови своїх правових теорій і систем солідарно демонструють усвідомлення того факту, що предмет юриспруденції та правознавства потребує уточнення, а отже, це стосується й самого поняття «право», особливо з позиції природно-правового підходу. У своєму дослідженні посилаємось на дослідження таких класиків світової філософської та

філософсько-правової думки, як, зокрема, І. Кант, Г. Гегель, Р. Ієрінг, Є. Ерліх, Е. Трубецький, П. Новгородцев, Б. Кістяківський, Г. Шершеневич.

Як зазначає Г. Шершеневич, для кожної галузі знання важливо визначити предмет та встановити межі досліджуваної нею сфери. Логіку своїх міркувань науковець вибудовує так. Передовсім шукає причини, що перешкоджають досягненню ясності в осмисленні поняття права. Як першоджерело розмивання чітких меж цього поняття він називає мову [600, с. 56]. До речі, у сфері правових досліджень тісний зв'язок права і мовного середовища досить часто стає предметом спеціального розгляду, тому що право формулюється й існує через знакові, мовні засоби [399]. Крім того, онтологічний аспект зв'язку «мова – право» полягає в тому, що обидві ці категорії мають знакову природу. При всій теоретичній та практичній важливості з'ясування поняття права перша складність виявляється на мовному рівні. На противагу деяким іншим наукам, які самостійно встановлюють поняття доволіно окресленої межі явищ, даючи йому ту чи іншу назву, внаслідок чого поняття точно відповідає назві, – правознавство має справу з готовими вже поняттями і висловами, усталеними в житті, але не завжди в науці [600, с. 3–5]. А це загрожує тим, що в межах буденного слововживання з поняттям «право» пов'язана низка різних уявлень. Г. Шершеневич зазначає, що часто трапляються вислови на зразок: «право на повагу», «право на подяку», «право на допомогу» тощо. У таких випадках, коли слово «право» вжито в переносному значенні, надто різко виявляється невідповідність слововживання і дійсного значення застосованої назви. У зв'язку із цим учений наполягає на тому, що той, хто дозволяє собі таку вільність у застосуванні поняття «право», має визнавати неточність вжитого мовного звороту. Щоденний досвід чітко засвідчує, наскільки наведені вище вислови не відповідають тому уявленню про право, яке складається опісля ознайомлення зі законами та діяльністю суду. Небезпеку змішування правового та псевдоправового значень розглядуваного поняття науковець вбачає в тому, що спроба визначити явище «право» на основі висловлювань, подібних до «право на повагу», «право на любов», суперечить звичайному слововживанню, яке постійно протиставляє правову позицію моральній, порушення права

відрізняє від порушення пристойності [600, с. 27].

Наука ж, згідно з поширеною думкою, не може примиритися з тим, що відоме слово вживають на означення найрізноманітніших речей і внаслідок такого непомірного розширення назви поняття сплутують [600, с. 43]. На переконання Дж. Мілля, якщо поняття перебуває вже у стані, коли, застосовуючи його до якого-небудь предмета, про останній не стверджують буквально нічого, воно вже не придатне ні для мислення, ні для повідомлення думок. Поняття можна зробити придатним, тільки «відібравши» в нього частину його значень й обмеживши його застосування предметами, які мають загальні властивості, значення яких можна йому надати [319, с. 143].

Однак з приводу застосування такого твердження до теоретичної позиції самого Г. Шершеневича доречно зауважити, що і отриманий висновок, і аргументація, яка йому передує, є, як нам видається, непослідовними. Так, слушним є зауваження автора, що використання однієї лінгвістичної одиниці на позначення різних явищ неминуче призводить до логічної помилки, з усіма відповідними наслідками (наприклад, коли одне слово відповідає двом і більше поняттям). Втім, вважаємо дещо передчасним твердження про те, що слово «право» часто «експлуатують» на означення найрізноманітніших речей. Адже прихильники такого підходу не проводять чіткої лінії демаркації між поняттям і словом (тобто лінгвістичною одиницею).

Незаперечною заслугою науковців є звернення до мовного аспекту проблеми, оскільки мова – одне з головних знарядь або допоміжних засобів думки, і всяка її недосконалість, неправильність у її вживанні може, як загалом визнають науковці, швидше, ніж у всякому іншому мистецтві, сплутати й ускладнити процес та знищити довіру до результату [319, с. 22]. Оскільки мова так чи інакше є віддзеркаленням свідомості, можна зробити висновок, що мова права відображає правову свідомість, або праворозуміння [567, с. 34].

Відтак, щоб уточнити поняття права, потрібно розглянути феномен праворозуміння. Зазначимо, що це дуже важливий методологічний крок, бо сама постановка питання про місце, де може бути відображено правосвідомість людини, її місце і значення у природно-правовому просторі автоматично

окреслює коло нашого подальшого аналізу. Це, власне, правові теорії і філософсько-правові системи, які в явній або латентній формі містять уявлення про природу права.

Праворозуміння – це досить складне комплексне явище. Будучи відображенням феномену права як природного явища крізь призму свідомості, праворозуміння містить уявлення про природу права і про право як явище природи [625]. Перш ніж з'ясувати зміст праворозуміння, варто уточнити саме поняття «право», бодай на рівні його дефініцій. У контексті цього завдання наведемо найважливіші визначення.

Так, у І. Канта право – це сукупність умов, за яких свавілля однієї особи сумісне зі свавіллям іншої, з погляду загального закону свободи [201, с. 133]. Г. Гегель трактує право як наявне буття, яке безпосередньо дає особі свободу [121, с. 99–100]. Право розглядають і як прийом, за допомогою якого моральна ідея, взята з формального боку, ніби «спускається» з неба на землю і прирівнюється до законів природи [638].

Тлумачать право також як порядок, який регулює відносини окремих осіб у людському суспільстві [531, с. 87]. Водночас відомий учений, теоретик і філософ права Б. Чичерін констатує, що термін «право» трактують двояко: у суб'єктивному й об'єктивному значенні. Суб'єктивне право визначається як моральна можливість або як законна свобода що-небудь робити чи вимагати. Об'єктивне право є самим законом, який визначає цю свободу. Поєднання обох сенсів дає нам загальне визначення: право – це свобода, обумовлена законом [592, с. 81].

Згідно з твердженням Р. Ціппеліуса, право є підтримувальним регулятивом розгортання свободи [580]. На думку К. Ясперса, право – це висока ідея людей, що будують своє існування на основі, гарантованій силою [617, с. 24]. Актуальним є твердження про те, що право – це нижча межа або певний мінімум моральності [492].

Перелік визначень права можна продовжити, але вже з наведених чітко видно багатозначність розглянутого феномену. Так, право трактують і як «сукупність умов», і як «безпосереднє наявне буття», і як «мінімум

справедливості» або «нижчої межі чи певного мінімуму моральності», і як «форму соціального життя», а також як «прийом, за допомогою якого вища моральна ідея прирівнюється до законів природи» тощо. Зрештою, як слушно зазначено в літературі, всі визначення права сформовані на загальній юридичній теорії і філософії права, а тому дещо схожі між собою [530]. Це означає, що об'єктивно немає підстав з усієї сукупності визначень віддати перевагу якомусь одному, оскільки кожне визначення – лише одне з можливих бачень, або, іншими словами, одне з можливих «відображень» феномену права, його ролі, місця і завдань в рефлексуючій із цього приводу свідомості.

Відповідно, питання про те, що саме слід розуміти під правом і яке смислове навантаження поняття «права», досі є відкритими. Оскільки зараз неможливо віддати перевагу якомусь одному визначенню феномену права, звернімося по допомогу до довідкової літератури, в якій, як правило, пропонується визначення, що поєднує різні підходи і бачення того чи іншого явища, а в нашому випадку ще й дотичне до проблематики дослідження.

Отже, завдання права, згідно з довідковою літературою, полягає в тому, щоб регулювати взаємні відносини людей, які живуть в соціумі, встановлюючи правила поведінки, підтримувані примусовим впливом збоку [347, с. 868]. Соціальний інститут права відноситься до регулятивної сфери суспільного життя, бо головне його призначення – регулювати і контролювати поведінку індивідів, укладати цю поведінку в певні рамки, форми, прийнятні для суспільства загалом [607].

По суті, право покликане регулювати взаємовідносини людей задля забезпечення правового порядку в суспільстві і збереження гармонії у природно-правовому просторі. З огляду на це, правовий порядок є творенням людського духу, продуктом закладеного в людей морального спонукання до порядку в спільному житті й утворюється в суспільстві розумного розуміння життєвих відносин, моральної, економічної та соціальної їх мети [350, с. 868].

Отже, право здійснює розумово-моральне регулювання суспільного життя, тобто за допомогою розуму, орієнтованого на принципи моралі [425, С. 3 – 9].

Керуючись наведеним визначенням, можна зробити висновок, що будь-яке вчення щодо належного стану суспільства і механізмів його регулювання буде цілком релевантним щодо праворозуміння. Річ в тому, що право, правовідносини, правова діяльність природно впливають на свідомість людей у вигляді певних знань і оцінок, почуттів і звичок, що сукупно утворюють особливу форму суспільної свідомості – правосвідомість. У праві відображаються уявлення окремої соціальної групи або конкретного індивіда не тільки про саме право, але й про інститути держави, що забезпечують існування права: правосуддя, законності тощо. При цьому ступінь розвиненості правосвідомості є одним з найважливіших показників загального правового стану суспільства, його правової культури.

Справедливим є зауваження про те, що людина не може не мати правосвідомості, адже її має кожен, хто усвідомлює, що у світі є й інші люди, не тільки він. Людина має правосвідомість незалежно від того, чи знає вона про це, цінує чи зневажає цю властивість. Все життя людини минає за участю правосвідомості, адже існувати в природно-правовому просторі означає для людини жити правосвідомістю, через її функції і принципи, бо вона завжди є однією з необхідних форм людського існування. Правосвідомість живе в душі і тоді, коли ще немає позитивного права, коли немає ще ні закону, ні звичаю [189, с. 156].

Як і будь-яка інша форма суспільної свідомості, правосвідомість – неоднорідна. Її «нижній» рівень утворюють правові звички, почуття, емоції, несистематизовані знання тощо. Цю сферу можна умовно позначити як сферу буденної (практичної) свідомості. На цьому рівні концентрується певне фактичне знання права індивідами, що виявляється в їх прагненні дотримуватися правових стандартів поведінки у природно-правовому просторі. Так, дотримуючись, скажімо, домовленостей, надаючи взаємні послуги, відшкодовуючи шкоду тощо, індивіди демонструють практичне знання правових нормативів, які можуть і не виділятися свідомістю як такі. Однак саме такі, неусвідомлені, але, за своєю суттю, правові навички і знання несуть головне навантаження з регулювання повсякденних взаємин між конкретними

індивідами. Там, де йдеться про правові відносини суб'єктів як представників певних соціальних груп, або ж ці відносини здійснюються через соціальні інститути (держави, правосуддя тощо), має місце інший рівень правосвідомості – теоретико-ідеологічний. На цьому рівні відбувається осмислення самої сутності права, його можливостей і меж, здійснюється аналіз правового життя, діяльності правових інститутів і реальної дії правових норм [567, с. 47].

При всій очевидності функцій і ролі права в житті суспільства його сутність, «природа» і зміст досі є предметом дискусій. Зараз обговорюють здебільшого два підходи до розуміння сутності права: традиційний, «заборонно-примусовий», і ліберальний, оснований на ідеї «природних», невідчужуваних прав і свобод людини як особистості у природно-правовому просторі.

Традиційний підхід, фактично, ототожнює право із законом, в результаті чого воно постає у вигляді системи загальнообов'язкових норм (правил) поведінки людей, встановлюваних і підтримуваних державою. В принципі, таке, так би мовити, життєве трактування права допустиме, коли воно сприймається як певний звід заборон і каральних санкцій за їх порушення. Суть такого праворозуміння зводиться до того, що заборонено все те, чого не дозволено.

Однак, як бачимо, у традиційному тлумаченні права на перший план виходить його репресивна функція. Його принципи і норми видаються «обмежувачами» для людей для їхнього ж блага, коли людині гарантуються відносна свобода і безпека, вихід же за встановлені межі загрожує позбавленням того й іншого [248, с. 211].

Принципово інший підхід до розуміння сутності права відстоюють прихильники ліберальної концепції. Вони виходять з переконання, що в праві первинні права і свободи людини, а не заборони і репресії, обмеження поведінки людини. Тобто терміну «право» ніби повертається його справжній зміст, що відображає його природну сутність. Основою права, за цією теорією, визнаються «природні» права і свободи людини, які повинні дотримуватися категорично, незалежно від будь-яких, навіть найбільш доцільних вимог: ніяка державна заборона, ніякий припис не можуть посягати на невід'ємні права і

свободи індивіда [201; 344; 553; 554; 580].

Така категорична вимога має цілком очевидне історичне підґрунтя: у XVIII ст. буржуазно-просвітницька думка відчайдушно боролася з деспотизмом феодально-абсолютистських держав, у яких право, по суті, було зведено в закон волею правителя. Природно, що в цих умовах процвітали свавілля і деспотизм, які стримували хіба що суто фізичні кордони продуктивних здібностей підданих і межі сили репресивного державного апарату [576, с. 85].

Допросвітницька правова думка, яка намагалася знайти якісь обмеження домінантній тенденції держав до деспотизму, особливих успіхів на цьому поприщі не досягнула. Найпоширенішим засобом боротьби із цим соціальним злом тоді вважався заклик до розуму правителя.

Мислителі XVIII ст. рішуче відкидають ці наївні патерналістські погляди, але їх завданням надалі є знайти нормативні обмеження деспотичної влади держави, її величезної примусової сили. У цей час стрімко розвивається капіталізм, який стверджує нові форми поведінки людей і, відповідно, виробляє принципово інший тип особистості. В людині культивуються такі риси, як ініціативність, підприємливість, самостійність, відповідальність (насамперед, за саму себе, а не за рід чи громаду). Відповідно, виникає і вимога гарантій, захисту, досягнутого шляхом індивідуальних зусиль, від свавілля з боку держави. Саме цей соціальний запит і став підґрунтям просвітницької філософії права, на якому виникла концепція природних прав і свобод людини.

На теоретичному рівні визріває ідея необхідності примусового обмеження державної влади. Вищим принципом нової філософії права стало визнання незалежності кожного індивіда, його повної самостійності і не менш повної відповідальності за свою долю. Держава тепер не має права вирішувати за індивіда, що для нього добре, а що погано, вона не заважає йому діяти на свій страх і ризик, але й не несе відповідальності за його успіх чи невдачу [201, с. 187; 272, с. 268].

Отже, «заборонний» дух праворозуміння змінюється на «дозвільний»: дозволено все, чого не заборонено.

Як бачимо, принципова методологічна відмінність традиційної та

ліберально-просвітницької концепції сутності права криється у вихідному пункті їх побудови. У першому випадку кінцевою метою функціонування права вважалася підтримка загального правопорядку, збереження стійкості, стабільності, непорушності правовідносин у державі; права індивіда тут оголошуються похідними від цього загального правопорядку. У ліберально-просвітницькому трактуванні за основу беруться права і свободи окремої особистості, визнається, що тільки за умови їх категоричного дотримання можливий загальний правопорядок і правовий стан суспільства.

Відтак логічно припустити, що обидві концепції по-своєму істинні і можуть вважатися взаємодоповнювальними. Щоправда, в умовах сучасного соціокультурного буття превалює, звісно, ліберально-просвітницьке трактування сутності права.

Оскільки феномену права завжди відводилася вагома роль в контексті осмислення соціального буття, його не оминули увагою і філософи права. У підсумку – маємо різноманітні теоретичні уявлення про природу права, його сутність і джерела, роль і місце в житті суспільства [432, С. 15–22]. Усі ці класичні концепції є цінним матеріалом в контексті нашого дослідження, оскільки, по-перше, дозволяють продемонструвати еволюцію теоретичних уявлень щодо самого феномену права, а по-друге, – означити, наразі в найбільш загальних рисах, специфічну картину взаємин, що складаються між людиною, державою і правом в межах природно-правового простору.

Втім, попри велику кількість науково-дослідницької літератури із цієї тематики, позначення вихідного пункту розвитку уявлень про право і його природу все ж є досить проблематичним. Спробуємо пояснити це.

У Гомера, справедливість, яка виступає об'єктивною підставою і критерієм права, по суті, є божественною, тобто такою, що не має своїм першоджерелом ні державу, ні державну владу, ні саму людину. На його переконання, тільки в контексті уявлень про справедливість, що має божественну природу, той чи інший вчинок можна кваліфікувати як такий, що відповідає або не відповідає закону. Тим самим божественна справедливість починає виконувати, щонайменше, дві функції: з одного боку, вона виконує

роль певного «фільтра» в площині «правове – неправове», а з іншого – слугує своєрідним лакмусовим папірцем, за допомогою якого виявляється можлива верифікація змісту того чи іншого вчинку на предмет наявності в ньому правових елементів і мотивів. Тому пошук джерела права в самій людині просто неможливий. Це впливає із властивих самому Гомеру і його сучасникам антропологічних уявлень. Як відзначають дослідники, Древня Греція була просякнута ідеями фаталізму, думкою про неможливість змінити людську долю [460]. Відповідно, і людина не могла бути активним творцем своєї долі. Вагомим аргументом, що свідчить про неможливість для античних авторів знайти джерела права і справедливості в самій людині, є той факт, що саму людину вони розуміли як щось пасивне, що займає місце всередині активного контексту, а саме долі.

Подальше поглиблення раціонально-теоретичних уявлень про об'єктивну природу правових норм простежуємо у творчості «семи мудреців», зокрема засновника Мілетської філософської школи – Фалеса. Його відомий вислів «Не роби сам того, що засуджуєш в інших» може бути ілюстрацією претензії права на об'єктивність. Не менш інтенсивно питання права і його природи, і об'єктивної, і божественної, розробляли піфагорійці, які трактували право як «належну міру». Новизна піфагорійського погляду на право полягає в тому, що під поняттям «належна міра» вони розуміють не що інше, як числову пропорцію. Саме ця інтерпретація надалі буде стимулом формування нових уявлень про правову формальну рівність. Показова концепція зумовленості полісних законів об'єктивними загальносвітовими закономірностями міститься у філософії Геракліта. Полісні закони він трактував як відображення законів космічного порядку [310, с. 39–52].

Як бачимо, на ранньому етапі розвитку філософсько-правової думки починає формуватися проблематика співвідношення «штучного» і «природного» в природі права, яка згодом буде в центрі уваги не тільки античних авторів, але і їх численних послідовників. Більше того, вона є відкритою й актуальною донині, будучи виражена головню у двох протиборчих концепціях праворозуміння – «природного» і «позитивного» права.

Пошук природних першооснов права і закону в самій природі людини і людського суспільства продовжили софісти в V–IV ст. до н. е. На цьому етапі розвитку правової думки філософи почали цікавитися людським буттям, його співвідношенням з релігією і світським життям. Софісти першими завели мову про те, що людина не залежить від Бога, як вважали раніше, а сама є творцем своєї долі [462]. Софісти поставили в центр своїх дослідницьких інтересів саму людину і суб'єктивний фактор буття права.

Багато сучасних дослідників права відзначають, що особливо значущу роль творчий аспект відіграє саме в юриспруденції [474; 554; 569].

Відтак ще раз наголосимо, що великою історичною заслугою софістів став поворот від об'єктивно-божественного до суб'єктивно-людського комплексу проблем і явищ. У межах цього повороту основоположним принципом софізму стає знаменитий принцип, який сформулював Протагор: «Міра всіх речей – людина...» [640, s. 16].

В основі сократівського філософського підходу до правової проблематики лежить раціоналістичне уявлення про імперативно-регулятивний і визначальний характер знання. Будучи божественним за своєю природою, знання все ж доступне людям, і саме ступінь оволодіння ним визначає міру їх причетності до рівня божественної справедливості і законності. Причому і неписані божественні закони, і писані людські закони мають на увазі одну справедливість, яка не просто є критерієм законності, але повністю ототожнюється з нею. Неоціненною заслугою Сократа у сфері правової думки є також осмислення правової проблематики на рівні логічних дефініцій і понять, що поклало початок власне теоретичним дослідженням у цій сфері [490].

Платон розвинув основні положення свого вчителя Сократа щодо права, справедливості і закону. Справедливі закони він трактує як емпіричну реалізацію світу ідей і його максимальне втілення у сфері політичного і правового життя. Платон розрізняв природне право і полісний закон [638], проте він не мав на меті протиставити ці два феномени, а через їх відмінність прагнув розкрити об'єктивні корені полісних законів. Це – спроба зрозуміти людину як учасника двох світів – видимого і невидимого, ідеального і

недосконалого [357, с. 241]. Підхід до закону як до «визначення розуму» стане загальним для подальшої раціоналістичної лінії у філософії права. Разом з тим, послідовним критиком платонівської філософсько-правової концепції стане знаменитий учень Платона – Аристотель, який максимально дистанціюється від поглядів свого вчителя. Він піддає критиці теоретичну позицію Платона – його прагнення ввести в державі повну єдність, не беручи до уваги реально наявної множинності [153], а також виступає проти зведення усієї галузі права лише до права волевстановленого (умовного, створеного людьми). І хоча сфера права загалом досить рухлива, поняття про справедливість і право, на переконання Аристотеля, мінливі лише до певної міри.

Та частина політичного права, яку античний мислитель іменує «природним правом», природна тому, що є адекватною політичній природі людини і виражає вимоги й уявлення про політичну справедливість у людських взаєминах [647]. Отже, в аристотелівському розумінні природного права фіксується збіг і єдність природного, політичного та правового моментів. Політичний характер природного та волевстановленого права зумовлює їх принципову спільність і необхідність відповідності умовного права природному. Під умовним (волевстановленим) правом в концепції Аристотеля мається на увазі все те, що в подальшому позначали як позитивне право [30, с. 481]. В Аристотеля вже досить чітко проглядається прототип майбутнього фундаментального розмежування природного і позитивного права. Остаточний висновок з приводу пріоритету відносних законів від влади над «об'єктивно» наявними нормами і правилами поведінки античний мислитель робить, здійснюючи вибір на користь останніх. Він зазначає, що закони, основані на звичаї, мають більше значення і стосуються важливіших справ, ніж писані закони [30, с. 481].

Філософсько-правову концепцію Аристотеля можна кваліфікувати в найзагальніших рисах як своєрідний синтез попередніх підходів до осмислення права та його природи, а також серйозний досвід подальшого розвитку цих поглядів. Будучи пов'язаним через етику з душею людини, яка, на думку Аристотеля, безумовно, розумна, право передбачає в собі раціональні мотиви.

В епоху еллінізму концепцію права, що виходить з уявлень про право і справедливість як загальнокорисний договір для забезпечення індивідуальної свободи і взаємної безпеки людей, розробляв Епікур. На його думку, природа розвивається за власними законами, без будь-якого втручання з боку богів. У зв'язку із цим, центральною максимою епікурівської етики виступає розумне дослідження людиною причин і цілей своїх вчинків, а основними етичними цінностями проголошуються свобода і задоволення. Під свободою людини мислитель мав на увазі, насамперед, відповідальність за розумний вибір власного способу життя. Свої погляди Епікур розвиває відповідно до вихідного принципу, що свобода є найбільшим плодом достатку [25, с. 224]. Державу і право мислитель розглядає як договір людей між собою про їхню загальну користь і взаємну безпеку. На думку Епікура, для кожного часу і місця існує своє «природне уявлення про справедливість» [25, с. 218]. Отже, закони, що відповідають справедливості, виступають в Епікура своєрідною публічною гарантією свободи й автономії індивіда. Цю договірну природу держави і права, по суті, можна вважати історично першою філософсько-правовою концепцією лібералізму і ліберального трактування права. Дещо умовно можна говорити про часткову схожість з теоріями суспільного договору, що з'явилися набагато пізніше – в епоху Нового часу.

Що ж до філософсько-правових ідей епохи еллінізму, вони, звісно, не вичерпуються правовими поглядами найвідомішого мислителя того часу Епікура. Не менш цікавою є правова позиція, сформульована в межах філософії стоїчної школи.

З погляду стоїків, началом усього суцього у Всесвіті є доля, яка виступає в ролі такого «природного закону», який має божественний сенс і характер. Саму людську природу вони визнають частиною природи і світобудови загалом. Відтак основною правовою вимогою стоїцизму стає принцип – жити у злагоді з природою, тобто відповідно до природних законів світобудови. Саме природний зв'язок між конкретними індивідами є, на переконання стоїків, підставою і причиною присутності справедливості у людській спільноті. Сам же природний закон постає при цьому як втілення загальної й універсальної справедливості, яка виконує роль

нормативно значущого принципу для всіх прийнятих людьми законів.

Стоїки розвинули ідею про природне право, стверджуючи, що створені людиною закони являють собою недосконалі аспекти вічного і незмінного закону, які могли б бути застосовані до всього світу [460]. Виходячи з визнання універсального характеру природного закону, стоїки обґрунтували космополітичні уявлення про те, що всі люди – це громадяни єдиної світової держави і кожна людина – громадянин Всесвіту.

У межах розглянутих природно-правових поглядів стоїків витримано також філософське вчення Сенеки. У ньому божественний і невідворотний за своїм характером «закон долі» відіграє роль того права природи, якому підпорядковані всі без винятку людські встановлення, зокрема право.

Згідно з поглядами Сенеки, Всесвіт є великою природною державою зі своїм природним правом. Членами цієї держави, за законом природи, є всі люди, незалежно від того, чи визнають вони цей факт. Що ж стосується окремих державних утворень, то вони не більш ніж випадкові: їх значущість поширюється не на весь людський рід, а лише на обмежену кількість індивідів.

Прикметно, що праворозуміння стоїків не вичерпується рамками доктрини стоїцизму. Подібні природно-правові уявлення спостерігаємо, наприклад, у Цицерона. В основі права, на переконання цього мислителя, лежить властива природі справедливість, що трактується як вічна, незмінна і невіддільна властивість природи загалом і людської природи зокрема. Під природою як джерелом справедливості і права Цицерон має на увазі весь космос, навколишній фізичний і соціальний світ, форми людського спілкування і співжиття, а також саме буття людської істоти, що охоплює її тіло і душу, зовнішнє і внутрішнє життя. Цій «природі», з уваги на її божественне начало, властиві розум і законодоцільність, тобто певний порядок. Саме ця духовна властивість природи (її розумно-духовний аспект) і є, на думку Цицерона, справжнім джерелом і носієм природного права. Отож, мислитель дає розгорнуте визначення природного права, з якого випливає, що істинний закон є розумним, відповідає природі і поширюється на всіх людей, є постійним,

вічним, закликає до виконання обов'язку. Наказуючи і забороняючи, природне право оберігає людину від злочину, однак коли в цьому немає необхідності, воно не обмежує свободу діяльності чесних людей і не впливає на нечесних. Цей «істинний закон» – один скрізь і завжди, і на всі народи в будь-який час поширюватиметься один одвічний і незмінний закон, причому буде один спільний наставник та повелитель усіх людей – Бог, творець, суддя, автор закону [323, с. 243].

Отже, згідно з Цицероном, право встановлюється природою, а не людськими рішеннями і постановами. Адже якби право залежало від наказів народів, рішень провідних людей, вироків суддів, то, на думку філософа, існувало б право красти, право чинити перелюб тощо, мовляв, ці права могли б отримати схвалення голосуванням або рішенням натовпу. Проте насправді закон, який встановлюють люди, не може порушити порядку в природі і створити право з «неправа», благо зі зла, чесне з ганебного тощо. Звідси випливає категорична вимога, щоб людські накази (політичні рішення, писані закони тощо) відповідали справедливості та праву, тому що останні не залежать від думки і розсуду людей. І ця вимога звучить цілком розумно, бо природне право (вищий, істинний закон, за Цицероном) виникло раніше, ніж будь-який писаний закон, раніше, ніж сама держава як «загальний правопорядок». Держава з її установами та законами (тобто позитивним правом) є, по суті, втіленням того, що, за природою, є справедливістю і правом.

Не менш глибокі погляди щодо природи права висували в епоху Середньовіччя, що простежимо на прикладі чільного представника філософії цього етапу Томи Аквінського, погляди якого є найбільш показовими, оскільки в них проглядається наступність з ідеями античних мислителів. Отже, проблематику права і закону Тома Аквінський трактує в контексті християнських уявлень про місце і призначення людини в божественному світопорядку, про характер і сенс людських діянь. Висвітлюючи ці питання, мислитель постійно апелює до положень античних авторів про природне право і справедливість, згідно з теологічною модифікацією. На думку Аквінського, людина співвідноситься з Богом як з деякою своєю метою і, разом з тим, Бог є

першопричиною всього, зокрема людського буття і людських дій. Водночас людина є істотою розумною і володіє вільною волею, причому саме розум (інтелектуальні здібності) є основою властивої їй свободи [529, с. 153].

Усі ці положення середньовічний теолог докладно аналізує у своєму вченні про закон і право. Тома Аквінський пропонує таку класифікацію законів: 1) вічний закон (*lex aeterna*); 2) природний закон (*lex naturalis*); 3) людський закон (*lex humana*); 4) божественний закон (*lex divina*).

Вічний закон, на його переконання, являє собою загальний закон світопорядку, що виражає божественний розум в ролі верховного загальносвітового спрямовувального начала, абсолютного правила і принципу. Будучи апріорі загальним, вічний закон виступає джерелом усіх інших законів. Його безпосереднім вираженням є, зокрема, природний закон, згідно з яким, вся створена Богом природа і природні істоти (зокрема й людина) рухаються до реалізації цілей, визначених і обумовлених правилами (тобто законом) їх природи. Сенс природного закону для людини як особливої істоти, обдарованої Богом душею і розумом (природним світлом розуміння і пізнання), полягає в тому, що людина за своєю природою наділена здатністю розрізняти добро і зло, причетна до добра і схильна до дій і вчинків вільної волі, спрямованої на здійснення добра як мети [529, с. 158].

Людський закон, у трактуванні середньовічного теолога, – це позитивний закон, забезпечений примусовою санкцією проти його порушень. Досконалі і добродійні люди цілком можуть обходитися і без людського закону, вважає Тома Аквінський, – для них досить закону природного. Але щоб знешкодити людей, що не піддаються переконанням і настановам, потрібні страх покарання і примус. Завдяки цьому в людей розвиваються природжені моральні властивості і задатки, виробляється міцна звичка діяти розумно, по своїй вільній (тобто добрій) волі. Причому позитивними законами, на думку філософа, є тільки ті людські норми, які відповідають природному закону (велінням фізичної і моральної природи людини), а інакше вони стають не законом, а його спотворенням або відхиленням від нього. Позитивний закон повинен «сприймати» людей такими, які вони є насправді (з їхніми

слабкостями і недоліками), не висуваючи до них надмірних вимог. Із цим пов'язана і рівність вимог позитивного закону до всіх людей в інтересах загального блага.

Щодо права, то, згідно з поглядами Томи Аквінського, воно є дією справедливості в божественному порядку людського співжиття. Справедливість – це одна з найважливіших етичних чеснот, під якою розуміють ставлення людини до самої себе, як до інших людей, і полягає у відплаті кожному в тій мірі, що йому належить. Відтак Тома Аквінський визначає право як дію, рівність щодо іншої людини за способом зрівняння: при зрівнянні за природою речей мова йде про природне право, при зрівнянні з людським виявом волі – про право позитивне. Право, яке встановлюється людською волею (або людським законом), мислитель називає також «людським правом» (*ius humanum*), у межах якого закон відіграє правостановлювальну роль і виступає як джерело права. Але важливо також мати на увазі, що людська воля (і волевиявлення) може зробити правом лише те, що відповідає праву природному. А тому природне право Аквінський називає загальним для всіх живих істот (тварин і людей), бо воно має одне загальне джерело – Бога.

Щодо уявлень про право і його природу в епоху Нового часу, то зазначимо, що вже на ранньому етапі становлення філософії права Нового часу спостерігається значне розширення діапазону її наукових пошуків, що послідовно приводить до оформлення двох основоположних дослідницьких тенденцій: перша з них пов'язана з розробкою й обґрунтуванням теорії права на основі емпіричного методу пізнання (її головний представник – Ф. Бекон [85]), друга – з успадкуванням теоретичних уявлень середньовічних юристів, за винятком школи глосаторів. Сполучною ланкою цих споріднених течій виступає ідея справедливості, яка слугує джерелом і вихідним пунктом чинного права.

Одним з перших цю ідею підтримав Г. Гроцій [140, с. 243], в основі юридичного підходу якого і лежить саме ідея справедливості як необхідної ознаки права. Відомий теоретик того періоду досліджує всю соціальну проблематику з позицій природного права, крізь призму ідей і вимог правової

справедливості, які повинні панувати у відносинах між індивідами, народами і державами. При цьому він розуміє справедливість як вимогу розуму і веління природи розумної істоти, а суперечить справедливості те, чого не сприймає розумна істота [140, с. 68].

Природне право Г. Гроцій визначає як «припис здорового розуму» [140, с. 68], згідно з яким та чи інша дія, залежно від її відповідності чи суперечності розумній природі (тобто вимогам, природі розуму), визнається або морально неправильною, або морально необхідною. Природне право, отже, виступає підставою і критерієм для розрізнення належного (дозволеного) і неналежного (недозволеного) за своєю природою, а не через встановлений людьми припис (дозвіл або заборону). Внутрішньодержавне право дослідник характеризує як право, що виходить від цивільної влади. Іншими словами, це – позитивне право, або цивільні закони. При цьому державу він розуміє як «досконалий союз вільних людей, укладений заради дотримання права і загальної користі» [140, с. 74].

Не менш цікаві погляди на природу права і в Т. Гоббса. Його філософсько-правова позиція, з одного боку, максимально раціоналістична, оскільки базується на розумних засадах, а з іншого – антропологічна, бо у спробі відповісти на питання про право і його природу мислитель відштовхується від розгляду людини та її антропологічних констант – виходить з припущення, що «природа створила людей рівними щодо фізичних і розумових здібностей» [124, с. 113].

Значний внесок у розвиток філософії права і держави належить Ш. Монтеск'є, основним предметом філософсько-правових досліджень якого є політична свобода. Її ж він проголошує головною цінністю. Необхідними умовами досягнення цієї свободи виступають, на думку Ш. Монтеск'є, справедливі закони, а також належна організація державного життя. Відповідно до цього, своє головне завдання мислитель вбачає в пошуку так званого «духу законів», тобто у виявленні закономірного в самих законах і їх розвитку. Спираючись на раціоналістичні уявлення про розумну природу людини, природу речей тощо, Ш. Монтеск'є прагнув проникнути в логіку історично

мінливих позитивних законів. Мислитель протиставляє закономірне в тих чи інших соціальних відносинах (тобто закон як щось розумне і необхідне) всьому випадковому, безпідставному, фатальному. Саме закон, на його думку, виражає момент визначеності цих відносин розумним началом. Загальне поняття «закон» у спадщині філософа охоплює все різноманіття законів – і незмінних, що діють у фізичному світі, і мінливих, що функціонують у світі розумних істот. Будучи істотою фізичною, людина, як і всі інші природні тіла, керується незмінними природними законами, але як істота розумна і така, що чинить за власними спонуканнями, вона, через неминучу обмеженість розуму і схильність помилятися, постійно порушує і вічні закони природи, і мінливі людські закони.

Стосовно людини просвітителі трактує закони природи (природні закони) як встановлення, які впливають з нашого «устрою» [326, с. 165]. До природних законів, за якими людина жила в додержавному стані, учений відносить такі основоположні властивості людської природи, як прагнення до миру, добування їжі, відносини між людьми на основі взаємного прохання, бажання жити в суспільстві.

Із цих позицій французький філософ критикує теорію Т. Гоббса, який приписував людям вроджену агресивність і бажання панувати один над одним. Ш. Монтеск'є, своєю чергою, вважає, що людина спочатку була слабкою і прагнула до рівності й миру з іншими людьми. Це підтверджується також і тим, що сама ідея влади і панування настільки складна і залежить від багатьох інших ідей та уявлень, що просто не може бути первинною за часом свого виникнення. Але після об'єднання людей в суспільство вони втрачають усвідомлення власної слабкості: зникає наявна між ними рівність і починаються війни – і між окремими особами, і між народами. «Поява цих двох видів війни, – зазначає Ш. Монтеск'є, – спонукає встановити закони між людьми» [326, с. 167]. Так з'являються різновиди законів: 1) позитивні закони, що визначають відносини між народами (міжнародне право); 2) закони, що регулюють відносини між правителями і підлеглими (політичне право); 3) закони, які встановлюють відносини усіх громадян між собою (цивільне право).

Висвітлюючи процес переходу від природного стану до стану державного і до загальних законів, філософ спеціально наголошує, що для цього необхідний досить високий рівень життя людей в суспільстві, а саме, громадянський стан.

Позитивний людський закон, у трактуванні Ш. Монтеск'є, припускає об'єктивний характер справедливості і справедливих відносин. Причому справедливість, у його розумінні, передує позитивному закону, а не створюється ним на порожньому місці. Законам, створеним людьми, мала передувати можливість справедливих відносин, зазначає мислитель. Стверджувати, що поза тим, що наказано або заборонено позитивним законом, немає нічого ні справедливого, ні несправедливого, не правильно й абсурдно [326, с. 164]. А оскільки закон взагалі є не що інше, як людський розум, що керує всіма людьми, то «політичні і громадянські закони» кожного народу мають бути не більше як окремими випадками прояву цього розуму [326, с. 168]. Замислюючись над можливістю реалізації цієї вимоги, Ш. Монтеск'є досліджує фактори, які сукупно утворюють «дух законів», тобто те, що безпосередньо визначає розумність, правомірність, законність і справедливість вимог позитивного закону. Відповідно до цього, філософ звертає увагу на особливості і властивості народу, яким має відповідати закон, що для нього встановлюється. Філософ доходить висновку, що лише зрідка закони одного народу можуть виявитися придатними для іншого народу.

Чимало уваги в концепції Ш. Монтеск'є приділено й необхідності того, аби позитивні закони природи відповідали принципам уряду держави, тобто формі правління, географічним чинникам і фізичним особливостям країни, її розташуванню і розмірам, клімату, якості ґрунту, способу життя населення, його кількості, психологічним особливостям і звичаям.

Досліджуючи співвідношення закону і свободи як основи права, мислитель розрізняє два фундаментальні різновиди законів:

- 1) закони, що встановлюють політичну свободу щодо державного устрою;
- 2) закони, що встановлюють політичну свободу стосовно громадянина.

Йдеться, як бачимо, про інституціональні та особистісні аспекти політичної свободи, що підлягають законодавчому закріпленню. При цьому

мислитель спеціально відзначає, що політична свобода полягає зовсім не в тому, щоб робити те, що кожному заманеться. «У державі, тобто в суспільстві, де є закони, – констатує Ш. Монтеск'є, – свобода є правом робити все, що дозволено законами. Якби громадянин міг робити те, що цими законами забороняється, то в нього не було б свободи, оскільки те саме могли б робити й інші громадяни» [326, с. 576]. А політична свобода, розглянута стосовно окремого громадянина (особистісний аспект волі), а не щодо державного устрою, полягає насамперед в безпеці громадянина.

Ш. Монтеск'є приділяє також увагу способам формування законів, тобто законодавчій техніці. Основоположним принципом законодавства виступає в нього помірність. Дух поміркованості має бути духом законодавця, переконаний філософ [326, с. 642]. Дослідник формулює і більш конкретні правила творення законів, якими варто керуватися законодавцю, а саме: зміст законів має бути стислим і простим; слова закону мають бути однозначними, викликаючи у всіх людей одне й те саме розуміння; закони не повинні вдаватися в тонкощі, оскільки, за твердженням автора, вони призначені для людей посередніх і містять не мистецтво логіки, а «здорові поняття простого батька сімейства» [326, с. 652]; мотивування закону має бути гідним закону, адже подібно до того, як непотрібні закони послаблюють дію необхідних законів, закони, від виконання яких можна ухилитися, послаблюють дію законодавства загалом» [326, с. 653–654]. Філософ зауважує, що не варто забороняти дії, в яких немає нічого поганого, тільки заради якихось більш досконалих [326, с. 654].

Загалом співвідношення права і закону постає у вченні Ш. Монтеск'є як співвідношення «духу законів» і позитивного законодавства. «Дух законів» резюмує в собі сукупність тих відносин і чинників, які впливають на законодавство, детермінують його, надаючи йому характеру об'єктивно зумовлених, необхідних, закономірних, справедливих і розумних правил. Варто визнати, що така філософсько-правова концепція, що встановлює необхідне законотворче значення «духу законів» й обов'язкові вимоги до закону, що з неї випливають, стає істотним бар'єром проти сваволі в суспільному й

політичному житті. Це дає підстави для висновку, що вчення Ш. Монтеск'є про «дух законів», про поділ влади і політичної волі є вагомим внеском у розвиток філософсько-правової думки (значно збагатило її зміст) та допомагає збагнути природу права.

Чималий внесок у подальший розвиток філософсько-правових ідей належить Ж.-Ж. Руссо – одному з найбільш яскравих та оригінальних мислителів в галузі філософських учень про державу і право. Він інтерпретує уявлення про природний стан і договірне походження держави багато в чому по-новому, з позицій обґрунтування і захисту принципу народного суверенітету. Природний стан, у його трактуванні, – це лад загальної свободи і рівності. Щоправда, рівність досить швидко завершується з появою приватної власності і соціальної нерівності, що суперечать природній рівності і спричиняють боротьбу між бідними і багатими. Виходом із цієї складної ситуації послужила угода про створення державної влади і закону на основі норм права, яким будуть підкорятися всі.

Ж.-Ж. Руссо вважає, що тільки встановлення тих політико-економічних відносин, які відповідають його концепції суспільного договору, може виправдати (з позиції розуму, справедливості і права) перехід від природного стану до громадянського [324, с. 255].

Ідеї французького мислителя були спрямовані проти сучасного феодального ладу, який позбавлявся своєї легітимності, справедливого і законного характеру. Своєю доктриною суспільного договору філософ, по суті, виправдовував й обґрунтовував насильницький, революційний шлях повалення феодальних порядків. Саме цими його ідеями були натхнені багато відомих діячів французької буржуазної революції. Однак у теоретико-концептуальному аспекті вчення Ж.-Ж. Руссо, незважаючи на всі його апеляції до свободи, рівності і права, досить важко узгодити із справжніми цінностями правової свободи і правового закону, з правами і свободами людини як особистості. Обґрунтувати це можна тим, що в Ж.-Ж. Руссо держава стає джерелом морального життя людей, займає місце церкви; саму ж релігію він оцінює з позиції державного принципу [351, с. 17; 454].

Справжню гарантію прав, свобод і власності особистості Ж.-Ж. Руссо вбачає в тому, що окремий громадянин в умовах панування суверенітету народу сам є учасником формування й діяльності загальної волі, яка утворюється з індивідуальних воель усіх вільних і рівноправних громадян. Характеризуючи взаємозв'язок держави, заснованої на суспільному договорі і керованої загальною волею, та окремих громадян, філософ наголошує, що обов'язок і вигода в рівній мірі зобов'язують обидві сторони до взаємодопомоги закону. Закон, згідно з Ж.-Ж. Руссо, є актом загальної волі. А оскільки загальна воля не може і не повинна висловлюватися з приводу приватних справ, предмет законів завжди має загальний характер. Розгорнуте визначення закону в Ж.-Ж. Руссо звучить так: «Коли весь народ ухвалює рішення, що стосується всього народу, він розглядає лише самого себе, і якщо тоді утворюється відношення, то це – відношення цілого предмета, що розглядається з одного погляду, до цілого предмета, що розглядається з іншої позиції, – без будь-якого поділу цього цілого. Тоді сутність того, стосовно чого ухвалюється рішення, має загальний характер, як і воля, що приймає це рішення. Саме цей акт я й називаю законом» [454, с. 177].

Отже, соціальний інститут права, безсумнівно, належить до регулятивної сфери життя суспільства, бо головне його призначення – це регулювати і контролювати поведінку індивідів, укладати цю поведінку в певні рамки, форми, прийнятні для суспільства загалом.

Іншими словами, право покликане регулювати взаємовідносини людей, щоб забезпечити громадський правопорядок. Право, правовідносини, правова діяльність тощо природно відображаються у свідомості людей у вигляді певних знань й оцінок, почуттів і звичок, що сукупно утворюють особливу форму суспільної свідомості і правового простору – правосвідомість. У ній відображені уявлення якоїсь окремої соціальної групи або конкретного індивіда не тільки про саме право, але й про інститути, що забезпечують існування права, а саме, державу, правосуддя, законність. Тож ступінь розвиненості правосвідомості є одним з найважливіших показників загального правового стану суспільства, його правової культури загалом.

2.2 Метафізична природа права як його самодостатність

Осмислити природу права як явища онтологічного простору неможливо без інтуїтивного його пізнання. Метафізика, у перекладі з грецької мови, трактується як наука про надчуттєві, недоступні для раціонального досвіду принципи і начала явищ буттєвого простору, а також, спосіб з'ясування світоглядних питань що виходять за окреслені межі [626].

Глибоке філософське осмислення проблем права, держави і закону в контексті загальних системно-філософських та філософсько-правових учень про природу, суспільство, державу, право, мораль, релігію міститься, найперше, у творчій спадщині видатних представників німецької класики, передовсім І. Канта і Г. Гегеля. Діалектичний підхід, який вони послідовно застосовують, означав новий крок у пізнанні всієї соціальної і, відповідно, державно-правової проблематики.

Так, Кант приділяв особливу увагу питанням належного і правильного в людських діях і взаєминах, що, фактично, становило основу його філософського аналізу антропологічної проблематики. Однак, відповідно до загальних інтенцій кантівського агностицизму, що означало пізнання явищ і принципів неможливість пізнання «речі в собі», а також таких сутностей, як «свобода волі», «безсмертя душі», теоретичний розум здатний достовірно відповісти лише на запитання про те, що людина може знати. Разом з тим, він виявляється абсолютно некомпетентним у сфері того, що людина повинна робити і на що вона може сподіватися [200, с. 311–501]. Ці два останні питання, недоступні теоретичному розуму, Кант оголошує проблемами практики, або практичного розуму, – сферою належного. Тут метафізичні ідеї розуму відіграють лише регулятивну, а не власне пізнавальну роль.

Іншими словами, переконавшись у недостатності «чистого» розуму, філософ здійснює перехід до іншого – більш високого, на його думку, рівня людської самореалізації – «практичного розуму». У вченні про практичний розум, про вільну волю Кант висловлює ідею активності людської свідомості, переконання в тому, що за допомогою свідомості людина набуває незалежності

від емпіричного ладу речей. Тому вся кантівська метафізика, як і міркування філософа про мораль і право, постає як вчення про соціальні регулятори, про належне і неналежне в соціальних відносинах і загалом в людських діях, як своєрідна соціонормативістика. У межах такої соціонормативістики регулятивна функція метафізичних ідей полягає в тому, що вони задають мету, напрям та орієнтир діяльності розуму, а отже, і всім іншим діянням людини як розумної істоти. Тим самим апріорні максими розуму фактично виступають в ролі законів і правил для практичної сфери: вони функціонують у формі повинності, являючи собою норми морального і правового порядку.

Основою метафізичної ідеї і першим постулатом кантівської етики є свобода людини – її вільна воля, яка визначає сенс моральної незалежності та автономії особистості, її здатність і право самій встановлювати правила належного і дотримуватися їх без будь-якого зовнішнього примусу і тиску [648]. Така підвищена увага німецького класика до вільної волі і моральної автономії особистості засвідчує його прагнення звільнити етику від теології й підняти мораль над релігією. Сам Кант, у зв'язку із цим, відзначає, що мораль аж ніяк не потребує релігії [199, с. 207]. У цьому твердженні, за свідченням П. Новгородцева, криється «справжня сила Канта»: він розкрив таємниці нашого духу і знищив примарну владу над ним зовнішніх факторів, об'єктивних подій і причинової залежності [352].

Водночас потрібно визнати, що, будучи істотою емпіричною, людина, як і її поведінка, всі її діяння, підпорядкована загальній каузальності і зовнішній необхідності, отже, у цій площині суцього, де взагалі немає свободи, і людина, і її вчинки також є невільними. Відповідно до цього, зауважує Кант, емпіричні характеристики людської поведінки як сукупність необхідних причиново-наслідкових зв'язків можна не тільки виявити під час теоретичного пізнання, але навіть заздалегідь точно передбачити, як місячне або сонячне затемнення. Однак оскільки людина є не тільки емпіричним явищем, але й метафізичною сутністю, їй властива свобода, і в цьому сенсі її вчинок є актом вільної волі, абсолютно незалежним від зовнішніх необхідностей. Отже, один і той самий вчинок, розглянутий, як стверджує сам мислитель, у різних відносинах, тобто з

позицій суцього чи належного, емпіричного чи метафізичного, одночасно можна охарактеризувати у двох аспектах – як явище, підпорядковане законам каузальності, і як акт вільної волі. Такий підхід до людини з позицій моралі продиктований прагненням Канта «підняти людину над нею самою» [201, с. 413]. У його інтерпретації вільна воля одночасно виступає і моральним законодавцем, і добровільним виконавцем моральних правил, причому філософ особливо наголошує, що у вільному моральному вчинку особистість підпорядкована тільки своєму власному, проте загальному законодавству [201]. Ця думка є лейтмотивом знаменитого категоричного імперативу Канта: «Чини тільки відповідно до такої ідеї, керуючись якою, ти в той же час можеш побажати, щоб вона стала загальним законом» [201, с. 260]. В іншій інтерпретації цей імператив звучить так: «Чини так, щоб ти завжди ставився до людства, і у своїй особі, і в особі всякого іншого, як до мети і ніколи не ставився б до нього тільки як до засобу» [201, с. 270].

Щодо феномену права, то відповідно до кантівського категоричного імперативу, робити зовні потрібно так, щоб вільний прояв твого свавілля був сумісним зі свободою кожного, згідно із загальним законом [201, с. 140]. У цьому випадку філософ апелює до права, що передбачене ідеєю розуму, і визначає його як сукупність умов, за яких свавілля однієї особи сумісне зі сваволею іншої, з погляду загального закону свободи [200, с. 139]. Право, отже, передбачає свободу індивідів і пов'язану з нею можливість свавілля, зіткнення та колізії різних, довільних за своїм характером дій, інтересів, прагнень. Право, власне, і є певним загальним для всіх правилом узгодження довільних, колізійних дій вільних осіб.

Сенс і призначення права, за Кантом, полягає в тому, щоб поставити свободу і свавілля всіх індивідів, і панівних, і підлеглих, в розумні і загальнозначущі рамки. При цьому право стосується тільки дій і позначає зовнішні кордони загальноприйнятної поведінки, по суті, виступає у вигляді заборон, припускаючи дозволеність того, що не заборонено. Таке праворозуміння у філософа має своєю підставою ідею моральної автономії особистості, її абсолютної самоцінності, її здатності встановити собі закон,

знати свій обов'язок і здійснювати його. Сама можливість свободи і спільного для всіх людей закону полягає, згідно з Кантом, у цій моральній автономії особистості.

Зауважмо, що принцип кантівського морального закону є лише модифікацією принципу формально-правової рівності [428, С. 82–86]. Іншими словами, кантівська концепція моральності права має правовий зміст і важлива для філософії права остільки, оскільки сама ця моральність за своєю суттю юридична. Саме тому не можна погодитися з відомим гегелівським твердженням, що в кантівському моральному вченні про право зазначається, що практичний розум повністю позбавлений матерії законів і здатний встановити як найвищий закон тільки форму придатності свавілля [118, с. 208]. На думку Гегеля, немає нібито нічого, що за допомогою кантівського категоричного імперативу не могло б бути представлено у вигляді морального закону. Однак, скажімо, Р. Хамітов [569] це твердження аргументовано заперечив. Він слушно зазначає, що в кантівському практичному розумі «матерія», безсумнівно, присутня, а саме – правова «матерія», тобто принцип правової рівності, адекватним вираженням якого і є категоричний імператив. Без такої правової «матерії» цей імператив було б просто неможливо сформулювати, тим паче виразити його в загальній формі будь-яке антиправове свавілля.

Отже, своїм вченням про право Кант морально виправдовує і підносить саму «матерію» та принцип права, що, власне, й визначило його значний внесок в історію розвитку філософсько-правових пошуків. Але досягнути цього можна, на його думку, за допомогою юридизації моралі, провідним принципом й одночасно категоричним імперативом якої є принцип права. Регулятивна сила ідеї розуму в Канта в деякому сенсі еквівалентна силі договору, оскільки, розділяючи деяку ідею і просуваючись у напрямку реалізації її вимог, люди діють так, ніби вони спеціально домовилися про це у формі так званого суспільного договору. Відмінність лише в тому, що веління ідеї розуму безумовні, тоді як договір за своєю суттю, предметом і змістом є умовним. Трактатування суспільного договору в дусі регулятивної ідеї розуму постає в

кантівському вченні у вигляді вимоги республіки, що характеризується поділом влади.

Німецькому класикові варто віддати належне у справі послідовного філософського обґрунтування і розвитку ліберальної теорії правової держави. На думку Канта, держава – це об'єднання багатьох людей, що підпорядковані правовим законам, а благо держави полягає у вищій мірі узгодженості державного устрою з правовими принципами [200, с. 233]. Реалізація вимог категоричного імперативу у сфері державності постає в Канта як правова організація держави з поділом влади. За ознакою наявності/відсутності поділу влади філософ розрізняє і протиставляє дві форми правління: республіку і деспотію.

Характеризуючи різні гілки влади, мислитель відзначає, що правосуддя має здійснювати обраний народом суд присяжних. Причому визначальне значення в його теорії, що виходить з ідеї народного суверенітету, відведено розмежуванню законодавчої і виконавчої влади. Республіканізм, зазначає Кант, є державним принципом відділення виконавчої влади від законодавчої; деспотизм – принцип самовладного виконання державних законів, даних нею самою, а це означає, що публічна воля є приватною волею правителя [200, с. 269]. При цьому філософ формулює ще такий обмежувальний принцип діяльності законодавця: те, що народ не може вирішити відносно себе самого, то й законодавець не може вирішити відносно народу. Отож, у своєму філософсько-правовому вченні Кант відкидає ідею «рівноваги» різних гілок влади, відстоює верховенство законодавчої влади як виразника народної волі, відзначаючи її пріоритет щодо всіх інших гілок влади. Мислитель виступає за чітке розмежування повноважень гілок влади, висловлюється різко проти самої можливості їх змішування. У зв'язку із цим, він наголошує, що управлінська діяльність та акти виконавчої влади не повинні порушувати верховенства закону, а судову владу мають здійснювати тільки судді. По суті, Кант обґрунтовує необхідність незалежного суду і введення виборного суду присяжних.

Виходячи з єдиної волі народу, різні влади повинні, на думку філософа,

діяти узгоджено і в загальному напрямку. Воля законодавця, вказує він, – бездоганна, здатність до виконання у верховного правителя – нездоланна, а вирок верховного судді – незмінний [200, с. 237]. Загалом республіка у Канта постає не у вигляді якоїсь емпіричної реальності, а радше як ідеально-теоретична конструкція, якою варто керуватися як вимогою розуму і метою наших зусиль у справі практичної організації державно-правового життя. Іншими словами, ідея республіканізму, потрактована німецьким мислителем як ідея розуму, дозволяє йому, з одного боку, оцінити наявне становище справ, а з іншого – сприяти просуванню до належного стану. При тому мислитель добре усвідомлює, що можливе лише наближення до такого ідеалу, але ніяк не повне досягнення.

Проблема розрізнення права і закону розкривається в теоретичній спадщині Канта в контексті співвідношення права і моралі. Його морально обґрунтований закон за своєю суттю є розумним правом, продиктованим метафізичною ідеєю. Це означає, що йдеться не про суще, а про належне, що відповідає ідеї розуму і такому, що підлягає практичному здійсненню цивільно-правового стану. Концептуальна спільність моралі і права, у кантівському трактуванні, виражається в тому, що обидва вони є правилами належного, продиктовані ідеєю розуму [491, с. 165]. При цьому специфіка моралі в тому, що вона вимагає автономного встановлення та виконання обов'язку заради самого обов'язку – незалежно від будь-яких зовнішніх розрахунків, втручань, нагород і преференцій.

Залежно від характеру мотивів, що визначають ставлення людини до вимог морального закону, Кант розрізняє моральність і легальність, а відповідно, й моральні та легальні вчинки: у першому випадку діяння продиктовано суто моральним мотивом і відбувається заради самого ж морального закону, у другому – дія зумовлена іншими мотивами, але вимоги морального закону при цьому не порушуються. На думку Канта, лише моральне діяння є істинно добрим, інакше його узгодженість з моральним законом може виявитися випадковою та сумнівною, тобто аморальний привід хоч і може викликати іноді відповідні закону вчинки, але частіше призводитиме

до вчинків, що суперечать закону [217, с. 224]. Своєрідним продовженням цього судження філософа є його ідея про те, що нерозуміння доброго предмета визначає й уможлиблює моральний закон, проте лише моральний закон визначає і робить можливим поняття доброго [217, с. 387].

Отже, є підстави вважати, що все, що пов'язано з моральним діянням і його наслідками, – це право моральної особистості, сфера її незалежності від усіх і всього, сфера її свободи і відповідальності за свій вибір, яку вона несе тільки перед самою собою. Визнання такого автономного статусу моралі та морального діяння, моральної свободи і незалежності людини як особистості виступає, згідно з Кантом, одночасно принципом, передумовою, необхідною умовою й важливою складовою частиною права. Так розуміють правові норми, орієнтовані на регуляцію зовнішніх колізійних ситуацій і розв'язання цих колізій з позицій загального закону свободи, тобто з урахуванням обов'язкового дотримання принципу моральної автономії.

Однак гарантом виконання велінь метафізичного розуму в Канта все ж виступає примусова влада, яка також є ідеєю розуму. Караючий закон, відзначає мислитель, є категоричним імперативом. Адже якщо зникне справедливість, життя людей на землі вже не матиме ніякої цінності [201, с. 256].

У подальшому Кант розвиває уявлення про так звану абсолютну теорію покарання. Кримінальне покарання, на його думку, є справедливою карою за злочин, що припускає заподіяння державою певного страждання злочинцеві за скоєне ним зло. Іншими словами, покарання – це вимога категоричного імперативу, що не потребує будь-яких додаткових утилітарних міркувань. Філософ зазначає, що злочинець має бути визнаний таким, що підлягає покаранню до того, як виникає думка про те, що з цього покарання можна отримати користь для нього самого або для його співгромадян [201, с. 256].

Німецький класик обстоює «ідею рівності» між злочином і покаранням. Він наполягає на тому, що вбивство повинно каратися стратою, за винятком вбивства матір'ю новонародженої позашлюбної дитини і вбивства на дуелі. І навіть у ситуації колапсу громадянського суспільства справедливість, за Кантом, категорично вимагає смертної кари вбивці [201].

Незаперечна цінність кантівського філософського підходу до державно-правових проблем полягає, на нашу думку, в тому, що він позиціонує і розробляє цю проблематику у всесвітньо-історичному масштабі – не тільки щодо відносин усередині окремого народу, суспільства, держави, але й на рівні міжнародного і міждержавного спілкування, у перспективі прогресуючого руху до встановлення всесвітнього суспільно-правового стану і вічного миру між народами. Причому єдиною можливим шляхом здійснення цього ідеалу є, за Кантом, дотримання і здійснення на практиці регулятивних ідей розуму в усіх без винятку людських відносинах. Звідси і та велика увага, яку класик філософської думки приділяє проблемі подолання розбіжностей між мораллю і правом, з одного боку, і політикою – з іншого. Філософ висловлюється різко проти лукавства, що виявляє реальна політика щодо моралі і права. Він критикує її порочні принципи і практику, які під приводом слабкості людської природи й необхідності підступних і насильницьких засобів та методів у боротьбі проти зла у внутрішніх і зовнішніх відносинах насправді примножують й увічнюють зло з корисливою метою, гальмуючи моральний і правовий прогрес.

Виступаючи за об'єднання моралі і права з політикою, за їх поєднання в єдиній «моральній політиці», Кант обґрунтовує думку про право як про своєрідні «обмежувальні умови» політики. На тлі цих міркувань філософа реальна політика постає як деспотична, неминуче викликає непокору і спротив з боку підданих до сваволі влади, антиморальних й антиправових звичаїв. Адже якщо в діях влади немає нічого, що викликає повагу, то ніякий вплив на свавілля людей не в силі приборкати їх, вважає Кант. Ці думки німецького класика, як і багато інших його суджень про право, закон і державу, не тільки зіграли величезну роль в історії розвитку філософії права, але й досі не втратили своєї актуальності. Фундаментальні кантівські ідеї про право і правову політику, про правову організацію державного життя, правовий союз вільних держав як спосіб забезпечення міжнародного миру та шляхи до вічного миру набувають особливої значущості в сучасних умовах інтенсивного розвитку загальноєвропейського і світового історичного процесу. Вони

сприяють повсюдному визнанню і поступовому утвердженню ідей панування права, принципів свободи, рівності і самостійності людської особистості.

Проблематика філософського осмислення права посідає важливе місце і у творчості Гегеля, який не тільки розвивав її в межах власної оригінальної концепції, але й цікавився метафізичними особливостями права. Так, у дослідженнях природного права, його місця в практичній філософії і його співвідношення до позитивного права [118, с. 185–275] Гегель розрізняє три наукові способи трактування природного права: 1) емпіричний – концепції Гоббса, Руссо та інших мислителів до Канта; 2) формальний – підхід Канта, Фіхте і їх послідовників; 3) абсолютний – власний філософський підхід. Розгляньмо докладніше цю систематику.

Емпіричний підхід до природного права, за Гегелем, відповідає лише початковим вимогам науки, що відрізняє її від звичайних розповідей і перерахування ознак предмета. Основний недолік цього підходу в тому, що йому бракує критерію для розрізнення необхідного і випадкового в хаосі природного стану. Звідси й характерна для емпіричного підходу непослідовність і суперечливість суджень і визначень, за допомогою яких зводяться до абсолютності ті чи інші абстракції й поодинокі властивості, що позбавлені змісту.

У вченнях Канта і Фіхте про природне право, на відміну від емпіричного підходу, Гегель вбачає формальну ідею тотожності ідеального і реального, виражену чисту абстракцію, байдужу до певного змісту. Однак при цьому мислитель відзначає, що немає нічого такого, що не могло б існувати у вигляді морального закону за допомогою відомого кантівського категоричного імперативу. Разом з тим, Гегель віддає належне висловленим ще Кантом і Фіхте ідеям про внутрішню єдність волі і свідомості.

Окрім формалізму, вченню Канта і Фіхте властивий і індивідуалізм, що проявляється, зокрема, в трактуванні проблеми волі. На думку Гегеля, в обох цих мислителів єдність волі, будучи результатом поєднання суб'єктивних воель, не є внутрішньо властива загальній волі, а досягається лише за допомогою зовнішнього і насильницького способу, бо окремі волі протистоять загальній

волі, а свобода індивідів – загальній волі. У цьому сенсі Гегель протиставляє поглядам Канта і Фіхте свій філософський підхід – ідею абсолютної моральності, яку характеризує як тотальну цілісність морального життя, як загальне і дух народу.

Моральність і легальність, що протиставляються одна одній у вченнях Канта і Фіхте, є, за Гегелем, лише абстрактними моментами цілісності, які «зникають» і, разом з тим, зберігаються у створеній ними системі моральності. Ці думки розгорнуто і системно представлено у відомій гегелівській «Філософії права», зміст якої свідчить про те, що її автор, не відкидаючи самої проблематики природного права, наполягає на необхідності її філософської інтерпретації.

У межах гегелівської філософської системи спеціалізований розділ філософії права являє собою філософію об'єктивного духу. Відповідно, трьома основними ступенями діалектично розвитку духу, за Гегелем, є: 1) суб'єктивний дух – антропологія, феноменологія, психологія; 2) об'єктивний дух – право, мораль, моральність; 3) абсолютний дух – мистецтво, релігія, філософія.

Конкретизуємо цю абстрактну систематизацію. Об'єктивний дух, до структури якого входить феномен права, що нас цікавить, є, за Гегелем, тим ступенем розвитку духу, в межах якого свобода вперше набуває форми реальності, тобто наявного буття, що виражається у вигляді конкретних державно-правових утворень. Тут дух ніби виходить з форми своєї суб'єктивності, пізнає й об'єктивує зовнішню реальність своєї свободи – об'єктивність духу входить у свої права. У філософському розумінні права філософ-класик якраз і висвітлює форми виявлення об'єктивно вільного духу, які проявляються у вигляді реалізації поняття права в дійсності. А оскільки реалізація поняття насправді являє собою ідею, то предметом філософії права, за Гегелем, є не що інше, як ідея права – єдність поняття права і його реалізації, наявного буття. Отже, ідея права, яка і є свободою, проявляється в гегелівському вченні як світ держави і права, а сфера об'єктивного духу постає як ідеальна правова дійсність.

Панування розуму в історії, про яке веде мову Гегель, фактично означає, що свобода є визначальним початком і кінцевою метою всього процесу розвитку духу. Всесвітня історія – це прогрес в усвідомленні свободи – і в сенсі пізнання об'єктивної істини, і в сенсі об'єктивації ступенів свободи, досягнутих у правових і державних формах наявного буття. Тим самим людська свобода постає як результат тривалої роботи духу. Ця духовна робота всесвітньої історії, що розгортається в її русі зі Сходу на Захід, полягає, за Гегелем, в дисциплінуванні природної волі та її піднесенні до волі справді вільної – одночасно свободи цілого і складових його елементів, індивідів.

Конкретизуючи ці положення, філософ відзначає, що на Сході вільним є лише один – деспот, у грецькому і римському світі – дехто вільний, а у світі німецькому – вільні всі. Відповідно до цієї тричленної градації, основними формами держави, за Гегелем, виступають східна деспотія, антична держава, які існують у вигляді демократії або аристократії, і сучасна представницька система, а саме – конституційна монархія. Ідея свободи, вважає філософ, досягає своєї повної реалізації лише в конституційно оформлених і розвинених державах сучасності. Ці держави представляють щось розумне всередині себе, вони не тільки умовно існують, вони – реальні.

Отож, у гегелівській філософії об'єктивного духу відносини права і свободи опосередковуються через вільну волю, яка, своєю чергою, є свободою в усіх перипетіях діалектичного розвитку ідеї права. Розум, на основі якого існує держава, також реалізує себе як волю – через діалектику вільної волі. Іншими словами, свобода становить субстанцію й основне визначення волі: вільне і є волею; свобода дійсна як воля, як суб'єкт. Відзначимо, що у філософії Гегеля мислення і воля відрізняються одне від одного не як дві різні можливості, а лише як два аспекти – теоретичний і практичний – однієї і тієї самої здатності мислення.

Свобода, як зазначає у цьому зв'язку Гегель, полягає в тому, щоб хотіти визначене, але в цій визначеності бути в себе і знову повертатися до загального [121, с. 75]. Дійсно свобідною і справжньою воля стає лише тоді, коли її зміст тотожний з нею [121, с. 85]. Трьома основними формами конкретизації поняття

свободи і права виступають у Гегеля абстрактне право, мораль і моральність. У сфері абстрактного права воля безпосередня й абстрактна; у сфері моралі право суб'єктивної волі виступає у своєму ставленні до загального – до права світу, і, нарешті, у сфері моральності досягається синтез двох попередніх абстрактних елементів.

Отже, абстрактне право є першим ступенем в поступі поняття права від абстрактного до конкретного, у діалектиці вільної волі. Поняття права тут поки що дуже абстрактне, та й людина також виступає як абсолютно абстрактне і вільне «Я». Така одинична воля, згідно з Гегелем, є особою, особистістю, яка містить загальну правоздатність. Філософ стверджує, що звідси право гласить: будь особою і поважай інших як осіб [121, с. 98]. Як бачимо, абстрактне право виступає лише як абстрактна і гола можливість для всіх наступних, більш конкретних визначень права і свободи. Свобода абстрактної особистості реалізується у праві приватної власності. Розмірковуючи на цю тему, Гегель обґрунтовує формальну, правову рівність усіх людей: люди рівні як вільні особистості у своєму однаковому праві на приватну власність, але не в розмірі володіння цією власністю. У зв'язку із цим, філософ розцінює поширену в суспільстві вимогу майнової рівності як нерозумну, порожню і поверхову розсудливість.

Під час реалізації розуму необхідним є, на переконання Гегеля, договір. Предметом договору, на його думку, може бути деяка одинична зовнішня річ, яка тільки й може бути довільно відчужена власником. Тому Гегель відкидає договірну теорію походження держави. Він зазначає, що привнесення договірних відносин, як і відносин приватної власності загалом, у державні відносини призвело до найбільшої плутанини в державному праві і правовій дійсності взагалі [121, с. 129].

До сфери абстрактного права Гегель відносить і різні форми неправди. Так, злочин є свідомим порушенням права як права, і тому покарання є не тільки засобом відновлення порушеного права, але й правом самого злочинця, споконвічно закладеним у його власному діянні – вчинку вільної особистості. Згідно з логікою гегелівських міркувань, анулювання злочину через покарання

приводить нас до моралі. Прикметно, що на цьому рівні, коли особа (особистість) абстрактного права стає моральним суб'єктом, вперше набувають значущості мотиви і цілі її суб'єктивних вчинків. Вимога ж суб'єктивної свободи полягає в тому, щоб про людину судили за її самовизначенням. Лише у вчинку, вважає Гегель, суб'єктивна воля досягає об'єктивності і, отже, сфери дії закону. Сама ж собою моральна воля не карається.

Отже, абстрактне право і мораль в Гегеля є лише двома односторонніми моментами, які набувають своєї дійсності і конкретності у сфері моральності. Тут поняття свободи об'єктивується і проявляється в наявному бутті у вигляді сім'ї, громадянського суспільства і держави. При цьому під «громадянським суспільством» Гегель розглядає суспільство буржуазного типу. Він стверджує, що громадянське суспільство створене лише в сучасному світі, який всім визначенням ідеї «присвоює» їх право [121, с. 228].

Окрім того, громадянське суспільство є сферою реалізації особливих, приватних цілей та інтересів конкретної особистості. З погляду розвитку поняття права, воно також є необхідним етапом, оскільки тут демонструються взаємозв'язок і взаємозумовленість особливого і загального. Розвиненість ідеї передбачає, за Гегелем, досягнення такої єдності, в межах якої протилежності розуму, а також особливості і загальні ознаки, свобода приватної особи і суспільства визнані і розгорнені в усій їх повноті. Та все ж на щаблі громадянського суспільства, згідно з уявленнями філософа-класика, ще не досягається справжня свобода, оскільки стихію зіткнення приватних інтересів нерозумно обмежувати необхідною владою загального, натомість варто обмежувати лише зовнішньо і випадково. Так що, за логікою розвитку самого поняття і явища права, вищі інтереси громадянського суспільства, що охороняються законодавством, судом, ведуть за межі цієї сфери, а саме – у сферу держави. У гегелівському трактуванні держава, що розуміється як ідея розуму і дійсність конкретної свободи у своєму найбільш розвиненому вигляді, є конституційною монархією, заснованою на поділі влади.

Погоджуючись загальною з ідеями своїх попередників (Дж. Локк і Ш. Монтеск'є), Гегель при розробці концепції правової державності вважає за

необхідне здійснювати поділ влади в державі, тому що такий поділ є гарантією публічної свободи. Водночас він характеризує позицію самостійності влади і взаємного обмеження її видів як помилкову, мовляв, у такому разі заздалегідь передбачається ворожість кожної з гілок влади щодо всіх інших, їх взаємні побоювання і протидія. Сам філософ виступає за таку органічну єдність різних гілок влади, при якій усі вони виходять з цілого і є його органічними частинами. У пануванні цілого, в залежності і підпорядкованості різної влади державній єдності й полягає, за Гегелем, сутність внутрішнього суверенітету держави. На підставі цих міркувань філософ відкидає демократичну ідею народного суверенітету й обґрунтовує суверенітет спадкового конституційного монарха.

Гегель вважає, що держави ставляться одна до одної як самостійні, вільні і незалежні індивідуальності. Субстанція держави, її суверенітет виступають як абсолютна влада ідеального цілого над усім одиничним, особливим і кінцевим, над життям, власністю і правами окремих осіб і їх об'єднань. Так що в питанні про суверенітет йдеться, по суті, про дійсність держави як вільного й етичного цілого. У цьому твердженні, на думку Гегеля, полягає і «...моральний момент війни; її не варто розглядати як абсолютне зло і суто зовнішню випадковість...» [121, с. 359].

Сферу міждержавних відносин мислитель характеризує як сферу прояву зовнішнього державного права. Міжнародне право, на думку філософа, – це не дійсне право, яким виступає внутрішнє державне право (позитивне право, законодавство), а лише повинність. Яка ж буде дійсність цієї повинності – в підсумку залежить від суверенних воель різних держав, над якими немає ніякого вищого права і судді у звичайному сенсі цього слова.

Відзначимо, що у своїй характеристиці міждержавних відносин і зовнішнього державного суверенітету німецький класик багато в чому виходить з тодішніх уявлень щодо цих питань. Ідеться, по суті, про неправові концепції та моделі зовнішнього суверенітету держави. Згідно із цими уявленнями, монопольним суб'єктом є держава, права ж інших суб'єктів або ігнорують, або визнають, з уваги на їх силу і доцільність. Очевидно, що такий суверенітет був,

по суті, «правом» сильного, «правом» на свавілля, а не справжнім правом, тобто не системою правових відносин різних суб'єктів права.

Такий неправовий суверенітет, зрозуміло, несумісний з визнанням і дотриманням прав інших індивідів, із загальнообов'язковими для всіх правовими принципами і нормами, із сучасними прагненнями і тенденціями до загального панування права як необхідної умови досягнення стабільності внутрішнього і зовнішнього світу. Зумовлену цим сучасну правову трансформацію державного суверенітету зазвичай іменують «обмеженням прав суверенітету» або «відмовою від частини суверенних прав». Такі визначення вкрай неточні, бо насправді тут має місце обмеження державного свавілля, відмова від «права» на свавілля, переклад держави в русло і простір загальнообов'язкового для всіх права, перехід від колишнього суто силового, довільного суверенітету до правової концепції та конструкції суверенітету.

Така юридизація суверенітету, зазвичай, визначає його правові межі, але це зовсім не обмеження прав суверенітету, а радше його визнання і вираження у формі деяких прав та юридичних обов'язків. Тож, якщо «старий» суверенітет був насамперед довільним домаганням на правову монополію й абсолютне право за принципом «права» сильного, то суверенітет нового типу постає як особливий правовий обов'язок щодо безлічі інших суб'єктів права – обов'язок враховувати права інших індивідів. Іншими словами, «старий» суверенітет є авторитарною організацією сили, що не визнає загального й обов'язкового для всіх права, а «новий» суверенітет – це правова організація сили, заснована на загальнообов'язковому праві і підпорядкована його вимогам. Відповідно, і сам перехід від старої концепції суверенітету до нової означає перехід від довільного насильства до правової санкції, від силової боротьби до правопорядку. Право тепер скрізь виступає як основа, умова і засіб досягнення миру.

Зазначимо, що в Гегеля кожен щабель розвитку об'єктивного духу – абстрактне право, мораль і моральність – сам собою є правом і, окрім того, володіє власним правом, оскільки є наявним буттям свободи в одному з її визначень [121, с. 90]. Ця характеристика, зауважмо, відноситься і до

абстрактного права, і до моралі, і до сім'ї, і до суспільства та держави. Всі ці особливі права дані історично і хронологічно одночасно; вони обмежені, супідрядні і між ними можуть виникати колізії. Подальше ж право, що діалектично «знімає» всі попередні, є більш абстрактним особливим правом. Відзначимо, що на вершині гегелівської ієрархії особливих прав стоїть право держави. А оскільки в дійсності особливі права всіх підпорядкованих ступенів дані одночасно і, отже, представлені в актуальній або потенційній колізії, то остаточно істинним філософ визнає лише право вищого.

Одним з найбільш показових визначень свободи і, разом з тим, формою об'єктивації поняття права є закон. Характеризуючи «право як закон», Гегель зазначає, що «те, що є правом в собі, закладено в його об'єктивному наявному бутті, тобто визначене для свідомості думкою і відоме як те, що є і визнане правом як закон». Через це визначення права є взагалі позитивним правом [121, с. 247]. Право перетворюється на закон за допомогою законодавства, вважає Гегель, тому воно набуває форми загальності і справжньої визначеності. Предметом законодавства, згідно з поглядами філософа, може слугувати лише зовнішня сторона людських дій і відносин, а не їх внутрішня сфера.

Разом з тим, у своїй концепції розрізнення права і закону Гегель прагне унеможливити їх протиставлення. Стверджувати про відмінність між природним і позитивним правом так, ніби вони протилежні і суперечать один одному, було б зовсім неправильним [121, с. 62]. Однак законодавство, як визнає Гегель, цілком може спотворити зміст права. Учений зазначає: те, що є законом, може відрізнятись від того, що є правом в собі [121, с. 250]. Тому, констатує німецький класик, в позитивному праві те, що закономірне, є джерелом пізнання того, що є правом, або, власне кажучи, що є правовим [121, с. 250]. Як бачимо, німецького класика цікавить в позитивному праві лише закономірне, тобто правове в законі. Цим, на нашу думку, і зумовлений той факт, що в гегелівській філософії права йдеться не про протистояння права і закону, а лише про різні визначення поняття «право» на різних ступенях його конкретизації. Виправдовуючи такий підхід, Гегель пише, що та обставина, що насильство і тиранія можуть бути елементом позитивного права, є для нього

чимось випадковим і не стосується його природи [121, с. 62]. А за своєю ідеальною природою позитивне право (закон) як ступінь самого поняття права є не що інше, як право розумне.

Отже, є підстави для висновку, що в гегелівській філософії права йдеться про право і закон в їх розвиненій формі. Всі ж інші випадки і ситуації співвідношення права і закону, що ще не розвинулися до ідеї свободи, є поза увагою мислителя, він не піддає їх філософському та логіко-понятійному аналізу. Усі ці нерозвинені до ідеї права ситуації Гегель відносить до предмета дослідження історії права, а не філософії права. Наприклад, Гегель визнає заслугу Ш. Монтеск'є у виділенні історичного елемента в позитивному праві і навіть стверджує, слідом за ним, що в законах відображаються національний характер народу, ступінь його історичного розвитку, природні умови його життєдіяльності тощо.

Водночас класик відзначає, що суто історичне дослідження кардинально відрізняється від дослідження філософсько-правового, а отже, є поза ним. У зв'язку із цим, ті чи інші конкретні обставини історичного розвитку права і держави не відносяться безпосередньо до їх сутності. Не будучи філософсько-правовим, історико-правовий матеріал набуває в Гегеля філософського значення лише тоді, коли розкривається як момент розвитку філософського поняття права. Так, гегелівська висока оцінка ролі закону неодмінно має на увазі закон правовий. А філософське осмислення самого поняття права послідовно розгортається в систему філософії права і повністю спрямоване на демонстрацію неспроможності протиставлення природного і позитивного права, права і закону.

Отже, гегелівська філософія права хоч і містить принцип розмежування права і закону, проте не спрямована на розгортання цього принципу, а радше на його скасування, доказування його умовності, бо тут йдеться про різні визначення одного й того самого поняття. Щодо граничних підстав права у філософській системі Гегеля можна сказати, що право, як і свободу, він наділяє безумовно раціональними підставами виникнення.

Зрозуміло, що історія філософії права не завершується творіннями

німецьких класиків, більше того, інтенсивно розвивається донині. Проте ми обмежимося вже розглянутим матеріалом, оскільки вважаємо, цього цілком достатньо для з'ясування метафізичної природи і сутності права, в контексті деяких фундаментальних аспектів, що характеризують природно-правовий простір.

2.3 Природно-правовий простір як ідеальний вимір людського існування

В основі категорії «простір» лежать соціальні відносини і безпосередня колективна діяльність. На ранніх етапах розвитку суспільства уявлення про простір мали соціалізований характер. Якщо виходити тільки із цього факту, складається враження, що спочатку в міфології, потім в релігії, а відтак у філософії та праві, зокрема в сучасних концепціях, категорія простору виникає для того, щоб бути ареною діяльності людини. Створений божественними або природними причинами, він надалі визначається, формується, змінюється, розвивається завдяки діяльності людей і задля цієї діяльності. Людина, формуючи свої уявлення про світ на основі соціального та індивідуального досвіду, формує і простір.

Такі уявлення про простір були поширені наприкінці XIX ст., їх активно розробляло чимало вчених. Так, Е. Дюркгейм зробив висновок, що категорія простору – суто соціальна, обумовлена людським досвідом. Він зазначав, що просторово-часові відносини є за своїм змістом соціально загальнозначущими сприйняттями індивідів [159]. Це твердження надто категоричне, адже Дюркгейм не враховує того факту, що всі наукові категорії справді розробляє людина на основі її індивідуального і соціального досвіду, але вони мають об'єктивний зміст, що не залежить ні від конкретної людини, ні від людства загалом. В іншому випадку говорити про будь-які наукові уявлення про категорію «простір» було б безглуздо.

Теорії простору в гуманітарних науках стосуються фундаментальних вимірів людського світу і висловлюють їх у специфічних параметрах, таких як

«верх» і «низ», «центр» і «окраїна», «поверхня» і «глибина», які нерідко фіксуються на рівні вже буденної свідомості. Вони роз'яснюють, у яких саме координатах описується динаміка і статика людського буття. І необхідність такої «повсякденної» онтології виявляється в сучасних соціальних і гуманітарних науках, прикладами чого можуть слугувати «екологічна теорія сприйняття» психолога Дж. Гібсона, концепція «підсвідомого відчуття розміреності» психосоціолога Е. Холла, «соціальна топологія» соціолога П. Бурдьє, екологічний та структурний простір і час соціального антрополога Е. Еванса-Прічарда.

«Екологічна теорія сприйняття» Дж. Гібсона виробляє критику понять матерії і простору. Геометричний простір – це чиста абстракція, зазначає автор, простір – це міф, вигадка геометрів (математиків) [123]. Учений переконаний в тому, що сприйняття людиною світу являє собою вилучення інваріантів із стимульного потоку. Ці інваріанти утворюються, найімовірніше, у взаємодії людини з обмеженим сектором матеріального світу і характеризуються такими категоріями: «середовище», «речовина» і «поверхня». За Гібсоном, поверхня і середовище – це екологічні терміни, їх найближчими геометричними еквівалентами є площина і простір.

Людині споконвічно властиве прагнення володіти простором, територією. Існує думка, що «територіальний імператив» виконує в людському суспільстві і в популяціях тварин аналогічні функції: сприяє ієрархічному розчленуванню соціуму, згуртовує членів цієї території проти спільного ворога, гарантує безпеку всього суспільства [295]. Упродовж ось уже майже десятка років слово «територія» поступається місцем слову «простір». І це пов'язано насамперед з тим, що самоочевидність територіальних кордонів закінчилася в епоху постійного перекроювання меж або в ситуації, коли їх точні обриси і значущість постійно ставилися під питання. У зв'язку із цим, актуалізувалися глобалізаційні процеси в суспільстві. Фактична зміна кордонів актуальна в конкретний момент, а питання щодо простору вирізняється актуальними і теоретичними, і суто соціальними властивостями, які є неминущими.

Категорія «простір» характеризує всі основні форми руху матерії – механічну, фізичну, хімічну, біологічну і соціальну. Найскладнішою серед них є соціальна, тому що матеріальний носій – це найскладніший вид матерії. Головна відмінність соціоприродного простору як форми суспільного буття від усіх інших різновидів в тому, що його виникнення і розвиток повністю пов'язані з діяльністю громадського суб'єкта (індивіда, соціальної групи, суспільства загалом), специфічною формою якої і є соціоприродний простір.

Соціальні системи від усіх інших відрізняє передовсім соціальна взаємодія, діяльність людей, суспільні відносини (зокрема правовідносини, як різновид соціальних відносин). Соціоприродний простір як філософська категорія виражає співіснування і взаємодію різних сторін і моментів соціального буття, характеризує протяжність, обсяг і структуру суспільної форми руху матерії.

Соціоприродний простір є специфічною формою руху матерії, в межах якої реалізується природна соціальна взаємодія, що виникає в процесі еволюції форм взаємодії як його вища форма. Як слушно зауважив В. Орлов, форма матерії – це матерія на певному щаблі свого розвитку [373, с. 36]. Отже, соціоприродний простір містить в чистому вигляді всі зазначені вище форми простору.

Соціоприродний простір як філософська категорія виражає форму існування вищого структурного рівня організації буття, тобто суспільства загалом.

Просторову організацію суспільства досліджував в межах соціології ще О. Конт. Він ввів у науковий обіг поняття «соціальна відстань», яке проявляється в абстрактному тривимірному просторі (економіка, духовність, мораль) [228]. Під «соціальною відстанню» він розумів співчутливе взаєморозуміння, що існує між індивідами, між групами і між індивідом та групою, до якої він належить.

Соціальний простір аналізували і К. Маркс та Ф. Енгельс. К. Маркс розробив концепцію людини як універсальної істоти, що перебуває в універсальних відносинах з природою, яку вона перетворює в процесі

діяльності на своє «неорганічне тіло». Родове життя і в людини, писав К. Маркс, і у тварини фізично полягає в тому, що людина (як і тварина) живе неорганічною природою, і що універсальнішою є людина порівняно з твариною, то універсальнішою є сфера тієї неорганічної природи, якою вона живе. Практично універсальність людини проявляється саме в тій універсальності, яка всю природу перетворює на «неорганічне тіло», оскільки вона слугує, по-перше, безпосереднім життєвим засобом для людини, а по-друге, матерією, предметом і знаряддям її життєдіяльності [303, с. 165]. Практична, предметно-перетворювальна діяльність є універсальною формою взаємодії з навколишньою дійсністю, способом утвердження людини у світі.

Багатозначність поняття «простір» щодо соціуму відзначав П. Сорокін, який вказував, що соціальний простір – це народонаселення Землі [496, с. 54].

Французький соціолог П. Бурдьє визначає соціоприродний простір як ансамбль невидимих зв'язків, логічно мислиму форму, побудовану за принципами диференціації та розподілу, сформовану сукупністю дієвих властивостей в розглянутому універсумі, тобто властивостей, здатних надати його власникові силу і владу в цьому універсумі. Соціоприродний простір в концепції П. Бурдьє тісно пов'язаний з простором фізичним. Реалізований фізично, соціальний простір є розподілом у фізичному просторі різних благ і послуг [82, с. 122]. По суті, П. Бурдьє та П. Сорокін вживали термін «простір» щодо соціуму не на позначення принципово іншої реальності, а для фіксації особливостей розташування у фізичному просторі людей, що мають різні соціальні статуси і соціальне походження, але рівні в природному аспекті.

А. Велик пише, що соціальна форма, як вид природної матерії, – це поняття, що позначає субстанцію соціальної форми руху, вищий вид матерії, здатної до прискореного саморозвитку, самовдосконалення за участю і під контролем породжуваної нею своєї протилежності – свідомості, духу, розуму, думок [93].

Соціоприродний простір як форма соціального буття виступає і способом існування суспільних явищ, їх атрибутом, що виражений в русі, у послідовній

зміні, у природно-історичному процесі, одночасно будучи умовою існування суспільного життя [130, с. 12].

Соціоприродний простір, на нашу думку, можна визначити як форму буття соціальної матерії, що характеризує її протяжність, структурність, співіснування соціальних явищ і природних процесів, як результат і форму людської життєдіяльності.

На відміну від соціоприродного простору, Г. Зборівський зводить соціальний простір до усупільненої території, на якій локалізована соціальна діяльність певної спільноти людей і яка є сферою взаємодії суспільства і природи [180, с. 147]. Такий підхід є раціональним і має право на життя.

Загалом можна означити два основні підходи, у межах яких осмислюється соціоприродний простір. Перший з них фактично ототожнює його з поняттями «соціальний простір», «друга природа». За цим підходом, людська сутність природи існує тільки для суспільної людини, бо тільки в суспільстві природа є для людини ланкою, що зв'язує людину з людиною, буттям її для іншого і буттям іншого для неї, життєвим елементом людської дійсності. Внаслідок цього продуктом предметно-перетворювальної діяльності людини виступає особливий предметний світ, що становить «другу природу», «олюднену природу», яка володіє суспільною якісною визначеністю [302, с. 546]. Тобто соціальний простір розуміється як певний матеріальний атрибут суспільства, як певна активність людини з перетворення середовища проживання на сферу соціальної життєдіяльності. Однак цей «вузький» підхід не відображає всієї повноти соціального рівня організації простору. Друга позиція зводить соціоприродний простір до системи соціальних зв'язків і відносин усередині згуртованого і конфігуративно структурованого колективу людей. Специфіка соціального простору полягає в тому, що його виникнення і розвиток повністю пов'язані з діяльністю соціального суб'єкта. При цьому, відображаючи ставлення суб'єкта до зовнішнього світу, соціоприродний простір виявляється в матеріальних і духовних відносинах людей і їх результатах.

Отже, можна виділити два взаємопов'язані аналітичні рівні соціоприродного простору. Перший рівень охоплює всю сукупність елементів виробничої та соціальної інфраструктури, проявляється в усьому різноманітті людського розселення та природних комплексів, що входять до процесу суспільної діяльності. Соціоприродний простір у цьому вимірі виступає як матеріально-просторовий світ, дислокований в природному просторі як штучному середовищі життєдіяльності суб'єкта. Це певний «олюднений природний базис», або «друга природа». Цей рівень соціоприродного простору відображає систему відносин «людина – довкілля». Другий рівень соціоприродного простору пов'язаний із системою відносин «людина – людина». Тобто це абстрактний простір, представлений сукупністю соціальних зв'язків і відносин.

Соціоприродний простір – це простір людської діяльності, це динаміка людського буття у вигляді координації людей, їх дій і предметних умов, засобів і результатів їх життєвого процесу, у формах їх безпосередньо спільних взаємодій [444, С. 174–177]. Формування людського індивіда, становлення його особистості значною мірою детерміновано залученням його до наявного порядку простору-часу, насамперед, звичайно, самим фактом його наявності. Отже, соціоприродний простір можна визначити як такий, що формується соціальними процесами і взаємодіями і в якому ці процеси і взаємодії реалізуються. Водночас соціоприродний простір характеризується географічними, економічними, духовними, політичними, ідеологічними, правовими, моральними, національними, расовими, культурними показниками. Він охоплює всі сфери життя людини.

Соціоприродний простір має тривимірну структуру: характеризується за «довжиною» (протяжність), «шириною» (екстенсивність, розширення історії поля людської діяльності) і «глибиною» (інтенсивність, ступінь напруженості, різноманіття соціальної діяльності людей).

Соціоприродний простір переважно розглядають як логічну конструкцію для розуміння простору, що входить в систему суспільних відносин, які складають суспільне буття. Саме складність системності суспільного буття,

структурованого на якісно різні види суспільних відносин, призводить до виділення конкретних форм соціоприродних просторів: правового, історичного, географічного, економічного, демографічного тощо.

Що стосується специфіки різних соціоприродних просторових форм, то поки ця проблема недостатньо досліджена у вітчизняній літературі. Водночас зростає потреба використовувати просторово-часові характеристики в аналізі різних сфер суспільного буття і дійсності [511].

Відтак ми підійшли до твердження про те, що можливість існування різноманітних просторових форм дозволяє говорити про існування природно-правового простору, який є специфічною формою соціоприродного простору.

Простежується цікава наукова проблема: правові явища специфічні завдяки особливостям соціальної форми руху матерії, а отже, можуть бути пояснені тільки через адекватну просторову формулу, водночас природно-правовий простір не можна пояснити тільки за допомогою уявлення про фізичний простір. І тут немає іншого виходу, окрім як визнати, що правові процеси відбуваються в якісно іншому просторі порівняно з фізичним.

Людина, будучи істотою суспільною, соціальною, залежить від суспільства, на її формування впливає суспільне середовище. По суті, сама людина є безпосередньо джерелом появи права, яке, удосконалюючись, активно впливає на її формування і розвиток.

Поняття «природно-правовий простір» є генезисом трьох ключових самостійних елементів: «природа», «право» і «простір».

Право у своєму первісному, природному значенні є нічим іншим, як необхідною формою духовного буття людини, воно вказує той лад рівної вільної самостійності кожного, при якому тільки й можливе на землі духовне життя.

Саме право існує у формі структурно впорядкованого сектора, сфери соціоприродного простору, в якому все різноманіття суспільних відносин представлено в особливому ракурсі, під специфічним поглядом – в інваріантах санкціонованої юридичної нормативності [341, с. 186].

Як вже було зазначено, право є складним, багатовимірним явищем, що охоплює різноманіття соціальних, економічних, політичних та інших чинників суспільства і вимагає всебічного філософського осмислення, оскільки проникає в усі сфери життя людини і суспільства загалом. Регулюючи різноманітні суспільні відносини, право виступає потужним регулятором, засобом управління соціальними процесами. У праві освоюються специфічні просторово-часові характеристики правової дійсності.

Поняття «правове» охоплює такі взаємозалежні значення: 1) відображає правову дійсність; 2) виражає територіальну поширеність дії правових норм; 3) особливо відзначає роль права як найважливішого регулятора суспільних відносин.

Термін «простір» використовують для того, щоб вказати на найважливіший атрибут соціального руху матерії, на форму, що залежить від цього виду матерії і не існує незалежно від нього, характеризується протяжністю та обсягом [577, с. 26].

Звідси природно-правовий простір – це форма соціоприродного простору, в якій за допомогою норм права встановлюється стабільність у суспільстві, правопорядок і законність.

Природно-правовий простір має такі характеристики. По-перше, це об'єктивна форма організації соціального буття, об'єктивна реальність, яка існує незалежно від людини та її свідомості і дана нам самим світом (природою, Богом). Природно-правовий простір як об'єктивна реальність є незалежним від волі, бажань, думок окремих суб'єктів права. Водночас, укорінюючись у свідомості людей, об'єктивне перетворюється в соціальному процесі на суб'єктивне. Природно-правовий простір як форма руху передбачає взаємодію об'єктивного і суб'єктивного. Суб'єктивне так чи інакше пов'язане зі свідомістю, а саме – з правовою свідомістю. Суб'єктивне залежить від людини та її свідомості і визначається здібностями індивіда (суб'єкта права) правильно або хибно (перекручено) усвідомлювати правову дійсність, норми права. Своєю чергою, суб'єктивне впливає на об'єктивне: що глибше і повніше суб'єктивне

відповідає об'єктивному, то вагомішу роль здатне воно відіграти в суспільно-правовому житті.

По-друге, характеристикою природно-правового простору є його однорідність, що конкретизується в правовому просторі і виражається в конституційному закріпленні рівності перед законом і судом незалежно від статі, раси, національності, мови, походження, майнового і посадового становища, місця проживання, релігійних переконань тощо.

По-третє, природно-правовий простір є тривимірним. Першою віссю природно-правового простору є вісь «людина – держава» – вісь правових цінностей. На одному кінці цієї осі розташоване положення, відповідно до якого людина, її права і свободи є найвищою цінністю. Держава тут – певний інструмент, призначений для задоволення потреб людини, вона покликана забезпечити і гарантувати захист прав і свобод людини та громадянина. На іншому кінці цієї осі пріоритет віддається державі, якій і служить людина. Людина тут – гвинтик, роль і функція якого визначена державою, пригнічується самотійність, ініціативність, активність особистості, особистість як така розчиняється в соціумі.

На одному кінці другої осі розміщене положення, згідно з яким джерелом державної влади є народ (сукупність індивідів), який бере участь в управлінні справами держави. У цьому суспільстві, що розділяє цінності свободи і свободи вибору, панує сила права, що відповідає демократичному режиму. На іншому кінці цієї осі є положення, згідно з яким людина відокремлена від влади і власності, тут характерне одержавлення всіх сторін суспільного життя, нетерпимість до інакомислення, одностороння владність. У цьому суспільстві панує право сили, що відповідає авторитарному режиму. Цю вісь загалом можна назвати віссю принципів організації суспільних відносин.

На одному кінці третьої осі розміщене положення, згідно з яким всі люди рівні перед законом і судом, незалежно від статі, раси, національності, мови, походження, майнового і посадового становища, місця проживання, релігійних переконань. Закон для всіх єдиний – і для слабких, і для сильних, і немає ніяких винятків із цього загального правила, що відповідає принципу рівноправності.

На іншому кінці третьої осі розміщена думка, згідно з якою залежно від тієї чи іншої відмінної ознаки незаконно робляться правові винятки і пільги, що відповідають принципу винятковості. Загалом третю вісь можна назвати віссю застосування права [115].

Для природно-правового простору характерна й необхідність правомірної поведінки людини. Адже, перебуваючи в правовому просторі держави, який, своєю чергою, належить до загального природно-правового простору, ми так чи інакше присягаємо не порушувати законів цієї держави. Але варто тільки переступити закон – порушити правові обмеження або установки, як людина тут же виявляється поза правомірною складовою правового простору певної держави, але в природно-правовому просторі. У підсумку руйнується єдність правового простору держави й порушується гармонійна цілісність природно-правового простору.

Суспільство, що претендує на звання цивілізованого, заснованого на силі природного права, а не на праві сили, має адекватно визначити єдині «правила гри», що в ідеалі є загальними основами соціального буття, і точно їх дотримуватися. Звичайно, сьогодні актуальними є глобалізаційні ідеї і в державному, і в правовому аспекті, але неможливо досягнути позитивних результатів у цьому процесі, якщо ігнорувати природно-цивілізаційні основи людського буття і співіснування.

Цілком очевидно, що все соціальне життя людини протікає в природному просторі. Людині потрібно враховувати просторові відносини, спільні для всіх форми орієнтації у світі, щоб регулювати правову діяльність суспільства. Природно-правовий простір можна розуміти як форму існування соціального буття права. Тому ми повинні говорити про поняття природно-правового простору як про філософську категорію, що відображає форму існування вищого структурного рівня організації буття, тобто суспільства. Природно-правовий простір, будучи формою існування вищого структурного рівня організації буття права, є основним механізмом підтримки соціальних зв'язків і відносин соціальних суб'єктів.

В епоху зміни систем цінностей і філософських основ світогляду простежується сплеск інтересу до філософського осмислення особливостей права. Право, маючи у своїй основі такі нормативні критерії, як рівність, свободу, справедливість, об'єктивно спрямовується на встановлення правопорядку і стабільності в суспільстві, суворого й неухильного дотримання законів держави, забезпечення прав і свобод людини. Філософський підхід до дослідження правових проблем в умовах сучасного українського суспільства набуває особливого звучання, дозволяючи зрозуміти суть багатьох кардинальних перетворень при переході суспільства до нового якісного стану.

Право – це важливий не тільки юридичний і політичний, а й природний інститут, який разом з мораллю і моральністю відіграє вирішальну роль у контролі і регулюванні життєдіяльності людини. Саме право, правові явища і процеси не можуть бути всебічно і повно вивчені поза їх зв'язком із суспільством. Справді, суспільство не зможе обійтися без соціального регулювання, в системі якого провідна роль належить праву. Право як соціальний інститут являє собою спосіб регулювання поведінки людей, міру їх свободи, що виражається в системі загальнообов'язкових соціальних норм, встановлених або санкціонованих державою, що регулюють дії, поведінку і відносини людей та забезпечуються примусовою силою держави. Соціальний інститут права відноситься до регулятивної сфери суспільного життя, так як головне його призначення – це регуляція і контроль поведінки індивідів, укладення цієї поведінки в певні рамки, форми, прийнятні для суспільства загалом. Система правового регулювання спрямована на регулювання всього соціального поля без виділення будь-яких групових пріоритетів, оскільки всі повинні бути рівні перед законом.

Саме праву належить найважливіша роль в утриманні людей від асоціальної поведінки та забезпеченні виконання їх прав й обов'язків на благо демократичної правової держави.

Правові терміни, дефініції, поняття, входячи в поле соціоприродної дії, неминуче набувають особливого сенсу, їх справжнє, реальне значення пов'язується з більш широким соціально-культурним світом стійких, панівних

уявлень, ціннісних установок, соціально-психологічних стереотипів, у взаємодії з якими тільки й можливе функціонування зазначених термінів, дефініцій, понять. Але тільки у сфері здійснення реальних соціальних, політичних, економічних тощо дій виявляється суть, справжній зміст і значення категорій права, правових установок, інститутів в конкретному місці і часі.

Елементами природно-правового простору є: 1) норми права (природного і позитивного); 2) носії природно-правового простору; 3) правосвідомість; 4) правова культура; 5) держава.

За твердженням І. Канта, держава – це об'єднання безлічі людей, підпорядкованих правовим законам [201, с. 243]. Варто акцентувати увагу на важливій ролі держави, яка покликана ввести взаємовідносини людей у межі закону за нормами позитивного права, щоб тим самим не порушувалася природно-правова гармонія існування людини в природно-правовому просторі, щоб їх діяльність не виходила за межі правового простору. Тому в суспільстві має встановлюватися певна міра свободи людини, достатня для її повного самовираження і водночас така, що перешкоджає всяким спробам особистості використовувати надану їй свободу на шкоду суспільству, державі, співгромадянам. За таких умов природно-правовий простір у певний спосіб проводить розмежувальну лінію між свободою і свавіллям, оформляє і нормує свободу. Таке розмежування здійснюється за допомогою норм природного права.

Безперечно, однією з найвищих цінностей людини у природно-правовому просторі є саме свобода. Багато наукових концепцій визначають свободу як вищу цінність, але інтерпретують її в різних, навіть прямо протилежних сенсах. Відкидаючи розуміння свободи як можливості довільних вчинків на власний розсуд, що не «підзвітні» жодним законам (ні природним, ні позитивним), Дж. Локк пов'язує свободу із законом і рамками законності. Він зауважує, що метою закону є не знищення і не обмеження, а збереження і розширення свободи. Адже всі живі істоти живуть за певними законами (нормами, правилами), а там, де немає законів, немає і свободи, стверджує мислитель [272, с. 285]. Аналогічний підхід до свободи характерний і для Ш. Монтеск'є. Він

відзначав, що свобода – це право робити те, що дозволяють робити закони, тобто свобода в межах закону, і не важливо, чи це закони держави, чи норми моралі та природно-правові веління [327, с. 421].

Звичайно, можна дискутувати щодо того, що закони, прийняті в державі на основі вимог природного права, не досконалі, а подекуди відверто суперечать нормам природного права, але їх прийняли ті уповноважені особи (законодавчий орган), повноваження яким делегував народ. Це питання складне й неоднозначне, але проблема моральних якостей законотворця дуже складна і глобальна, тому ми відштовхуємося від того, що закон у правовій демократичній державі, що є складовою частиною природно-правового простору, є загальнообов'язковим і необхідним елементом «корекції» свободи.

У державі, тобто в суспільстві, де є закони, свобода може полягати лише в тому, щоб мати можливість робити те, що може хотіти людина, і не бути примушена робити те, чого не може хотіти людина. Свобода є правом робити все, що дозволено законами. Закон держави повинен бути втіленням норм природного права, вищої істини.

За Гегелем, свобода становить сутність людини [121, с. 165]. По суті, навчитися жити в стані свободи – велике мистецтво. Поняття «свобода» нерозривно пов'язане насамперед з поняттями «громадянське суспільство» і «правова держава». Громадянське суспільство – це певний соціоприродний простір, у якому люди пов'язані і взаємодіють між собою як незалежні індивіди. Свобода в громадянському суспільстві передбачає дотримання певних встановлених правил, узгоджуючи свою свободу зі свободою всіх і кожного. Людина, зіткнувшись з «природним простором свободи», на власному досвіді відчуває важкість відповідальності за ухвалені рішення. Треба визнати, що громадянська свідомість, тобто розуміння того, що я – громадянин і, отже, володію рівними з усіма правами, можлива лише при досить розвиненій культурі і суспільства загалом, і конкретного індивіда. Досягнення ідеалу громадянського суспільства, що керується правовими законами, коли кожен громадянин вільний у межах, визначених свободою його співгромадян, є найвищим завданням людства, вирішення якого створює основу для розвитку

всіх властивих людській природі творчих задатків. Але хай як би люди прагнули до свободи, безмежної свободи не може бути. Навіть у соціоприродному чи природно-правовому просторі існує гранична межа свободи вчинків, яку не потрібно відмежовувати від свобідної волі людини [476, с. 87]. Перш за все тому, що повна свобода однієї людини означала б свавілля відносно іншої.

Права людини є простором й одночасно межею для її свободи. Свобода є такою тоді, коли найбільш точно визначено і збережено її кордони, причому настільки, наскільки вона могла б поєднуватися зі свободою інших людей [18, с. 114]. Межа проходить там, де свобода однієї людини починає заважати свободі іншої, і єдиним механізмом встановлення меж свободи є право [574]. Безперечним є те, що людство ще не винайшло іншої форми буття і вираження свободи в суспільному житті людей, окрім правової, адже право – це форма людських взаємин. Іншими словами, вираженням свободи, її критерієм є право, яке виходить з принципу формальної рівності індивідів. Право виражає реально можливий масштаб свободи, воно й захищає її і визначає допустимі межі. Вдалим є вислів І. Канта, що право є обмеженням свободи кожного умовою згоди його з такою ж свободою іншого, наскільки це можливо за загальним законом [199, с. 218]. Слушно зазначив і В. Нерсисянц, що цінність права якраз і полягає в тому, що воно окреслює сферу, межі та структуру свободи, виступає формою, нормою й мірою свободи, що одержує завдяки законодавчому визнанню офіційний державний захист [341, с. 183].

Можна стверджувати, що право – це соціальна гарантія свободи, суспільно визнана особиста автономія, воно надає простір для активності кожного члена суспільства. Абсолютна свобода означала б для людини нічим не обмежений вибір, тому під час ухвалення рішення це поставило б її у досить складне становище. Свобода людини не може бути абсолютною, оскільки вона живе в суспільстві подібних до себе, а отже, її свобода повинна співвідноситися зі свободою інших індивідів. Право окреслює межі, в яких громадянин може діяти на власний розсуд, не посягаючи при цьому на права і свободи інших

громадян, тобто свобода вибору передбачає відповідальність перед самим собою.

Свого часу А. Токвіль зазначав, що мистецтво бути вільними здатне творити чудеса, але водночас немає нічого важчого, ніж вчитися жити вільними [528, с. 264]. Тому необхідно, як видається, виробляти в самосвідомості особистості органічний імператив, відповідно до якого свобода кожного є умовою здійснення свободи для всіх і навпаки.

Уміння поєднувати свою свободу зі свободою всіх і кожного породжує поняття справедливості. Проте справедливість може бути лише там, де панує закон, адже справедливість передбачає, що існують однакові для всіх, раціонально встановлені й усіма прийняті правила, і це надзвичайно важливий критерій під час дослідження природно-правового простору як ідеального середовища існування людини.

Одним з перших поняття «справедливість» досліджував Аристотель. Він наголошував, що справедливе буває двох видів. По-перше, справедливим називають те, що наказує закон, тобто те, що відповідає закону. Оскільки закон наказує виконувати всі чесноти, то той, хто чинить справедливо відповідно до вимог закону, досягне досконалої гідності [29, с. 364]. Другий вид справедливості Аристотель пов'язує зі справедливістю стосовно іншої людини. Він зазначав, що справедливе стосовно іншого є, власне кажучи, рівністю, а рівність полягає в тому, що ніхто, ні заможні, ні незаможні, не має жодних переваг; верховна влада не зосереджена в руках тих чи інших, а всі рівні [30, с. 587]. Визнання різних індивідів формально рівними означає, що рівними визнаються їх правоздатність, можливість набувати тих чи інших прав на відповідні блага, конкретні об'єкти тощо, але це не означає рівності вже набутих конкретних прав на індивідуально-конкретні речі, блага тощо. При формальній рівності і рівній правоздатності різних людей їх реально набуті права неминуче будуть різними, нерівними (через відмінності між самими людьми, їх реальними можливостями, умовами та обставинами життя тощо). Життєві відмінності, вимірювані й оцінювані однаковою шкалою і рівною

мірою права, дають, у підсумку, відмінності в набутих, таких, що особисто належать конкретному суб'єктові (у цьому сенсі – суб'єктивних), правах.

Така відмінність у набутих правах у різних осіб є необхідним результатом якраз дотримання, а не порушення принципу формальної (правової) рівності цих осіб, їх рівної правоздатності. Відмінність у набутих правах не порушує і не скасовує принципу формальної (правової) рівності.

Основною загальноцивілізаційною закономірністю розвитку природно-правового простору є прогресивний рух до щораз більшої свободи і рівності дедалі більшої кількості людей, залучення до цього процесу представників усіх верств і груп суспільства. Правова (державно-правова) форма прояву і вимірювання прогресу свободи можлива тільки у формі права з властивими йому загальністю, єдиним масштабом, рівною мірою, принципом формальної рівності індивідів. Вона проводить розмежувальну лінію між свободою і свавіллям, оформляє і нормує свободу. Право регулює відносини вільних індивідів як відносини незалежних один від одного суб'єктів, дії яких в умовах правової державності однаково підпорядковані вимогам загальнообов'язкового правового закону.

За Гегелем, вільна соціальна людина, розумна людина діє у згоді із законами своєї держави. Свобода, мислив він, полягає в тому, що закони держави є для людини «своїми» законами, людина сприймає їх як свої моральні встановлення-принципи, як органічні принципи особистої поведінки [121, с. 186]. Схожі за змістом погляди висловлював Б. Чичерін. Він наголошував, що покора законам – це перша вимога правди, перша ознака громадянськості, перша умова свободи людини серед собі подібних [591, с. 18]. Справді, людина може відчутися повністю захищеною в суспільстві, тільки цілком підкорившись закону. Аналогічно й суспільство може вважати себе захищеним тільки тоді, коли громадяни дотримуються закону.

Щоб у природно-правовому просторі побудувати правову державу, у якій люди живуть за нормами права і закону, потрібно сформувати правовий простір безпосередньо конкретної держави. Його доречно назвати, на нашу думку, позитивно-правовим полем, так би мовити «простір у просторі». Позитивно-

правове поле є об'єктивною умовою існування правової держави, що передбачає розвинене громадянське суспільство, в якому вищим авторитетом і силою наділений закон. Ще Платон писав: «Я бачу близьку загибель тієї держави, де закон не має сили і перебуває під чиеюсь владою. Там, де закон – владика над правителями, а вони – його раби, я вбачаю порятунок держави і всі блага, які тільки можуть дарувати державі боги» [389, с. 353].

Отже, модель позитивно-правового поля передбачає рівність усіх перед законом, тобто правову рівність: надання однакових прав і висування єдиних вимог до всіх громадян, – яка залежить не тільки від досконалості самої юридичної норми, але й від установки на її дотримання суб'єктів права, що, знову ж таки, не лише не суперечить нормам й особливостям природно-правового простору, а є однією з його основних вимог. Правова рівність – це рівність вільних і рівність у свободі, загальний масштаб і рівна міра свободи індивідів. Право говорить і діє мовою й засобами такої рівності. Ця модель позитивно-правового поля передбачає, що фактично різні люди розглядаються як рівні, незалежні один від одного, вільні індивіди – суб'єкти права, чії взаємовідносини регулюються, вимірюються й «оцінюються» на єдиних «терезах правосуддя» за допомогою загального масштабу, однаковою для всіх мірою. Проте соціальні умови життя, звичайні і звичні стандарти поведінки, місце, яке займає суб'єкт у соціальній структурі суспільства, значно впливають на однорідність позитивно-правового поля, тим самим порушуючи гармонію природно-правового простору.

Суспільству необхідне єдине і рівне право – право, однаково обов'язкове для всіх, однаково панівне над слабкими і сильними [571, с. 84]. Тобто таке право, яке можна назвати ідеальним. Це можливо, оскільки суспільні суб'єкти виступають щодо правовідносин однією, але властивою їм усім соціальною іпостассю і, отже, вимірюються однією і рівною для всіх соціальною мірою.

Своїм загальним масштабом і рівною мірою право формує свободу індивіда. Дозволи і заборони, що регламентуються правом, саме і є нормативною структурою й оформленням свободи в суспільному бутті людей,

межею свободи, межею між свободою і несвободою. Безправна свобода – це свавілля, анархія, насильство. Такий стан властивий і навіть дещо виправдовується в позитивно-правовому полі його ж нормами, але не існує апіорі у природно-правовому просторі. Справді, «міцне» позитивно-правове поле немислиме без поваги до прав і свобод людини. Водночас запорукою його існування є правосвідомість особи. Вона передбачає тільки два обов'язки людини у сфері права – це повага прав іншої людини і захист власних, коли вони порушені. На цій істині побудоване все людське буття.

У літературі слушно зауважено, що права людини передбачають обов'язок поважати їх. У реалізації прав людини найважливіші не власні правові претензії, а повага до прав іншого, шанування в кожному людському образі, тобто обов'язки людини до людини і людини до Бога. Обов'язки людини «глибші» за права людини, вони й обґрунтовують права людини [62, с. 16].

Носій позитивно-правового поля – соціальний носій правових норм – це вільна, незалежна особистість у природно-правовому просторі. Якщо раніше держава служила для політичної легітимізації певного соціального прошарку та забезпечення його панування, то в природно-правовому просторі суб'єктові абсолютно не потрібно, щоб вона (держава) забезпечувала ті чи інші привілеї будь-кому. Як правильно зауважено, будь-які закони, що приймає держава, додають до всіх прийнятих звичаїв такі правила, які були в інтересах багатой меншості, закріплюючи нерівність і поневолення незаможної більшості [93, с. 192]. В умовах повної або часткової несвободи більшості людей саме право і користування правовою формою є привілеєм (право – привілей). Причому індивід визнавався суб'єктом такого права-привілею не в ролі людини загалом, а як часткової привілейованої людини (як члена певного роду, стану, групи, за соціальним становищем тощо). Наприклад, у феодальному суспільстві, коли права людини визначалися його становою належністю. Сьогодні людина як конкретний індивід, як громадянин є стратегічним соціальним адресатом правової держави.

Особистість є суб'єктом формування позитивно-правового поля й «охоронцем» норм природно-правового простору. У цій ролі вона виступає як свідомий індивід, представник певних соціальних груп, носій певних поглядів на право, цінності, норми права. В ідейно-світоглядній позиції суб'єкта представлені не тільки його особисті ідеї і проблеми, способи їх розв'язання, а й проблеми колективів, соціальних спільнот, суспільства загалом.

Сьогодні загальнолюдські стандарти прав і свобод людини дедалі більше виходять за межі внутрішньої компетенції держав, тобто за межі їх правових полів і реалізуються у природно-правовому просторі за його нормами і принципами. Це означає, що загальнодержавне законодавство потрібно впорядкувати відповідно до міжнародних правових норм.

На наш погляд, новою тенденцією збереження гармонійної цілісності природно-правового простору є глобалізаційні процеси щодо позитивно-правових полів, тісно пов'язані з глобалізацією соціального простору в межах соціоприродного. Як відомо, для сучасного світу характерна глобалізація соціальних процесів, пов'язана з перетворенням людства на єдине органічне ціле. Визначення «глобальний» дозволяє нам виділити з усього різноманіття процесів і структур в сучасному світі ті, які можуть бути співвіднесені з явищами взаємозалежності, взаємопроникнення і взаємозумовленості в планетарних межах і результатом яких є цілісність буття людства. Глобалізація суспільних відносин полягає в тому, що досягнення людського розуму стають надбанням усього світового співтовариства, а на основі таких відносин все людство стає єдиним соціальним цілим, що, своєю чергою, забезпечить цілісність природно-правового простору. В. Вернадський писав, що людина вперше реально зрозуміла, що вона – житель планети і може та повинна мислити і діяти в новому аспекті – у планетному масштабі, а не тільки окремої особистості, сім'ї або низки держав чи їх об'єднань [99, с. 436].

Люди і за своєю біологічною природою, і за вселенськими законами, в які вони вписані спочатку, і за своєю соціальною сутністю – члени «єдиної планетарної родини». Кожен з нас, будучи громадянином тієї чи іншої держави (простору певної держави), одночасно в широкому сенсі є громадянином і

всього людства. Людство як певна соціальна цілісність існувало завжди, але на різних етапах історії воно відрізнялося різним ступенем розвиненості інтегральних соціальних зв'язків. Зараз людство розвивається як соціальна спільнота, що охоплює весь світ, наявне відчуття спільної долі, спільного проживання на одній планеті. Водночас можна відзначити дедалі більшу об'єднаність людства загалом і кожної окремої людської долі. Людство відчуло потребу існування в єдиному людському просторі, котрий охоплює і природно-правовий, і це єдиний простір, в якому панують норми і закони ідеального (гармонійного) співжиття та який люди покликані берегти й охороняти.

Загострення глобальних проблем, таких як тероризм, зміцнення миру, біженці, екологія, призводить до ситуації, коли безпека особистості не гарантується як невіддільна умова безпеки життя в природно-правовому просторі, а це завдання є проблемою всього людства, має глобальний характер. При цьому головним об'єктом безпеки стає людина – її права і свободи.

Формування міжнародного загальнолюдського гуманітарного права – права всього світового (планетарного) співтовариства на основі норм саме природно-правового простору, продиктоване об'єктивною необхідністю запобігти порушенням прав і свобод людини, приниженню людської гідності – тих основ існування на Землі, які роблять людину людиною в повному розумінні цього слова, і формування більш досконалого, безпечнішого, більш справедливого світу, ніж той, в якому ми живемо. Міжнародне загальнолюдське гуманітарне право є сукупністю норм права, покликаних відображати і захищати загальнолюдські цінності, які захищають особистість і стверджують її як самобутнє і неповторне явище в цьому світі. Саме тому виправдано говорити про тенденції глобалізації правового простору, який виходив би за межі однієї або декількох держав й охоплював все людство, «вливаючись» у природно-правовий простір.

Глобалізація позитивно-правового поля приведе, зрештою, до нового типу цивілізації – соціального гуманізму, в якому людина визнається найвищою соціальною цінністю, яке має стати справді людським суспільством гідних і вільних людей, що прагнуть до світоглядної досконалості.

З уваги на сказане, варто розкрити проблематику природно-правового простору в сучасній філософії права.

Формування людського індивіда, становлення його особистості значною мірою детерміновано долученням його до наявного порядку природно-правового простору, насамперед, звичайно, самим фактом його наявності [377, с. 153]. Природно-правовий простір, маючи у своїй основі такі нормативні критерії, як свободу, рівність, справедливість, об'єктивно спрямований на стійкість і стабільність соціальної матерії (суспільства). Гуманістичні орієнтири природно-правового простору передбачають, що людина розвиває в собі здатність і потребу поважати право як необхідний регулятор суспільного життя людини, поважати свої права і свободи.

Окрім цього, поняття природно-правового простору може мати істотне методологічне значення під час розробки і прийняття правових актів їх укладачами – законодавцями на стадії правотворчості, а також у процесі виконання правових актів суб'єктами права на стадії правозастосування.

Отже, природно-правовий простір проводить розмежування між свободою і свавіллям, формує і нормує свободу. Людська свобода не може проявлятися поза умовами, в яких протікає буття людини. Природно-правовий простір передбачає створення правової держави в позитивно-правовому полі. Створюючи правову державу, організовуючи громадянське суспільство, людство об'єктивно перебуває в пошуку нової гуманістичної моделі соціального устрою, в центрі якого має стати людина.

2.4 Свобода як фундаментальна характеристика буття людини у природно-правовому просторі

На позначення всього наявного, всієї дійсності у науковій літературі використовують термін «буття». Ним же позначають «внутрішню основу», початкову сутність людини (людяність та індивідуальність). Буття може означати і вираження дійсних властивостей предмета. Наприклад, буттям

наділене право. Цей термін відноситься і до природного стану предмета, речей та явищ [451, с. 179–184]. Щоб зрозуміти і правильно співвіднести свідомість (людини як суб'єкта пізнання) і матерію (як об'єктивну реальність, яка існує поза свідомістю і незалежно від неї), потрібно розкрити їх співвідношення всередині буття, до складу якого вони входять [448, с. 301–303].

Оскільки право є продуктом свідомості, то задекларовану проблематику досить складно висвітлити без аналізу онтологічних питань.

Буття – фундаментальна філософська категорія, що означає реальність, наявну об'єктивно [557, с. 48]. Однак, будучи інтегрованою в проблемне поле юридичної антропології, ця категорія стає вихідною, як буття людини, що володіє своєю правовою специфікою. Людина наділена свідомістю і волею, здатна сприймати право як невіддільну частину свого буття.

На думку С. Алексєєва, право за своїми корінними особливостями виступає продуктом розуму, формою об'єктивації буття розуму у сфері зовнішніх, практичних відносин, що втілює свободу, високі духовні, моральні начала і їх регулювання [12, с. 76].

Людина є єдиною живою істотою, яка здатна до пізнання свого буття, себе самої і досвіду своєї життєдіяльності. Людина через сформований нею світ понять (зокрема світ правових понять) усвідомлює свою поведінку, дії, вчинки. Щодо буття людина виконує: 1) логіко-пізнавальну функцію, пов'язану з предметним пізнанням світу; 2) телеологічну функцію, пов'язану з постановкою мети своєї діяльності; 3) оцінну функцію, обумовлену необхідністю вибудовувати своє ставлення до навколишнього світу [64, с. 40–43]. Через здатність мислити людина не тільки оперує узагальненими поняттями, а й здатна емоційно, психічно сприймати навколишній світ.

Буття, як вже було зауважено, наділене матеріально-духовним характером. Але субстанційним началом (підставою буття) є творча, культурна діяльність людини. Буття – багаторівневе явище, вищим елементом якого є його соціокультурна частина, духовно-практична реальність, що є результатом подальшого розвитку і диференціації суспільного життя людини. Духовний аспект буття людини об'єктивно виступає найоптимальнішим способом

вироблення, зберігання та передачі правової інформації, яка є основою нормального життя суспільних індивідів. Інколи в суспільстві тісно переплітаються духовно-релігійні та правові засади, що проявляються у свободі людини [403, с. 12].

Проблема взаємозумовленості та взаємозалежності права і свободи щодо людини приковує до себе інтерес дослідників головно в контексті висвітлення питання про поєднання і взаємодію права як явища онтологічного простору, призначеного регулювати складний комплекс суспільних відносин і свободи як внутрішнього стану людини, що є суб'єктом цих відносин. Це питання завжди було ключовим у вченнях про право в більшості мислителів [103, с. 204]. Причому не всім вдавалося переконливо пов'язати ці два поняття, знайшовши те загальне, що пов'язує суспільний і державний інститут та суто індивідуальний стан людини.

Такий аспект проблеми межує із загальнофілософською проблемою людини і суспільства, проблемою визначення межі впливу людини на суспільство та можливості накладення суспільством певних обмежень на своїх членів, що, своєю чергою, є складовою частиною філософської проблеми свободи людини в суспільстві і філософсько-правової проблеми свободи людини у природно-правовому просторі.

Багато хто з дослідників у своїх поглядах на єдність свободи і права за основу беруть філософсько-правове вчення Гегеля. Йому належить історично перше повне вчення про зв'язок права і свободи в просторі і часі. З ідеалістичних позицій, зв'язок між цими двома поняттями Гегель чітко сформулював і переконливо довів.

З позиції гегелівської системи філософії, філософія права (як її невіддільна складова частина) є нічим іншим, як філософією об'єктивного духу. Об'єктивний дух, згідно з Гегелем, є другим щаблем розвитку духу (йому передуює дух суб'єктивний, а послідовником є дух абсолютний), розвитку всесвітнього історичного процесу, коли свобода вперше набуває форми наявного буття у вигляді державно-правових явищ, які, своєю чергою, ґрунтуються на природно-правових явищах. Свобода як визначальний початок і

кінцева мета всього процесу розвитку духу отримує можливість вийти з форми своєї суб'єктивності і бути об'єктивізованою, отримати наявне буття у формі державно-правових інститутів. Єдиним визначенням духу є його свобода [119].

Відносини права і свободи опосередковуються в гегелівській філософії об'єктивного духу через поняття вільної волі, яка представляє собою свободу в усіх аспектах діалектики ідеї права. Субстанцію й основне визначення волі становить саме свобода – воля несвобідною бути не може, свободне і є воля. Свобода волі є необхідним інструментом у реалізації самої ідеї права як розуму у відносинах між людьми [120]. На відміну від, наприклад, критичної філософії Канта, у гегелівській філософії свобода волі людини виступає не як предмет віри, а як необхідна ланка в загальному ланцюзі розвитку абсолютного духу.

Отже, філософію права Гегеля пронизує ідея про абсолютно специфічний характер зв'язку права, свободи і людини. До Гегеля поняття «право» філософи не вживали в широкому значенні, що охоплює всю ту сферу, яку він позначає як сфера об'єктивного духу. У Гегеля кожен щабель розвитку об'єктивного духу (абстрактне право, мораль, моральність) є правом і володіє власним правом, оскільки воно є наявним буттям свободи в одному з її проявів [119, с. 355]. Право, за Гегелем, є способом втілення свободи як суб'єктивної категорії, суб'єктивного стану людини в об'єктивну реальність, зокрема в суспільні відносини, і, знову ж таки, ці відносини протікають в онтологічному просторі, що охоплює природно-правовий простір.

Однак вчення Гегеля ідеалістичне, головним постулатом його філософії права є положення про породження права духом, про суб'єктивний характер і суб'єктивну природу правових явищ. Філософія права Гегеля за своєю суттю є філософією об'єктивного духу. Ідеалістичне розуміння необхідності, яке обґрунтував Гегель й активно використовувало багато його послідовників [353, с. 110; 356, с. 57; 627; 630], за яким свобода існує не в самих явищах, речах, предметах та об'єктивних закономірностях їх розвитку, не підходить для матеріалістичного світогляду, матеріалістичного бачення свободи і розуміння права. Адже розуміння Гегелем історичного процесу розвитку суспільства як прогресу в розвитку свободи духу суперечить основним постулатам основ

матеріалістичного розуміння суті суспільних процесів, що доводилося і пропагувалося на загальнодержавному рівні комуністичною ідеологією. Хоча, зауважимо, правознавці, прихильники матеріалістичних концепцій, не відкидають гегелівської концепції та характеризують зв'язок права і свободи, виходячи з положення про загальну детермінованість свободи як стану особи і права як нормативного утворення.

Перш ніж наводити власне бачення свободи людини у природно-правовому просторі, відзначимо, що традиційне розуміння свободи як пізнання об'єктивної необхідності і відповідної дії є надто загальним й абстрактним. Це надто широке і неоднорідне формулювання для визначення без додаткових тлумачень усього спектра явищ і категорій, пов'язаних із цим інститутом. Варто особливо ретельно розглянути необхідні передумови свободи, обумовленість цього стану, його основу. Особливо потребує уточнення та конкретизації поняття свободи в соціальному плані, свободи людини як члена суспільства в соціоприродному просторі, бо в сучасних умовах саме цей аспект свободи найважливіший, і лише він безпосередньо стосується природно-правового аспекту свободи людини. Можливо, ці питання видаються дещо «зафілософізованими», але без їх докладного вивчення важко виокремити сам принцип, який об'єднує право, свободу і людину в природно-правовому просторі.

Поняття свободи – багатогранне, неоднорідне і різноаспектне. Ні про одну ідею не можна настільки повноправно сказати, що вона невизначена, багатозначна, як про ідею свободи [260, с. 368]. Поняття свободи людини в природно-правовому просторі, на нашу думку, охоплює, щонайменше, дві основні категорії.

По-перше, це те, що традиційно в сучасній детерміністській філософії заведено розуміти під свободою, тобто можливість людини усвідомити зовнішню, об'єктивну необхідність певного варіанта поведінки і діяти відповідно до неї, з огляду на природно-правові норми. Зведення поняття свободи до добровільності, точніше – до усвідомленості скоєних дій, до усвідомлення і розуміння причин вибору варіанта поведінки панує в сучасній

філософсько-правовій науці.

Однак це, так би мовити, зовнішня чи об'єктивна сторона свободи. Людина, вибираючи той чи інший варіант поведінки, підпорядковує свою волю обставинам. Обставини, об'єктивні умови життя, закони природного розвитку суспільства тяжіють над нею. Спрощуючи цю ситуацію, можна сказати, що об'єктивна свобода – це та ж свобода вибору, коли людина, маючи інформацію про значення і наслідки того чи іншого вчинку, вибирає варіант поведінки, що відповідає умовам зовнішнього, навколишнього світу.

За необхідності людина може чинити і проти власної волі, проти власних інтересів. Змирившись із зовнішньою об'єктивною необхідністю, людина залишається внутрішньо невільною, адже об'єктивна необхідність не відповідає її внутрішнім переконанням, спонуканням та інтересам. Отже, об'єктивно людина є вільною лише зовні, її внутрішня свобода обмежена необхідністю діяти залежно від зовнішніх умов, детермінувати свою поведінку не своїми внутрішніми інтересами і переконаннями, а об'єктивними обставинами. Втім, не можна визнати людину вільною, якщо вона чинить те, що суперечить її уявленням, інтересам, бажанням, світогляду. Адже внутрішня свобода передбачає свободу думки, переконань, віри, одне слово, повну суб'єктивну автономію особи. Ця внутрішня, суб'єктивна воля і є другою компонентою філософсько-правового поняття свободи. Для її досягнення потрібно, щоб людина усвідомила не лише об'єктивну необхідність того чи іншого варіанта поведінки, а відповідність цієї необхідності її внутрішньому суб'єктивному світу. Людина повинна не просто зрозуміти закони об'єктивного світу і діяти відповідно до них, а й усвідомлювати, що ці дії відповідають її власним спонуканням, бажанням та інтересам. Суб'єктивна свобода, можна так сказати, – це реалізована свобода волі людини, коли її суб'єктивна воля стає однією з визначників її поведінки. Місце суб'єктивної волі серед цих умов-детермінантів поведінки визначає повноту суб'єктивної свободи людини у природно-правовому просторі.

Суб'єктивна свобода людини виражається в передбаченні і безпосередніх, і віддалених результатів діяльності та бажанні їх настання. Суб'єктивно вільна

людина не просто діє відповідно до необхідності, така людина передбачає наслідки такої відповідності, усвідомлює співзвучність вимог об'єктивної соціальної необхідності власним інтересам, а тому активно прагне досягти таких результатів. Ці два аспекти свободи суперечать один одному, вони діалектично протилежні за своєю суттю. Суб'єктивні спонукання людини, прагнення до повної незалежності і безумовного задоволення своїх інтересів незмінно суперечать самому факту наявності об'єктивної необхідності. Із цієї суперечності народжується діалектично єдиний стан свободи як характеристики активного стану людини у природно-правовому просторі. При цьому необхідність, що стала змістом свободи діяльності, є якісно іншою необхідністю – опосередкованою, прийнятою внутрішнім світом людини [391, с. 43]. З іншого боку, внутрішній, суб'єктивно-психологічний світ людини, будучи також залученим до активної діяльності його носія, незмінно виявляється залученим до системи зовнішнього об'єктивного світу, стає його складовою частиною, співвідноситься з ним. У деяких випадках, наприклад, у процесі міжособистісного спілкування, суб'єктивно-психологічні фактори можуть навіть розглядатися як об'єктивні щодо інших суб'єктів. Потрібно мати на увазі, що об'єктивне начало свободи, обумовлене суто зовнішніми об'єктивними факторами, з одного боку, і суб'єктивне начало, пов'язане з внутрішнім світом людини, – з іншого, в різних конкретних життєвих ситуаціях відіграють різну роль у виборі людиною варіанта поведінки.

Свобода – не статичний стан, це соціальне явище поступово розвивається. Свобода за своєю суттю є одночасно і метою, і засобом, і умовою повноцінної людської діяльності як складової частини суспільного розвитку. Прагнення людини до свободи, рух до неї – безмежні, як і самі можливості пізнання і перетворення світу [84]. Не варто змішувати об'єктивний аспект свободи людини зі свободою вибору. Свобода вибору проявляється в конкретній ситуації, є об'єктивним фактом, який ще не означає свободи людини в повному розумінні слова. Свобода вибору – це ще не повна свобода, а лише свобода потенційна, можливість свободи. Маючи свободу вибору, людина може залишатися несвобідною. Свобода вибору приводить до свободи людини тільки

за умови усвідомлення і розуміння нею всього комплексу власних інтересів та інтересів суспільства в їх нерозривному зв'язку і взаємодії.

Водночас наявність вибору може і зумовити досягнення членом суспільства свободи – у разі, коли вибір людини виявиться помилковим уявленням про власні інтереси, випадковістю, суперечитиме внутрішньому розвитку дійсності.

Свобода передбачає не тільки наявність вибору, а й розуміння (при здійсненні цього вибору) сенсу і поведінки, власне – вибір наслідків, що відповідають об'єктивній необхідності. Свобода людини полягає в здатності ухвалювати рішення і робити вибір не на основі сваволі, а виходячи з пізнаної необхідності і відповідно до соціальних правил (зокрема юридичних). Свобода людини у природно-правовому просторі проявляється під час вибору в підпорядкуванні своїх спонукань, волі, вчинків усвідомленій суспільно значущій меті, що забезпечує панування розуму над почуттями, гарантує організованість і самодисципліну, спрямування своїх вчинків не на шкоду, а на користь суспільству. Саме глибокий зв'язок особистої свідомості з розвитком об'єктивної реальності породжує свободу людини [209, с. 22]. Водночас не всякий варіант поведінки, навіть обраний без зовнішнього примусу, є дійсно вільним. Свобода і свобода волі не протилежні, а однопорядкові категорії [210, с. 154].

Свобода людини в онтологічному просторі означає такий стан людини, коли вона має соціоприродні та природно-правові можливості для всебічного розвитку, творчої активності у створенні умов, що відповідають її потребам та інтересам, а також інтересам існування і розвитку буття загалом [438, С. 201–205]. Такий стан людини найбільш повно забезпечується єдністю інтересів людини й навколишнього світу, зокрема й інших людей. Причому така єдність інтересів – природна, адже інтереси конкретної людини є не що інше, як похідне від інтересів оточення, їх природне продовження. Адже жодна людина не може існувати як абсолютно незалежна від собі подібних одиниця, навіть якщо розглядати її свободу в природно-правовому просторі, то інші люди також існують в цьому просторі за його єдиними для всіх нормами і

принципами. Співжиття з іншими людьми для кожної окремої людини є основною передумовою її існування і морального розвитку [391, с. 26]. В процесі взаємодії з іншими людьми людина сприймає ці взаємовідносини як свою сутність, як продовження самої себе [391, с. 31–32]. Тому було б хибним, визнаючи нерозривність соціоприродних зв'язків, розглядати людину як лише зовні пов'язану із суспільством та таку, що зберігає незалежно від соціоприродного середовища свою індивідуальність.

У цьому випадку можна говорити про два підходи до розгляду свободи людини у природно-правовому просторі (людини як природної одиниці і людини серед собі подібних). Звичайно, людина не може повноцінно розвиватися відокремлено від інших, адже тоді вона існуватиме лише як біологічна одиниця, а особливість природно-правового простору передбачає взаємозв'язок, взаємовплив і взаємодію усього живого, що є творінням Всевишнього. Так, кожна людина індивідуальна, індивідуальні її інтереси, що є похідними від її потреб, індивідуальні її почуття, спонукання, переконання, установки, принципи, світогляд як похідне від її інтересів. Як різні люди, так різні і їхні потреби й інтереси. Але кожна людина є членом суспільства. Індивіди об'єднані в суспільство, виходячи зі спільності інтересів. І ця індивідуальність проявляється, реалізується через свободу людини у природно-правовому просторі. У кожної людини є основоположний інтерес (комплекс інтересів), задовольнити який вона може тільки в процесі життєдіяльності, спільно з іншими людьми, що мають подібні інтереси. Саме з таких інтересів, що є загальними для всіх людей, складаються інтереси всього соціуму, що не порушує свободи своїх членів. Безумовно, складний комплекс інтересів людини може дещо суперечити інтересам інших людей, такі протиріччя є причиною всіх катаклізмів у соціоприродному просторі, а це автоматично означає прояв нестабільності в природно-правовому просторі. Однак є якась основа інтересів, єдина для всіх людей (прагнення до свободи, миру на основі інстинкту самозбереження; прагнення до забезпечення життєво-побутових потреб на основі фізіологічних потреб; прагнення до забезпечення морально-духовного розвитку на основі психоемоційних потреб). Ці інтереси загалом формуються

на основі комплексу інтересів, єдиних для всіх людей, і перетворюють безліч людських «одиниць» на складний, але єдиний організм. Ця спільність основоположних інтересів є фундаментом, основою всіх суспільних зв'язків. Завдяки цій спільності кожен індивід невіддільний від суспільства загалом, вона обумовлює виокремлення в кожній людині і в групі людей основних об'єднувальних їх рис. Слушно зауважено, що кожна людина індивідуальна, але в ній концентруються риси того оточення, в якому вона живе. Реально не існує суб'єкта, абсолютно відмежованого від суспільства, як не існує «абстрактної», «абсолютної» свободи, незалежної від конкретно-історичних умов життя суспільства [506, с. 78].

Отже, основоположні інтереси людини як члена певної спільноти собі подібних, суспільства, що обумовлюють її членство в такому суспільстві, так чи інакше є підставою визначення інтересів усіх членів цієї спільноти. Адже в підсумку процес й особливості складання комплексу інтересів людини визначаються законами розвитку онтологічного, соціоприродного і природно-правового просторів. Людина не тільки бере участь у поступальному розвитку соціоприродного простору, не тільки сама є учасником цього руху – її інтереси в тій чи іншій формі є частиною інтересів соціоприродного простору загалом. Інтереси соціоприродного простору як єдиного цілого можна охарактеризувати як складний, але за своєю суттю несуперечливий комплекс, що склався в результаті узагальнення і концентрування інтересів людей, що в ньому проживають. Спільність інтересів людей є фактором, що перетворює їх на головний суб'єкт природно-правового і загалом онтологічного простору, без цієї спільності була б безсистемною спільнота людей.

Однозначно, все розмаїття інтересів кожного члена соціоприродного простору точно відобразитися в комплексі природно-правових інтересів не може. Але цей комплекс інтересів акумулює найбільш значущі, необхідні інтереси, що визначають існування, які в загальному подібні в усіх людей і які в сучасному світі неможливо реалізувати без допомоги інших людей. Такий загальний інтерес людей є результатом компромісу інтересів, на підставі єдності яких люди і здійснюють свою життєдіяльність в межах природно-

правового простору. Саме цей комплекс інтересів і є об'єктом не лише правового, а й природно-правового захисту. Можна зробити висновок, що справжні основоположні інтереси окремої людини, а також інтереси інших груп людей, що охороняються позитивним правом держави, не можуть суперечити одні одним, а разом – нормам природного права. Діючи всупереч суспільним інтересам, індивід діє всупереч і власним справжнім інтересам. І говорити про свободу його вибору в цьому випадку не можна. Усвідомивши дійсність, така людина у своїх діях спирається не на справжню необхідність, а на випадковість, яка не тільки не є відображенням внутрішнього розвитку дійсності, а суперечить їй.

Ми погоджуємося з твердженням, що людина вільна у своїх вчинках тільки тоді, коли спрямовує свою волю на досягнення суспільно значущих і суспільно цінних цілей, а не миттєвих інтересів і бажань [210; 572, с. 165]. Дії, що суперечать інтересам існування і розвитку людства, не можуть бути свободними, вони так чи інакше є результатом неправильного, помилкового вибору, неправильного або неповного усвідомлення необхідності. Впевненість людини в правильності розуміння своїх інтересів ще не гарантує, що це справді так. Для дій людей велике значення має усвідомлення своїх основоположних інтересів в нерозривному зв'язку з комплексом інтересів оточення. Доки люди у своїй діяльності керуються лише чуттєвою видимістю, яка, як правило, відрізняється від раціональної суті, доти вони є рабами сліпої необхідності, вони безсилі перед нею. Їх вольові дії можуть випадково збігатися з об'єктивною необхідністю і досягати бажаної мети. Але в більшості таких випадків немає можливості гарантувати досягнення бажаних результатів [346, с. 48]. Обстоюючи помилковий власний інтерес, людина стає жертвою помилки, капризу, легковажного нехтування своїх істинних інтересів, віддаючи перевагу якимось миттєвим спонуканням і навіть переконана, що це є її свобода. Але істинна свобода у природно-правовому просторі не може реалізуватися завдяки обмеженню чи нехтуванню інтересів, а в підсумку – свободи інших людей. Щобільше, ця догма актуальна не лише для природно-правової концепції, а й для позитивістського підходу до розуміння свободи

людини серед собі подібних. Помилковий висновок про розбіжність в тій чи іншій формі інтересів людини та інтересів її оточення породжується або неповним (неправильним) пізнанням об'єктивної необхідності (у цьому випадку відсутнє об'єктивне начало свободи), або ж зневагою цієї необхідності, свідомим протиставленням їй одномоментних спонукань, неприйняттям, неусвідомленням значущих об'єктивно необхідних інтересів як продовження власних інтересів, нерозумінням сутності зв'язку між ними як між основою і похідним (у цьому випадку відсутнє суб'єктивне начало волі).

Діалектична єдність об'єктивного і суб'єктивного начал свободи ґрунтується на об'єктивних умовах існування суспільства і життя людини в суспільстві. З матеріалістичних позицій можна заявити, що умови існування людини як члена соціуму є головною детермінантою її суб'єктивного світу. Ці умови, зокрема, детермінують і свободу людини: об'єктивне її начало – на пряму, суб'єктивне – побічно, опосередковуючи через складну систему її духовного світу. Навіть суб'єктивний внутрішній світ людини не може абстрагуватися від оточуючого людину об'єктивного світу. Прагнення повністю суб'єктивізувати свій внутрішній світ, ізолюватися від зовнішнього об'єктивного впливу, замкнутися в самій собі – неприродне, це не що інше, як несвобода [410, с. 276].

Свобода є внутрішнім суб'єктивним станом, заснованим на запереченні реальності. Ж.-П. Сартр писав, що свобода – це саме ніщо, яке було в суті людини і яке примушує людську реальність ставати замість бути [645, р. 516]. Свобода – це буття людини [645, р. 518], тобто свобода людини є її суб'єктивним началом, зміст якого зводиться до вибору самого себе як сутності. Розвиваючи це вчення, М. Хайдеггер дійшов висновку, що єдиною формою «істинної», тобто чисто суб'єктивної, що не обтяжена об'єктивними детермінантами, свободи буде свобода людини померти [624, с. 33], що ще раз доводить правильність підходу, за яким свобода людини у природно-правовому просторі повинна розглядатися не абстраговано від оточення, а навпаки – у тісній взаємозалежності.

Відповідність вибору того чи іншого варіанта поведінки об'єктивним законам природи і заснованим на цих законах суб'єктивним уявленням і переконанням, використання об'єктивних законів у своїй діяльності – умови істинної, а не ілюзорної суб'єктивної свободи дій, оскільки об'єктивна необхідність – основа будь-якої необхідності (і об'єктивної, і суб'єктивної). При цьому закони життя суспільства та його розвитку так само природні, як і закони природи.

Уже сама наявність у суспільстві відповідальності за нормами його існування, що однозначно випливають з норм природного права, зумовлена прагненням людей до свободи і наявністю потенційної можливості для її досягнення.

Свобода людини, будучи характеристикою всього прогресивного розвитку людства, його основою, є також показником розвитку самої особистості. Міра пізнання необхідності, міра можливого оволодіння цією необхідністю, можливість діяти відповідно до цієї необхідності не тільки визначають ступінь досягнутої свободи, але й породжують в людині відповідальність за свої вчинки, усвідомлену необхідність чинити, насамперед, згідно з нормами природно-правового простору, тобто нормами, що є ідеальними для людини.

Іншими словами, якщо свобода особистості є можливістю (або здатністю) усвідомлювати об'єктивну необхідність, сприймати її як власну і діяти відповідно до неї, то відповідальність являє собою чинник, що стимулює до ухвалення рішень, які найбільше відповідали б такій об'єктивній необхідності.

Саме прагнення людини до свободи зумовлює необхідність існування в суспільстві і соціальної (зокрема юридичної), і природно-правової відповідальності. Визнання свободи волі людини лежить в основі обґрунтування можливості регулювати поведінку людей і встановлювати відповідальність людини за свою поведінку, адже свобода волі людини тісно пов'язана з відповідальністю [534, с. 103]. Необхідність природно-правової відповідальності в природно-правовому просторі для існування свободи людини пояснюється об'єктивними і суб'єктивними причинами. Суб'єктивною

передумовою є свобода волі людини, а об'єктивною – наявність в людини свободи вибору.

Норми природно-правового регулювання звернені до волі людей як до головного мотиватора їхньої поведінки, точніше, як до комплексу таких мотивів. Неможливо розглядати мораль і право поза зв'язком зі свободою волі [467, с. 73]. Прихильники позитивістської концепції праворозуміння стверджують, що будь-яке регулювання поведінки людини за допомогою нормативних важелів (а особливо правове регулювання) можливе лише за умови наявності в людей свободи вибору варіанта поведінки і можливості скористатися цим вибором, а це є невіддільним природним правом людини. Неможливо регулювати поведінку людей і покласти на них відповідальність, якщо вони позбавлені свободи вибору, позбавлені навіть потенційної можливості досягнути свободи, адже людина тільки в тому випадку несе повну відповідальність за свої вчинки, якщо скоїла їх, володіючи повною свободою волі. Людина може бути суб'єктом відносин, що стосуються відповідальності, адже вона здатна розуміти зв'язок цих процесів, враховувати можливі наслідки своєї дії (або бездіяльності) і свідомо впливати на хід процесів за допомогою волі і дій [314, с. 39]. Свобода людини загалом і свободна воля зокрема формується також у внутрішньому світі людини за її суб'єктивними законами. Люди як учасники процесів життєдіяльності в онтологічному просторі наділені свідомістю, мають особисті цілі, пристрасті, амбіції. Всі їхні дії обумовлені свідомими намірами, бажаними цілями.

Суб'єктивні вольові спонукальні мотиви людської поведінки детермінуються об'єктивними умовами життя не безпосередньо, а шляхом опосередкування через складний комплекс суб'єктивних характеристик, індивідуальних для кожної особистості [155, с. 143]. Неправильно стверджувати, що воля людини незмінно повністю і безпосередньо обумовлюється об'єктивною реальністю. Воля особистості – частина творчої сили, яка формує історичний процес. Людина – не сума біологічних і соціальних властивостей, а певна цілісна єдність, складний продукт взаємовпливу спадкових рис і природного середовища.

Об'єктивна реальність не визначає поведінки людини та її волі безпосередньо від початку і до кінця, а лише детермінує її, ставлячи людину в кожному конкретному випадку перед необхідністю. У виборі ж варіанта поведінки (відповідати чи не відповідати цій необхідності) вирішальну роль відіграє свідомість. Розвиток причиновості залежить і від свідомості людини, яка, своєю чергою, не ґрунтується на свавіллі, а визначається найрізноманітнішими моментами [144, с. 63]. Інакше можна було б говорити про об'єктивний фаталізм, коли немає і не може бути місця свободі особистості і коли відпала б сама необхідність регулювання поведінки.

Здатність людини в об'єктивно обумовлених межах ухвалювати самостійні рішення, робити вибір, що відповідає пізнаній необхідності, становить зміст свободи людської волі. Свобода волі лежить в основі необхідності природно-правового регулювання відносин між людьми.

Забезпечити свободу людини шляхом усвідомлення нею природно-правової відповідальності можливо тільки стосовно тих, хто володіє свобідною волею. Якщо людина має можливість вільно вибирати варіант поведінки – отже, вона здатна вибрати варіанти, які найбільш повно поєднують її особисті інтереси з інтересами інших людей. Якщо ж людина в силу певних обставин не володіла свобідною волею, не усвідомлювала значення та наслідків своїх дій, не мала можливості пов'язати їх з об'єктивною необхідністю, то відповідальність не може наставати. Онтологічний, соціоприродний і природно-правовий простори складні і, на перший погляд, суперечливі, хоча насправді ідеально досконалі. Однак людина не може пізнати цю досконалість. Аби пізнати низку закономірностей, що не лежать на поверхні, потрібно ретельно і всебічно вивчити їх. Можливість вибору людиною варіанта поведінки базується на об'єктивній дійсності, що є складним комплексом закономірностей природного і соціального розвитку та визначених ними конкретних ситуацій й обставин, які часто визначаються одними закономірностями, але зовні, здавалося б, суперечать іншим. Тому далеко не завжди можна бути впевненим у правильності свого вибору, у його

необхідності. Серед множинності варіантів поведінки часто дуже складно вибрати правильну, таку, що відповідає об'єктивній реальності [197, с. 264].

Отже через суперечливість, мінливість онтологічного простору можливе ухвалення неоднозначних рішень і вибір різних варіантів поведінки, відповідно, людина завдяки свідомості і волі використовує ці можливості, тобто ухвалює рішення і робить власний вибір.

Об'єктивна дійсність, як вже було зазначено, детермінує вибір людини не тільки безпосередньо, а й опосередковано через суб'єктивний світ особистості, відображаючись у досвіді, свідомості, мисленні. Ці чинники, впливаючи на поведінку людини, можуть також перешкодити правильному вибору.

Отже, дійсність надає людині можливість ухвалювати різні рішення, вибирати різні варіанти поведінки в конкретних ситуаціях. Причому ці рішення можуть стосуватися не тільки цілей діяльності, намірів, але й засобів, шляхів, методів досягнення цих цілей. Усі ці обставини, супроводжуючи вибір мети, також впливають на процес цілеспрямованої поведінки, свободної волі людини.

У кожній ланці генезису поведінки складається сукупність різних варіантів вибору мети, засобів, шляхів реалізації інтересів і намірів особи, часу й обставин скоєння вчинку. Ступінь широти цих допустимих можливостей може характеризуватися категорією свободи людини і пов'язаними з нею правовими поняттями [243, с. 64]. Але при цьому з-поміж усіх можливостей в будь-якому випадку по-справжньому вільним буде лише той варіант поведінки, який за всіма своїми характеристиками відповідає природно-правовій необхідності, природним закономірностям життя і розвитку людей (звісно, за умови, що ця необхідність усвідомлена, внутрішньо прийнята, і дія, що є результатом реалізації свободи вибору, свідомо). Поведінка людини, що суперечить онтологічній, соціоприродній і природно-правовій необхідності, не може розглядатися як свободна, навіть якщо вона є результатом реалізації свободи вибору, оскільки така поведінка є результатом помилки чи свідомого нехтування інтересів і цінностей інших людей. Для такого варіанта розвитку подій існує інститут і природно-правової, і позитивно-правової відповідальності.

Дещо забігаючи наперед, зауважмо, що на визнанні свободи основані поняття провини і відповідальності в природно-правовому просторі. Тому необхідність наявності в суспільстві природно-правової відповідальності основана на свободі волі особистості, суб'єктивній необхідності існування такої відповідальності, а також на існуванні свободи вибору – між свобідною і несвобідною поведінкою. Природно-правова відповідальність є ще одним стимулом дотримуватися суспільно корисного варіанта поведінки.

Відповідальність є ще одним механізмом перетворення свободи вибору як потенційної свободи, можливості досягнення свободи, як необхідної передумови перетворення істинної свободи як об'єктивно-суб'єктивного стану особистості, суб'єкта суспільних відносин на справжню повноцінну свободу [488, с. 311].

Тож можна зробити висновок, що свобода людини в природно-правовому просторі як першооснова людського існування породжує свободу людини як члена суспільства. Тобто свобода людини в природно-правовому просторі не є чимось абстрактним, відірваним від реального світу. В ролі основного детермінанта ці два стани свободи людини мають і об'єктивні, і суб'єктивні умови життя суспільства, насамперед, основні закономірності розвитку онтологічного простору. Це і є основний зв'язок між людиною, правом і свободою. З одного боку, такий висновок загалом збігається з положенням гегелівської філософії про те, що право визначається необхідністю, яка лежить в основі справжньої свободи [116, с. 381]. Ми не погоджуємося з матеріалістичною концепцією світорозуміння, що зв'язок свободи і права виражається тільки в явищах і предметах об'єктивного світу [275; 301; 594]. На нашу думку, цей зв'язок полягає в абсолютній істині світового духу. Саме на цьому постулаті Гегеля основане положення про те, що право є формою існування свободи як категорії, її буття і в них єдине походження, а отже, право є породженням духу.

Право має головними своїми детермінантами дух і волю, що є основою свободи. Саме тому свобода людини в природно-правовому просторі є безумовним явищем. Динамічний розвиток онтологічного простору породжує

безліч способів, засобів втілення у відносинах між людьми істинної свободи, складного і постійно мінливого й оновлюваного стану, що полягає в реалізації свободної волі окремої людини, за умови непорушення гармонії соціоприродного та природно-правового простору, а також свободної волі інших людей. Процес пізнання буттєвої істини та використання пізнаного в самореалізації людини сприяє формуванню об'єктивного сприйняття людиною досягнутих ступенів свободи у правових формах наявного буття. Нерозривність зв'язку людини і свободи відображає її місце і роль у природно-правовому просторі. Внаслідок цього прогресивно розвивається онтологічний простір, що приводить до щораз більшої свободи дедалі більшої кількості людей, зокрема в соціоприродному і природно-правовому просторі. Людина народжується в природному стані свободи, відповідно, у природно-правовому просторі свобода людини є основною властивістю її реалізації. Важливо цю природну свободу втілити в соціоприродний простір, щоб на ній і її вихідних критеріях будувалося державне суспільство, щоб людина не відчувала, що існує відмінність між природно-правовою свободою і свободою, яку «диктує» держава.

2.5 Атитюди людини у природно-правовому просторі

Здатність людини до інтелігібельного осмислення законів буття залежить від її атитюдів у природно-правовому просторі. Відразу зазначмо, що в науковій літературі категорії «установка» й «атитюд» здебільшого ототожнюють. Ми вважаємо за доцільне послуговуватися терміном «атитюд», тому що установка – це цілісний стан людини, сформована на основі досвіду готовність стійко реагувати на передбачувані об'єкти чи ситуації, вибіркова активність, спрямована на задоволення певної потреби [485, с. 106], також це готовність до виконання певної діяльності, спрямованої на задоволення конкретних потреб в умовах конкретного середовища [556, с. 534; 557].

Щодо поняття «установка» тривалий час психологи вели дискусії і суперечки. Перша теорія установки з'являється наприкінці 90-х років минулого

сторіччя. Її автор М. Ланге досліджував переважно установку як технічну дію, команду [254]. У 1889 р. Г. Мюстерберг створив теорію дії уваги [634; 635], в основі якої є установка. Наступний етап розвитку установки представляють дослідники Вюрцбургської школи психологів. Для цього періоду характерне розуміння установки як пов'язаного з інтелектуальною активністю цілісного стану свідомості, що виникає в суб'єкта в процесі вирішення завдання. У працях представників Вюрцбургської школи (О. Кюльпе, А. Нарцис, К. Бюлер) термін «установка» вперше набуває широкого застосування. Пізніше поняття установки з'являється в працях американських психологів. Однак, на відміну від німецьких учених, вони акцентують на несвідомому використанні готових схем, реакцій.

Значним є внесок в теорію установки науковця, представника експериментальної психології Д. Узнадзе. Він створив ціле вчення про установку, яке розвивається і сьогодні. Завдяки досліддам цього вченого та його послідовників вдалося визначити суттєві риси установки, її види. Д. Узнадзе вказав на ті чинники, під впливом яких формується установка. Він писав, що у випадку, коли є потреба врегулювати ту чи іншу ситуацію, в суб'єкта виникає специфічний стан, який можна охарактеризувати як його готовність, установку до вчинення певної дії, спрямованої на задоволення його актуальної потреби.

Традиційно установку розглядають як готовність (фізичну і психологічну) до певної активності, що визначається взаємодією конкретної потреби із ситуацією, її задоволенням. Відповідно, установки поділяють на актуальні (недиференційовані) та фіксовані (диференційовані, вироблені в результаті повторного впливу ситуації, тобто базуються на досвіді). Важливою формою установки є соціальна установка (атитюд).

Атитюд (англ. attitude – ставлення, установка) – це внутрішній стан готовності людини до дії, що передує поведінці. Цей термін започатковано в західноєвропейській науці. У 1918 р. У. Томас і Ф. Знанецький, вивчаючи адаптацію польських селян, які емігрували з Європи в Америку, встановили дві залежності, без яких не можна було описати процес адаптації: залежність

індивіда від соціальної організації та соціальної організації від індивіда. Ці залежності були лише модифікацією старої постановки проблеми про взаємодію особистості і суспільства. Учені запропонували характеризувати дві сторони описаних відносин за допомогою понять «соціальна цінність» (для характеристики соціальної організації) і «соціальна установка», «відношення» (для характеристики індивіда). Отже, вперше в наукову термінологію було введено поняття «атитюд», яке було визначено як «психологічне переживання індивідом цінності, значення, сенсу соціального об'єкта», або як «стан свідомості індивіда щодо деякої соціальної цінності» [654].

На нашу думку, стосовно людини у природно-правовому просторі доцільно вживати значення, що характеризується як певний психічний стан переживання індивідом цінності, значення або смислу соціального об'єкта (атитюд). Адже минулим досвідом детерміновано психологічну готовність індивіда до певної поведінки відносно конкретних об'єктів, до вироблення його суб'єктивних орієнтацій щодо соціальних цінностей, об'єктів, зокрема права.

Важливими ознаками атитюдів є інтенсивність афекту (позитивного чи негативного) – ставлення до психологічного об'єкта, їх латентність, доступність для прямого спостереження. Отже, атитюд – це міра відчуття, викликаного конкретним об'єктом («за» чи «проти»). Структуру атитюда утворюють когнітивний (пізнавальний), афективний (емоційний) та конативний (поведінковий) компоненти. Це дає підстави розглядати його одночасно як знання суб'єкта про предмет і як емоційну оцінку та програму дій щодо конкретного об'єкта.

Атитюди людини можуть бути правові (правомірні і неправомірні). Обґрунтованим є підвищений інтерес не тільки філософії права, а й низки інших галузевих наук до особливостей правового виховання людини, формування її активної життєвої позиції. Одним з основних регуляторів поведінки людей є їх атитюди.

Розвиток юридичної психології, соціології права, кримінології сприяє дослідженню атитюдів людини у правовому просторі. Опираючись на доробки згаданих науковців, можна зробити висновок, що атитюди у природно-

правовому просторі є частиною соціоприродних установок і мають спільні ознаки. Наукою давно встановлено, що вирішальний вплив на поведінку людини мають суспільні умови, в яких розвивається людина і проявляється соціальна спрямованість її свідомості [579, с. 226]. Як система потреб, інтересів, поглядів, ідеалів, спрямованість є однією із центральних характеристик атитюда на всіх рівнях. Система атитюдів – це система засвоєних людиною значень, яка складається в її ціннісні орієнтації як конкретні відношення до життєвих цінностей. Ціннісні орієнтації особистості тлумачаться як система фіксованих атитюдів, як ставлення до різних цінностей [396, с. 114]. У цьому випадку поняття «атитюди» і «ціннісні орієнтації» вживають як синоніми, але друге поняття атитюдів і є видом ціннісних орієнтацій людини. Тому в таких випадках доцільніше застосовувати термін «соціоприродні атитюди», тим паче, якщо брати до уваги процес виникнення, становлення, фіксації атитюда. Ціннісна орієнтація – лише останній етап, результат формування атитюдів людини.

Цілісність є ще однією важливою властивістю атитюда, що характеризує не лише психологічні пріоритети, а й соціоприродні установки. У соціоприродному середовищі людина діє як організована цілісна система, тому щоб зрозуміти закономірності її поведінки, потрібно врахувати її світогляд, інтереси, потреби та ціннісні орієнтації. Іншими словами, пізнати людину як єдине ціле у природно-правовому просторі – означає проаналізувати її структуру і з'ясувати взаємозв'язок структурних елементів цієї системи.

На основі абстрагованих від цілісної людської системи окремих психічних процесів неможливо вивчити й охарактеризувати взаємовідносини людини і соціоприродного та природно-правового простору. Для цієї мети найбільш доцільним серед понять психології виявилось поняття атитюдів, оскільки воно найчіткіше показує внутрішній стан індивіда [337, с. 6–7]. Для найповнішого розуміння сутності соціоприродного атитюда потрібно розглянути його у зв'язку з поняттями «сенс», «відношення», «життєва позиція», «орієнтація», тобто з тими поняттями, які були вироблені відповідно до природних особливостей людини як особистості [178, с. 85]. Такий підхід

дозволить обґрунтувати тезу про те, що атитюд – це цілісний стан суб'єкта, попередній прояв його активності.

Зазначмо, що вказані поняття – найближчі за значенням до поняття «атитюд», але не єдині, через які можна виразити його сутність. Розгляньмо взаємозв'язок і відмінність понять «атитюд» і «відношення».

Якщо вести мову про відносини між людьми (ще раз наголосимо, що розглядаємо людину не як біологічну одиницю, а як повноцінного члена соціоприродного і природно-правового простору), то в спеціально психологічному сенсі вони є свідомою, цілісною, заснованою на індивідуальному, суспільно обумовленому досвіді системою тимчасових зв'язків людини (суб'єкта) в онтологічному просторі з її окремими сторонами [336, с. 152]. Відношення – це показник рівня свідомості людини, воно можливе лише на рівні свідомого відображення дійсності. Відношення характеризує людину, атитюд – не тільки людину, а й індивіда, тварин. У цьому й полягає головна відмінність між ними.

Відношення характеризує зв'язок між людиною і навколишньою дійсністю і є відображенням цього зв'язку у свідомості людини. Атитюд – це стан, близький до таких категорій, як «форма буття» або «форма існування». Стан – одна з форм існування предмета [532, с. 35–37]. Атитюд характеризується як стан готовності діяти так чи інакше. Готовність людини визначається, поряд з властивостями самої людини і навколишнім оточенням, і ставленням її до об'єкта дії, в основі якого лежить оцінка цього об'єкта (явища). Отже, слід визнати правильною думку про те, що відношення – це «фон», залежно від якого формуються атитюди [261, с. 212]. Як стверджують учені-психологи, атитюд можна визначити як стан, схильність до реальної чи потенційної поведінки, а відношення – як одну з причин такої схильності, але вже не просто людини, а особистості [33, с. 174]. Атитюд і відношення іноді можуть суперечити одне одному, це свідчить про те, що в дійсності не існує прямої залежності між відношенням і атитюдом (наприклад, схвальне ставлення до вимог норм права, моралі і схильність до порушення цих норм).

Далі варто розглянути цінність як об'єкт, на який спрямований атитюд і за допомогою якого розкривається зміст самого атитюда. Не випадково атитюд характеризується як спрямованість людини, її орієнтованість. Саме поняття цінності, ставлення до об'єктів складається на основі оцінки людиною об'єктів (явищ). При цьому об'єкти усвідомлюються як цінності, а це вже фактично позитивне ставлення людини до об'єкта, який вона аналізує, що сприяє виробленню відповідних соціонормативних атитюдів. Ціннісні орієнтації – це система не атитюдів, а відношень людини. Зв'язок орієнтації з атитюдами також причиново-наслідковий, але під впливом багатьох факторів дійсності між ціннісними орієнтаціями та атитюдами може простежуватися невідповідність, як і між відношеннями й атитюдами. Ще раз відзначимо, що поняття «ціннісні орієнтації» вживають для з'ясування причин виникнення саме соціоприродних атитюдів, що є результатом об'єктивації людини. Слушно зазначено, що на вищому рівні психічної активності взаємини людини з дійсністю набувають вигляду суб'єктно-об'єктних відносин, в цей час дійсність перетворюється для людини на об'єкт пізнання, а сама вона стає суб'єктом [465, с. 44]. Це і є сенсом об'єктивації як головного моменту під час пояснення виникнення атитюдів. Об'єктивація дає змогу людині орієнтуватися в новій обстановці, пристосовуватися до неї, що є вираженням взаємозв'язку між свідомістю й соціальними атитюдами людини. Під час взаємодії людей формуються їх атитюди (на основі природних чинників співжиття і соціоприродних особливостей), а також розвивається свідомість людини. Звичайно, незаперечним є той факт, що людина стає особистістю тільки під впливом суспільства, а її діяльність тією чи іншою мірою має бути підконтрольна свідомості, яка найбільше впливає на формування атитюдів людини, аж поки вони не стануть фіксованими. Зв'язок зі свідомістю простежується не тільки на першому етапі формування атитюдів.

На основі усвідомлення навколишньої дійсності, зокрема природно-правового простору, і своєї поведінки в суспільстві у людини формується відношення до навколишньої дійсності, що є визначальною ланкою у виборі атитюда на той чи інший вид активності в суспільстві. Різне ставлення людини

до умов дійсності, до онтологічного простору загалом є головною ознакою, за допомогою якої можна визначити атитюди людини, її спрямованість і поведінкову готовність [612, с. 75]. Відношення характеризується певною універсальністю, оскільки воно може розглядатися і як ознака атитюда людини, і як причина виникнення відповідного атитюда, а також відношення в певному сенсі є й частиною змісту атитюда.

Наголосимо, що відношення не є єдиною ознакою атитюда людини. Показником реалізації атитюдів і ціннісних орієнтацій виступає діяльність людини. Діяльність є результатом «роботи» механізму атитюда, коли ставлення до чогось є причиною виникнення певних позитивних чи негативних атитюдів.

Дослідження відношення є необхідним етапом вивчення атитюдів людини в природно-правовому просторі, за яким має йти етап аналізу діяльності, конкретної поведінки людей, оскільки реальним базисом людини є сукупність суспільних за природою її відношень до світу [262]. У цьому аспекті діяльність розглядається як критерій, індикатор атитюда, і це свідчить про те, що зміст атитюда складають тільки когнітивний й емоційний компоненти, поведінковий же елемент не входить до структури атитюда, а є відображенням когнітивного й афективного елементів у поведінці (діяльності) особистості. Отже, варто виходити з того, що внутрішній світ людини, відправним моментом для вивчення якого слугує атитюд, відображається в поведінці людей [502, с. 228].

Коли говоримо про атитюди людини в природно-правовому просторі, то насамперед йдеться про суспільні цінності людини (мораль, право, культура тощо), як основу класифікації атитюдів, які й визначають їх спрямованість і є їх важливими ознаками. Скажімо, однією з головних цінностей суспільства є право, яке, з одного боку, слугує інтересам народу, виступає в ролі потужного інструменту в побудові правового суспільства та захисту прав і свобод людини та громадянина, а з іншого – є цінністю само по собі, як сукупність природно-правових норм.

Аби якомога чіткіше виділити специфічні риси атитюда людини саме в природно-правовому просторі, з'ясувати їх особливості і відмінності від інших

видів сціоприродних атитюдів, потрібно визначити властивості права як цінності, а також проаналізувати відмінності правових норм від інших норм суспільства.

Серед основних об'єктивних властивостей права як цілісної системи виділяють нормативність, формальну визначеність, примусовість та динамізм. Нормативність права виражається в загальності волі, що укладена в ньому, вона визначає цінність права [17, с. 210]. Щодо динамізму, то право може змінюватися відповідно до потреб суспільного розвитку (шляхом доповнень і змін, що вносяться у правові норми), залишаючись водночас стабільною правовою системою регулювання суспільних відносин. Можливо, прихильники позитивістської концепції походження права не погодяться, але вся динаміка позитивного права відбувається в межах норм природно-правового простору. Вагомість об'єктивних властивостей права, які зумовлюють його соціальну цінність, багаторазово зростає у зв'язку з послідовно прогресивним змістом правового регулювання, його спрямованістю на забезпечення побудови правового суспільства і максимальне задоволення інтересів і потреб усіх людей.

Під час розвитку й побудови правового суспільства, за допомогою втілення в норми позитивного права норм природного права, вдається щораз успішніше вирішувати питання в економічній, соціальній і культурній сфері, що, безсумнівно, позначається на добробуті населення. І тут «позитивісти», мабуть, не зможуть заперечити той факт, що норми держави, якщо вони базуються лише на велінні державних органів і суперечать, принаймні в ключових моментах, природно-правовим нормам, приречені на занепад, адже людство може прогресивно розвиватися тільки за природно-правовими нормами побудови соціуму.

Звісно, розглядати атитюди людини абсолютно відокремлено за нормами природного і позитивного права було б неправильно. Це доречно, якщо розглядати людину поза межами державного суспільства, а в сучасному світі це наразі практично неможливо. Теоретично можна це допустити, але ми не хочемо, щоби склалося хибне уявлення, що людина у природно-правовому просторі – це щось абстрактне і таке, на що не впливають норми держави. На

нашу думку, осмислення усіх аспектів існування людини у природно-правовому просторі і передбачає її взаємодію із цим простором саме через об'єктивний вплив на життєдіяльність людини норм позитивного права, а те, наскільки людина зможе опиратися на ціннісні атитюди, пропоновані їй природним правом, однозначно залежатиме від «курсу» права і правових приписів держави. Об'єктивні властивості сучасного права, а також його зміст, що виражається у вимогах правових норм, накладають відбиток на атитюди людини загалом. Адже у правовій державі, де життєдіяльність людини відповідає нормам гармонійного розвитку суспільства, зокрема й природно-правовим, атитюди людини будуть спрямовані до свободи, рівності, справедливості і дотримання прав інших людей, тобто природно-правова складова підсилуватиметься ще й на загальнодержавному рівні. Щодо атитюдів людини в природно-правовому просторі за умови, що людина розвивається у, скажімо, тоталітарному чи авторитарному суспільстві, то процес формування атитюдів відбуватиметься на рівні відчуття добра і зла, правомірності і неправомірності, тобто людина може потрапити в умови, за яких їй доведеться свої атитюди і ціннісні орієнтації приховувати або ж боротися за можливість їх реалізувати. Від того, як особистість сприймає, засвоює правові приписи, залежить спрямованість і вибір того чи іншого варіанта поведінки.

Погодження норм суспільства із засвоєними правовими є важливим фактором активності особистості у сфері дії правової норми [325, с. 112]. В нормі права міститься макет, правило поведінки, яке зобов'язує поводитися так і не інакше, норма права (природного чи позитивного) за своєю суттю «зобов'язує» мати атитюд, що виражається в орієнтації, спрямованості і готовності до виконання нормативних приписів.

За вказаних умов атитюд людини набуває також деонтичного характеру. Ставлення людини до нормативних вимог є основним змістом соціальної орієнтації людини. Вона є специфічним станом людини, у якому виражається її суб'єктивне ставлення до суспільних обов'язків, її внутрішні атитюди,

орієнтація на готовність реалізувати належну поведінку. Атитюд додає соціальній орієнтації людини глибокого особистісного сенсу, оскільки відіграє роль специфічного, психологічного та ідеологічного механізму, що виявляє і формує активне (людина вибирає) ставлення до суспільних норм і цінностей [325, с. 114]. Зазначені ознаки деонтичного атитюда потрібно враховувати і в тому випадку, коли маємо справу з нормами права та цінностями. Отож, правові атитюди є різновидом і деонтичних, і соціальних установок, що особливо важливо, якщо враховувати місце і значення норм права в системі всіх соціальних норм.

У юридичній літературі атитюд «подається» як частина правосвідомості, при цьому знаходиться в межах правової психології. Щодо атитюда людини у природно-правовому просторі, то, як ми вже зазначали, він може бути правовим (правомірним і неправомірним). Проте цього замало для повної характеристики правового атитюда. Водночас його не можна вважати структурною ланкою тільки правосвідомості. Такий атитюд людини виступає явищем не тільки психології, а й ідеології. Для роз'яснення такої позиції звернімося до поняття «ідеологічний атитюд», що, зрозуміло, передбачає звернення лише до одного із значень слова «атитюд», водночас очевидно, що атитюд постає як напрям, курс діяльності, регульований насамперед свідомістю, причому на вищому рівні – ідеологічному. З факту існування ідеологічного атитюда випливає висновок, що ідеологія істотно впливає на формування атитюда, отже, співвідношенням ідеології та психології визначається структура атитюда людини, зокрема і в природно-правовому просторі.

Для дослідження атитюда людини у природно-правовому просторі варто використовувати результати соціологічних опитувань, що дає можливість з'ясувати суб'єктивну думку, мотиви, оцінки поведінки або цінностей, на які орієнтуються люди у своїй поведінці. Іншим чинником, що визначає і атитюд, і правильність оцінок, відношень людини, є діяльність. Через діяльність виражається активність людини. Атитюди, що спрямовані на активність, передують діяльності. Атитюд – це поняття, що характеризує внутрішній світ

людини, поведінка ж людини (діяльність) є одним з критеріїв, які застосовують для характеристики внутрішнього світу людини. Такий підхід дає підстави для висновку, що атитюди людини у природно-правовому просторі – це дуже важливе явище, причому не конкретно психологічне, а таке, що поширюється й на сферу правової ідеології [142, с. 226; 264]. Визначення атитюда насамперед вимагає обґрунтування ролі світогляду, поглядів, ідеалів людини, тобто результатів внутрішньої діяльності. Також атитюди визначаються результатами зовнішньої діяльності людини, а щодо права, то це означає правомірну і праволомну поведінку людини.

Отже, правовий атитюд, як один з видів соціоприродних атитюдів, – це готовність людини до певної форми реагування на правові норми. Це вихідна теза під час дослідження задекларованої проблематики. Але на цьому не можна зупинятися і цей висновок не є однозначним. Правовий атитюд людини відноситься до таких явищ, для вивчення яких потрібний багатосторонній аналіз діяльності людини, і внутрішній, і зовнішній. У хімії, наприклад, важко виділити й отримати деякі речовини в чистому вигляді, це ж можна сказати і щодо правового атитюда: його виявлення вимагає якнайповнішого дослідження всіх сторін діяльності людини, що знаходиться в природно-правовому просторі і позитивно-правовому полі.

Правовий атитюд – це організація всіх структурних компонентів правосвідомості (особистості, групи), основним з яких є переконаність у справедливості правових цінностей, емоційності, яка, своєю чергою, належить до сфери правового регулювання. Атитюди людини, що спрямовані на правові цінності, характеризуються спрямованістю, ступенем узагальненості, контактністю, інтенсивністю й адекватністю [226, с. 175]. Правові атитюди загалом є динамічним аспектом правосвідомості, який, своєю чергою, є правовим потенціалом людини [576, с. 143].

Виходячи із цього, можна класифікувати атитюди на правові цінності відповідно до структури правової свідомості, тобто визнання світоглядних, теоретичних та інших ідеологічних атитюдів, а також атитюдів психологічного типу (емоційна сфера), які є похідними від перших, оскільки сприйняття

правових явищ починається з їх пізнання й усвідомлення. При цьому потрібно врахувати, що емоційне сприйняття явищ у сфері дії права не стає ще показником сприйняття саме правової дійсності. Справедливим із цього приводу є висловлювання про те, що обґрунтовано вважати ключовою фігурою в правовій сфері людину, що має правову свідомість, здатну свідомо визначити свою позицію в системі правових зв'язків суспільства [371, с. 41–44]. Аби виявити атитюди людини у природно-правовому просторі, для найбільш повного їх вивчення потрібний аналіз всіх компонентів правосвідомості, а також усіх видів діяльності у сфері правового регулювання. Звичайно, що необхідно звернути увагу на критерії й соціально-психологічні чинники, що впливають на формування правових атитюдів людини.

Розгляньмо основні критерії класифікації правових атитюдів людини. Це такі об'єктивні і суб'єктивні ознаки їх структури:

- спрямованість на різні галузі права;
- тривалість дії атитюда;
- ступінь фіксованості атитюда;
- ступінь інтеріоризації людиною;
- оцінка людиною правових норм і принципів;
- оцінка людиною власної правової поведінки;
- причина правомірної і праволомної поведінки;
- потреби, інтереси людини [579, с. 214].

Інша система класифікації атитюдів охоплює вже внутрішнє ставлення людини до права, що відображає різний ступінь інтенсивності емоційної забарвленості. Відповідно до цієї класифікації виділяють такі основні види атитюдів: 1) схвалення зразка поведінки, що міститься у правовій нормі; 2) схвалення цілей норми права; 3) схвалення зразка правомірної поведінки при несхваленні цілей норми; 4) схвалення мети права при негативному ставленні до зразка поведінки, що міститься у правовій нормі; 5) схвалення мети норми за відсутності оцінки зразка поведінки; 6) негативне ставлення і до мети, і до зразка норми права; 7) ставлення, що полягає у відсутності оцінок образів поведінки при схваленні цілей права; 8) відсутність ставлення до зразка

поведінки і негативна оцінка цілей права; 9) відсутність будь-якого оціночного ставлення [224, с. 37].

В основі формування правового атитюда людини лежить різноманітна сукупність факторів соціальної та психологічної дійсності. Саме на основі потреб і знань про світ виникає соціально-ціннісна орієнтація у формі соціальних атитюдів й оцінок [150, с. 45]. При цьому варто зауважити, що сам атитюд під впливом різних соціально-психологічних чинників розглядається як досить чіткий вираз ціннісної орієнтації у формі соціально детермінованої схильності людини до заздалегідь визначеного відношення-позиції щодо конкретного явища (людини, речі, події). Практично всі явища і події, вчинки і дії, принципи і норми, правові атитюди, моральні і правові відносини несуть в собі соціальні та психологічні начала, позначаються на свідомості і фіксуються у відповідних її формах. Аналіз дійсності породжує своєрідну схему: мотив-потреба, ціннісна орієнтація й особливий інтерес суб'єкта суспільних відносин, які спонукають його до ухвалення потрібного рішення і здійснення адекватної дії, причому в ролі мотивів і потреб можуть виступати будь-які елементи, сторони свідомості, що й формує зміст правової ідеології, правової психології та правового атитюда зокрема. Під впливом різних соціально-психологічних факторів, і об'єктивних, і суб'єктивних, людина осмислює і засвоює правові й моральні норми, що регулюють суспільне життя в країні. Поведінка людей безпосередньо пов'язана з правовими нормами, зі з'ясуванням їх змісту й умінням орієнтуватися у правовій дійсності, тобто поведінка людини залежить від її правової установки. Справедливою є констатація, що в результаті взаємодії з державно-правовими явищами в людини формується до них певне соціально-психологічне ставлення, а правові приписи перетворюються на її особисті переконання, стають внутрішніми мотивами поведінки [608, с. 211].

У понятті соціальних атитюдів можна безперешкодно об'єднати в усіх пропорціях інстинктивні й набуті чинники, які, безсумнівно, впливають на формування людини як особистості та її правового атитюда, як різновиду соціального. Правовий атитюд дає характеристику правовому індивідуалізму, а

також показує перехід від внутрішніх коливань, переживань, бажань здійснити ту чи іншу дію до реального поведінкового акту. Правовий атитюд є визначальним критерієм поведінки людини, це регулятор правової активності людини в суспільстві. Формуючими її факторами є правове виховання, правова ідеологія, універсальність правової системи, а також бажання й можливість реалізувати свої права і виконувати обов'язки, які регламентовані правовими нормами. Правовий атитюд є сполучною ланкою між правовою активністю людини й об'єктивною ситуацією, що на неї впливає [337, с. 11–18].

Під час формування правового атитюда взаємодіють психологічні процеси (пізнавальні, емоційні, вольові), створюючи на базі психічних властивостей певний психічний стан, необхідний для успішного правового розвитку людини. Органічний зв'язок усіх соціально-психологічних явищ у правовому житті обумовлює основу формування правового атитюда.

У процесі сприйняття правової інформації у свідомості людини відбуваються складні пізнавальні й оцінні процеси, емоційні і вольові імпульси, дозрівають певні, не довільні уявлення й переконання, які формують психологічну базу вольової діяльності, оскільки воля – це вже регульовальна сторона свідомості, виражена в здатності людини здійснювати цілеспрямовані і відповідальні дії і вчинки, ухвалювати і реалізовувати рішення [534]. Приймаючи рішення, людина повинна усвідомити не лише можливі наслідки, але й значення вчинених дій як соціальних актів, які отримують позитивну чи негативну оцінку. Процес усвідомлення юридичної значущості конкретного діяння має особливе значення для формування змісту правового атитюда, оскільки в цей момент право впливає на волю людини і через неї визначає вибір рішення і характер поведінки.

Формування правового атитюда – досить складне явище, що охоплює цілу систему взаємодій зовнішніх і внутрішніх факторів, які забезпечують перетворення правової інформації, котра надходить із зовнішнього середовища, не тільки на правові знання, але й на певне ставлення людини до права, правопорядку та інших правових явищ [101, с. 28].

Механізм цього процесу доцільно розглядати щодо основних джерел правової інформації. У правовій науці заведено вважати, що інформація надходить з різних джерел: одна її частина – вроджена, інша – набута за допомогою навчання, і остання набувається в безпосередньому спілкуванні із зовнішнім світом. Відносно права потрібно розглядати лише останні два джерела, так як перше лише створює певну схильність людини до сприйняття правової інформації, що надходить ззовні [261, с. 268].

Позитивна правова активність є результатом засвоєння людиною правових вимог, перетворення їх на звичку і потребу дотримуватися закону. З'ясування внутрішніх процесів, що впливають на поведінку людини, має важливе значення для вивчення механізмів формування правового атитюда. У сучасній філософській і психологічній літературі поняття «пізнання» формується по-різному: в одних випадках – просто як відображення суб'єктом дійсності, як активне цілеспрямоване відображення в мозку людини об'єктивного світу, його законів, в інших – як процес відображення об'єктивної реальності в мозку людини, що пов'язаний з усвідомленням впливів соціального середовища [20].

Існують різні трактування поняття «пізнання». Розглядаючи їх, відзначимо, що висловлюється думка про необхідність диференціації індивідуального пізнання. Заведено вважати, що воно в одному випадку може виступати як конкретна форма діяльності людини, як вирішення людиною пізнавальних завдань, в іншому – як сукупність знань, що виникає в результаті вирішення пізнавальних завдань [194, с. 84]. Незаперечним є те, що між першим і другим простежується зв'язок. Обсяг знань, який зберігається в пам'яті людини як результат минулого досвіду, використовується в процесі пізнання. Але потрібно відзначити, що знання минулого, використовувані в процесі пізнання як об'єкти діяльності суб'єкта, беруть участь у цьому процесі разом з новим сприйняттям дійсності. В результаті взаємодії цих знань з'являється новий продукт процесу пізнання. Звідси випливає, що пізнання є процесом формування свідомості, який розкриває складну взаємодію суб'єкта з

об'єктом, при якій зберігається внутрішній зв'язок пізнавальної діяльності з об'єктивною реальністю.

У міру нагромадження в людини щораз нових знань про себе й навколишню дійсність у неї з'являються потреби брати участь в суспільному житті, потреби, що набувають характеру вимог способу життя, стають її переконаннями, з'являється можливість говорити про пізнання як процес формування правового атиюдюда [331, с. 42]. Пізнавальна активність, безумовно, є основною, але далеко не єдиною умовою формування і закріплення правового атиюдюда. Пізнання права не можна розглядати відособлено від системи соціально-психологічних і правових чинників, у яких реалізує себе людина. Індивідуальне пізнання як процес формування змісту правових атиюдюдів передбачає насамперед вплив явищ зовнішнього світу на пізнавальні здібності індивіда. У результаті цього впливу ззовні в кору головного мозку надходить певна чуттєва і словесна правова інформація, внаслідок чого й виникають образи і правові поняття, що відповідають відображеним об'єктам [444, с. 327]. Перетворення правової інформації в голові людини, перетворення її на відповідні правові знання є складним процесом, у якому беруть участь і чуттєво-предметне сприйняття, і розумовий процес, що ґрунтується на словесно-мовному апараті, і аналітико-синтетичний апарат мислення. Цей апарат мислення забезпечує формування у правосвідомості людини понятійного апарату – сприяє формуванню певних правових понять і категорій, якими завершується процес пізнання правових явищ [598, с. 365].

Завдяки розумовому процесу людина здатна на основі здобутих раніше знань у сфері права орієнтуватися в навколишній дійсності. При цьому людина постійно здійснює відбір правової інформації, відбувається це за допомогою активної участі емоційної форми відображення шляхом встановлення відповідності реальності потребам, інтересам, соціальній спрямованості суб'єкта [442, С. 307–312.].

Від правових джерел, з яких людина отримує певний набір правової інформації, залежить обсяг і глибина правових знань, безпосереднє ставлення

людини до права, що впливає, отже, на формування правового атитюда людини у природно-правовому просторі.

Серед найзагальніших факторів, що впливають на формування правового атитюда, є і рівень розвитку суспільної правосвідомості, і система духовних цінностей суспільства, і наявна правова система і чимало інших, адже неможливо достеменно передбачити, що саме вплине на людину за тих чи інших умов.

На відбір правової інформації істотно впливають специфічні умови, зокрема так звані первинні групи, думки, оцінки, судження, які поширені в групі, колективі, де людина не тільки здійснює свою діяльність, а й проводить дозвілля.

Велике значення для відбору правової інформації мають не тільки зовнішні чинники – загальні і специфічні, але й внутрішні, тобто ті компоненти психіки людини, що самі є результатом впливу соціального середовища. Інформація, одержана людиною в результаті правового навчання, поєднується не тільки з тією, яку вона отримала з різних інформаційних систем, а й з усією системою досить стійких компонентів самої людини – її потребами, інтересами, ціннісними орієнтаціями, ідеалами, світоглядом, переконаннями, звичками [245, с. 178]. Останнє істотно впливає на формування правового атитюда людини. Від ідей, поглядів людини, від співвідношення навколишніх соціальних факторів із вмістом особистого життя залежить стан правового атитюда і, відповідно, психологічний стан людини. Іншими словами, йдеться про світогляд людини як повноправного члена суспільства. Явища, що сприймаються людиною, так чи інакше співвідносяться з її світоглядом, і від того, наскільки вони об'єктивні, залежить поведінка суб'єкта, напрям його діяльності, а також взаємозв'язок із суспільством. Від змісту світогляду залежить внутрішній зміст, вкладений людиною у її діяльність, від цього, своєю чергою, значною мірою залежать психологічні умови перебігу самої діяльності і її результати [375, с. 72].

Потрібно відзначити, що світогляд охоплює правові уявлення, ідеали і переконання. Байдужість до правових норм, правової реальності призводить до

того, що людина схильна здійснювати різні правопорушення. Це є свідченням того, що в її світогляді намітилися певні прогалини, вади, які є показником змісту правового атитюда. Відсутність або перекручення у свідомості людини правових поглядів розглядається як попередження про дефекти у світогляді [375, с. 84]. Вищенаведене свідчить про те, що існує пряма залежність між світоглядом та поведінкою людини – це одна з найбільш загальних соціально-психологічних залежностей, що вказує на певну спрямованість людини, відображену у правових атитюдах, цілях, ідеалах, які більш-менш свідомо наслідуює індивід.

У формуванні правових атитюдів людей особливу роль відіграє їх вольова активність, адже воля – необхідна умова при формуванні правових атитюдів, спрямованих на досягнення цілей і реалізацію своїх бажань. Воля – це свідома, цілеспрямована психологічна активність, пов'язана з подоланням перешкод [266, с. 106]. У складному вольовому процесі можна виділити кілька етапів. Перший етап – виникнення спонукання, прагнення досягнення певної мети. Потім з'являється усвідомлення низки можливостей досягнення цієї мети (другий етап) й одразу за цим – мотиви (третій етап), що підтверджують або заперечують ці можливості. Далі починається боротьба мотивів (четвертий етап). Зваживши всі «за» і «проти», розглянувши різні мотиви, врахувавши конкретну обстановку, людина ухвалює рішення (п'ятий етап). Тривалість кожного з етапів різна і залежить від особливостей особистості й об'єктивних умов виконання прийнятого рішення. Щоб спонукання перетворилося на дію, потрібна рішучість (здатність робити остаточний вибір). Особливо важко буває подолати етап боротьби мотивів і втілювати ухвалені рішення.

Під час виконання прийнятого рішення особливо важливе значення має ініціатива. Серед інших властивостей варто відзначити самостійність в ухваленні рішення, витримку, самовладання в момент неочікуваних ускладнень і певну самокритичність. Розвиток волі, здатності до вольової діяльності – процес довготривалий. З дитинства в людини формують навички, спочатку найпростіші, а далі вони ускладнюються з розвитком індивіда. Завершальним етапом такого вольового процесу є та чи інша дія (може бути різноманітна).

Вона виражається в різних видах людської діяльності та поведінці. Неправильне виховання робить людину менш здатною до вольової діяльності, відповідно, не може йтися про позитивно сформовані правові атитюди і прояви активності, причому і в соціальній, і в правовій сфері [502, с. 325].

Розглядаючи питання про соціально-психологічні фактори, що впливають на формування правових атитюдів, потрібно звернути увагу на питання про соціально-правову активність людини [437, С. 39–44]. Цей вид соціальної активності є першим за значенням критерієм правових атитюдів, підставою їх класифікації і результатом їх реалізації, а також фактором закріплення вже наявних і створення нових атитюдів на дотримання, реалізацію, застосування правових приписів. Дослідження соціально-правової активності як найважливішого критерію правових атитюдів особливо актуальне для розуміння і стимулювання свідомої, вольової діяльності, а також утворення нових правових атитюдів на основі раніше сформованих.

Соціальна активність – досить широке поняття, яке охоплює правову активність. Соціальна активність часто виступає у формі правової активності. Трудова, виробнича активність іноді настільки тісно переплітається з активністю людини у сфері правового регулювання, що за повсякденною трудовою діяльністю людини, виявляється, важко побачити прояв правової активності. Насправді ж людина щоденно дотримується правових розпоряджень, як і вимог інших соціальних норм. Соціальна активність охоплює всі сфери життєдіяльності людини, враховуючи виробничу, трудову, громадянську, політичну тощо [573, с. 42]. Прояв активності в будь-якій із згаданих сфер свідчить про позитивно (негативно) сформовані правові атитюди. Формування правового атитюда – досить тривалий процес і практично неможливо визначити, коли цей процес завершено, оскільки постійно змінюється правовий атитюд. Соціальна активність в усіх її проявах належить до факторів, які чи не найбільше впливають на динамічність формування правового атитюда. Поняття соціальної активності має глибокий філософський зміст. Виховання свідомої, цілеспрямованої активності, активної життєвої позиції природно передбачає формування позитивного правового

атитюда. Будучи особливим видом соціальної активності, активність у правовій сфері дозволяє краще пізнати сутність і механізм формування правового атитюда. Правова норма діє не у вакуумі, а у свідомості, у відносинах між людьми, у їх діях, вчинках. Слушно зауважено, що право «проявляється» в діях людини, в її уявленнях, звичках та свідомості [620]. Водночас правова активність створює таке середовище, в якому постійно оновлюються і збагачуються не тільки правові атитюди, а й правосвідомість загалом. Справжня правова активність можлива тільки в демократичному суспільстві, під час прогресивних перетворень. Ось чому правову активність можна розглядати як один з компонентів соціально-психологічних чинників формування правових атитюдів громадян і засобів впливу на свідомість, психологію і поведінку населення.

Правова активність як компонент формування правових атитюдів людини є ініціативною, інтенсивною, глибоко усвідомленою діяльністю, пов'язаною не тільки з особистим, але й із суспільним інтересом щодо істинного торжества права, законності і справедливості [381, с. 18]. В основі формування правового атитюда лежить багатоаспектне виховання (моральне, духовно-культурне, естетичне тощо) [493, с. 50–87]. Важливе місце під час формування правового атитюда відводиться правовому вихованню, яке є досить складним, багатоаспектним і цілеспрямованим процесом, компонентом ідеологічної функції будь-якого суспільства.

Не ставлячи за мету глибоко проаналізувати проблему правового виховання, зазначимо, що правове виховання – це цілеспрямована діяльність певних суб'єктів з передачі юридичного досвіду; систематичний вплив на свідомість і поведінку людини задля формування певних позитивних уявлень, поглядів, ціннісних орієнтацій, установок, атитюдів, що забезпечують дотримання, виконання і використання норм права [313, с. 85]. На нашу думку, ця дефініція в повному обсязі відображає сутність правового виховання, що постійно вдосконалюється. Динамічність системи зумовлена тим, що наше суспільство стрімко розвивається і світогляд людини також повинен «перелаштовуватися», причому не тільки «технічно» в межах поведінкових особливостей, потрібно переоцінити і традиційні форми правового виховання.

При цьому важливо враховувати і той факт, що багато правових цінностей, які беруть початок в моральних нормах, людина засвоює в процесі різноманітної соціальної практики. На противагу цьому правове виховання передбачає створення спеціального інструментарію з донесення до розуму і почуттів кожної людини правових цінностей, перетворення їх на особисті переконання, атитюди і внутрішні орієнтири поведінки в природно-правовому просторі. Як зазначалося, правове виховання – найважливіший фактор, що впливає на формування правових атитюдів людини, оскільки є процесом, що безпосередньо стосується правосвідомості людини. Воно є частиною всього процесу духовного формування людини, без якого не можна обійтися, реалізуючи ідею формування ідеального середовища існування людини в соціоприродному і природно-правовому просторі. Звернути увагу потрібно і на самовиховання. Воно полягає у формуванні в собі глибокої поваги до права як явища онтологічного простору, потреби дотримуватися правових приписів, а також норм природного права шляхом самостійного аналізу правової дійсності, на основі власних моральних переконань.

Отже, система механізмів формування правових атитюдів людини є багатоваріантною і багатоаспектною, охоплює різноманітні соціально-психологічні явища, чинники, засоби та прийоми й потребує вдосконалення і розвитку на основі норм природного права.

Висновки до Розділу 2

В основі категорії «простір» закладено не тільки онтологічне начало, а й соціальні відносини і безпосередня колективна діяльність. З огляду на це можна виокремити соціоприродний простір – форму буття соціальної матерії, що характеризує її протяжність, структурність, співіснування соціальних явищ і природних процесів, як результат і форму людської життєдіяльності.

Соціоприродний простір формується соціальними процесами і взаємодіями, у ньому ж вони й реалізуються. Водночас соціоприродний простір характеризується географічними, економічними, духовними, політичними, ідеологічними, правовими, моральними, національними, расовими,

культурними, адміністративними показниками. Він охоплює всі сфери життя людини.

Можливість існування різноманітних просторових форм дозволяє говорити про існування природно-правового простору, який є специфічною формою соціоприродного простору в межах онтологічного простору.

Поняття «природно-правовий простір» є генезисом трьох ключових самостійних елементів: природа, право і простір; йому властива необхідність правомірної поведінки людини.

Оскільки все соціальне життя людини протікає в природно-правовому просторі, то їй потрібно враховувати просторові відносини, спільні для всіх форм орієнтації у світі, аби регулювати правову діяльність суспільства. Природно-правовий простір можна розуміти як форму існування соціального буття права. Природно-правовий простір, будучи формою існування вищого структурного рівня організації буття права, є основним механізмом підтримки соціальних зв'язків і відносин соціальних суб'єктів в межах соціоприродного простору.

Елементи природно-правового простору: 1) суспільні утворення; 2) норми права (природного і позитивного); 3) носії природно-правового простору; 4) правосвідомість; 5) свободна воля.

Новою тенденцією збереження гармонійної цілісності природно-правового простору є глобалізаційні процеси щодо позитивно-правових полів, тісно пов'язані з глобалізацією соціального простору в межах соціоприродного.

Свобода людини в онтологічному просторі означає такий стан людини, який характеризується наявністю в неї соціоприродних та природно-правових можливостей для всебічного розвитку, творчої активності у створенні умов, що відповідають її потребам та інтересам, а також інтересам існування і розвитку буття загалом.

Свобода людини загалом і свободна воля зокрема формується також у внутрішньому світі людини за її суб'єктивними законами. Забезпечити свободу кожної людини шляхом усвідомлення нею природно-правової відповідальності можливо тільки відносно людей, що володіють свобідною волею.

Право має в ролі свого головного детермінанта дух і волю, що є основою свободи. Саме тому свобода людини в природно-правовому просторі є безумовним явищем. Динамічний розвиток онтологічного простору породжує безліч способів, засобів втілення у відносинах між людьми істинної свободи, складного і постійно мінливого й оновлюваного стану, що полягає в реалізації свободної волі окремої людини, за умови непорушення гармонії соціоприродного та природно-правового простору, а також свободної волі інших людей.

Інтелігібельний і сенсигельний вимір існування людини у природно-правовому просторі передбачає осмислення певного психічного стану переживання індивідом цінності, значення або смислу соціального об'єкта (атитюд).

Атитюди людини можуть бути правові (правомірні і неправомірні) та класифікуються на основі суспільних цінностей (мораль, право, культура тощо).

Деонтичний характер атитюду проявляється у ставленні людини до нормативних вимог і це є основним змістом соціальної орієнтації людини, що є специфічним станом людини, у якому виражається її суб'єктивне ставлення до суспільних обов'язків, її внутрішні атитюди, орієнтація на готовність реалізувати відповідну належну поведінку.

До найбільш загальних чинників, які впливають на формування правового атитюду, можна віднести рівень розвитку суспільної правосвідомості, систему духовних цінностей суспільства, наявну правову систему і низку інших, адже неможливо достеменно передбачити, що саме вплине на людину за тих чи інших умов.

РОЗДІЛ 3

ЧУТТЄВА ЗДАТНІСТЬ ЛЮДИНИ УСВІДОМИТИ ПОЗИТИВНО-ПРАВОВЕ ПОЛЕ ДЕРЖАВИ

3.1 Свобідна воля як міра можливої самореалізації людини в державі

Онтологічні аспекти життєдіяльності людини найповніше розкриваються в свободі її існування та є предметом дослідження юриспруденції, соціології, антропології, юридичної психології тощо. Це означає, що проблему свободи вивчають не лише науковці-філософи, а й правознавці, зокрема, ті, що займаються практичною діяльністю у сфері юриспруденції. Більшість таких дослідників і не підозрюють про те, що саме на практиці формується підґрунтя для нових роздумів щодо особливостей забезпечення і реалізації свободи людини в державі, а, як наслідок, у природно-правовому просторі загалом.

Такі «життєві» дослідження свободи, що слугують основою для подальших наукових пошуків дозволяють акцентувати увагу на феноменологічних особливостях свободи, котрі важко простежити на основі теоретичних, філософських та історичних дослідницьких практиках.

Людина може повноцінно існувати в суспільстві за умови реалізації як власної свободи щодо оточуючих, так і свободи оточуючих щодо себе. Вільною людина може стати лише тоді, коли її життєва самореалізація проходитиме за умови свободи дій в соціумі. На основі емоційно-психологічних властивостей людини, з огляду на особливість її характеру, активність прояву світоглядних критеріїв сприйняття дійсності та практичної реалізації в соціумі формується істинна, справжня свобода і свободна воля. Неможливо само реалізуватися в позитивно-правовому полі держави на основі формування свободної волі людини, маючи пасивну життєву позицію. Потрібно пам'ятати, що правомірна активність людини формується на основі її свободної волі. Саме тому, в суспільстві різні верстви населення сприймають свободу по-різному. Це стосується, зокрема, вікового критерію. Люди з вагомим життєвим досвідом не завжди вважають свободу однією з ключових цінностей своєї життєдіяльності.

Це відбувається тому, що на життєвому шляху бувають розчарування, відчай, зневіра у певних переконаннях, а також, втрата рідних і близьких людей, тобто, проходять природні процеси, в результаті яких людина змінює власний світогляд, віддаючи пріоритетність більш «приземленим» ідеалам. Варто зауважити, що дещо по-іншому сприймають свободу і можливість реалізації її в державі ті люди зрілого віку, котрі зазнали певних обмежень власної свободи, через політичні репресії, віро сповідання, національну приналежність тощо. Тут спрацьовує правило, за яким більше ціниться те, що втрачається людиною, адже саме тоді вона може зрозуміти справжню вартість того, чого її позбавило життя.

Щодо соціально активних, молодих людей, то, зважаючи на психологічні особливості розвитку їх особистості, можна стверджувати, що сприйняття ціннісних аспектів свободи у процесі їх самореалізації, відбувається під впливом максималістських проявів розуміння як власного «Я», так і власної свободної волі. Соціум, суспільство, оточення, сім'я впливають на молоду людину, шляхом генерування цінностей свободи і шляхом їх ігнорування.

Звичайно, ідеальних людей не існує, а отже не існує ідеального суспільства. Суспільство, що пропагує цінність свободи, програмує людину на суспільно корисну поведінку на основі індивідуального переконання в тому, що вона (людина) на основі свободної волі, за підтримки держави може реалізуватися в соціумі не лише як споживач ідеї «свобода», а, в першу чергу, як її генерувальник. Якщо суспільство позиціонує свободу як сваволю, то у підсумку отримує людей, котрі сприйматимуть свободу як всюдозволеність.

Зауважимо, що ми жодним чином не підтримуємо крайній прояв пропаганди та ідеології свободи ні в першому, ні у другому аспекті, адже будь-яке нав'язування, навіть найгуманнішої ідеї є насиллям, а кожна людина повинна орієнтуватися на власні переконання, обирати для себе певну модель життєдіяльності, що не суперечить нормам природно-правового простору.

В науковій літературі юридичного спрямування проблематику свободи висвітлюють дещо побіжно, тобто, явище свободи розглядається як щось саме собою зрозуміле і таке, що існує «поза людиною». На нашу думку, це

помилковий підхід. З огляду на це, розгляд проблеми свободи людини в державі, як складовій природно-правового простору, «на стику» наук, у юридично-антропологічному та філософсько-правовому ключі дозволить виявити нові особливості цього феномену.

Свободу характеризує низка антропологічних аспектів. Свобода не може «функціонувати» без людини, тобто, ця категорія окреслена особистісним аспектом. З цього аспекту випливає і те, що просторові межі свободи співпадають з просторовими межами функціонування людини. Звичайно, дослідження окресленого поля питань повинні проводитися у царині філософсько-правових та морально-етичних площинах.

Як справедливо зазначає О. Пучков, кількість праць, щодо розвитку і функціонування явища «свобода», є незначною, а саме, через вплив ідей «світлого майбутнього комунізму» [402]. Однозначно, за часів панування вказаної ідеології, в науковому суспільстві не могло вестися жодної мови про ідеали свободи, адже людина в тодішньому суспільстві була свобідною априорі, хоча ця свобода була обмежена «залізно завісою». Мабуть, страх панівної верхівки перед тим, що над проблемою несвободи замисляться науковці, що вони (науковці) спонукатимуть своїми дослідженнями людей замислитися над нав'язаним їм способом існування, штовхало владу до рішучого обмеження таких досліджень.

Втім, деякі напрацювання в напрямку вироблення фундаментальної теорії природної свободи в нашій науці таки є. Такі напрацювання полягають у тому, що учені аргументовано доводять властивість свободи, яка полягає у її ґрунтуванні на законах природи і Всесвіту. Ці закони є підґрунтям для особистісної самореалізації у стані «природної вільності».

Природна свобода, на основі досліджень філософії, ґрунтується на діяльнісній активності людини. Природно-правова свобода може науково обґрунтовуватися через методологічні прийоми низки наукових напрямів. І, на нашу думку, чим більш об'ємний методологічний інструментарій, чим більша кількість «зацікавлених» наукових течій, тим різноаспектніше розкриється феномен свободи як явища і свободи людини, як його складової.

Природно-правова свобода людини є, на нашу думку, тією категорією, без розкриття сутності якої не можна зрозуміти закони розвитку суспільства будь-якого типу, а також спрямованість прогресу в соціумі.

Здавалося б, не таким і складним є питання про те, що лежить в основі соціальної свободи особистості. Проте і тут є певні варіації. Природно-правова свобода людини передбачає не тільки волю, а й суперечність між бажаннями, прагненнями, спроможністю досягнути поставленої мети, або реальністю задоволення власних потреб. Кожна людина прагне до самовдосконалення і розвитку. Не можна говорити про волю, про свободну волю якщо людина не розвивається як повноцінна одиниця соціуму. Вірно зауважено, що процес життєвого самоствердження людини – це не завжди і не тільки висхідний рух. Досить часто самовдосконалення відбувається через негативний суспільний досвід, потрібно тільки зробити правильні висновки з певної ситуації, а допомагати в цьому процесі повинно не тільки оточення, а й держава, котра декларує у нормативних актах готовність і обов'язок забезпечити людині всі умови для казаного процесу. Свобода людини в державі проявляється перш за все у взаємодії і підтримці людини, суспільства та держави [162, с. 5].

Ціннісним для людини є те, що є для неї значимим, важливим і необхідним. Є цінності «минуці», а є, як би це пафосно не звучало, вічні, незмінні. До таких вічних цінностей людства належить природно-правова свобода. Саме природно-правова, та, що дається кожному з моменту народження і не залежить від того, чи держава з певною формою правління, устрою, режимом гарантує її (свободу), чи ні. Із цього погляду, природно-правова свобода – це можливість самореалізації людських індивідів, яка залежить від їх суб'єктивних прагнень, спрямованості волі, бажань і потреб. Реалізована свобода – це підсумок самодіяльності суб'єктів, який виражає результат їх ціннісного ставлення до діяльності [402, с. 208]. Цінність свободи в соціумі полягає, перш за все в тому, що рівень розвитку соціуму залежить від рівня зростання свободи і від рівня можливостей реалізації членами цього соціуму власної свободної волі. Від цього залежить забезпечення, дотримання і реалізація особистих прав та обов'язків громадян в державі.

Феномен свободи полягає в тому, що вона є одночасно ідеалом, досягнути якого людина може прагнути все життя, поряд з цим, свобода може мати цілком матеріальний прояв, як основа для досягнення людиною певного блага у процесі самовдосконалення і самореалізації [308]. Отже, природно-правову свободу людини потрібно розглядати як феномен, без якого людина не може існувати. Існування людини у природно-правовому просторі набуває сутнісного змісту через свободу, котра є основою формування свободної волі.

Цінності свободі надає не сам факт існування, а її сприйняття і розуміння окремою людиною і соціумом загалом. Якщо людина відчуває і знаходить для себе необхідність і корисність певних проявів свободи, то сприйматиме її як цінність. Природа людини така, що вона (людина) навіть найвищі ідеали природно-правового простору схильна «вимірювати» корисністю щодо себе. [405].

Отож, на формування ціннісного сприйняття свободи значно впливає сім'я, рівень освіти, виховання, норми поведінки, що притаманні середовищу формування людини. До прикладу, діти митців, патріотично налаштованих осіб, дисидентів, людей, що мають чітко сформовану позицію щодо цінності свободи, як правило, успадковують такі переконання і керуються ними у житті.

Окреслення і висвітлення особливостей існування людини у природно-правовому просторі вимагає ґрунтовного аналізу свободи в контексті філософсько-світоглядного підходу.

Категоріальне визначення «свободи» має декілька підходів. Найпоширенішим є той за яким свобода – це усвідомлення людиною своєї волі і її вплив на закони розвитку соціуму. В буденному житті свобода трактується як можливість самореалізації людини в політичному, соціально-економічному, культурному, духовно-моральному житті. Можна зустріти тлумачення, згідно якого свобода – незалежність від умовностей повсякденного життя [94].

Отже, термін «свобода» – багатозначний і багатоаспектний. Його вживання залежить від контексту та стану людини. Філософське розуміння буття людини вкладає у свободу одне значення, а соціальне, політичне, громадянське існування – інше. Людина, усвідомлюючи свою приналежність до

Всесвіту прагне реалізації свободної волі за нормами онтологічного простору.

Рівень розвитку свободної волі залежить від того чи людина самомотивована щодо власної життєдіяльності, чи, навпаки, її воля обмежена низкою зовнішніх чинників які досить часто можуть «перевести» свободну волю у сваволю і вседозволеність.

Зазвичай, у повсякденному житті людина не аналізує свої вчинки крізь призму свободи і свободної волі. Вона не концентрує свою увагу на тому, чи її дії забезпечені свободою і забезпечують її. Та потрібно розуміти, що є такі життєві ситуації, коли вчинки, прагнення і дії вимагають чіткого розуміння, що свободна воля людини активована і спрямована на реалізацію феномену свободи у суспільстві на основі норм природно-правового простору. Тобто, необмежений прояв свободи забезпечується вмотивованою метою, котра ґрунтується на ціннісному прояві потреб і прагнень людини Як зазначає С. Сливка, це і є свободна воля людини [475, с. 212].

Надалі вважаємо за доцільне трактувати свободу волі як один з аспектів загального поняття свободи.

Науковці-філософи трактують феномен свободи на основі двох підходів. Сцієнтистський підхід (окреслює свободу як необхідність, що усвідомлюється людиною через власні переконання. Серед засновників цього наукового напрямку є Б. Спіноза, який відкидав свободу волі. Філософ акцентував увагу на тому, що людина вважає себе вільною помилково, відштовхуючись від власних відчуттів і переживань в конкретний момент [501, с. 465]. Б. Спіноза характеризує людину за закономірно-поведінковим підходом і наголошує на тому, що завдяки психічним реакціям поведінка людини передбачувана і прогнозована. Необхідність певних дій людини не суперечить принципу свободи. Можна мати безліч обов'язків і зобов'язань, та виконувати їх без примусу і з власної волі, тобто, з «вільної необхідності». Тільки істинна природа речей і явищ визначає її необхідності. Також це стосується людини. Прагнення людини до свободи, за Спінозою, залежить від прагнень до самоствердження і самовизначення у світі. Тільки такі прагнення можуть формувати в людини необхідність досягнення стану свободи. Тому, перебувати

у стані свободи може людина, що відмовилася від благ цивілізації і присвітила своє життя самопізнанню.

На нашу думку, таке твердження, до певної міри, вірне, адже зрозуміти і відчувати свободу по справжньому, а також, оцінити можливість самостверджуватися у стані свободи, можна тільки «відкинувши» всі обмеження і зобов'язання, які на людину покладає держава і соціум. Хоча, з іншого боку, поза соціумом людина не може перебувати довго без негативних наслідків для себе. Тому, мабуть, варто створити такі умови існування людини у позитивному полі держави, котрі якщо не абсолютно, то хоча б максимально співпадали з умовами природно-правового простору

Наукові ідеї Б. Спінози певною мірою продовжив Ф. Шеллінг. Відзначаючи соціально-історичний характер свободи, він діалектично пов'язує свободу і необхідність, зазначаючи, що свобода мусить бути необхідністю, а необхідність – свободою. Але необхідність, на противагу свободі, є не що інше, як несвідоме [598, с. 235]. Отже, слідом за Спінозою, Шеллінг також обстоював перетворення необхідності на свободу шляхом пізнання необхідності.

Найважливіші новації в трактуванні свободи належать Г. Гегелю. У створеній системі абсолютного ідеалізму він передбачив чимало нових положень, які уточнили парадигму «свобода є пізнаною необхідністю». Зокрема, Г. Гегель тлумачив необхідність як «поняття» і як «ідею», яка за своєю суттю є ідеєю свободи. Субстанцією, сутністю духу є свобода. Всесвітньо-історичний процес є не що інше, як розвиток поняття свободи; рух духу народу шляхом звільнення духовної субстанції є прогресом у створенні свободи [121, с. 342]. Хід історії Гегель трактує як прогрес у свідомості свободи, яка, на його думку, становить внутрішню природу людини, але лише поступово, упродовж багатовікової історії усвідомлюється людиною, завдяки чому вона і справді стає вільною. Свобода, будучи сама собою тільки поняттям, принципом, набуває форми дійсності, форми необхідності [121, с. 358].

Наводячи ці відомі судження класика філософії про свободу, хочемо відзначити ту обставину, що ідеалістичне розуміння необхідності і свободи, незважаючи на логіку і вагомість гегелівських суджень, не дозволяє нам

пояснити раціональний сенс гегелівської системи понять, серед перших у якій є поняття свободи.

Друга традиція у трактуванні свободи, назвемо її «діяльнісною», визначає свободу як можливість розкриття всіх талантів людини, прояву істинної сутності людини в результаті її ж зусиль. Прояв своєї сутності, а отже, й отримання свободи – це заслуга лише активного, діяльного суб'єкта.

Відомим представником цього напрямку є І. Фіхте. За основу своєї концепції він бере категоричний імператив І. Канта, який трактує як вимогу до людей застосовувати найактивніші, попри всілякі перешкоди, зусилля задля реалізації своєї свободи [24, с. 532]. Стати вільним і досягти цього завдяки своїй активності, що долає всі перешкоди, – моральний обов'язок людини. Цей обов'язок передбачає також вимогу поваги свободи інших осіб. І. Фіхте визнає існування і загальний характер необхідності, однак вона не перешкоджає свободі людини. Свобода полягає не в скасуванні історичної необхідності, а в добровільному підпорядкуванні індивіда законам і цілям розвитку людства. Умовою свободи може бути тільки дія. Заразом, будучи філософом, що тяжіє до моністичних побудов, І. Фіхте виводить систему, різноманіття соціальних форм свободи з абсолютного суб'єкта, що не дає змоги суто логічно пояснити походження і сутність свободи.

Дещо пізніше наріжні положення філософської системи Фіхте відображено в поглядах на свободу в екзистенціалізмі, зокрема у Е. Фромма й особливо в Ж.-П. Сартра, який порушив питання про свободу і відповідальність людини.

Негативна відповідь на запитання про те, чи вільна людина у своїй діяльності або її вибір визначений силами, які перебувають поза людиною (природними законами), поза її свідомістю, невідворотно визнає людину сліпим знаряддям об'єктивної закономірності, що в якомусь сенсі навіть принижує людину. Свобода волі в цьому випадку під час найближчого розгляду виявляється несвободою.

Логічною є позитивна відповідь на вказане вище запитання, тому що в цьому випадку акцентовано увагу на особистій ініціативі, творчій та

самовизначальній активності людини, що цілком покладається на свою інтуїцію, особисті якості та здібності в постановці й досягненні мети. Саме цей, другий аспект свободи і є, на нашу думку, сучасною інтерпретацією проблеми. Зрозуміло, що представники психологічної науки можуть заперечити, мовляв, ми стверджуємо нічим не детерміновану свободу волі. У такому разі заперечимо: по-перше, потрібно розрізняти свободу в соціальному сенсі, як створене самою ж людиною буття, і свободу волі як момент психіки, по суті, це ідеальний момент; по-друге, свобода волі (і в цьому її принципова особливість) проявляється у цілеспрямованій і вибірковій діяльності людини, заснованій на її особистій оцінці, «трактуванні» ситуації, в якій вона перебуває.

Загалом класифікувати підходи щодо феномену свободи можна так:

1) сцієнтистський підхід, згідно з яким свобода людини, колективу, класу, суспільства загалом полягає не в уявній незалежності від об'єктивних законів, а в здатності ухвалювати усвідомлені рішення;

2) особистісний підхід, згідно з яким соціальна свобода розглядається у зв'язку з аналізом свідомості і соціальною природою існування людини. Проблема свободи обмежена сферою внутрішнього життя (екзистенційні течії);

3) соціологічний підхід, який застосовують під час розгляду сутності людини як соціального суб'єкта. Для цього підходу характерне уявлення про соціальну свободу як продукт активної діяльності суб'єкта;

4) позитивістський підхід, коли свободу трактують як феномен, «освячений» державою.

У сучасній філософсько-правовій літературі поки немає єдиної думки щодо природи природно-правової свободи, її типів і форм, сутності та змісту.

Наприклад, з позиції філософії буття, свобода – це не хаотичність дій, і не можливість не виконати що-небудь, це також не лише готовність виконати потрібне й необхідне. Свобода, випереджаючи все це («негативну» і «позитивну» свободу), є частиною розкриття суцього як такого [540]. Саме цю парадигму глибоко обґрунтував М. Хайдеггер, вона ж викликала резонанс і в сучасній науці.

Так, майже всі знані правознавці в межах вибудованої ними філософії

права заторкують у своїх працях поняття свободи, намагаються розширити поле наукового пошуку, вийти за межі усталеної парадигми. Наприклад, С. Алексєєв зауважує, що свобода є основоположним елементом людського буття, самої його суті. Суть природного призначення свободи полягає в тому, що свобода – не просто певне загальне благо, а простір активності, розгортання природних задатків людини задля висхідного розвитку всього людського роду [19, с. 187]. У цьому підході немає детермінізму. Автор відкидає зв'язок необхідності зі свободою, навпаки, визнає свободу сутністю людського буття, основою існування і прогресу людства.

В. Сирих у своїй конструкції праворозуміння виділяє три складові частини: мінімальні права і свободи людини, закріплені Загальною декларацією прав людини; мінімальні права і свободи людини, які може і має гарантувати держава кожному своєму громадянину, враховуючи економічний добробут громадянського суспільства; права і свободи людини, що набуті громадянами в процесі їхньої активної діяльності в різних сферах суспільного життя [509].

У просторі держави свободу людини розглядають як: творчу, ініціативну діяльність (тобто як особливу властивість активної діяльності людини); кількісну характеристику, що має свої межі й обмеження («міра свободи»); зміст самостійної діяльності людини. Охарактеризуймо ці три аспекти свободи людини докладніше.

Для вчених, які розглядають природно-правову свободу людини в державі як особливу властивість діяльності (перший аспект), характерне прагнення пов'язати свободу із соціально значущими результатами, до яких і приводить ініціативна, творча, ефективна діяльність [475]. Водночас зазначимо, що сутність свободи не завжди дає можливість виявити себе в соціально значущих результатах діяльності; не завжди вона виявляється і в інтенсивній, ініціативній та активній діяльності. Втім, іноді й пасивність є моментом свободи. Інтенсивна творча діяльність далеко не завжди відповідає суспільному прогресу, іноді навіть може здійснюватися на шкоду йому. Тому припустимо говорити, що пасивність з боку певної соціальної групи чи людини може принести

не менше користі, ніж їх активна діяльність. Будь-яка діяльність потрібна і важлива не тільки тоді, коли її результатом є якесь звернення в зовнішньому світі, а й коли зміни відбуваються в активних людей, суб'єктів волі.

Для представників, що розглядають свободу людини як певну міру діяльності, характерне прагнення спробувати на основі кількісних змін діяльності обґрунтувати критерії та рівні свободи людини [623]. За такого підходу загальним критерієм рівнів свободи слід вважати збіг чи розбіжність (відносну) індивідуального життя людини з головною тенденцією розвитку суспільства, в якому вона живе.

Із гносеологічного погляду, формалізація і кількісний підрахунок соціальних явищ і процесів не можуть слугувати абсолютною гарантією істинності наукових висновків. У цьому сенсі справедливою є позиція, згідно з якою застосовувати точні формули для деякої групи явищ, пов'язаних з людськими емоціями, марно і несправедливо. Надмірне захоплення кількісними методами і формалізацією, абсолютизація їх значення на шкоду змістовному аналізу в ліпшому випадку створює лише оманливу видимість «наукового модерну», ілюзію високої науки.

Отже, ідея природно-правової свободи, зокрема соціальної свободи людини в державі, в основі пізнання якої лежить прагнення дослідників визначити міру, конкретні межі свободи за допомогою використання формалізованих критеріїв, може виявитися перспективною. Але, на жаль, такий підхід ще не продемонстрував повною мірою своєї евристичної цінності і пізнавальних можливостей.

Зробимо невеликий методологічний відступ. Серед багатьох наукових категорій категорія «свобода» є найбільш динамічною, оскільки в її основі лежать поняття, що постійно наповнюються новим змістом (діяльність, інтереси, цілі, практика тощо). Поняття «свобода» потрібно інтерпретувати як таке, що постійно розвивається і найбільш адекватно відображає сутність людського буття. У цьому сенсі доцільно розглядати соціальну свободу як інтегративну категорію філософії, соціології та юриспруденції. Подібні погляди відстоює М. Орзіх, який відзначає, що, наприклад, для теорії права вихідним

поняттям, найбільш елементарним і водночас найбільш загальним є категорія «свобода» [372, с. 24].

Проаналізувавши підходи до раціонального пізнання сутності свободи, відзначимо роль активності людини. Це вже фактор суто антропологічний. Без активності, як свідчить наш аналіз, свобода практично неможлива. Тому свобода людини у природно-правовому просторі – це інтеграційна категорія філософії, філософії права та юридичної антропології, фундаментальність і категорійний статус якої визначається такими положеннями:

1. Застосовуючи метод сходження від абстрактного до конкретного, використовуючи як вихідний пункт дослідження свободи реальні відносини об'єктивної дійсності (потреби як суспільне відношення, як певний стан протиріччя, співвідношення суб'єктивного й об'єктивного), потрібно визнати найважливішу методологічну роль у визначенні сутності природно-правової свободи принципу активності матерії. Активність як філософська категорія позначає сутнісну внутрішньо імпульсивну властивість матерії. Як відзначено в літературі, людина активна (*Homo activus*) вимагає акценту на багатовимірності людини як біосоціокультурної істоти і на елементах структури особистості як суб'єкта дії [256, с. 5; 283]. Визнати активність як елемент свободи особистості – означає прокласти «місток» до її природно-біологічної основи.

2. Свобода людини охоплює соціальний процес (і результат), наділений особливими якісними властивостями, відмінними від свободи неживої і живої матерії як нижчих рівнів її організації.

3. Свобода є проявом єдності сутності й існування людини і являє собою субстанцію, що призводить до зміни не тільки навколишнього щодо людини предметного світу, але й самої людини в результаті постійного виникнення і задоволення щораз нових потреб, інтересів, вдосконалення здібностей особистості.

4. Свобода – це діалектична єдність індивідуального і суспільного, в основі якої лежить збіг чи розбіжність (відносна) індивідуального життя людини з визначальною тенденцією суспільного розвитку. Саме в цьому пункті філософія та правознавство конкурують у дослідженні цієї проблеми.

5. Специфіка свободи людини у природно-правовому просторі, а також в його «складовій» – державі, полягає в тому, що вона знаходить свій реальний вияв у самостійній діяльності суб'єктів.

6. В основі свободи лежать потреби суб'єктів і суперечність між потребами і можливостями їх задоволення. Форма прояву свободи охоплює систему стійких зв'язків особистості з навколишнім світом.

Отже, свобода людини в державі, що є складовою природно-правового простору, – це вибір власної діяльності й активність людини, в основі якої лежать потреби, цілі й мотиви особи, зумовлені її здібностями, рівнем її розвитку і суб'єктивним баченням життєвої ситуації.

Зважаючи на те, що саме людина є головною дійовою особою в такій діяльності і саме від неї виходить активний імпульс до вільної поведінки, не можемо не зазначити, що свобода людини в державі не безмежна і певні обмеження не порушують її, а навпаки захищають.

Людина, реалізуючи природно-правову свободу, не може безмежно нею користуватися. Інколи в самій людині є біологічні механізми, що не допускають тих дій і вчинків у суспільстві, які не відповідають її фізичній природі. Як зазначає В. Бачинін, людина з її трансгресивною природою, з властивим їй незнищеним прагненням до розширення кордонів антропосфери виявляє парадоксальну властивість: здатна сама накладати на себе обмеження. Як кажуть, неможливо уявити коня, що сумує за вуздечкою, але людина вміє впрягати себе у «вуздечку» і «віз» соціальної нормативності [50, с. 31].

Якщо обмежена свобода є способом охорони свободи, способом її гарантування, а також способом визначення межі і міри свободи, то в цьому аспекті обмеження мають об'єктивний і соціально необхідний характер. Однак науковці ще не повністю вивчили питання про обмеження свободи, що мають негативний, соціально шкідливий характер. Хоча цей аспект заслуговує на особливу увагу, оскільки в загальній кількості обмежень «негативні обмеження», безумовно, домінують, адже їх причини полягають, в підсумку, в недосконалості соціального устрою в державі. Разом із цим, досить важливо розкрити питання про обмеження свободи і щодо яких сфер суспільного життя

їх варто застосовувати.

Загалом вивченню проблематики обмежень приділялося не надто багато уваги. Основні зусилля правників тяжіють до найбільш ефективних, а отже, переважно «силових» способів регламентації. Саме правознавці вперше в сучасній науковій думці звернули серйозну увагу на юридичну регламентацію меж вільної поведінки суб'єктів права. Під час аналізу проблеми правових обмежень висловлюються цікаві й інноваційні ідеї. Наприклад, розглядаючи проблему функцій юридичних фактів, обґрунтовано стверджується гіпотеза про факти-обмеження, які «обмежують межі вільного розсуду, служать запобіганню правопорушень та подоланню їх шкідливих наслідків» [192]. До таких фактив-обмежень можна, наприклад, віднести факт перебування особи на державній службі. Справді, державний службовець не має права займатися іншою оплачуваною діяльністю, окрім педагогічної, наукової та іншої творчої діяльності [374]. Тому факт перебування на державній службі є бар'єром свободи чиновника, перешкоджає появі в державного службовця, наприклад, відплатних відносин, пов'язаних із підприємництвом.

А. Братко зазначає, що правове обмеження завжди є обмеженням будь-якого суб'єктивного права, причому забезпечується обов'язками відповідних посадових осіб [77, с. 35]. Однак сучасна практика дає немало прикладів обмеження не тільки суб'єктивного права, а й дозволу і навіть заборони.

Знаний філософ права Ю. Тихонравов пропонує розгорнуту класифікацію правових обмежень свободи людини в державі. Він ділить обмеження: 1) залежно від галузевої належності – на конституційні, адміністративні, кримінальні, земельні, фінансові тощо, а також на матеріальні і процесуальні; 2) залежно від сфери використання – на міждержавні (квоти, мита), внутрішньодержавні, муніципальні; 3) залежно від того, на кого вони поширюються, – на загальні (поширюються на все населення, закріплені в Конституції держави) та індивідуальні (позбавлення прав як санкція щодо конкретної особи) [524, с. 354]. Така класифікація впорядковує знання про безліч об'єктів класифікації і тому має пізнавальний інтерес.

Феномен соціальних обмежень інколи спричинює сумнівні оцінки. Так,

І. Малінова, яка досліджувала рух від метафізичного пізнання права до герменевтичного, глибоко і всебічно аналізуючи гегелівську логіку розвитку ідеї права, зазначає, зокрема, що свобода в її наявному бутті не має розвиненої системи обмежень, а тому може бути реалізована тільки у вузькому колі можливостей, обумовлених рівністю всіх людей щодо один одного і щодо власності [289]. Якщо вважати правильним це твердження, то як розуміти тезу автора про вузьке коло можливостей реалізації свободи, адже коло можливостей встановлене, зафіксоване і позначене. Напевно, це і є обмеження. І. Малінова називає, зокрема, суб'єктні відносини і відносини власності [289]. Цей перелік можна продовжити: свобода обмежується і самою діяльністю суб'єкта, і його індивідуальними психічними, фізичними особливостями, і, нарешті, соціальними нормами загалом. Останні, до речі, здатні дуже сильно впливати на природно-правову свободу людини в державі. Водночас варто визнати слушність автора щодо того, що самі собою обмеження свободи не мають розвиненої системи.

Обмеження свободи – питання для філософсько-правової науки досить складне. Воно має декілька напрямків й аспектів аналізу, способів вирішення.

Під час суспільного розвитку, на шляху від несвободи до свободи, деколи можна виявити, що динамічний, поступальний рух суспільства до свободи раптом відбувається в уповільненому темпі, загальмовано, іноді здійснюється у зворотному до прогресу напрямку. Один із симптомів надмірних соціальних, політичних і правових обмежень – це низька соціальна активність населення в усіх сферах соціального життя, низький статус еліт в очах народу, невисокі підсумкові результати громадської, виробничої й особистої діяльності тощо. У зв'язку із цим, варто проаналізувати найбільш типові обмеження, які не дозволяють соціальній свободі в суспільстві набувати ознак тотальності.

Отже, філософсько-правове розуміння свободи людини в державі як активності та свобідної волі в діяльності індивіда орієнтує на дотримання обов'язків, встановлених суспільством загалом [419, С. 27–30]. З погляду філософії права, юридичної антропології, людина як істота природно-біологічна об'єктивно потребує зовнішніх обмежень, але на рівні координаційного спрямування і гармонійного розвитку. Водночас діяльність соціальних інститутів

держави має бути спрямована на забезпечення умов розвитку свободи діяльності та самоствердження людини в просторі держави, що забезпечить самоствердження людини в загальному природно-правовому просторі. Це передбачає не тільки м'який, а інколи й вимогливий контроль за життєдіяльністю людини, введення раціональних обмежень свобод, але не свободної волі, визнання дозвільного принципу соціально-правового регулювання як одного з начал організації державного суспільства. Адже держава – це також утворення, що сформувалося у природно-правовому просторі, як і будь-яке формування. Ніщо не може існувати поза природно-правовим простором, навіть позитивне право виникло в межах і сформувалося на основі норм природного права.

Зазначені начала-принципи, до яких варто додати також принцип презумпції добропорядності намірів і дій людини, повинні стати імперативами управлінської і правотворчої діяльності держави.

Як засвідчив філософсько-правовий аналіз поняття свободи людини в державі, сьогодні наука стоїть на рубежі нових горизонтів. Вони можуть полягати в тому, що сам тип наукових правових уявлень завдяки антропологічному підходу дозволяє вийти на нові предметні сфери і принципово нову методологію розгляду наукових проблем. Завдяки антропологічному підходу ми отримуємо в ролі предмета правового дослідження живу людину, наділену природою фізичними властивостями і якісними характеристиками духу і моральності. Це – серйозна альтернатива науковим дослідженням, які відштовхуються лише від формального розуміння взаємозв'язку держави і людини в межах природно-правового простору.

3.2 Держава як варіативність соціальної еволюції людини

У процесі еволюції людство вибрало державну форму існування в межах природно-правового простору. Сучасне розуміння прогресу державності висуває на перший план «людський вимір», тобто ту якість життя людини, яку забезпечує держава. Свобода особистості, сприятливі матеріальні умови, можливість творчого самоствердження, наявність прав – ці та інші складники

«людського виміру» перетворюють його на основний критерій оцінки прогресу держави [358]. Тому одним з найважливіших завдань держави є забезпечення гармонійного існування людини в державному й позитивно-правовому полі, а також ефективного залучення її до процесів соціалізації. Для цього важливо правильно побудувати соціальну взаємодію держави і людини, оскільки від цього залежить рівень гармонійності існування людини у природно-правовому просторі та збереження його цілісності. Класична теорія держави і права традиційно декларує цю проблематику так, що завдання держави і права полягає в тому, щоб юридично закріпити права й обов'язки особи, забезпечити їх охорону [176; 433; 518]. Так, відповідно до формально-позитивістського підходу, закріплення права (поза його гуманістичним змістом) є самодостатнім завданням держави. Сьогодення вимагає нових підходів. Аби повною мірою осмислити, як повинні формуватися відносини людини і держави у природно-правовому просторі, потрібно бодай у найзагальніших рисах охарактеризувати те, що впливає на сприйняття людиною держави та її юридичних установок.

У взаємозв'язку «держава – людина» визначальною компонентою є людина. Її взаємодію з державою можна охарактеризувати так:

1. Людина виступає об'єктом політичного, владного, юридичного, інформаційного та іншого впливу і контролю держави. Людина юридична, як слушно зазначає В. Бачинін, – це тип цивілізованого індивіда, здатного самостійно перерозподіляти свою вітальну і соціальну енергію та спрямовувати свої інстинкти і пристрасті в русло нормативного, законслухняного існування [50, с. 33].

2. Піддаючись цьому впливу і контролю (якого уникнути неможливо), людина здійснює свою діяльність у сфері права чи поза ним.

3. Діяльність людини здатна чинити зворотний вплив на державу, що приводить або до зміцнення державності, або до збоїв у її функціонуванні та деформацій.

Зазначені вихідні ідеї досить типові для теоретико-правових підходів, а в світлі впливу парадигм юридичної антропології одержують дещо іншу інтерпретацію. Зокрема, процес взаємодії людини і держави не є настільки

простим, як це висвітлюють деякі дослідники [274]. В аналізі цього процесу не враховано важливих складників людини як природної істоти, яка заперечує свою природу в процесі соціалізації і соціального спілкування. Зокрема, за обґрунтованим твердженням І. Римської, потрібно враховувати ту обставину, що людина погано адаптується до соціальних умов; вона некерована, стихійна, не терпить нівелювання і безконфліктного щастя. Людині необхідні надмірності, потрібно пристосувати середовище до себе, а не себе до середовища [440, с. 191].

Не заслуговує схвалення, на наше переконання, теорія і практика, згідно з якими людина фактично виступає об'єктом маніпулювання з боку держави. Маніпулюванням доцільно називати приховане управління свідомістю і поведінкою людей з метою змусити їх діяти (або не діяти) всупереч власним інтересам [14, с. 357]. Наприклад, довгий час наука виходила з того, що приватна власність є головним джерелом соціального зла, що крах капіталізму і торжество комуністичних ідей неминучі, що єдино правильним вченням про державу є марксистсько-ленінське тощо. Звичайно, людина може адаптуватися до умов ідеологічного, юридичного та іншого «насилля» з боку держави, проте все-таки загальнодержавне маніпулювання, основане на систематичному впровадженні в масову свідомість соціально-політичних міфів, як спосіб соціального управління не відповідає природі людини, її призначенню в цьому світі і, зокрема, в природно-правовому просторі. Особа людини багатогранна, і у взаємодію з державою вона повинна вступати не як роботоподібна істота, що виконує необхідні дії та операції, а як розумний, свідомий, віруючий і високоморальний індивід, що ставить цілі, наділений емоціями й уявою та вимагає адекватного до себе ставлення.

Антропологічні ідеї варті не тільки інкорпорації з нагромадженими даними теорії держави і права, а й того, щоб піддатися інституціоналізації в позитивному праві загалом.

Інституціоналізація антропологічного підходу передбачає закріплення в юридичних нормах таких ідей: специфічність, суб'єктність людини; соціальна та індивідуальна свобода людини; максимальне врахування бажань, інтересів і

цілей людини (громадянського суспільства); повага до внутрішнього духовного світу людини, створення умов, що сприяють становленню духовності й культури людини і суспільства; гарантованість прав, інтересів, потреб і розвитку кожної окремої людини; обмеження асоціальних осіб і відповідальність кожної людини, заснована на самосвідомості, і неминучість відповідальності в разі ігнорування соціальних норм тощо [375, с. 72].

Окрім того, методологія юридично-антропологічної науки орієнтує на те, що держава повинна у своїй діяльності використовувати антропологічний критерій. Суть його полягає в обліку особистісних фізичних і фізіологічних особливостей людини в повній їх єдності. Цей критерій вимагає «проходження» рішення держави крізь призму того, наскільки такі рішення відповідатимуть невід’ємним фізичним і психічно-психологічним константам людини, її природній соціальній діяльності. Ігнорування зазначеного критерію здатне порушити життєвий «баланс» людини, поставити його в складний психофізичний і морально-психологічний стан. У цьому аспекті позитивним прикладом є, наприклад, рішення держави, пов’язані з обліком у чинному трудовому законодавстві фактора материнства (вагітність, перерви в праці для годування дитини, відпустка по догляду за дитиною тощо), адже це є невіддільною природною компонентою життєдіяльності людини і в державному, і в природно-правовому просторі. Приймаючи і забезпечуючи реалізацію таких норм, держава підтримує баланс життєдіяльності людини в природно-правовому просторі. Загальновизнано, що, за позитивістським підходом, право – це формально-логічна, раціоналістично викладена система нормативних приписів [516]. Однак всі спроби розв’язати проблему її ефективності в межах раціональності приречені на невдачу. Обов’язковою умовою з’ясування процесу правового регулювання є подолання обмеженості раціоналістичних підходів у правових дослідженнях. Зробити це можна, зокрема, через осмислення особливостей правової культури людини і суспільства, різноманіття людського існування і визнання чуттєво-емоційних елементів її поведінки. Наприклад, особливості правової культури українського суспільства полягають в тому, що панівними соціальними цінностями є

пріоритети колективної справедливості, недостатнє розуміння цінності індивідуальної свободи, надія на державне втручання і допомогу, очікування харизматичного лідера суспільства і держави, схильність до вирішення конфліктів силовими, а не правовими методами. Ці особливості ментальності людини має враховувати правова система. Тому правокультурні властивості українського суспільства потребують постійного вдосконалення і зміни. Загальним напрямом тут є зміцнення соціальної свободи, набуття демократичних навичок, впровадження в масову свідомість цінностей соціальної відповідальності, консенсусних технологій, контролю влади тощо.

Аналіз діяльності суспільства будь-якого типу вимагає точних показників. Антропологічно-правовий підхід дозволяє більш переконливо висвітлити нову роль держави в її взаємовідносинах з людиною та громадянським суспільством. Йдеться, зокрема, про те, що держава визначає статус, становище людини в суспільстві, фіксує особливості її існування. Це становище таке, що людина не може існувати поза державою, поза певною культурою. Однак держава також немислима без людини, бо будь-яка держава – це, по суті, колектив людей (безліч індивідів), і дії держави – це дії людини, наділеної певним статусом від імені всіх або більшості. Іншими словами, для сучасного співвідношення «держава – людина» характерна соціально-антропологічна спільність, у якій соціальною стороною виступає держава, а антропологічною – людина. Проте це не тотальне злиття людини і влади на основі ідеологічної доктрини або страху. Навпаки, сучасне суспільство вимагає такої державної інфраструктури, яка зберігає, а не пригнічує власну цінність і гідність людини. Людина, завдяки своїй біологічній природі, здатна пристосуватися до будь-якого середовища, але соціальний елемент в зазначеному відношенні передбачає вплив на світ і природу, перетворення соціального середовища і зростання соціальної свободи.

Ще однією особливістю змісту відносин «держава – людина» є існування людини не для держави, а «для себе», «у своїх інтересах» – на основі правових установок держави. Держава повинна надати умови вільного індивідуального вибору особистості, але не стільки в межах моральної дихотомії «зло – добро»,

скільки в одній окресленій межі «добра». Відмінності можливі лише в рівні, глибині реалізації «добра».

Наголошуючи на ще одній особливості, зазначимо, що для відносин «держава – людина» важливо дотримуватися традиції, згідно з якою допускається створення спонтанно сформованих спільнот людей (сім'ї, асоціації, господарських об'єднань тощо). Самі собою цінними є численні недержавні (неполітичні) – соціальні, духовні, моральні та інші суспільні відносини.

Зауважимо також, що демократичний устрій влади в суспільстві потребує вдосконалення. При цьому плюралістична демократія поступово має поступитися місцем демократії участі. В останній визнається необхідність поєднання елементів представницької демократії на національному рівні з прямою участю громадян у політичних процесах на рівні міст та сільських громад. Як наслідок, у центр функціонування демократичної системи ставиться людина з її потребами й інтересами [572, с. 195].

Важливо також те, що у своїй управлінській діяльності держава щодо людини повинна ставити перед собою, щонайменше, два завдання: 1) забезпечити життєдіяльність людини в межах соціального порядку і 2) сприяти адаптації людини до своїх управлінських рішень. Успіх у вирішенні цих завдань залежить від того, наскільки людина знає, розуміє і сприймає соціальні норми і правила, наскільки її «антропологічна конституція» (перш за все емоції, почуття, звички, свідомість тощо) мотивована на виконання вимог соціального порядку, встановленого державою. Якщо людина в правовому відношенні мотивована на виконання юридичних «наказів» держави, то вона намагатиметься, навіть незважаючи на труднощі реалізації таких «наказів», адаптуватися до нового правового середовища. Якщо ж мотивація на законослухняність недостатня, то людина може припинити процес адаптації до правового середовища або уникати її.

Наступним моментом є те, що для відносин держави і людини повинна стати типовою нова модель взаємодії. Йдеться про перехід від патерналістської до субсидіарної системи взаємин. Це означає доступність і безоплатність для

всіх громадян базових соціальних послуг, насамперед освіти й охорони здоров'я. Саме ці сфери становлять головні умови збереження людини як біологічного виду. Соціальні витрати держави мають бути перерозподілені на користь найвразливіших груп населення при одночасному скороченні допомоги забезпеченим сім'ям.

Досвід розвитку світової цивілізації показав, що переважання розподільних функцій держави і зневага до особистої ініціативи призводять до соціальної апатії та байдужості.

«Втримати» людину в правовому просторі держави можна за допомогою різних прийомів і способів, серед яких на перше місце не варто ставити примус чи його загрозу. Зокрема, це може бути прийняття таких нормативно-правових актів, які сама людина (суспільство) усвідомлює як важливі й необхідні; це створення таких норм, які заохочують певну поведінку, забезпечують нормальні основні соціальні умови для зростання професійної майстерності, службового зростання, навчання і розвитку людини як особистості. Залишаючись в позитивно-правовому полі навіть всупереч своєму бажанню, за відповідної коректної роботи держави людина поступово адаптується і стає гідним членом суспільства і, що дуже важливо, сама прагне до збереження балансу й позитивно-правового поля певної держави, як наслідок, і природно-правового простору.

Для нормального розвитку відносин між державою і людиною, як уже було зазначено, необхідна свобода. Свобода людини може виступати як її право, тобто нормована, врегульована свобода. Зважаючи на це, права людини – це юридично визнана свобода людини в різних сферах її інтересів – економічній, політичній, соціально-культурній, особистій.

Держава сама повинна визначити допустиму міру свого втручання у справи окремої особи. В іншому випадку можна отримати різні варіанти етатизму й етатизації суспільства. Етатизм не допускає свободи і свободної волі людини, він пригнічує особистість [296, с. 129–158]. Цього допускати ніяк не можна, бо зі зникненням самостійних асоціацій і союзів людина втрачає найважливіші засоби реалізації своїх інтересів і потреб, які, своєю чергою, є

також засобом захисту від експансії держави. Такий захист необхідний для того, щоб держава не «забувалася» і не переходила межу так званого корегування поведінки людини в державному об'єднанні в межах природно-правового простору. Критичною точкою, «датчиком» рівня втручання держави в приватну сферу є інститут власності. Ми вже згадували про соціально-антропологічну спільноту. Так от, її фундаментом, потужною економічною основою є саме власність, це та основа, в якій черпає свою впевненість людина і свою могутність держава. Із цього погляду, принцип недоторканності приватної власності, як і раніше, є актуальним для суспільства.

Змістом, суттю «юридичного гуманізму» є безумовна попередня довіра до людини – це те, що А. Сміт називав «свободою самостійного прагнення особистого інтересу». Своєю чергою, це доповнюється відомою максимом Гоббса «ніхто не може домагатися права бути порадником іншого», зокрема, логічно, і держава. Повинна бути заборона для держави (і приватних осіб також) втручатися в справи громадян, що наділені статусом особистої незалежності (*status libertatis*).

Тепер спробуємо поширити наведені теоретичні положення на реальні проблеми взаємовідносин держави і суспільства. Як вже зазначалося, без самоорганізації громадян, різноманіття громадських ініціатив неможливим є по-справжньому ефективне функціонування суспільних механізмів, їх розвиток, а отже, повноцінне, щасливе життя людини. Тому правова база, що створена державою, має відповідати деякій сукупності принципів взаємодії людини і держави, вироблених світовою демократичною теорією і практикою. До них належать: 1) забезпечення прав людини в повному обсязі, відповідно до Загальної декларації прав людини; 2) забезпечення добровільності суспільних об'єднань, свобода асоціацій; 3) забезпечення повноцінного соціального арбітражу і встановлення діалогу з кожною окремою людиною [520, с. 68–70]; 4) ідейний плюралізм і терпимість до поглядів будь-якої людини, що висловлюються вільно і правомірно; 5) відповідальність держави перед громадянином, усвідомлене самообмеження влади; б) право людини на повагу особистої гідності, «особистий суверенітет», на свободу особистого життя,

захист від посягань під зовні «законними» формами тощо.

У зв'язку із зазначеним вище, вважаємо найбільш актуальним створення механізмів діалогу й налагодження ефективної взаємодії недержавних інститутів і держави. Поєднання індивідуальної користі і блага всього суспільства має стати своєрідним «категоричним імперативом» у повсякденній юридичній практиці. Тільки за цієї умови держава має шанс зберегтися не тільки як самобутня соціальна організація, але й як виразник і «хранитель» природно-правових норм та умов життєдіяльності людини.

У процесі осмислення інтелігбельного і сенсбельного вимірів особливостей існування людини у природно-правовому просторі важливо акцентувати увагу на правах й обов'язках людини і держави.

Звичайно, юридичні права й обов'язки є «альфою» й «омегаю» будь-якої правової системи. Саме їх поєднання в законодавстві дає змогу сформулювати «образ» права як такого. Він може бути позитивним, коли права особистості сформульовано вичерпно, коли вони реальні і забезпечені, і, навпаки, образ права може мати негативний вид, коли обов'язки і пов'язані з ними заборони мають надмірний і жорсткий характер, що порушує природно-правові основи життєдіяльності людини і світобудови загалом. У теорії держави і права проблему прав та обов'язків людини традиційно аналізували на понятійному рівні, ретельно розглядаючи при цьому класифікацію прав і свобод людини, їх гарантії і приділяючи увагу розгляду питань правового статусу особи [206, с. 84]. Це, безумовно, виправданий і логічний метод. Однак, на нашу думку, антрополого-юридичний підхід дозволяє углядіти нові грані в цій традиційній проблематиці.

У юридичній літературі склалася думка, що шлях до нового типу відносин людини і держави лежить у площині розширення свободи та використання особистих прав. В. Перевалов зазначає, що права людини постійно розвиваються, відображають динаміку суспільних відносин і зростання правосвідомості громадян [379, с. 65–68]. Реалії соціального розвитку вимагають певної зміни в усталених поглядах на відносини людини і держави, вимагають осмислення проблематики поза позитивно-правовою площиною, переходячи в площину природно-правову. Наприклад, потрібно переосмислити

такий феномен, як відповідальність (у її взаємозв'язку зі свободою), обов'язки громадян у їх співвідношенні зі свободою, а також відповідальність й обов'язки, що розуміються в контексті загальнолюдських цінностей.

Сьогодні у правознавстві спостерігається дещо підвищений інтерес до проблеми соціальних свобод і прав, що можна пояснити «синдромом» посттоталітарної правосвідомості, а це призводить до забуття принципу поєднання суспільних й особистих інтересів. Як наслідок, на практиці проявився феномен зловживання правами і свободами громадян. Зловживання охоплює ті випадки, коли юридична форма, здавалося б, дотримана, але сама дія не відповідає своєму соціальному призначенню, є суспільно шкідливою. У юридичному аспекті під зловживанням правом розуміють або неправомірне «користування» правом у вигляді виходу за межі його реалізації, або протиставлення духу закону його букві в реалізації закріпленого ним права чи свобод. Ці два положення можуть бути ідеологічно обґрунтовані в конституціях держав, і згідно з ними права і свободи людини та громадянина є безпосередньо діючими. Вони визначають зміст і застосування законів, діяльність законодавчої і виконавчої влади, місцевого самоврядування і забезпечуються правосуддям. Зміст цієї норми такий, що її буквальне тлумачення обмежує її істинний сенс, який, на нашу думку, зводиться не тільки до безпосереднього гарантування прав і свобод громадян, але й передбачає, що обов'язки, закріплені в Конституції, також можуть мати значення безпосередньо виконуваних, що визначають зміст і застосування законів. Широке тлумачення зазначеної норми приводить до висновку й про те, що не тільки людина, але й держава не вільна у виконанні своїх обов'язків перед людиною і громадянином. Іншими словами, принцип поєднання суспільних та особистих інтересів – найважливіший принцип демократії, вимагає взаємного прийняття державою і суспільством не тільки правомочностей, а й обов'язків і юридичних обмежень.

Відповідно до договірної теорії держави, люди укладають між собою договір про принципи спільного життя, аби зберегти права і свободи кожної особи. Попри те, що в Руссо права окремого індивіда передують будь-якій громадській єдності, а у Фіхте, навпаки, право вперше виникає тільки в

суспільстві, обоє розглядають суспільство як гарантію прав окремої особистості і в цьому бачать основне завдання й мету держави як суспільного союзу. І Руссо, і Фіхте тут висувають максималістичні вимоги до держави: якщо вона не в змозі забезпечити прав окремої особи, то її потрібно знищити [113, с. 74]. Б. Чичерін, критикуючи цей аспект концепції Фіхте, визначив поле можливостей держави щодо реалізації прав і свобод людини, як елемента природно-правового простору, обмеженого, по-перше, тим, що держава також повинна керуватися «началом свободи», яка не може розвиватися за непорушними правилами. По-друге, держава має й інші цілі, окрім забезпечення прав і свобод громадян. По-третє, саме забезпечення прав і свобод громадян державою досягається відповідно до об'єктивно зумовлених можливостей [589, с. 428–431]. У цьому сенсі варто вказати на ще один важливий, на нашу думку, момент: умови для забезпечення прав і свобод громадян мають створювати і самі індивіди, а не тільки держава. Наприклад, основне право людини на повагу людської гідності передбачає, передусім, що кожен індивід повинен поважати гідність іншого індивіда.

Окрім того, наслідком нехтування принципу паритету свободи і відповідальності й абсолютизації свободи, що переходить інколи в анархію, є зростання злочинності, загальної кількості правопорушень. Тому важливо встановити такі відносини в суспільстві, коли не тільки поважаються і гарантуються права і свободи, а й забезпечується неухильне виконання обов'язків людиною. Будь-яке порушення норм (зокрема й гегемонія суб'єктивних прав, що трактується як реалізація права в будь-який спосіб) не надто поліпшує клімат відносин держави та індивіда. Це нерідко призводить до своєрідного спотворення особистісної орієнтації, коли за скоєним злочином приховане прагнення беззастережно реалізувати своє право. Юридичній практиці відомі численні випадки, коли під час судового процесу виявляється, що злочинець не думав про жертву, про те, що завдає їй страждань, збитків, а прагнув лише за будь-яку ціну задовольнити свої, на його думку, єдино «законні» потреби, нехай і протиправним шляхом.

Акцентування на правах людини при нехтуванні обов'язків або зневага до

них у багатьох випадках призводить до загострення бажання людини зреалізувати свої права негайно і в повному обсязі. У мотиваційній боротьбі (якщо така була), що передувала скоєнню злочину, розуміння людиною своїх обов'язків, звичайно, не є більшим, ніж імпульси, і, отже, легко народжуються вольові установки на злочинну поведінку. Відсутність усвідомлення обов'язку безпосередньо пов'язана з порушенням норми [100, с. 46].

Наслідком фетишизації свободи людини і нехтування обов'язків стає також утиск принципів демократії.

До того ж гіпертрофія прав і свобод людини, що не супроводжується відповідним акцентом на обов'язках і відповідальності, несе в собі небезпеку розпаду громадянського суспільства, цієї найважливішої компоненти правової держави. У цьому аспекті цікавими є думки П. Сорокіна, який чітко розмежував обов'язки влади й обов'язки громадянина й одночасно віртуозно поєднав їх. Він зазначав, що в поліцейській державі між громадянином і владою пролягає прірва. Взаємовідносини між ними цілком прозорі і зрозумілі: влада і її носії наказують, людина – підпорядковується. На стороні перших – право держави, на стороні другої – безумовний обов'язок підпорядкування. Не тільки вищі носії влади, а й кожен чиновник у ставленні до підданого також є деякою мірою королем: підданий повинен беззаперечно підкорятися йому в усьому, що він накаже. Тобто тут йдеться про панівну владу і безправних обивателів. По-іншому процес виглядає в правовій державі. Тут не може бути таких відносин, тут немає місця пануванню влади. Вона замінюється тут соціально-службовою владою. Носієм влади, посадовою особою тут є той, хто взяв на себе обов'язок служити суспільству. Саме ця риса і є основною, що відрізняє посадову особу від громадянина [494, с. 24]. Досліджуючи сенс поняття «суспільне служіння», П. Сорокін доходить висновку, що в науковій літературі немає якоїсь єдиної думки щодо цієї проблеми. На його переконання, сенсом суспільного служіння стає відповідальність, тобто сумлінне виконання своїх обов'язків. Спираючись на це положення, зробимо деякі умовиводи: у правовій державі будь-який громадянин є учасником влади, оскільки він служить справі суспільного блага, збереженню суспільної гармонії; зважаючи на це, він «несе» всі права влади, а

також і всі обов'язки, що впливають з принципу соціального служіння.

Як бачимо, сьогодні в Україні місце безправного індивіда, не обтяженого відповідальністю за долю держави, займає громадянин, наділений численними правами (зокрема правом формувати владу). Однак політико-правова психіка такого індивіда зазнала одностороннього зрушення – усвідомлення своїх прав, повноважень увійшло в правову психіку, а усвідомлення пов'язаних з ними обов'язків, як дуже часто трапляється, не проникло туди зовсім.

У нашому суспільстві різні групи населення висувають до влади, як до «рушійної сили» і першооснови, що координує людство в процесі збереження природно-правової гармонії під час побудови державної форми співіснування людства, різні вимоги, задоволення яких можливе лише завдяки також законним інтересам інших груп людей. Інші групи дезорганізують життя країни закликами до руйнування створеного економічного порядку, але самі нічого не створюють. Як наслідок, формування нового соціального вигляду Української держави супроводжується перебільшеними суспільними очікуваннями у сфері суб'єктивних прав і поширеним стереотипом суспільної свідомості про обов'язки влади і нівелювання обов'язків громадян. Як приклад наведемо схвалення масовою правосвідомістю прагнення багатьох молодих людей ухилитися від служби в армії, уникнути призову.

Єдино надійним критерієм правової держави є взаємна відповідальність держави і громадянина. Водночас це й основа збереження позитивно-правового поля, що, своєю чергою, забезпечить цілісну гармонію природно-правового простору. Адже гармонійне існування «цілого», у нашому випадку природно-правового простору, складається з елементів, які, на перший погляд, можуть видатися ніби й неважливими. Той же захист Батьківщини – це ніщо інше, як виконання людиною свого природно-правового обов'язку дбати про збереження гармонії у Всесвіті, адже через збереження гармонії державно-правового простору кожної держави можна досягти збереження гармонії Всесвіту.

Небезпекою є, коли суспільство перетворюється на утриманця держави і в усьому залежне від неї. У такому разі воно не впливає на рішення держави,

тому такої тенденції варто уникати.

Розглянуті питання, безперечно, актуальні для сучасного суспільства, тому юридична антропологія (яка містить деякі інноваційні підходи) здатна дещо інакше, у дусі сьогочасних вимог, розставити акценти, типові не лише для філософії права, а й теоретичної науки про державу і право. Наприклад, питання про природу відповідальності людини. Наука трактує юридичну відповідальність як форму соціальної відповідальності, що має різні сторони і форми прояву. Так, позитивна відповідальність поєднується зі свободою особистості, тобто можливістю вибрати свою лінію поведінки, а ретроспективна відповідальність настає в результаті порушення обов'язку, тобто невиконання юридичного обов'язку. Відповідно до такого підходу відповідальність постає як поєднання свободи й обов'язків. Водночас існує думка, що оголошення відповідальністю обов'язку вчинити передбачені законом дії веде, з одного боку, до подвоєння сенсу: одне і те саме явище одночасно іменується і обов'язком, і відповідальністю, а з іншого – породжує незрозумілості у тлумаченні відповідної наукової термінології, адже відповідальністю називається і сам обов'язок, і наслідок його невиконання [278]. Втім, підґрунтя такого змішування понять цілком об'єктивне – це свобода як сутність відповідальності й обов'язку.

Свобода і відповідальність – фундамент правового статусу людини і її становлення в природно-правовому просторі як особистості, створюваний не нормами права, а характером суспільного ладу. В антрополого-юридичному сенсі набуття людиною свободи і відповідальності є «механізмом» її юридичної акультурації [202]. Якщо свобода визначається через категорії «можливість» і «необхідність», то права людини означають можливість, а юридичні обов'язки – необхідність для громадян активної соціальної діяльності або ж поведінки. Відповідальність, як і свобода, – одна з властивостей активності, цілеспрямованої діяльності суб'єкта суспільних відносин. Якщо свобода означає виборчу активність особистості, то відповідальність є мірою і напрямком цієї активності. Свобода і відповідальність нерозривні як дві сторони соціально-історичної необхідності. Відповідальність передбачає

свободу; свобода ж, щоб не перетворитися на свою протилежність – на свавілля, неможлива без відповідальності; що повнішою є свобода, то більша відповідальність [363, с. 287].

Поняття «відповідальність» використовують в будь-якому суспільстві. Воно акумулює в собі свідомість і волю історичної епохи, окремої держави, конкретного етносу. Особиста відповідальність обґрунтована соціальною відповідальністю, тобто тими економічними, політичними та правовими умовами, у межах яких може розвиватися активна і цілеспрямована діяльність людей.

У юридичній науці свободу особи зазвичай пов'язують з демократією. Наприклад, є думка, що найбільш загально розкрити зміст демократії можна за допомогою двох основних моментів – це участь народних мас в управлінні суспільством і державою (народовладдя) та свобода особистості [345, с. 241]. Такий підхід видається дещо спірним, оскільки із змісту демократії вилучається її важлива складова ланка – соціальна й особиста відповідальність. Демократію доцільно визначити як вищу форму реалізації соціальної й особистої відповідальності, їх збіг й універсальний вияв.

Усталеним у вітчизняній юридичній літературі є і зв'язок обов'язків з відповідальністю на противагу особистій свободі, яка, як правило, не трактується як основана на соціальній та особистій відповідальності. Якщо юридичні права характеризуються особистою свободою, що передбачена в них, то найбільш істотне в обов'язках полягає у відповідальності за виконання припису закону. Відповідальність – це соціально-правовий фактор, який, з одного боку, пов'язує зобов'язаного суб'єкта наявним правопорядком, а з іншого – стимулює його активність, забезпечує суворе й неухильне виконання обов'язку [294, с. 322].

Як бачимо, із субстанції «обов'язки» зникає елемент свободи. Соціальні властивості людини не дискретні. Отже, не буде помилковим парадоксальне, на перший погляд, твердження, що за антропологічним підходом цінність обов'язків якраз і проявляється у зв'язку зі свободою. Правомірність такого підходу визначається тим, що обов'язки, як і права, є природними, тобто

виникають зі справедливості, яка є визначальним фундаментом обов'язків. Це вимагає від людини підтримки й підпорядкування справедливим інституціям. Як справедливо зауважує Д. Ролз, природна природа обов'язків примушує нас до просування справедливих установок, які ще не введені, принаймні, якщо за це нам доведеться не надто дорого «заплатити». Отже, якщо базисна структура справедлива (нехай і за відповідних обставин), кожен має природний обов'язок відігравати свою роль у цій схемі, як елемент єдиного цілого (у нашому випадку – природно-правового простору). Кожен обмежений цими інститутами, незалежно від його добровільних дій. Тож хоча принципи природних обов'язків виводяться з договірної позиції, вони не допускають згоди, явної або неявної, або ж будь-якої добровільної дії для того, щоб бути застосованими [443, с. 104].

Отже, природні обов'язки людини в кожному конкретному суспільстві є такими, як і критерії справедливості, що визначають її зміст. Такий підхід обстоював Дж. Ролз, який розділив природні обов'язки на позитивні і негативні. Позитивні – це підтримання справедливості, взаємна допомога і взаємна повага. Негативні – не шкодити, не завдавати неприємностей невинним. Причому природні позитивні обов'язки (з позитивних обов'язків у розвинених юридичних системах) опосередковуються правом і стають юридичними обов'язками. Категоричність цих обов'язків, як і загальна доступність прав і свобод, визначається, як наслідок, їх природним змістом. Державний примус лише фіксує «особистісний» результат розвитку природних обов'язків. Як стверджує німецький юрист Х. Хофман, основні обов'язки в поєднанні з принципом рівності настільки вирости з моменту свого виникнення, що їх можуть розуміти навіть як основне право на рівний розподіл обов'язків [129, с. 115].

Через широку форму узагальнення природного характеру обов'язки, з уваги ще й на їх конкретну соціалізацію, нерідко опираються не тільки на правові норми, а й на норми моралі. Наприклад, слушною є думка, що основні обов'язки громадян поєднують в собі властивості юридичного веління з властивостями морально-ідеологічного імперативу, а їх нормативність забезпечується дією власних елементів їх змісту, тобто моральним

зобов'язанням та юридичним обов'язком [305, с. 5]. Близьким є підхід, відповідно до якого обов'язки іноді складно сформулювати, оскільки їх важко відокремити від інших соціальних норм, насамперед моральних. Зокрема, В. Масленніков зазначає, що, згадуючи радянські конституції і характер записаних в них обов'язків, треба визнати, що деякі з них не були строго юридичними правилами, а радше мали характер «моральних імперативів», наприклад, обов'язок дотримуватися правил соціалістичного співжиття [305, с. 5]. Окрім цього, вони несли певне ідеологічне навантаження, засвідчували «переваги» соціалістичного ладу. Мабуть, ці негативні сторони і були однією з причин відмови в сучасному пострадянському просторі від повного декларування обов'язків в Основному законі.

Вагомим аргументом на користь того, що вектором обов'язків насамперед є свобода, є той факт, що первісною умовою дотримання прав і свобод є дотримання обов'язків. Юридична наука цю тезу не заперечує, але й не піддає всебічному аналізу. Оскільки, наприклад, позитивні обов'язки встановлюються і з метою здійснення інтересів усього суспільства, держави, і в інтересах кожного окремого громадянина; обов'язки, як і юридичні права і свободи, не можна відокремлювати від цілей, конкретним вираженням яких є інтереси. Це твердження можна проілюструвати на прикладі права громадян на судовий захист їхніх прав і свобод. Це право варто розглядати як принцип, оскільки йдеться про конституційні обов'язки держави гарантувати судовий захист прав і свобод громадян. Така норма-принцип є базисною, що інтегрує всю її правову енергію і закладає міцний фундамент для захищеності особи в позитивно-правовому полі держави, а отже, і в природно-правовому просторі.

Відтак можна зробити висновок, що обов'язки є органічними і сутнісними феноменами не лише для правового регулювання, а й для інтелігібельного і сенсильного вимірів особливостей існування людини у природно-правовому просторі. Вибраний нами соціально-антропологічний підхід дозволяє висновувати, що саме взаємні обов'язки держави та людини, їх взаємозв'язок можуть слугувати реальними показниками рівня природно-правового балансу співіснування людей у державі.

Дослідники обов'язків стверджують, що свобода, хоч і присутня в обов'язках, але набагато меншою мірою, ніж в правах. Наприклад, П. Дагель пише, що природно обов'язки не були б обов'язками, якби тут, порівняно зі свободою, вирішального місця не посідала відповідальність [147, с. 87]. З таким твердженням важко погодитися, тим паче, що автор сам відзначає, що обов'язок для свого втілення в життя вимагає активності й ініціативи громадян, тобто вільної, свідомої їх діяльності [147, с. 88].

В осмисленні зв'язку обов'язків і свободи людини лежать, на нашу думку, такі антропологічні поняття, як «внутрішня совість» і «внутрішня вина», які мають біологічне походження. Як зазначав А. Маслоу, внутрішні цінності людини ніби фільтрують соціальні цінності, «відбирають» з останніх ідентичні їм, внутрішні. Коли ж такої ідентифікації не відбувається, тоді можна очікувати, що зрада істині, справедливості, красі, гармонії чи іншій цінності тягне за собою внутрішню провину, провину заслужену і біологічно обґрунтовану [308, с. 324]. Людині потрібно залишати поле самоконтролю, некараності. Це поле окреслюють природні обов'язки людини, що дозволяють задовольнити її вічне бажання: «шляхом покути знову відчутти себе чистою» [308, с. 324].

Отже, короткий антропологічно-правовий аналіз прав та обов'язків людини в контексті відносин людини і держави в природно-правовому просторі дозволяє зробити висновки, що порушення балансу в структурі прав і свобод, відповідальності й обов'язку на користь перших призводить до порушення принципу поєднання суспільних й особистих інтересів, до підміни принципів демократії правами і свободами громадян, до розпаду громадянського суспільства, створюючи загрозу існуванню і розвитку правової держави, а як наслідок, до порушення природно-правового балансу існування держави як варіативності соціальної еволюції людини.

З антропологічного погляду, відповідальність й обов'язок є необхідними передумовами волі. Це проявляється в природному характері їх виникнення й існування. Вони виникають не тільки з норм права, а й з природного почуття справедливості і ступеня юридичної акультурації людини. В основі природних

обов'язків лежить критерій справедливості. У цьому і проявляється загальнолюдська цінність – обов'язок.

В основі обов'язків як прояву природної схильності людини до саморегуляції, самообмеження, самоконтролю лежить вільна свідомо діяльність, а також «внутрішня совість», «свобідна воля», «внутрішня вина». З них складається поле внутрішньої свободи людини.

Через антропологічний підхід можна осмислити нові тенденції у відносинах людини і держави. Особливості існування держави, як варіативності соціальної еволюції людини, обумовлюються зовнішньою поведінкою людини, її психофізичними особливостями та природним прагненням до співжиття зі собі подібними, до колективної життєдіяльності.

3.3 Природно-правові властивості людини в державі

Природно-правові властивості людини є, по суті, одним з найменш досліджених питань в юриспруденції. Здебільшого правова наука, звертаючись до особистісної проблематики, приділяла увагу таким питанням, як правосвідомість, правова культура, правове виховання, правомірна поведінка тощо.

Водночас, зауважмо, в науковій літературі частіше послуговуються поняттям «якість», а не властивість. У контексті проблематики нашої роботи вважаємо за доцільне використовувати термін «властивість», оскільки це філософська категорія, яка виражає один з моментів виявлення сутності об'єкта чи суб'єкта щодо інших; те, що характеризує подібність чогось (когось) до інших або відмінність від них. Властивість, безперечно, пов'язана з якістю. Кожна окрема річ, живий організм має багато властивостей, едність яких виражає їх якість. Аби предмет (об'єкт, суб'єкт) набув певної якості, він мусить мати певні властивості. Коли ж втрачається певна якість, втрачаються і відповідні властивості, які опосередковано виражали сутність у системі відношень. У властивості суб'єкта чи об'єкта відображається не тільки їх внутрішня сутність, а й системи зв'язків і відносини, у яких вони функціонують

[527, с. 184]. Досить цікаві дослідження присвячені такій тематиці в етичній літературі [72].

Однією з центральних і найстаріших етичних проблем є моральні властивості людини. Відомо, що проблематика чеснот і вад займає вагоме місце вже в перших етичних ученнях і потім проходить через всю історію етики. Помітний слід в історії етики залишила платонівська класифікація чеснот. Мудрість, поміркованість, мужність і справедливість – ці чотири основні, або, як їх частіше називають, кардинальні чесноти, які виділив Платон, входять до багатьох наступних систем моральних властивостей. Коло моральних властивостей, що підлягають аналізу та систематизації, значно розширив Аристотель. Замість чотирьох він досліджує вже кілька десятків моральних властивостей людини, причому в його класифікації є і вади людини.

Аристотель будував етику на гуманістичних засадах, розглядаючи моральні властивості людини в її суспільному бутті, в соціоприродному просторі. Мораль настільки тісно пов'язана із соціальним буттям людини, що деякі моральні норми й оцінки зумовлюються природними властивостями. Одні із цих властивостей корисні для суспільства і заслуговують підтримки (працьовитість, привітність, доброзичливість, безкорисливість, дружелюбність тощо). Однак деякі природні властивості, природжені задатки можуть негативно впливати на соціальну поведінку людини. Це, скажімо, жадібність і скупість. Так, через жадібність людей, особливо тих, хто наділений владою або заохочуваний державою, відбуваються заколоти, перевороти і війни.

Досвід вивчення моральних властивостей особи має сприяти вирішенню низки методологічних питань, на які належить відповісти в цьому дослідженні. Насамперед потрібно звернути увагу на взаємодоповнення права і моралі, що є процесом акумуляції, складання їх потенціалів задля забезпечення і захисту необхідних для життя суспільства цінностей [288, с. 57].

Взаємодоповнюваність права і моралі у властивостях людини не є проявом неподільності цих систем. Синкретичність у їх взаємодії існувала на ранніх етапах розвитку і характеризувалася певною змішаністю функцій права і моралі. Взаємодоповнюваність виникає як ознака співвідношення досить

зрілих, самостійних систем, які діють спільно через необхідність додаткового підкріплення вимог однієї нормативно-ціннісної системи установками іншої. При цьому право і мораль діють за допомогою своїх специфічних засобів, що не дублюють одне одного. Тому морально-правовий, максимально наближений до природно-правового, зміст властивостей особистості – це не прояв недостатньої диференційованості, а сутнісна і стійка ознака.

Аби змістовно охарактеризувати природно-правові властивості людини, потрібно розглянути деякі загальнотеоретичні питання. Саме поняття «природно-правові властивості людини» ніби складено з трьох видів категорій: філософських – «властивість», «природний», соціологічної – «людина» та юридичної – «правові». З кожною з них пов'язане своє коло методологічних проблем.

Почнімо із філософського за своєю суттю питання, про що вже частково згадували: який термін правильніше вживати для розкриття правових характеристик особистості – «правова якість», «правова властивість» чи «правова риса». Сам термін «правова якість» запозичено з буденної мови, де він ніколи не мав чіткого значення й ототожнювався з термінами «доброчесність», «гідність», «правова властивість» [94; 478]. Щобільше, у тлумачних словниках одним з визначень поняття «риса» є «властивість, відмітна особливість» [94; 478].

У зв'язку з тим, немає вагомих підстав ламати сформовану практику вживання здебільшого для характеристики правових особливостей людини, особи, особистості терміна «правові властивості», за умови обґрунтування такого вживання.

З категорією «людина» пов'язана інша група методологічних проблем. У контексті теми нашого дослідження важливим є підхід, за яким людина – це насамперед біологічна істота, яка наділена, на відміну від інших тварин, свідомістю і мовою, здатністю працювати, оцінювати навколишній світ й активно його перетворювати, а отже, як стверджують психологи, поняття «особистість» більш вузьке, ніж поняття «людина» [104, с. 246], тому ми й послуговуємося останнім.

Відзначимо, що людина стає особистістю лише завдяки суспільству і

своїм різноманітним зв'язкам із ним. Існує думка, що не можна беззастережно всіх людей без винятку вважати особистостями, тому що особистість повинна бути наділена рисами, які властиві лише дорослій і психічно та психологічно повноцінній людині, адже особистістю є людина із сукупністю тих властивостей, які формуються в ній в процесі взаємовідносин із суспільством.

На нашу думку, в природно-правовому просторі варто і доцільно розглядати «людину», адже через відсутність в людини певних психолого-психічних властивостей, про які зазначалося вище і через які вона не може вважатися особистістю, людина не перестає існувати в природно-правовому просторі, тому варто розглядати «першооснову», а не «похідні».

Зводячи воедино філософський і соціологічний аспект, можна сказати, що природно-правові властивості існування людини в державі є чотирьох груп: 1) соціально обумовлені (моральні, політичні, громадянські, класові, національні тощо); 2) біологічно обумовлені (інстинкти, темперамент, найелементарніші потреби); 3) властивості, набуті особистим досвідом (знання, навички, культура, звички); 4) властивості, що визначаються особливостями індивідуальної психіки (форма відображення).

Мабуть, саме в єдності цих чотирьох властивостей людину в державі можна зрозуміти і «розкрити» в усій її складності і багатогранності. Юриспруденція, що розвинулася саме в державі, будучи однією з древніх, класичних наук, має справу безпосередньо з людиною, її правами, обов'язками, відповідальністю, статусом, здатністю до розумних дій (правоздатністю, дієздатністю), правомірною і праволомною поведінкою, становищем у суспільстві, державі, колективі, сім'ї. Вона розглядає індивіда в усьому різноманітті його зв'язків і відносин, серед яких особливе значення для неї мають правові. Ці зв'язки і відносини беруться не тільки в єдності, у складному комплексі, але ретельно розмежовуються, відокремлюються одні від одних. Людина і закон, людина і влада, людина і суспільство, людина і колектив, людина серед інших людей – ось головні аспекти, які цікавлять юриспруденцію передовсім. Людина у своїй діяльності повинна опиратися не тільки на наявні соціально-економічні та політичні умови, а й мати необхідні правові підстави

свого становища в суспільстві.

Розглядаючи юридичну категорію «право», варто зауважити, що наука про право – це, по суті, наука про людину. Але людину вона розглядає, в основному, у специфіці властивостей суб'єкта права і правовідносин. Не претендуючи на критику позитивістського підходу до існування людини в державі, зазначимо, що характерною рисою юридичної теорії права, і не лише вітчизняної, є установка на зовнішні характеристики людини, на діяльнису, а не на мотиваційну сторону правового життя, на об'єктивно представлене, а не суб'єктивно наявне в людині. Потрібно зауважити, що такий підхід властивий юридичній теорії тією мірою, якою вона ототожнює правове життя суспільства із чинним позитивним правом. А позитивне право має справу саме з об'єктивною стороною правових відносин та практики. Суб'єктивна сторона в людині цікавить теорію переважно з погляду можливості оцінки його осудності і відповідальності, на відміну від філософсько-правового підходу.

Обов'язковим, хоч і не виправданим наслідком нормативістського розуміння права є фактичне ігнорування ціннісного аспекту права, його природного начала. Хоча можна назвати низку праць і радянського, і сучасного періоду, в яких йдеться про аксіологічні аспекти права, проте мається на увазі переважно лише рівень правової ідеології і політики, а не правового регулювання суспільних відносин. Нормативістський підхід може розрізняти лише рівень безпосередньої мотивації дій людей, що підпадають під дію юридичної оцінки, тоді як глибинні пласти діяльності людей, зокрема, визначають їх поведінку, нормативно не охоплюються, а вимагають саме ціннісного підходу.

Водночас системний підхід – один з методологічних підходів, який можна визначити як принципову методологічну орієнтацію дослідження, як позицію розгляду об'єкта вивчення, як принцип загальної стратегії дослідження на основі виявлення системних властивостей складного об'єкта. Аналіз природно-правових властивостей людини на основі системного підходу дозволяє виокремити їх загальнолюдські, групові, індивідуальні елементи й особливості. Окрім них, природно-правові властивості містять також деякі інші специфічні елементи (національні, професійні), які розглянемо згодом.

Обґрунтувавши теоретичну і практичну важливість питань, пов'язаних з особистісним аспектом права, спробуємо сформулювати поняття правової властивості людини.

Передовсім уточнимо, що розуміємо під властивістю людини. Для цього розглянемо поняття «властивості» в системі пов'язаних з ним за змістом понять, таких як здібності, психологічні риси, ознаки. Адже нерідко в психологічній, педагогічній та кримінологічній літературі ці поняття чітко не розрізняють.

Поняття «властивості» має синтетичний характер. Воно відноситься передовсім до деяких стійких, істотних характеристик людини, до її більш глибокої сутності. До властивостей звертаються саме тоді, коли хочуть вказати на найважливіші характеристики, що сукупно виражають індивідуальність людини. Слушною вважаємо думку, що властивість визначає гідність чогось (або когось) [488, с. 231]. У роздумах про гідність відображена самостійна цінність людини для суспільства, держави, для інших людей, відповідно, за допомогою своїх властивостей людина здатна утвердити свою суспільну значущість, значущість своїх інтересів, потреб і прав.

Можна зробити два важливі методологічні висновки: а) усі природно-правові властивості є продуктами тривалого суспільно-історичного розвитку і тривалого індивідуального соціального досвіду людини; б) природно-правові властивості особистості є елементами її природно-правової структури, вичерпують цю структуру, розкриваючи індивідуальну правосвідомість у всьому багатстві її змісту і форми.

Проблема властивостей людини в природно-правовому аспекті пов'язана насамперед з процесом правового регулювання. У реальності людина не є ізольованою, багато залежить від її оточення. Виникають запитання: як визначити правову позицію людини в конкретний момент, коли вона виявляється у сфері суспільних відносин, врегульованих правом? які умови виокремлення природно-правових властивостей із сукупності особистісних соціоприродних властивостей? Відповісти на ці запитання не так і легко, оскільки правова наука досі не має у своєму розпорядженні досить чітких

характеристик природних особливостей права. Щоб виявити природу права, потрібно йти двома шляхами: з одного боку, потрібно уточнити соціальну роль права, з іншого – уточнити властиві праву способи соціального регулювання в державі.

Ми обмежимося вказівкою на основні природно-правові властивості. Це, як вже було зазначено: гідність, відповідальність, громадянськість, законслухняність та порядність. Щодо прояву природно-правових властивостей людини, то вони закріплені в правах людини, де взаємодоповнюваність права і моралі відбувається з приводу відтворення та захисту загальнозначущих цінностей цивілізованої діяльності і спілкування людини. При цьому під правом людини варто розуміти не тільки законом визнані або встановлені права як реальні можливості реалізувати свої прагнення, знайти те, «що належить», а й деякі стани людини, які є внутрішніми джерелами її прав.

Оскільки є права, які можна назвати первинними (права, відображені в конституціях країн, а також інші загальноприйняті фундаментальні природні права людини, особливо, права першого покоління), то й правові властивості людини, для яких зазначені права є безпосередньою формою суспільного вираження, також можна назвати первинними. Скільки первинних природно-правових властивостей у людини, стільки в неї і дійсних прав; яким є ступінь розвиненості цих властивостей, таким є і ступінь дійсності прав особистості.

Більш конкретними є вторинні властивості, які пов'язані з правами людини не безпосередньо, а опосередковано, виступаючи в необхідному зв'язку з первинними властивостями, будучи аспектом їх змісту. Сукупно природно-правові властивості людини є характеристикою людини як правової істоти [286, с. 143]. Відповідно до цього методологічного підходу, використовуючи результати досліджень в галузі прав людини, можна вибудувати цілісну теорію природно-правових властивостей людини в державі.

Щоб побудувати будь-яку систему, адекватну якійсь об'єктивно наявній системі, потрібно мати достатньо чітке уявлення про її структуру і закони функціонування, знати якомога більше її елементів. У літературі неодноразово

відзначалося, що системність є об'єктивною властивістю реального об'єкта або процесу і не породжується самим суб'єктом, його думкою [163, с. 42], суб'єкт може виявити її в процесі пізнання.

У контексті проблематики нашої роботи можна побудувати лише емпіричну і досить гіпотетичну систему й типологію природно-правових властивостей людини. Людина наділена багатьма властивостями, якісними характеристиками, наприклад: громадяни, батьки, лідери, негідники, трудівники, захисники тощо. І кожна із цих характеристик в певній соціальній ситуації є найбільш доречна. У соціально-духовному сенсі людина різниться для суспільства саме своїми властивостями, а не ознаками, здібностями тощо. Саме на рівні своїх властивостей людина існує для суспільства як особистість.

Людина є такою цілісністю, яка не може «розщеплюватися», тобто розглядатися за однією чи декількома конкретними властивостями, а повинна розглядатися як єдине «ціле» з характерними для неї властивостями. Будь-яка складова частина, будь-яка властивість людини не може замінити собою людини як такої. Навіть розум, що є найбільш значущий для сприйняття людини як людини, не може дати повного уявлення про рівень людського в людині. Якщо ми ще в змозі досить просто розділити фізіологічні та соціальні властивості людини, то розрізнити властивості в межах соціальності або духовності людини можна лише, якщо залучити до кола аналізу певні умови (критерії).

Серед природно-правових властивостей людини чимало таких, які виникають ніби на «стику» права з іншими формами суспільної свідомості і з такими найважливішими феноменами суспільної та індивідуальної свідомості, як мораль, світогляд, ідеали, ціннісні орієнтири людини. Внаслідок взаємодії права із цими духовними явищами і виникають позитивні й негативні природно-правові властивості, ідейно-правові властивості людини в державі, а також властивості, що характеризують відношення до суспільного блага, права, закону, влади тощо.

Такі властивості людини, як громадянська позиція, патріотизм, свідомість, волелюбність тощо посідають особливе місце в індивідуальній свідомості. У них відображається та провідна роль, яку відіграють у житті

людини її світогляд та ідеали, погляди і переконання.

Світогляд, як цілісна система поглядів людини на світ, як система основних принципів, що визначають її ставлення до навколишньої дійсності, вирішально впливає на весь образ людини та її природно-правові властивості [46, с. 115].

На основі світогляду і під впливом низки зовнішніх соціальних чинників в людини формується суспільний і моральний ідеали, які в контексті цілі і зразка поведінки вагомо впливають на формування її природно-правових властивостей. Високі ідеали визначають формування прогресивної, з високою суспільною і громадянською позицією особистості. Щодо «низьких» цілей і прагнень, то вони ніколи не можуть підняти людину вище від вузького маленького світу егоїстичних інтересів і добробуту, що само собою перечить природі людини.

Світогляд та ідеали втілюються в ідейних природно-правових властивостях людини, які не тільки визначають зміст усіх основних її природно-правових властивостей, а й самі мають яскраво виражений природно-правовий аспект. Останній виявляється у ставленні людини до суспільства загалом і до її оточення [312, с. 77]. Тому є всі підстави розглядати ідейні природно-правові властивості людини як такі, що займають перше місце в загальній типології природно-правових властивостей людини. Більше того, формування ідейних природно-правових властивостей людини має стати одним з найважливіших напрямів сучасної правової політики в Україні та в усьому цивілізованому світі.

Серед ідейних природно-правових властивостей ключовими і найбільш широкими за обсягом є ідейність і свідомість, які, своєю чергою, конкретизуються в таких властивостях, як громадянська позиція і патріотизм.

Значущість ідейних природно-правових властивостей полягає, передусім, у тому, що в них найбільш повно втілюються потреби суспільного розвитку, загального блага, гармонійного співжиття, служіння якому є однією з найважливіших вимог і позитивного, і природного права.

Щодо громадянської позиції, то це поняття виражає певну політико-

правову властивість людини. Громадянська позиція є позитивним ставленням до наявного соціального і державного устрою, а також активним прагненням зберегти і зміцнити державний лад. Давні греки, зокрема Еллінек, відповідно до їхніх поглядів на державу, вбачали в соціальних чеснотах громадян найміцнішу гарантію процвітання держави [164, с. 63–64]. Цю ж думку розвинув Ж.-П. Вернан, відзначаючи, що образ ідеального громадянина, «політичної людини» підтримувався в полісах етичними, природно-моральними нормами, а давньогрецькі мислителі виробили відповідну етику і визначили обставини, що дозволяють встановити порядок у полісі [98, с. 114]. Отже, вже в такій конкретній властивості людини, як громадянська позиція, виявляємо тісне взаємодоповнення морального і правового. Разом з тим, історія знає і таку громадянську позицію, яка виражається в боротьбі проти реакційного державного устрою в ім'я природно-правових інтересів прогресивного розвитку своєї батьківщини.

Отже, громадянська позиція людини в державі – це, по-перше, здатність долати обмеженість реалізації свого права лише як особистого інтересу, а по-друге, здатність до незаангажованих рішень, які мають суспільну важливість.

Важливою природно-правовою властивістю людини в державі є і її патріотизм. Говорячи про патріотизм як про вагому ідейну природно-правову властивість людини, ми розуміємо її як любов до своєї батьківщини, повагу до її традицій, почуття гордості за неї й активне сприяння її благу. Відзначимо, що прогресивні форми патріотизму охоплюють любов і повагу не тільки до того специфічного, особливого, що властиве лише конкретному народу, але й до загального – характерного для всіх людей. Тому через любов до батьківщини людина привчається любити людство і піклуватися про його благо, тобто в патріотизмі національне поєднується з елементами інтернаціонального.

Вагоме місце в системі природно-правових властивостей людини займає блок властивостей, що характеризують ставлення до суспільного блага, права, закону, влади. Служіння загальному благу – мета закону. Адже закон в його справжньому сенсі являє собою не стільки обмеження, скільки напрям для вільної і розумної істоти в її власних інтересах і наказує їй тільки те, що слугує

загальному благу тих, хто підкоряється цьому закону [278, с. 78]. До цих властивостей варто віднести почуття обов'язку, відповідальність, законслухняність, порядність.

Аналіз вживання слова «обов'язок» в повсякденній мові і трактування відповідного поняття в літературі дають підстави для висновку, що за багатозначним терміном «обов'язок» стоять принаймні чотири різні явища: 1) об'єктивна необхідність певної поведінки людини і соціальних спільнот або, інакше кажучи, їх об'єктивні обов'язки; 2) відображення цих обов'язків у суспільній свідомості у вигляді вимог; 3) останні, наділені певними зовнішніми формами, виступають як відношення обов'язку, спрямоване насамперед від суспільства до людини; 4) усвідомлення вимог обов'язку суб'єктом, що виражається у свідомості і почутті обов'язку.

У правовій сфері проблематика повинності найбільш рельєфно втілена в зобов'язувальних юридичних нормах. Тому не дивно, що обов'язок визначається як вид і міра необхідної, належної поведінки суб'єкта [435]. При цьому усвідомлення людиною необхідності відповідної поведінки, розуміння її важливості для суспільства виступають істотним критерієм оцінки поведінки як соціально активної і такої, що схвалюється суспільством.

Властивістю, близькою до усвідомлення обов'язку, є свідомість і почуття відповідальності.

Відповідальність – це внутрішній правовий стан людини. У юридичній літературі питанням відповідальності приділено значну увагу, здебільшого позитивно-правовій відповідальності людини в державі, хоча природно-правовий аспект відповідальності людини є основою і передуює позитивно-правовій. Так, позитивно-правова відповідальність – це усвідомлення позитивно-правових властивостей своїх дій (бездіяльності), співвіднесення їх з чинними законами і підзаконними актами, готовність відповідати за них перед державою і суспільством [555, с. 122]. Сутність природно-правової відповідальності полягає не лише в обов'язку дотримуватися розпорядження правових норм, а у внутрішньому переконанні (імперативі), що реалізується в реальній правомірній поведінці, яка є результатом прагнення до збереження

балансу і гармонії в суспільстві [477].

Почуття відповідальності – риса характеру людини, тобто особливо важлива природно-правова властивість людини, яка дає можливість усвідомлювати значення своїх дій і вчинків, відповідати перед собою і суспільством за їхні наслідки. Іншими словами, почуття відповідальності є особистою відповідальністю, що стає рисою характеру, стійкою властивістю людини, пов'язаною з моральними переконаннями і правовими вимогами.

Значну питому вагу у блоці природно-правових властивостей людини в державі становлять гуманістичні плану. І це зрозуміло, адже гуманізм виступає найважливішим природно-правовим принципом й основою державного ладу.

У межах цієї типології варто виділити насамперед таку природно-правову властивість, як гідність. У моральній сфері категорія «людська гідність» співвідноситься з індивідуальним проявом людського духу, проте характерна для всіх, що сказано вже в першому рядку Загальної декларації прав людини [173]. Саме ця «приналежність» усім робить почуття людської гідності однією із значущих ознак правової рівності. При цьому важливо зауважити, що особисте відчуття моральної гідності як самоповаги може бути різним, але гідність, значущість людини перед законом – однакова. І в тексті правового документа цей термін закріплено як приватне суб'єктивне право. З нього логічно розвивається наступна ланка юридичного забезпечення людської гідності (з-поміж прав другого покоління) – правовий та економічний обов'язок суспільства забезпечити гідне життя людини [395, с. 173]. Гідність – невіддільна властивість людини як найвищої цінності, належить їй незалежно від того, як вона сама й навколишні люди сприймають й оцінюють її.

Поняття права і справедливості мають один етимологічний корінь: «праве», «праведне». Із цих позицій правове регулювання – це регулювання суспільних відносин на основі справедливості.

Справедливість має парну категорію – «несправедливість». Усунення несправедливості – один із засобів утвердження справедливості.

Дослідницький інтерес становлять і такі природно-правові властивості

людини, як властивості ділового плану. Їх можна розділити принаймні на два підтипи.

Перший підтип – це властивості, що характеризують загальне ставлення людини до праці, своєї роботи, взагалі до трудової діяльності: працьовитість, дисциплінованість, сумлінність, старанність, обов'язковість, точність. Безсумнівно, їхня юридична значущість безпосередньо залежить від характеру тих соціальних цілей, засобами досягнення яких є ці властивості.

Так, потреба в дисципліні впливає із самої природи суспільства; вона необхідна для узгодження, супідрядності, упорядкування спільної життєдіяльності людей, їх організацій та неможлива без системи соціальних норм і нормативного регулювання. Дисципліна – категорія насамперед поведінкова. У ній відображається соціальна оцінка людської поведінки з огляду відповідності її цілям та інтересам суспільства, правомірності і неправомірності, внутрішньої культури, почуття відповідальності, ініціативності тощо. Правова природа дисципліни визначається тим, що її нормативну основу становлять владні приписи держави, закріплені насамперед у нормах права. Дисциплінованість, сумлінність, старанність тощо (а також їхні антиподи) виступають найважливішими оціночними природно-правовими властивостями людини для характеристики її правового становища.

У другий підтип можна об'єднати властивості, що характеризують ступінь трудової активності людини, її ставлення до інших людей і до себе в процесі діяльності. Позитивні властивості цього підтипу – діловитість, ініціативність, вимогливість, організованість тощо. Усі разом вони доповнюють властивості першого підтипу і можуть, наприклад, сприяти просуванню по службі.

Виділені типи природно-правових властивостей людини в державі, безумовно, не вичерпні, але основні.

Головним каналом, через який людина засвоює соціальні знання, установки, цінності, усвідомлює суспільно значущий характер індивідуальних потреб і проектує їх практичне вираження, є буденна свідомість. На основі буденної свідомості формуються і виявляються природно-правові властивості

людини, тобто такі, що дозволяють людині бути активною, здатною бути учасником різних правовідносин, самостійним суб'єктом правової практики.

Безперечно, природно-правові властивості, які тісно пов'язані із правосвідомістю людини і поза правосвідомістю існувати не можуть, актуалізуються, тільки проходячи через правосвідомість. Тому надзвичайно важливо знати про зміст індивідуальної правосвідомості, а питання про природно-правові властивості відноситься суто до індивідуального правового буття, яке визначає характер, соціальну спрямованість, розвиненість тих чи інших природно-правових властивостей людини. Звичайно, насамперед мова має йти не про апарат «розуміння» правосвідомості, а про елементи його структури, що мають безпосередньо поведінкову спрямованість. Таким структурним елементом є ціннісно-інсталяційний прошарок правосвідомості.

В індивідуальній правосвідомості можна виділити певні «рівні активності». Людина живе в суспільстві і не може бути вільною від нього. Вона не може не сприймати тих цінностей, стандартів, нормативних суджень, ідейних установок, які склалися в її соціальному оточенні. Для людини суспільна свідомість постає у вигляді суми соціальних знань, згустку людського досвіду, впроваджуваного в індивідуальну свідомість всією системою соціального впливу. Але постає питання, як людина їх засвоює, чи існують у її свідомості «фільтри», які пропускають лише певні суспільні «випромінювання» і затримують інші. І важливо зафіксувати цей процес у системі правового виховання, виробити механізми перетворення зовнішніх ідеологічних установок, суспільних поглядів, знань на переконання, звички, смаки, правову позицію індивіда.

Людина може пасивно засвоювати суспільні цінності, набуваючи лише деякі необхідні знання про соціальні нормативи і цілі, наслідки праволомної поведінки, елементарні правила співжиття. Назвемо цей рівень «інформаційним». На ньому сприйняті цінності слугують в основному обмежувачами діяльності людини, зовнішніми регуляторами поведінки, які самі собою автоматично не виробляють потреб високого соціального порядку.

Щобільше, людина може дотримуватися тих чи інших норм, маючи одночасно зовсім іншу «модель» діяльності, ніж та, яка ідентична ідеологічній моделі.

Значно вищим рівнем засвоєння соціальних значень є рівень переконань, прояв ціннісних переваг. Цей шабель характеризується формуванням комплексу особистісних цінностей, що виражають уявлення про ідеальне виконання тієї чи іншої соціальної ролі. У цьому випадку цінності суспільства або конкретного соціального середовища переходять із форми зовнішніх обмежувачів у внутрішні умови розвитку людини, а згодом активно впливають на її ціннісні властивості, на процес їх формування і розвитку.

Іншим шаром ціннісної структури людини і її природно-правових властивостей є шар ціннісних орієнтацій. У них людина фіксує своє суб'єктивно-практичне ставлення до соціальних норм, стандарти правового орієнтування. На підставі них формуються такі способи правової поведінки, ціль яких – набагато ширше прагнення, ніж задовольнити суто індивідуальні потреби, а обумовлюються вони характером сформованих міжлюдських відносин.

До ціннісно-орієнтаційної діяльності можна віднести і буденно-практичне вироблення уявлень про заборонене, належне, доцільне і захист особистісної системи правових цінностей загалом. Звичайно, поняття ціннісної орієнтації не в змозі повністю охопити все різноманіття взаємозв'язків людини з об'єктивною дійсністю, до кінця розкрити внутрішні механізми її поведінки. Але, тим не менше, ціннісні орієнтації можуть являти собою певну структуру відносин особистості до фактів правової дійсності. Тому, знаючи зміст ціннісних орієнтацій конкретної особистості або певного її типу, тобто домінуючий спосіб правового орієнтування в соціальній дійсності (за допомогою логіки буденної свідомості або шляхом усвідомлення ідеологічного сенсу цінностей), знаючи специфічний об'єкт орієнтації (ті чи інші правові нормативи, правові відносини, матеріальні чи духовні блага) та умови орієнтації (характер соціального середовища і цінності, що функціонують в ньому, індивідуальний правовий досвід життя), можна з певним ступенем точності моделювати ймовірну майбутню правову поведінку людини в тих чи

інших ситуаціях.

Говорячи про формування переконань, ціннісних відносин та орієнтацію на індивідуальному рівні, слід зазначити, що шар правових установок, тісно пов'язаних з моральними, є центром тяжіння багатьох соціальних орієнтацій людини. Іншими словами, «ціннісне ядро» практично діючої людини має морально-правову домінанту [385, с. 67]. Цей висновок логічно впливає, по-перше, з аналізу специфіки правової діяльності. Лише штучно відірвавши людину від соціального середовища, можна стверджувати, що її дії можуть бути індиферентними в правовому відношенні. По-друге, цей висновок впливає з характеристики сутності буденної свідомості. Для нього правове осмислення дійсності є невіддільною, а часто і запланованою формою. Людина в процесі своєї життєдіяльності виробляє специфічні соціальні потреби співвіднесення себе з певною структурою суспільних цінностей. Вплітаючись у практичну діяльність людини, вони рано чи пізно знаходять своє морально-правове значення. А проявивши себе бодай раз як потреби саме правові, вони потім позначаються на системі всіх потреб, відображаючись у всіх ціннісних орієнтаціях індивіда, ставленні його до тих чи інших матеріальних і духовних благ. Отже, і онтогенетично, і, тим паче, суспільно-історично ціннісні орієнтації мають реальний практичний сенс тільки тоді, коли в них досить чітко виділено природно-правовий момент, коли вони функціонують в деякій ієрархії осмислених у правовому зрізі цінностей.

Будь-яке соціологічне дослідження ціннісних орієнтацій так чи інакше стикається з тим очевидним фактом, що хоча механізми орієнтування в людей, в принципі, однакові, проте в процесі їх життєдіяльності складаються різні за змістом, функціонально об'єднані і порівняно відокремлені групи ціннісних орієнтацій, специфічне поєднання яких визначає характер і соціальну спрямованість загалом усієї діяльності людини, характеризує тип природно-правових властивостей людини. Можна виокремити три основні групи: а) адекватно засвоєні суспільні правові цінності, ціннісні орієнтації, спрямовані на суспільно прийнятну, позитивну в правовому відношенні діяльність щодо здійснення суспільних та індивідуальних цілей людини в державі;

- б) антисуспільні цінності, ціннісні орієнтації на антисуспільні цінності;
- в) деформовані цінності, спотворені ціннісні орієнтації на суспільні правові цінності.

Методологічним принципом подальших міркувань є визнання того, що всі ці групи правових ціннісних орієнтацій в тому чи іншому поєднанні можна виявити в кожній людині. Ступінь активності кожної з виділених груп відіграє визначальну роль у становленні змісту природно-правових потреб і, що важливо для нас, властивостей.

Під адекватно засвоєними природно-правовими цінностями розуміють такі, які людина приймає не тільки «зовні», як необхідну форму, але й робить їх справжніми цілями своєї діяльності, розвиває з огляду на них свої природно-правові властивості.

Орієнтація на антигромадські цінності означає, по-перше, що і фактичною основою, і наслідком праволомної поведінки є такі негативні властивості особистості, як індивідуалізм, неповага до інтересів інших людей, нехтування норм суспільного життя, байдужість до вибору засобів для досягнення індивідуальних цілей, уявлення про власну винятковість тощо.

Людину, що виробила в собі відповідний суспільним інтересам і зразкам комплекс правових цінностей, уявлень про зміст правових принципів, про належне і заборонене в поведінці, послідовно реалізує їх у своїй діяльності, суспільство оцінює як розвинену в правовому відношенні і таку, що розвиває свої природно-правові властивості [348, с. 54]. Така людина, як правило, досить легко і правильно орієнтується в життєвих ситуаціях, її вибір і поведінка мають цілеспрямований і несуперечливий характер; вона здатна критично оцінювати свій і чужий правовий досвід. Це той тип людини, який є головною метою правового виховання.

Докладніше ціннісні моделі і їх засвоєння людиною, а також правомірну і праволомну поведінку, що сформувалася в процесі засвоєння природно-правових цінностей або ж їх нехтування, розглядатимемо в подальших підрозділах дослідження.

Отже, процес поступової юридизації багатьох властивостей людини,

розвитку концепції природного права в законодавчо визнану теорію прав людини – об'єктивний і раціональний. У зв'язку із цим, постановка і дослідження проблеми природно-правових властивостей людини актуальні і своєчасні. Системний підхід до аналізу природно-правових властивостей людини дозволяє не тільки виокремити саме ті властивості, які можуть стати «правовими», а й вибудувати науково обґрунтовану їх класифікацію. Дослідження правових властивостей людини в державі з позиції аксіологічного підходу дає змогу використовувати їх для критеріїв ціннісної типології людини, що покликані конкретизувати завдання формування правових потреб людини.

3.4 Людина і держава: форми гармонійного співіснування

У процесі висвітлення інтелігібельного і сенсильного вимірів особливостей існування людини у природно-правовому просторі важливо розкрити зміст самого поняття «людина» як особистості, а також схарактеризувати її як особливу соціальну істоту. У загальній психології, наприклад, «людина» – це насамперед біологічна істота, яка наділена, на відміну від інших тварин, свідомістю й мовою, здатністю працювати, оцінювати навколишній світ й активно його перетворювати. З іншого боку, людина – істота соціальна. Це найсуттєвіша ознака людини, оскільки суспільне життя і відносини, колективна трудова діяльність змінили і підкорили собі її природну індивідуальність. Конкретну людину з усіма її характерними ознаками позначають поняттям «індивід».

Поняття «особистість» більш вузьке, ніж поняття «людина». Коли говоримо про особистість, виходимо із суспільної сутності і соціальних функцій індивіда. Особистість – системна соціальна характеристика індивіда, що формує предметну діяльність та спілкування і зумовлює причетність до суспільних відносин. Під особистістю зазвичай розуміють певне інтегруюче начало, що зв'язує воедино різні психічні процеси і надає поведінці індивіда необхідної стійкості [401, с. 184].

Вихідні моменти досліджень людини, навпаки, полягають не у вивченні її

індивідуальних особливостей, а в аналізі тих соціальних функцій (ролей), які вона виконує. Ймовірно, саме ця об'єктивна багатогранність і багатоаспектність поняття «людина» виступає стимулом безперервних дискусій, які мають на меті знайти її найбільш точну дефініцію. Це завдання істотно ускладнюється тим, що людина є предметом спеціального розгляду відразу кількох наукових дисциплін – і суспільних, і природничих, кожна з яких вивчає її за своїми методами і підходами. Кожна із дисциплін, з уваги на свою специфіку, може пізнати лише окремі сторони людини, виявити її індивідуальні психологічні, соціологічні особливості. І навіть разом вони не можуть сформулювати цілісного уявлення про людину, оскільки, поряд з безліччю індивідуальних, вона наділена також і сукупністю загальних, інтегративних властивостей. Тому узагальнене визначення людини як цілісного, багатопланового, багаторівневого утворення можливе лише на основі філософського підходу.

Проблема людини у філософії – це, по суті, питання про те, в чому полягає сутність людини як особистості, яке її місце в онтологічному просторі. Ця проблематика здавна привертала увагу вчених, оскільки людська особистість, як справедливо зауважив М. Бердяєв, – більш таємнича, ніж світ, а її таємниця нікому не зрозуміла до кінця [65, с. 56]. Тож людина є одним із тих феноменів, що рідко одержують вичерпне тлумачення. Окрім того, цю категорію досить часто ототожнюють із супутніми концептами, що виражають різні сторони людського буття.

Якщо звернутися до історико-філософського досвіду осмислення феномену людини як особистості, стає очевидно, що всі її визначення тією чи іншою мірою обумовлюються двома протилежними позиціями на її розвиток. За однією, кожна особистість формується і розвивається відповідно до її вроджених якостей і здібностей, а суспільне оточення при цьому відіграє дуже незначну роль. Відповідно, особистість розглядають як особливу духовну сутність людини. На відміну від підходу, за яким особистість не є продуктом біологічного процесу та суспільної організації, вона духовна і є, насамперед, категорією релігійної свідомості [65, с. 83], представники іншої позиції

повністю спростовують наявність вроджених внутрішніх рис і здібностей особистості, вважаючи, що вона формується лише під впливом соціального досвіду [578, с. 112].

Цікавим, але дещо спірним є твердження, що кожна людина має сутність та особистість. Сутність – це характер людини, сукупність найпростіших реакцій на інших людей, а особистість, навпаки, може розвиватися скільки завгодно довго. Особистість – це те в нас, що не наше, те, що ми отримуємо ззовні – знання, вміння, ідеї, переконання, погляди [145, с. 12]. Людина як особистість вже не в змозі створити щось нове і самобутнє, адже всі її досягнення або звідкись запозичені, або створені завдяки наслідуванню готових зразків. Інколи, через певні обставини, особистісний чинник відступає на задній план, і тоді ми бачимо справжню сутність людини [535, с. 192].

Наведені вище погляди на процес формування особистості є певними крайнощами і між ними можна окреслити безліч проміжних підходів, а це ще раз засвідчує, що розглядати людину варто саме у природно-правовому просторі, без додаткових варіантів її прояву.

Констатація єдності та взаємодоповнюваності духовної і фізичної сторін людського буття може здатися банальною, однак саме тому її нерідко недооцінюють науковці. Звичайно, людина – це, насамперед, істота соціальна, тому що її сутність розкривається в діяльності об'єктивного духу [117, с. 184].

Людина повинна оволодіти своєю соціальною сутністю, щоб знайти своє суспільне обличчя [227, с. 32]. Тому сутність людини – це, передовсім, сутність соціальна. Буття людини немислиме поза соціальним середовищем, без суспільства. Адже людина, як особистість, завжди є сукупністю лише певних відносин, які можна окреслити як індивідуальне буття відносин суспільства, які вона у своїй життєдіяльності зробила внутрішнім надбанням [107, с. 58]. Отже, людину доцільно розглядати в «особистісному» контексті, адже «особистісне» фіксує міру соціального в людині, її соціально значущі риси, що властиві їй як окремому індивідові і характеризують її включеність у систему соціоприродних відносин.

Як впливає з визначення, яке дав В. Ядов, що особистість – це цілісність

суспільних властивостей людини, продукт суспільного розвитку і залучення людини до системи суспільних відносин за допомогою активної діяльності і спілкування [614, с. 165], особистість розвивається з біологічного організму завдяки різним видам соціального та культурного досвіду. Як особистість, людина є самостійним, творчим суб'єктом суспільної свідомості і діяльності, здатним до самовизначення, саморегулювання і самовдосконалення.

Аби вивести правильний підхід до розуміння гармонійного співіснування людини і держави, за основу розуміння природи і сутності людини потрібно брати концепцію триєдиної її природи і сутності. Ця триєдина природа і сутність людини тією чи іншою мірою визнається і сучасною наукою, і більшістю наявних концепцій людини. Так, А. Мартинов зазначає, що, розглядаючи структуру людської особистості, варто відзначити її триєдиний характер. Цей факт визнається в різних системних підходах, тільки з різною термінологією. Сучасна біологія і біофізика, визнаючи наявність біоритмів, розрізняють три складові частини: фізичну, емоційну та інтелектуальну. Ученому ж видаються ближчими християнські категорії: тіло, душа, дух або індуїстські – вітальна, ментальна й астральна. Причому вітальна складова є сферою нашої чуттєвості і фізичного стану, ментальна – виступає сферою нашого розуму, астральна – характеризує наш дух [304, с. 83]. Виходячи з природно-правових особливостей існування людини в державі, доречно брати за основу християнську традицію і термінологію – триєдину природу і сутність людини: тіло, душу і дух. Такий підхід найбільш доцільний для пояснення й опису природи та сутності людини, розгляду й аналізу її природних прав та особливостей їх дотримання державою. Однак вибір християнської термінології аж ніяк не означає, що і зміст, що вкладається в ці поняття, повністю відповідає християнській (релігійній) концепції людини. Навпаки, зміст цих понять цілком раціональний і за своїм характером найбільш наближений до ідей філософсько-правової антропології, хоча багато в чому з нею не збігається.

Перше поняття – тіло – фіксує і відображає природну (біологічну) природу і сутність людини. Людина як жива, природна істота, вже з народження за законами онтологічного простору наділена природними

правами. Друге поняття – душа – фіксує і відображає той момент, що людина є живою істотою, що наділена свідомістю (розум, інтелект), почуттями і волею. Це дозволяє зрозуміти і дослідити її якісну відмінність від неживої матерії, а також її якісну специфіку серед всього живого в широкому сенсі. Третє поняття – дух – фіксує і відображає в людині те суто людське, що властиве тільки людині, те, що не тільки якісно відрізняє її від усіх найбільш розвинених тварин, а й те, що якісно відрізняє одну людину від іншої.

Ці три складові (тіло, душа і дух) утворюють ту об'єктивну основу, з якої випливають необхідні, природні, невідчужувані якості і властивості людини як людини, які виражають сутність людини, без яких її немає, без них неможливе її нормальне існування і розвиток. Ці невідчужувані якості і властивості людини в правовій формі фіксуються і закріплюються як природні права людини. Природні в тому сенсі, що вони випливають із самого єства людини, зі самої її природи і сутності, з трьох її складових – тіла, душі і духу, без яких людина перестає бути людиною, у власному розумінні цього слова, перетворюючись на річ, тотожну всім іншим речам.

Держава, передовсім, повинна забезпечити захист цих природних прав людини, адже, в іншому випадку, для чого вона тоді існує. За умови існування природних прав людини, і того, що вони гарантуються природним правом, цілком очевидно, що тільки певна «досконала» форма державного суспільства, що здатна поставити людину на п'єдестал у процесі розвитку цивілізації, може гарантувати людині ці права [439, С. 16–22]. Більше того, держава мусить витворити власну правову систему на основі таких природних (істинно досконалих) прав. Безперечно, на цьому етапі існування людської цивілізації таку державу можна вважати правовою, суспільство – громадянським. Звичайно, ми не можемо назвати жодної країни світу, про яку впевнено скажемо – правова, а люди живуть там у громадянському суспільстві, ми лише можемо сказати, що є низка держав, що максимально наближені до правових і докладають реальні зусилля щодо побудови громадянського суспільства. Але це питання знову ж таки дуже відносне і «хитке», адже і правова держава, і громадянське суспільство як доконаний факт – це ідеал, а досягнути ідеалу

неможливо, до нього можна лише максимально наблизитися. Та й, зрештою, якби людство, припустимо, і досягнуло ідеалу в процесі власного розвитку й існування, то до чого б воно мало прагнути? Мабуть, як неможливо досягнути досконалості людини, так і неможливо створити ідеального її існування, а отже, можна лише наблизитися до певної гармонії людської життєдіяльності в державі.

Щодо форм гармонійного співіснування людини і держави, то важливим є питання про те, чи людина є частиною держави або ж, навпаки, держава – це частина людини, іншими словами, чи держава існує для людини, чи, навпаки, людина для держави.

Впродовж усього історичного розвитку філософсько-правової думки існували різні підходи щодо розуміння цієї проблематики. Загалом протиставлялися соціоцентристський та антропоцентристський підходи.

На нашу думку, неправильно робити висновки, орієнтуючись на радикальні концепції, хто домінує у відносинах «людина – держава» – людина чи, навпаки, держава.

Творець органічної теорії суспільства Г. Спенсер є прихильником позиції крайнього антропоцентризму. Він стверджує, що суспільство є лише збірним поняттям на позначення сукупності індивідів [500, с. 287]. Це означає, що держава існує для людини і повинна їй служити, а не людина для суспільства.

Принципово інший погляд представлено в концепції О. Конта, котрий виступає проти того, щоб вважати суспільство простою сукупністю індивідів [228, с. 94], адже особливість людини формується обставинами її соціального буття. Для нього людина сама собою не існує, існувати може тільки людство, оскільки своїм розвитком людина зобов'язана суспільству.

Держава, якщо не в усьому, то багато в чому, формує людей за «вигідним» для неї образом і подобою. Відповідно до цього, щоб змінити людину і зробити її більш досконалою і гармонійно розвиненою, потрібно змінювати саме суспільство, його соціальні і політичні інститути, а отже, і державу, як результат його еволюції. Цю теорію підтримували і розвивали

К. Маркс, Ф. Енгельс та їхні послідовники [298, с. 46].

На протипагу такому підходу існує підхід, за яким визнається пріоритет етики моральної особистості над етикою суспільства, що полягає в необхідності домінування людини над державою, для їх спільного блага [597, с. 290–294].

Звичайно, у контексті природно-правового підходу до проблеми варто зауважити, що суть відносин «людина – держава» полягає в тому, що перш ніж держава створить ті чи інші умови для суспільного буття людини, людина вже є творцем суспільства й усіх його утворень. Тому однозначно у цьому взаємозв'язку пріоритет віддається людині, хоч і без держави як суспільного утворення, на конкретному етапі розвитку, вона не може жити.

Отже, відносини «людина – держава» в ідеалі повинні бути паритетними, хоча морально і психологічно людина визнається первинною цінністю.

Основними моделями взаємодії людини і держави є: 1) антагонізм у взаєминах, що допускає відкритий конфлікт між сторонами (наприклад, невдоволення панівною ідеологією держави, дисидентство); 2) конформізм (пасивне прийняття людиною вже наявного порядку речей у державі) [415, с. 72]; 3) паритет у взаємовідносинах (держава не відчужує, не примушує і не ламає людину, а здійснює взаємодію через правові та моральні регулятори).

Звичайно, що саме через осмислення свого місця в межах державного суспільства, через формування власного ставлення до своєї ролі в державі людина починає існувати в гармонії з нею, а держава забезпечує людині сферу особистісного буття і реалізації.

В усі часи опосередкованою ланкою у відносинах людини і суспільства виступала держава, тому важливо усвідомити специфіку взаємовідносин, що виникають між людиною і державою. Можна погодитися з тим, що держава є певним станом суспільства. Суспільство, яке перестало бути плем'ям, може існувати лише у формі державно організованого утворення [380, с. 40–46].

Не вважаємо за доцільне аналізувати докладно поняття держави, так як це прерогатива теорії держави і права. Зазначимо лише, що в контексті антропоцентристської концепції, за Аристотелем, держава виникає з усвідомлення людини загальної користі і створюється переважно для того, щоб

жити щасливо [31, с. 253]. Т. Гоббс, навпаки, вбачав у суті держави дисципліну і називав державу особою, тобто те індивідуальне або колективне, що виникло на основі договору безлічі людей, з тією метою, щоб забезпечити їх світогляд і загальний захист [124, с. 286]. Схожих поглядів дотримувався і Б. Спіноза [486]. Г. Гегель, навпаки, вбачав начало держави в насильстві [118, с. 144]. М. Вебер називав державою відносини, що полягають у пануванні людей над людьми, на основі легітимного насильства [91, с. 700–708].

Сучасні наукові підходи до розуміння держави зводяться до того, що це основний інститут політичної системи суспільства, що організовує, спрямовує і контролює спільну діяльність і відносини між людьми, суспільними групами, класами й асоціаціями [4, с. 72].

Держава в процесі функціонування взаємодіє зі сферою права: вони перебувають у двосторонньому зв'язку взаємодії. Хоча варто зазначити, що в деяких країнах роль держави в житті суспільства мінімальна і це вважається найважливішим досягненням демократії.

Правильним є твердження, що держава може існувати лише за умови волі і зусиль людини [412, с. 142]. Хоча щодо особистої участі людини у справах держави є й проблемні питання. Річ у тому, що держава завжди охоплює насильство, як стверджують прихильники позитивістського підходу до розуміння права і держави, це насильство необхідне і має назву «примус». Однозначно, що держава здатна переступити і через чийсь приватні інтереси, і через окрему людину. Щодо людини, то їй для усвідомлення змісту своєї участі у справах держави потрібно прийняти державне насильство як належне, як законну форму своєї поведінки. Кожен з нас, живучи в державі, бере участь у державному насильстві: безпосередньо (виконання повноважень судді, державного службовця тощо), або опосередковано (військове насильство, під «прикриттям» захисту певної спільноти людей).

У контексті природно-правового підходу до задекларованої проблематики виникає питання, так би мовити, морального змісту, а саме, чи може людина бути моральною й одночасно брати участь у державному насильстві і в чому має полягати моральний аспект участі людини у справах держави.

Слушними є й міркування К. Ясперса, що поряд з державним насильством варто звернути увагу і на насильство, від якого держава позбавляє людину. Учений вважає, що державне насильство організоване, тому завжди має чіткі межі, окреслені законом, а «недержавне» насильство – стихійне за своєю природою, не знає ніяких меж, тому навіть недосконала держава повністю виправдовується тим, що стримує потік руйнівної енергії [617, с. 340].

Ідеальною є ситуація, коли брати участь у державному насильстві і не ототожнювати себе з ним, щоб бути об'єктом державного насильства і не заперечувати цього [335, с. 325].

Функціональна взаємодія людини і держави, безумовно, має і позитивні моменти. Державне суспільство повинно діяти як єдиний злагоджений механізм, де дію кожного елемента завжди і в усьому можна передбачити. І саме на основі злагодженої взаємодії формуються такі впливові соціальні утворення, як громадянське суспільство і правова держава, що є ідеальними формами співіснування.

Немає потреби спеціально доводити, що сучасні уявлення про громадянське суспільство – це результат їх тривалої еволюції в історії філософської, політичної та правової думки. Саме цим пояснюється їх різноманіття і суперечливість.

Можна виділити дві основні традиції в дослідженні громадянського суспільства, що інтерпретують його сутність, і, відповідно, два різні трактування самого поняття: квалітативна та локальна [604, с. 94]. Якщо перша характеризує якісний стан життя суспільства, фіксуючи такий рівень його розвитку, коли воно стає громадянським, то друга – кваліфікує громадянське суспільство як сферу особливих, специфічних відносин в загальній структурі соціальних процесів, зв'язків і явищ.

Донедавна традиційною вважалася квалітативна думка, згідно з якою громадянське суспільство з'являється одночасно з виникненням приватної власності і держави. На сучасному етапі розвитку науки про право і державу такий підхід нівелюється. Поняття «громадянське суспільство» застосовується для характеристики певного стану суспільного життя й ототожнюється з

державою особливого типу, в якому юридично забезпечені і політично захищені основні права і свободи людини, тому воно й може вважатися цивілізованим, тобто громадянським суспільством.

Друге тлумачення громадянського суспільства пов'язане з розумінням його як певної сфери суспільного життя, сегмента цілісної суспільної архітекτονіки, тобто сфери позадержавних відносин і структур. І тут також можливі його різні варіації, а саме розуміння громадянського суспільства як суспільства загалом, як його особливої частини, як соціальної характеристики його членів тощо.

Ми не ставимо за мету розкрити історію формування термінології й виникнення громадянського суспільства як явища, а висвітлимо лише моменти, що дозволяють з'ясувати взаємозв'язок та взаємовплив держави і людини в онтологічному просторі.

Отож, у першому своєму значенні, громадянське суспільство означає сферу приватного життя людей, що непідконтрольна безпосередньо державі. Це, скажімо, відносини приватної власності, майнові, спадкові, сімейні та родинні відносини. Тобто зміст терміна «громадянський» пов'язаний тут з поняттями «громадянство» і «громадянин»: перше позначає правове становище громадян в державі або їх правову належність до держави, а друге – людину як члена певної держави.

Друге значення терміна «громадянський» вказує на наявні в суспільстві відмінності між громадянським та церковним життям, тобто означає світський, нецерковний спосіб життя, а також все те, що здійснюється на відміну або паралельно з церковними обрядами, наприклад, «громадянський шлюб».

Таке розуміння громадянського суспільства охоплює ту сферу суспільного життя, яка представлена, в основному, альтернативними структурами, що мають місце і в самій державі, і за її межами. Хоча таке розуміння терміна «громадянський» не поширене.

Третє значення поняття «громадянський» пов'язане з морально-етичною оцінкою поведінки людини як громадянина, тобто характеризує свідомого й активного члена суспільства. Таке значення поняття, очевидно, має ідеологічне

забарвлення, що довгі роки в нашій країні було приводом для політичних спекуляцій.

Наведені вище поняття характеризують громадянське суспільство як автономну і багато в чому стихійну силу, здатну зруйнувати або зберегти усталений соціальний порядок, уособленням якого виступає державний лад. Громадянське суспільство найчастіше розглядається як один з атрибутів цивілізації. Громадянське суспільство і держава розмежовують суспільне життя на дві відносно самостійні, але, разом з тим, взаємозалежні сфери – громадянську і державну. Однак цей поділ є дещо умовним, адже насправді зазначені сторони суспільного життя перебувають у діалектичній взаємодії і, за певних обставин, здатні переходити одна в одну, у цьому сенсі держава може розглядатися як офіційне вираження громадянського суспільства й інтересів людини.

Громадянське суспільство можна характеризувати одночасно в кількох семантичних аспектах. Скажімо, його визначають як форму спілкування або, іншими словами, форму суспільних відносин, а в іншому аспекті – як суспільну організацію або соціальну систему, що є цілісним феноменом суспільного буття. Отож, поняття «громадянське суспільство» відображає цілісність суспільного життя людини щодо держави. Як наслідок, воно охоплює всю сферу суспільних, тобто господарських, сімейних, правових та інших зв'язків між людьми, а також їх об'єднання й інститути, що реалізують найрізноманітніші потреби, інтереси і цінності людини.

Вдалим є підхід, за яким громадянське суспільство – це певний суспільний простір, у якому люди пов'язані і взаємодіють між собою незалежно ні один від одного, ні від держави [143, с. 154].

Поширеним є трактування громадянського суспільства як громадської чи суспільно-приватної сфери, яка знаходиться між людиною і державою та виконує функцію об'єднання громадських і приватних інтересів. По суті, його можна трактувати як комунікативний процес між громадянином і державою, який набуває в сучасних умовах форми особливого «інтерсуб'єктивного дискурсу» або «комунікативної раціональності». Саме таку «змішану» модель громадянського суспільства знаходимо у працях Ю. Габермаса, який розглядає

громадянське суспільство, по-перше, як сферу інтеракції (безпосередньої особистісної взаємодії) та комунікації автономних і таких, що вільно самовизначаються, індивідів, по-друге, як сукупність недержавних і позаекономічних (культурних, професійних, церковно-релігійних, спортивних тощо) спільнот, що формуються спонтанно і на добровільних засадах. Саме тут, вважає Ю. Габермас, формуються думки, ідеали, цінності й орієнтації людини. А взагалі громадянське суспільство охоплює не тільки громадські об'єднання, що мають неформальний і неофіційний характер існування, але й приватну сферу [563, с. 133–135].

Схожих поглядів дотримується і А. Гоулднер, який вважає структури громадянського суспільства, що заповнюють проміжок між людиною і формальними інститутами держави, центральним питанням досліджень взаємовпливу людини і держави. На його думку, громадянське суспільство слугує захистом й опорою для людей, протидіючи атомізації (розпаду і зникненню зв'язків між людьми) і є таким опосередковувальним інструментом, який дозволяє людині досягти своїх цілей у повсякденному житті й уникнути залежності від держави [131, с. 20–28].

Загалом в історії людства можна виділити три типи відносин людини і соціуму: 1) архаїчний, коли люди були «розчинені» у своїй родоплемінній групі настільки, що були одним цілим; 2) другий історичний тип був пов'язаний зі становим розшаруванням суспільства й утворенням держави як інституту, що об'єднував своєю владою різнорідне соціальне ціле завдяки тому, що воно узаконювало ієрархічні відносини між членами суспільства; 3) третій тип зародився в давньогрецькому полісі, віродився на недовгий час в стародавньому Римі та знову виник лише в Новий час внаслідок кризи феодалізму в європейських містах-комунах. Тут він зміцнився на ґрунті буржуазного виробництва, а згодом став символом демократичної держави і громадянського суспільства [131, с. 256].

Беззаперечною є авторитетна думка В. Вовк, про те, що надзвичайно важливим є розкриття культурно-антропологічного потенціалу римського права як явища правової дійсності [106, С. 120], адже це дає змогу «глибинного»

розуміння сутності громадянського суспільства. У зазначеному контексті, цінним є підхід ученої, за яким культурно-правова антропологія – це синтетична галузь філософсько-правового знання, яка органічно поєднує філософські, юридичні, психологічні, історичні, соціологічні, етнографічні, культурологічні та інші види знання для виявлення антропологічних засад права в межах конкретної культури [106, С. 121].

Як бачимо, функціонування громадянського суспільства є основою не тільки економічного і політико-правового, а й духовного, психологічного та ідеологічного розв'язання проблеми взаємодії людини і держави. І це не дивно, адже громадянське суспільство лежить в основі буття людини на певному етапі розвитку людської цивілізації. Сама історія свідчить про те, що зародження першої історичної форми громадянського суспільства в античному полісі радикально змінило самосвідомість греків. Епічна поезія була витіснена ліричним самовираженням людини, що усвідомлює свою самотність, а онтологічна проблематика філософії буття відтіснена рефлексією й антропологічною проблематикою Сократа [487].

Історично доведено, що громадянське суспільство усвідомлювалося і реально формувалося як всебічно цілісна культурна форма суспільного буття, яка здатна «об'єднати» в ідеальну форму співіснування людину і державу.

Сучасною наукою модель громадянського суспільства найбільш повно розроблена в межах двох основних підходів: формаційного і цивілізаційного. Для аналізу окремих явищ громадянського суспільства застосовують також культурологічний або культурно-антропологічний підхід. Наприклад, соціокультурний вимір громадянського суспільства розкриває О. Ахієзер, який пов'язує його розвинену форму з ліберальною цивілізацією, що існує на основі абстрактного мислення, усвідомлення цінностей особистості, особистої ініціативи і приватної власності. Учений справедливо відзначає, що громадянське суспільство – це, передовсім, зростання особистої відповідальності за суспільство, здатність формувати і підтримувати спеціальні інститути, організації, асоціації, спрямовані на захист і зміну суспільного життя загалом і конкретної людини зокрема [35]. Загалом же становлення

громадянського суспільства в сучасній філософсько-правовій думці розглядається як елемент загальносвітового процесу модернізації, переходу від суспільства традиційного типу до сучасного, а особливість взаємодії між людиною і державою визначає тип держави: тоталітарний, авторитарний чи демократичний. Залежно від комплексу завдань, що потребують вирішення, взаємодія держави з громадянським суспільством набуває тієї чи іншої конкретно-історичної форми, створюючи особливий суспільно-правовий простір зі специфічними структурами, організаціями та процесуальними характеристиками. Суспільна позиція громадян, їх прагнення до максимально вільної, бюрократично нерегульованої державою реалізації своїх інтересів провокують вироблення особливих стратегій дії громадянського суспільства щодо держави загалом.

Конкретні форми активності громадянського суспільства безпосередньо залежать від типу держави. Сприятливі умови, у яких громадянське суспільство розвивається набагато успішніше, значною мірою створює сама людина через державу шляхом прийняття необхідних законів, формуючи її тим самим як правову державу, що трактується як ідеальна форма співіснування людини і держави. Верховенство права підпорядковує державу суспільству, оскільки в політичних відносинах воно означає невід'ємне право народу на суверенітет, його невідчужуване право визначати форму і зміст держави, сам характер державного механізму, конституційні принципи організації влади, її завдання і межі, а отже, особливості власного співіснування з державою за умов, що відповідають природним критеріям ідеалу.

Природна сутність громадянського суспільства, звичайно ж, не зводиться лише до приватної власності [300], у чому нас намагалися переконати упродовж десятиліть, адже в більш широкому сенсі мова може йти про недоторканність приватного життя людини, що охоплює не тільки майнові відносини, а й внутрішнє, духовне життя, міжособистісне спілкування, особисте прагнення і переживання. У зв'язку із цим, центральним питанням сучасного громадянського суспільства стає захист прав людини в усіх сферах її життєдіяльності. Напевно, можна погодитися з ідеєю, що громадянське

суспільство є чимось більш складним, ніж просто об'єднання людей, якщо воно складається з людей, чия правосвідомість піднімається до рівня визнання необхідності і втілення в життя природних і невіддільних прав людини і громадянина, а отже, і природних прав загалом. Критерієм відповідності державно-правової системи потребам громадянського суспільства і людини, а відтак і визначення її як демократичної і правової слугує ступінь втілення в життя прав людини на гідне життя, на працю, відпочинок, освіту і, нарешті, на державну владу, що не порушує її прав. Тому інститут громадянського суспільства створює більшість необхідних соціальних і психологічних передумов для самоорганізації і саморозвитку людини, але, разом з тим, не можна переоцінювати обсяг і межі доступної йому саморегуляції відносин «людина – держава».

Держава реагує на сигнали зворотного зв'язку, які виходять від суспільства як регульованої системи і, разом з тим, прагне до одержавлення суспільних відносин настільки, наскільки це допускає суспільство. Тому поділ суспільства на державу і громадянське суспільство є досить умовним: суспільство завжди державно організоване, а держава існує лише за наявності і в рамках суспільства, як властива йому специфічна форма та інститут управління. Це зумовлено єдністю і різноманітністю функцій і соціальних ролей самої людини, яка одночасно є і членом суспільства, і громадянином держави.

Встановити чітку межу між державою і громадянським суспільством, в принципі, неможливо, тому що вона змінюється в історичному процесі і залежить від конкретної суспільної ситуації. Проте, будучи необхідною умовою існування будь-якого демократичного порядку, сфера громадянського суспільства постає як сфера вільної, автономної активності людини, що виступає як самостійний, незалежний індивід.

Громадянське суспільство розвивається і функціонує в суперечливій єдності з позитивним правом і державою. При цьому воно охоплює всю сукупність міжособистісних відносин, які розвиваються поза державою і без її втручання [542, с. 176]. Разом з тим, формування громадянського суспільства

нерозривно пов'язане з формуванням ідеї індивідуальної свободи і самоцінності кожної конкретної людини, тому що основа громадянського суспільства – це цивілізована, самостійна і повноправна людина. Отже, сама суть і якість цього суспільства безпосередньо залежать від «якісної повноцінності» конкретних осіб, з яких таке суспільство складається.

Щодо правової держави, як «середовища» гармонійного існування людини, то, не вдаючись до теорій та проблем виникнення, розвитку, а також оминаючи проблеми в підходах до термінології, зазначимо, що історія розвитку філософсько-правової думки свідчить, що для правової держави, звичайно ж, потрібно, але не достатньо, щоб усі, зокрема й сама держава, дотримувались законів. Важливо, щоб ці закони були правовими, щоб закони відповідали вимогам права і загальної, необхідної форми, і рівної міри (норми) свободи людини. Для цього потрібна така держава, яка виходила б з принципів природного права при формуванні законів і втіленні їх у життя, та й загалом, в процесі здійснення всіх інших функцій. Отже, правова держава припускає взаємозумовлену і взаємодоповнювальну єдність панування права і правової форми організації політичної влади, в умовах якої визнаються і захищаються права і свободи людини та громадянина. Тут варто акцентувати увагу на ключовій відмінності права і закону: закон цілком може бути не правовим, або ж, навіть, праволомним, якщо він порушує основоположні принципи права (рівність, свободу, справедливість) і якщо в ньому містяться ідеї «неповаги» до природних прав і свобод людини.

Саме тому першим принципом правового стану держави оголошується безумовне дотримання невіддільних прав і свобод людини, які є «над» будь-яким нормативно-правовим актом держави. Окрім того, навіть всесильна державна воля повинна бути обмежена законом. У цьому й полягає суть верховенства закону: право загальнообов'язкове для всіх.

У зв'язку з особливістю правової держави як ідеальної форми співіснування людини і держави, що полягає в дотриманні прав і свобод людини та громадянина, важливо акцентувати увагу на тому, чим саме є невіддільні права людини і в чому вони полягають, адже це ключова «ідея»

природно-правового простору. Загалом такі права існують сьогодні у вигляді ніби й зрозумілих нам прав на життя, честь і гідність, свободу слова, на свободу отримання і використання інформації, на приватне життя тощо. Але «звиклість» людини до того, що ці права є і нікуди не подінуться, оманлива у своїй безпечності. В історії розвитку людства, зокрема й України, є безліч прикладів, що саме за ці, здавалося б, прості і само собою зрозумілі права, люди гинули і боролися десятиліттями, адже це, насамперед, ті гарантії природного стану людини, які дозволяють їй бути людиною з власною гідністю, моральними підвалинами і ціннісними переконаннями.

Щодо специфіки невіддільних прав людини, В. Соловйов, наприклад, стверджував, що в основі їх визнання лежить ідея абсолютної цінності людської особистості, тобто така світоглядна система, в межах якої людина уподібнюється Богу, несе в собі його риси і подобу [488, с. 183]. Ідентичними є твердження про те, що не можна одночасно визнавати безумовний характер прав людини і заперечувати їх абсолютне значення в суспільному житті.

Відомо, що кожному історичному етапу розвитку людства властива своя правова концепція людини як суб'єкта права і відповідні їй уявлення про права й обов'язки, свободу і несвободу тощо. У цьому сенсі, історія людської цивілізації є водночас й історією формування та еволюції уявлень про права людини – від примітивних, обмежених і нерозвинених до сучасних. Іншими словами, міра визнання і захищеності прав людини в певній спільноті визначається типом її соціально-економічної організації, щаблем загальноцивілізаційного розвитку, а також ступенем його гуманізації та лібералізації.

Правова держава і громадянське суспільство повинні втілювати в собі той ідеал існування людини, за якого в людини не виникало б навіть потреби розрізнення природно-правового простору і позитивно-правового поля держави. Людина, за умови гармонійного співіснування з державою, а отже, і в державі, як характеристику держави повинна відчувати її гуманістичний характер, що має на меті забезпечити вільний розвиток людини і створити їй гідні умови життя. Щодо гідних умов життя людини, то цей термін має безліч

трактувань і підходів. Є прихильники розуміння гідного життя людини як сукупності економічних і соціальних гарантій, а є такі, що характеризують цю категорію суто через духовно-моральні чинники. Мабуть, не варто вдаватися до крайнощів, адже, на нашу думку, саме через поєднання цих властивостей життя людини в державі можна досягнути стабільного стану природно-правової гармонії.

Висновки до Розділу 3

Природно-правова свобода людини є найважливішою категорією, без розкриття сутності якої не можуть бути зрозумілі закони розвитку суспільства будь-якого типу, не може бути зрозуміла і спрямованість історичного прогресу світової цивілізації.

Свобода людини в державі, що є складовою частиною природно-правового простору, – це вибір власної діяльності й активність людини, в основі якої лежать потреби, цілі й мотиви особи, зумовлені її здібностями, рівнем її розвитку і суб'єктивним баченням життєвої ситуації.

Філософсько-правове розуміння свободи людини в державі як активності та свободної волі в діяльності індивіда орієнтує на дотримання обов'язків, встановлених суспільством загалом.

Для сучасного співвідношення «держава – людина» характерна соціально-антропологічна спільність, у якій соціальною стороною виступає держава, а антропологічною – людина. Для нормального розвитку відносин між державою і людиною необхідна свобода. Свобода людини може виступати як її право, тобто нормована, врегульована свобода. Зважаючи на це, права людини – це юридично визнана свобода людини в різних сферах її інтересів – економічній, політичній, соціально-культурній, особистій.

Природно-правові властивості людини в державі є продуктами тривалого суспільно-історичного розвитку і тривалого індивідуального соціального досвіду людини, а також, є елементами її природно-правової структури, вичерпують цю структуру, розкриваючи індивідуальну правосвідомість у всьому багатстві її змісту і форми.

Такі властивості людини, як почуття обов'язку, громадянська позиція, патріотизм, волелюбність й інші, посідають особливе місце в індивідуальній правосвідомості. У них відображається та провідна роль, яку відіграють у житті людини її світогляд та ідеали, погляди і переконання.

В ціннісному аспекті природно-правових властивостей є шар ціннісних орієнтацій. У них людина фіксує своє суб'єктивно-практичне ставлення до соціальних норм, стандарти правового орієнтування.

Під адекватно засвоєними природно-правовими цінностями розуміють такі, які людина приймає не тільки «зовні», як необхідну форму, але й робить їх справжніми цілями своєї діяльності, розвиває з огляду на них свої природно-правові властивості.

РОЗДІЛ 4

ФІЛОСОФІЯ ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ У ПРИРОДНО-ПРАВОВОМУ ПРОСТОРИ

4.1 Правосвідомість і правова воля як визначальний чинник правомірного існування людини

Поведінка людини у природно-правовому просторі визначається правосвідомістю і правовою волею, які поєднують в собі здатність людини до освоєння світу через критерії істини, добра і гармонії.

У філософському розумінні свідомість є специфічно людською формою відображення і духовного освоєння дійсності. Завдяки свідомості людина в процесі діяльності не тільки одержує інформацію про сучасне, а й прогнозує майбутнє, не тільки відображає наявне, а й констатує належне. Свідомість відтворює насамперед форми людської діяльності і через них – форми природного буття. Свідомість спрямована на буття, на пізнання й освоєння того, що лежить поза нею, на розкриття його сутності; вона охоплює і раціональне, і чуттєве відображення дійсності, і пізнавальне, і емоційно-оцінне ставлення людини до світу [556, с. 458–459].

Щодо правової волі, то вона виступає діалектичною єдністю природно-правових і позитивістських цінностей та полягає в певній взаємодії позитивного і природного права. Правова воля має два джерела – формальне (позитивне право, норми права) і змістовне (природне право). Правове регулювання передбачає перетворення, зведення природного права в закон [384, с. 52].

Як стверджує Г. Клімова, дореволюційні філософи права (Б. Кістяківський, М. Ковалевський, М. Коркунов, С. Муромцев, Б. Чичерін, Г. Шершеневич та ін.) розглядали правосвідомість як усвідомлену мотивацію учасниками правовідносин своєї правомірної поведінки. Ці дослідники обмежують правосвідомість відчуттями й інтуїцією, у підсумку – вона має здебільшого психологічне значення [215].

Спочатку науковці описували окремі елементи правосвідомості, не намагаючись формулювати чітке визначення.

Намагаючись розкрити значення раціонального та ірраціонального у правотворчості, М. Коркунов писав, що виникнення права обумовлено свідомим дотриманням відомих правил поведінки, як обов'язкових, але зміст цих початкових юридичних норм не твориться свідомо, вони даються несвідомо сформованими традиціями [231, с. 214].

Досить чітко право і правосвідомість розмежовував засновник психологічної теорії праворозуміння Л. Петражицький, хоча деякі вчені-психологи ототожнювали ці два поняття. Л. Петражицький наводив три ознаки, за якими різняться позитивне право та право інтуїтивне, тобто правосвідомість: 1) на відміну від позитивного права, яке є одноманітним шаблоном для всіх людей, інтуїтивне право має індивідуальний характер, що може змінюватися за певних умов; 2) на відміну від позитивного права, рішення інтуїтивного права вільно узгоджуються з конкретними, індивідуальними обставинами; 3) інтуїтивне право характеризується вільною мінливістю, зокрема під час історичного розвитку. Позитивному ж праву це не властиво, навпаки, воно схильне до сповільненого розвитку, відставання від справжнього життя [383, с. 480–482].

Загалом же спроби визначити право через правосвідомість спонукали науковців до того, щоб дати визначення правосвідомості і відмежувати його від права. Щоправда, ці визначення були нечіткими. В неогегельянському напрямі спочатку, незважаючи на виділення в понятті права вольового аспекту (правової волі) [590, с. 76], цілісна концепція правосвідомості була відсутня. В подальшому цю концепцію найбільш повно розробив І. Ільїн. Очевидно, базуючись на вченні Гегеля про державу і право, як проявах єдиного морального універсуму [121], він розглядав правосвідомість як нерозривну єдність власне правової, державної, моральної і релігійної свідомості, що впливає на життєдіяльність людини [191, с. 342].

Більше уваги цій проблемі почали приділяти представники галузевих юридичних наук. Наприклад, М. Полянський, який вивчав кримінальний

процес, вважав, що правосвідомість є сукупністю уявлень про: 1) справедливість або несправедливість, про доцільність чи недоцільність законів, чинних або тих, які повинні прийти їм на зміну; 2) права та обов'язки органів держави і членів суспільства; 3) правомірність тих чи інших дій [393, с. 48].

У радянський період правосвідомість розглядали як соціалістичну і трактували як сукупність поглядів, ідей та уявлень робітничого класу і всіх трудящих мас про соціалістичне право та законність, про право і законність експлуаторського суспільства, про розвиток і призначення чинного права в суспільному житті, про права й обов'язки державних установ, громадян та їх об'єднань, про практику реалізації правових норм і шляхи зміцнення соціалістичної законності, а також про ті вимоги, які повинні бути реалізовані в праві в інтересах народу [339; 498].

Наведені визначення описують радше формальну сторону правосвідомості, а не її специфіку, адже тут ідеться про універсальні для всіх інших форм суспільної свідомості елементи і не заторкується вплив природного права та природно-правового простору, що, зрештою, неправильно і неприпустимо.

Якщо наведені визначення обмежують правосвідомість сферою правової ідеології, то І. Фарбер виділив в ній сфери правової ідеології та правової психології. Правову ідеологію він розуміє як систему правових ідей, що відображають інтереси і потреби класу, а правову психологію – як сукупність почуттів, переконань, звичок і мотивів юридично значущих вольових дій. Відтак правосвідомість І. Фарбер тлумачить як форму суспільної свідомості, що є сукупністю правових поглядів і почуттів, які мають нормативний характер й охоплюють і знання правових явищ, і їх оцінку з погляду справедливості, а також нові правові вимоги, що відображають економічні і політичні потреби та інтереси суспільного розвитку [539].

Зауважимо, що і вчені, і юристи-практики засвоїли першу частину цього визначення, що правосвідомість є знанням норм права і ставленням до них, але, на жаль, дещо ігнорували другу частину про те, що це нові правові вимоги. Це

своєрідний прояв філософсько-правової рефлексії ситуації, що склалася: законодавець дає нам норму, а наше завдання – знати її й узгоджувати з нею свою поведінку. Поступово з наведеного визначення «вимили» й уявлення про нормативний характер правових поглядів і почуттів. Тож у світлі нових ідеологічних віянь правосвідомість починають розуміти абсолютно однозначно як сукупність уявлень і почуттів, що виражають суб'єктивне ставлення людей (індивідів, колективів, класів, націй, народів) до чинного і бажаного права. Якщо право є певним буттям, то правосвідомість можна визначити як суб'єктивну сферу, що характеризує реакцію людей «на право». Ця реакція може бути позитивною або негативною, адже люди оцінюють право з погляду минулого чи майбутнього. У всякому разі люди так чи інакше уявляють собі бажане право [15, с. 154]. Таке розуміння правосвідомості ґрунтується на доведеному до логічного кінця уявленні про право як систему санкціонованих державою норм. У зв'язку із цим, поняття «правовий ідеал», як центральне поняття правового життя будь-якого суспільства, зводиться до абсурду – тогочасна ідеологія відкидала природні основи буття права. І внутрішніх протиріч аналізованої проблеми – безліч, та їх не аналізуватимемо.

Однією з найважливіших проблем філософії права, для опрацювання якої мають співпрацювати філософи і юристи, є дослідження природи правосвідомості як специфічної форми свідомого ставлення людини до навколишнього світу. Тут потрібно з'ясувати пізнавальні і регулятивні особливості правосвідомості та правової волі, їх взаємодію з іншими формами суспільної свідомості, проаналізувати механізм впливу правосвідомості на поведінку людини, на її правомірне існування, насамперед, як соціального суб'єкта, і вивчити роль окремих елементів правосвідомості в цьому процесі.

Дослідження проблем співвідношення правосвідомості і реальної поведінки людей у сфері права можна почати з концепції взаємодії правосвідомості та правової реальності. Наявне догматичне уявлення про співвідношення правосвідомості та правової реальності виходить з двох основоположних постулатів: 1) правова реальність визначає правосвідомість; 2) правова свідомість існує відносно самостійно. Ці класичні положення теорії

правосвідомості розроблялися під впливом філософських уявлень про співвідношення суспільної свідомості і суспільного буття. Звичайно, неправильно буде твердити, що зміст будь-якої форми суспільної свідомості безпосередньо визначається тільки суспільним буттям. Суспільна свідомість розглядається в цьому випадку лише як пасивне відображення суспільного буття. Виходячи із цього, структура суспільної свідомості у філософсько-правовій літературі розглядається найчастіше як структуроване знання, точніше як знання-опис. Фактичне ототожнення форм суспільної свідомості і знання-описів – це реактивний підхід до визначення сутності суспільної свідомості. Посилання на функції суспільної свідомості (комунікативну, регулятивну тощо) є лише підтвердженням реактивного розуміння її природи. Процес функціонування суспільної свідомості розуміється як виконання отриманим знанням-відображенням певної соціальної ролі в конкретно-історичній ситуації. Тим самим функціонування суспільної свідомості детермінується зовнішніми щодо її сутності процесами.

Правильним вважаємо підхід, що аби розкрити зміст тези про визначальну роль суспільного буття щодо суспільної свідомості, потрібно проаналізувати соціально-діяльнісну, функціональну природу суспільної свідомості. Тобто під час дослідження когнітивне (пізнавальне) і регулятивне начала суспільної свідомості утворюють нерозривну єдність [183].

Соціально-діяльнісна природа правосвідомості визначається тим, що будь-який акт свідомого відображення – це єдність двох суперечливих, взаємодоповнювальних процесів: пізнання (відображення) і регуляції. Такий висновок випливає з аналізу природи свідомого відображення у формі певних ідей. При цьому, відзначимо, ідея в свідомому відображенні повинна розглядатися як кінцевий результат двоаспектного процесу: 1) з одного боку, отримання еталонного (досконалого) предмета, в якому фіксуються суттєві ознаки однорідних предметів певної групи. Такий еталонний образ у свідомості виконує функцію заступника всіх однорідних предметів цієї групи. Його ще називають образом-репрезентантом (представником) [268, с. 86]. Це саме свідомий образ, тобто той образ, який отримуємо при формуванні поняття про

предмет. Такий підхід можна застосовувати щодо процесу формування ідеального образу правомірної поведінки як еталонного образу правосвідомості. Образ-репрезентант правомірної поведінки, згідно із вищевказаною схемою, є ідеальною сукупністю всіх конкретних зразків правомірної поведінки, збагачує людину в процесі її соціалізації; 2) з іншого – це процес здійснення певного способу перенесення інформації від об'єкта до людини. Еталонний предмет, будучи залучений до процесу діяльності, визначає схему практичних дій з реальними предметами, тобто алгоритми і стереотипи реальної предметної діяльності людини [186, с. 171]. Щодо правосвідомості і правомірної поведінки ця схема виглядає так: образ-репрезентант правомірної поведінки, що склався у правосвідомості суб'єкта в процесі його соціальної практики, активно впливає на подальшу оцінку індивідом різних поведінкових актів на предмет їх співвідношення з ідеальною моделлю (а потім і з нормами позитивного законодавства). Процес формування ідеї постає, отже, особливим способом відтворення (через алгоритми практичної діяльності) сутнісних рис об'єктів, за допомогою репрезентантів цих об'єктів. Репрезентація і форми діяльності (схеми, алгоритми практичних дій) нерозривні в цьому процесі, так як одне є умовою здійснення іншого.

Саме тому, коли свідоме відображення розглядається у формі ідей, можна говорити про взаємопроникнення знань-описів та знань-приписів. Кожен акт свідомого відображення в правосвідомості являє собою єдність пізнання і регуляції, оскільки в них об'єктивуються результати зазначених вище процесів репрезентації та побудови практичних схем. Образ об'єкта у вигляді ідеї несе в собі інформацію, з одного боку, про його істотні ознаки (знання-опис), а з іншого – як варто до нього ставитися, тобто вказівку на спосіб діяльності (знання-припис). Отже, в самій природі правосвідомості закладена її атрибутивна властивість бути детермінантом і регулятором правомірної поведінки.

Якщо природа і різноманітні форми знань-описів достатньо вивчені і відомі, зважаючи на що, можемо не зупинятися докладно на їх аналізі, то уявлення про знання-приписи найчастіше є дискусійними, тому варто уточнити кілька положень. Сутнісна основа, природа знань-приписів є така, що вони

володіють ціннісним змістом. Слушно зазначає В. Малахов, що правові вимоги не самодостатні, не тільки юридично значущі самі по собі. За «вторинним змістом» правової вимоги, яка є описом того, що і як потрібно виконувати, у вимогах завжди помітний і «первинний зміст», тобто деякі суспільні потреби, інтереси, щось суспільно корисне – цінності [287, с. 172].

Дискусійним є питання, зокрема у філософії права, стосовно того, що розуміти під цінністю. У науці є чимало підходів до визначення цього поняття, та загалом можемо відзначити, що усвідомлювана цінність сприймається суб'єктом як вказівка на певний спосіб діяльності, тобто як регулятор правомірної поведінки [251; 252; 279; 482].

Суспільна свідомість містить складну ієрархічну систему ціннісних регуляторів, особливе місце серед яких посідає сукупність соціальних, або, як їх часто називають, загальнолюдських цінностей. Кожна з них наділена і моральним, і політичним, і правовим змістом, водночас загальнолюдську цінність не можна вважати тотожною сукупності конкретних ідей, вона має свої властивості, характеризує стан суспільної свідомості як єдиного цілого [427, С. 28–33.]. Тому про стан суспільної свідомості конкретного соціального організму можна судити за змістом панівних в ньому соціальних (загальнолюдських) цінностей. Разом з тим, ці цінності обґрунтовано називають загальнолюдськими, адже в їх змісті укладений інваріант, який поєднує не тільки окремі конкретні історичні стани суспільної свідомості, а й історію людської свідомості загалом.

Для характеристики сучасного стану суспільної свідомості можна застосувати такі цінності: 1) життя людини; 2) щастя; 3) трудова діяльність; 4) свобода; 5) спілкування; 6) віра [438, с. 70]. Їх безпосередній регулятивний вплив проявляється не часто – тільки в тій ситуації, коли безпосереднім мотивом соціальної дії є усвідомлення людиною, наприклад, свого права на працю, на життя, на свободу тощо. Тим паче, що умовою такої мотивації має бути високорозвинена індивідуальна свідомість. Основний канал регулятивної дії вищих цінностей є все-таки не безпосереднім, а опосередкованим. Система соціальних цінностей детермінує, обумовлює зміст ціннісних регуляторів

нижчого рівня, а через них чинить регулятивний вплив. Загальнолюдські цінності детермінують як основний зміст головних цінностей кожної конкретної форми суспільної свідомості і взаємозв'язку між цими цінностями, тобто їх цілісну спрямованість.

Так, в основних цінностях правосвідомості – законності, справедливості, рівноправ'ї, нерозривному зв'язку прав та обов'язків, відповідальності за порушення норм (природних чи позитивних), поєднанні методів переконання і примусу – містяться права на свободу, працю, життя, щастя тощо. Саме ці цінності беруть участь в детермінації правомірної поведінки. Те саме можна сказати про основні цінності моральної, політичної свідомості тощо. Під час детермінації цінності правосвідомості проявляють свою дуалістичну природу – тут на перший план виступає знання-опис, когнітивний зміст цінностей. Але ця детермінація за змістом слугує одній меті – формуванню нових або зміни чинних регуляторів правомірної поведінки.

На основі викладеного зазначимо, що існування і діяльність людини в природно-правовому просторі регулюється не тільки правосвідомістю, а й іншими формами суспільної свідомості. Правові цінності формуються в нерозривній єдності і на основі моральних. Правосвідомість можна охарактеризувати як форму суспільного регулювання, засновану на панівній моралі, яка пронизує його зміст, багато в чому визначаючи його особливості [350]. Першооснову правових поглядів становлять знання найпростіших заборон, наприклад, «не можна ображати, бити іншого». Така заборона є мононормою, синкретичною єдністю правових і моральних цінностей (а в релігійній сім'ї, можливо, і вимог релігії), що проходять процес формування. Загальне уявлення про зміст цих заборон призводить до поверхового розуміння правових ідей – справедливості, відповідальності за провину тощо. Але ці ідеї ще усвідомлюються як ідеї, що виходять від певних суспільних інститутів. Вони забезпечуються авторитетом батьків, друзів, педагогів тощо, тобто авторитетом суспільної думки. Цьому ж сприяє їх нерозривна єдність з моральними уявленнями про справедливість, відповідальність тощо. Важливо відзначити сам факт першопочаткової орієнтації на суспільну думку в процесі

визрівання основоположних цінностей правосвідомості.

Взаємна детермінація моральних і правових цінностей здійснюється на різних рівнях розвитку індивідуальної свідомості. Тому самі рівні розвитку моральної свідомості та правосвідомості виявляються багато в чому схожими між собою.

Виділяють три основні рівні розвитку моральної свідомості людини: 1) доморальний, коли людина керується своїми егоїстичними спонуканнями; 2) конвенційної моралі, для якої характерна орієнтація на задані ззовні норми і принципи; 3) автономної моралі, тобто орієнтація на інтерналізовану (дещо нав'язану зовні або ж рекомендовану оточенням систему норм, цінностей, поглядів) внутрішню систему принципів [90, с. 254].

До рівнів розвитку індивідуальної правосвідомості можна віднести: а) незнання правових норм і відсутність правових оцінок; б) формування уявлень про право як систему покарань; в) формування уявлень про можливі наслідки (природно-правові і позитивно-правові) поведінки; г) знання окремих норм права; орієнтація на думку інших (батьків, вчителів, друзів тощо) в процесі їх виконання; д) усвідомлення права як сукупності вимог, що виходять не тільки від окремих соціальних інститутів (правоохоронних, законодавчих, виконавчих), а й як єдиного комплексу нормативно-ціннісних принципів, що панують в природі і суспільстві та здатні бути мірилом справедливості [52, с. 268]. На цьому рівні можлива поведінка від праволомної (з усвідомленим негативним ставленням до права) до формального дотримання правових норм. Суспільні правові ідеї сприймаються як зовнішні щодо внутрішньої системи уявлень про право, як спонукальна сила; е) орієнтація на внутрішню систему правових принципів (основних цінностей правосвідомості); поведінка на основі інтерналізованих принципів суспільної правосвідомості.

Хронологічні рівні розвитку внутрішніх моральних і правових орієнтирів синхронізовані [195, с. 42]. Можна припустити, що мотивація правомірної поведінки також зазнає змін залежно від соціального досвіду суб'єкта, його віку:

1. На початкових етапах розвитку людини домінує конформістська

мотивація правомірної поведінки. Людина чинить правомірно тому, що так чинить більшість оточення, не постулює право як необхідний загальний регулятор поведінки. На цьому рівні поведінка, навіть у сфері права, кваліфікується як «погане» і «хороше», а не «правомірне» і «протиправне».

2. З часом людина стикається з владною складовою правових вимог і починає розуміти, що основоположні моральні заборони, табу ще й підкріплені силою державного примусу. На цьому рівні сильна мотивація правомірної поведінки обумовлена страхом перед несприятливими державними санкціями за праволомну поведінку. Мотивація правомірної поведінки більшості людей у своєму розвитку проходить означені вище два рівні. Проте існує і третій рівень – рівень глибинної інтеграції правових цінностей в індивідуальну правосвідомість людини. Для цього рівня характерна соціально активна мотивація правомірної поведінки, детермінована і така, що, своєю чергою, формує правозастосовну і правотворчу діяльність.

Отже, детермінація суспільною свідомістю соціальної поведінки є процесом взаємної зумовленості змісту цінностей суспільної свідомості різних рівнів. Унікальність, специфічність участі такої форми суспільної свідомості в механізмі регуляції правомірної поведінки полягає в тому, щоб проявитися під час аналізу взаємодії правосвідомості з іншими формами суспільної свідомості: моральною і політичною.

Дослідження сутності правової детермінації і регуляції припускає, насамперед, не з'ясування відмінностей в діях правових, моральних, політичних та інших регуляторів, а з'ясування того загального, що лежить в основі їх регулятивної природи. Саме так можна зрозуміти сутність системного впливу суспільної і правової свідомості та правової волі на поведінку людини.

Варто звернути увагу на співвідношення правової і моральної свідомості як детермінант і регуляторів правомірної поведінки. У науковій літературі існує диференціація ціннісного ставлення суб'єкта до дійсності на такі рівні: значуще (оцінка), належне (норма) і бажане (ідеал). Для вивчення взаємозв'язку регулятивних можливостей моральної і правової свідомості потрібно розглянути процес взаємопроникнення, взаємодоповнення і взаємозумовлення

оцінок, норм та ідеалів в процесі функціонування знань-приписів. Тільки так можна зрозуміти цілісність дії соціального ціннісного детермінанта і регулятора.

Зазвичай дію правових і моральних регуляторів поведінки розглядають на рівні належного. Загальне в правовій і моральній свідомості обумовлено тим, що правові і моральні регулятори завжди є фіксацією сформованих суспільних відносин і формулюванням на цій основі належного. Призначення соціальних детермінантів і регуляторів в цьому сенсі полягає не тільки у фіксації дійсного, а й у формулюванні належного, як певної вимоги до поведінки людей, необхідної з погляду суспільства загалом, соціальної групи й окремої людини [41].

Незаперечною в механізмі правомірної поведінки людини є роль належного, яке постає як активний засіб освоєння об'єктивної реальності, покликаний змушувати людину зіставляти свою поведінку з вимогами і побажаннями соціуму. Це обумовлено тим, що правові і моральні вимоги виражають загальну потребу в регуляції соціальної діяльності, проте адресовані конкретним індивідам і соціальним спільнотам, інтереси яких можуть суперечити суспільним інтересам. Взаємодія належного і дійсного – характерна властивість ціннісних систем, що надає їм здатність регулювати соціальну діяльність. Співвідношення належного і дійсного, їх суперечливі зв'язки є універсальною властивістю всіх регулятивних систем, а протиріччя між належним і дійсним сприяє практичному освоєнню об'єктивної реальності. У цьому закладено ціннісну властивість регулятивного як активного діяльнісного способу освоєння світу. В цьому розкривається і функціональна природа правосвідомості.

Взаємозв'язок належного і дійсного можна знайти в будь-якому соціальному регуляторі. У гносеологічному сенсі цей взаємозв'язок проявляється в єдності знань-приписів як уявлень про спосіб діяльності з об'єктом і знань-описів як образів еталонних об'єктів діяльності. У цьому сенсі правовий регулятор, як і будь-який інший, – це інформація про суще. Регулятивні властивості правових і моральних цінностей невіддільні від їх

пізнавального значення.

У структурі належного виділяють, насамперед, систему заборонних та дозвільних приписів (заборон і дозволів). Отже, належне виступає як вимога певної поведінки, висунутої спільнотою людей або суспільством загалом до його окремих членів. Але належне – це не тільки система вимог до індивіда або спільноти, але й прагнення суб'єктів до певного порядку в суспільних відносинах, тобто належне охоплює й систему приписів-зобов'язань (взаємних зобов'язань між людьми). У правовому зрізі ця конструкція постає у вигляді основоположного принципу відповідності прав та обов'язків суб'єктів правовідносин. Суб'єкт, що знаходиться під «тиском» розпорядчих правових вимог, вправі очікувати від інших учасників правовідносин належної поведінки. Належне у праві гарантує охорону прийнятої системи загальнозначущих правових цінностей і створює можливість, в разі порушення певних вимог, відновити законний порядок суспільних відносин. Так само й моральні вимоги «поважати честь і гідність людини», «робити добро», «ставитися до інших так, як хочеш, щоб інші чинили з тобою» не тільки є моральним обов'язком, а й дають моральне право людині розраховувати на повагу з боку інших людей, на їх добре ставлення.

Оскільки належне завжди об'єктивується через дозволи і зобов'язання, це створює його реальні зв'язки з правомірною поведінкою, в якій завжди взаємодіють дозволи-заборони і зобов'язання їх учасників. Тому належне не можна розглядати тільки як вимоги певної поведінки, сформульованої як обов'язок. У цьому випадку завжди присутні вимоги, які виражають соціальні очікування необхідної правомірної поведінки. Належне в правових регуляторах поведінки людини є дією правової норми. Тому донедавна належне у правовій детермінації і регуляції ототожнювалося з вимогами правової норми. Поведінка людини фактично оцінювалася не як правомірне – неправомірне, а як законне – незаконне. Насправді правомірність поведінки людини – це значно ширше уявлення про її законність. Правомірність можна ототожнювати із законністю тільки в тому випадку, якщо право розуміється у вузькому сенсі – як система правових норм. Розуміння належного як правомірної поведінки призводить до

висновку, що «належністю» наділені і правова оцінка, і правовий ідеал. Також і правова норма містить не тільки уявлення про належне, а й про значущу і бажану правову поведінку, оскільки ціннісне відношення є єдністю значущого, належного і бажаного.

Природа правової належності дозволяє побачити ще один аспект проблеми природних прав людини. Природне право, що є сукупністю зазначених вище приписів-зобов'язань, виявляється найважливішим компонентом ціннісного відношення людини до світу, в якому розкривається надприродна сутність суспільної людини. Через те його і можна повною мірою назвати природним правом. Будучи ціннісним регулятором правомірної поведінки, природне право постає і певною сукупністю знань (насамперед знань-приписів) людини про світ, світобудову і буття загалом. Отже, в природному праві знаходять своє вираження дві фундаментальні властивості відносин, що визначають сутність людини: ціннісне і пізнавальне.

Варто зазначити, що формування належного завжди пов'язане з оцінкою фактичної поведінки, яка виражає зацікавленість людей в певних еталонах, зразках поведінки для забезпечення своїх інтересів. Тому формулювання належного як цінності неможливе без оцінки, яка допомагає серед численних форм суспільних зв'язків та взаємодій відібрати найбільш відповідні завданням і цілям, які стоять перед суспільством. Належне, виражене в регуляторах – це одночасно і результат оцінки, і еталон для оцінок певних форм поведінки в подальшому. У зв'язку із цим, регулятори виступають як своєрідна система оцінок об'єктивної реальності, представляючи собою синтез цінностей та оцінок. Проте правова і моральна свідомість висувають нетотожні системи оцінок соціальної реальності. Діяльність людини оцінюється з різних позицій.

Моральні оцінки є більш універсальними, ширшими і багатшими за своїм змістом, а їх критеріями є універсальні категорії моралі – добро і зло. Вони визначають специфіку моральної свідомості, виступаючи такими оціночними критеріями.

Найбільш загальні категорії добра і зла є реакцією на суперечливі зв'язки між суспільством і людиною, а також між людьми. Потім з'являється

необхідність оцінки всіх соціально значущих дій, що сприяють подоланню виникаючих протиріч, організації діяльності в інтересах певної соціальної спільності. Крізь призму категорій добра і зла оцінюються й інші моральні поняття. Вони виступають, отже, рушійним механізмом розвитку моральних норм і моральних відносин, з-поміж конкретних моральних регуляторів: орієнтирів, вимог, заборон, приписів тощо.

З виникненням у соціоприродному просторі держави і позитивного права ці оцінки поширилися і на сферу державно-правових явищ. У сфері політики, держави, права практично немає відносин, які були б за межами оцінок добра і зла, хоча позитивістські уявлення про ці інститути нерідко відкидають таке твердження. Розглядаючи співвідношення моральної і правової свідомості, можна відзначити, що всі правові явища і категорії підлягають моральним оцінкам і, насамперед, класифікації в категоріях добра і зла. Зокрема, правомірність поведінки визначається і крізь призму моральної свідомості: «добра» це поведінка чи «погана». Людина, на чию індивідуальну свідомість впливали глибокі юридичні знання, передовсім у повсякденному житті, керується моральними категоріями для класифікації своєї або чужої поведінки [239, с. 83]. І це безсумнівний пріоритет установок моральної свідомості перед правосвідомістю. Безумовно, правомірна поведінка – це добро, а праволомна – зло. Потрібно розрізняти законослухняну і правомірну поведінку. Якщо законослухняна поведінка відповідає лише вимогам позитивного права, то правомірна ще повинна бути детермінована певними правовими ідеями, що мають ціннісну характеристику, і має бути «добром» з погляду моральної свідомості.

Говорячи про пріоритет моральної свідомості щодо правової, не можна забувати, що моральні цінності та регулятори суб'єктивні й індивідуалізовані. На нашу думку, існує прямий зв'язок між ступенем участі моральних норм у детермінації правомірної поведінки і видом мотивації такої поведінки. На перший погляд, соціально активна мотивація правомірної поведінки має відчувати більший вплив норм моралі, ніж реактивна правомірна поведінка (правомірна поведінка з конформістською, звичайною мотивацією). Але це не завжди так. Соціально активна мотивація, що детермінується професійною

правосвідомістю, характеризується високим ступенем залученості суб'єкта до правового життя. Правозастосовець і правотворець (а саме вони є «передовими» носіями активної професійної правосвідомості) настільки занурені у правове середовище, настільки звикли співвідносити соціальні реалії з правовими цінностями та власними правовими ідеалами, що в разі конфлікту норм моральної і правової свідомості віддадуть перевагу останнім.

Конформістська ж мотивація, детермінована насамперед елементами буденної (практичної) правосвідомості, відрізняється значною участю моральних норм у процесі формування правомірної поведінки. Людина, регулярно стикаючись із соціально значущими ситуаціями, в яких її правових знань недостатньо, змушена звертатися до моральних норм.

Відзначимо, що мораль завжди виступає однією зі сторін правової діяльності, оскільки ця діяльність заторкує життєво важливі інтереси людей, що підлягають не тільки правовим, а й моральним оцінкам. Правова свідомість як регулятор соціальної поведінки людини пронизана моральними імперативами [184, с. 14–15].

Безумовно, в будь-якій правовій системі трапляються норми, що охоплюють організаційні, технічні правила, які не мають етичного навантаження. Законодавчо встановлені форми протоколу судового засідання або порядку нотаріального засвідчення документів не заторкують будь-яких моральних цінностей. Однак введення будь-яких правових приписів, у підсумку, має на меті упорядкувати суспільні відносини, внести чіткість та визначеність у взаємини суб'єктів правовідносин, що важливо для моралі.

Правосвідомість як система ціннісних регуляторів і детермінантів незмінно спрямована на створення системи соціальної орієнтації, що відповідає прийнятним в конкретному суспільстві уявленням про спрямованість розвитку всієї правової сфери. Формулювання належного пов'язане з оцінкою наявних суспільних взаємозв'язків і прагненням людини упорядкувати їх, відкинути неправомірні форми поведінки, цілеспрямовано впливати на діяльність інших людей в інтересах всього соціального організму. В цьому сенсі належне пов'язане не тільки зі значущим, вираженим в оцінці, а й з бажаним, яке

об'єктивується в правових і моральних ідеалах.

Вкажемо на важливу обставину, що об'єднує правову і моральну свідомість: універсальні моральні ідеї добра і зла та правові уявлення про правомірність чи протиправність поведінки конкретизуються в загальній ідеї справедливості. У правовій сфері ідея справедливості є таким гранично загальним зразком правомірної поведінки, що це дозволяє їй стати основним змістом правових ідеалів [177]. У самому процесі свого визрівання ідея соціальної справедливості як принцип рівної відплати виражається спершу як синкретична єдність правового і морального компонентів. Соціальна природа справедливості як взаємної відплати, взаємного обміну рівними вчинками зіграла свою позитивну роль як оціночний критерій правових і моральних систем різних суспільств, оскільки в ній були закладені уявлення про такі зразки поведінки, які ставили б учасників соціального спілкування в рівні умови [193].

Отже, правосвідомість є детермінантою і регулятором поведінки людини у природно-правому просторі. Правові цінності – необхідне специфічне усвідомлення, «підсумовування» відносин між людьми і вимог соціоприродного характеру, що впливають з них.

Отже, в результаті соціальної практики у свідомості людини формується так званий еталонний (репрезентативний) образ, в якому фіксуються всі істотні ознаки предметів певної групи. Щодо правомірної поведінки, можна сказати, що в правосвідомості складається ідеальний образ, образ-репрезентант правомірної поведінки, який виконує функцію заступника всіх однорідних конкретних поведінкових актів, з якими суб'єктові доводилося стикатися. Завдяки отриманню нових правових знань, нагромадженню соціального досвіду цей образ збагачується й ускладнюється. Одержаний еталонний образ, будучи залученим до процесу діяльності, визначає схему практичних дій з реальними предметами, тобто алгоритми і стереотипи реальної предметної діяльності людини. Людина співвідносить інформацію (знання-опис) про конкретні правовідносини, життєві ситуації з наявним в її свідомості образом-репрезентантом правомірної поведінки, а вже на основі цього формується

алгоритм подальших дій.

Правосвідомість, отже, постає такою формою суспільної свідомості, яка не тільки пасивно відображає правову реальність, а й активно, безпосередньо, в силу своїх іманентних властивостей, бере участь в процесах детермінації і регуляції поведінки людини і в соціоприродному, і в природно-правовому просторі. Найважливішим рівнем ціннісного відношення у специфічному взаємозв'язку моральних і правових регуляторів є рівень належного, яке постає як активний засіб освоєння правової реальності та покликане організувати поведінку людей у правовій сфері.

Отже, правосвідомість людини індивідуальна, формується на основі зовнішніх і внутрішніх чинників, а також сприяє виробленню власної поведінки у природно-правовому просторі, через духовно-моральне усвідомлення і переконання належного існування або ж через примусово-приспосувальницьке відношення до онтологічного простору.

4.2 Правомірна поведінка людини: умова природно-правового самоствердження

Поведінковий аспект характеризує людину через єдність її інтелектуальних та емоційно-вольових здібностей, адже людина сама вибирає, як саме поводитися в тих чи інших життєвих обставинах, чим і «задає тон» своїй поведінці.

Самоствердження людини – це досягнення нею суб'єктивного вдоволення результатом і (або) процесом самореалізації [79, с. 87], а самореалізація – прагнення людини до якомога повнішого виявлення і розвитку своїх особистісних можливостей [481].

Звичайно, самостверджуватися людина може за рахунок і правомірної, і праволомної поведінки. Це залежить від безлічі підстав й обставин вибору нею того чи іншого виду правової поведінки, зокрема й атитюдів людини. Щодо природно-правового самоствердження, то воно можливе лише за умови правомірної поведінки, адже передбачає гармонійне «злиття» з природно-

правовим простором, через поведінковий акт і в межах цього простору, і загалом в онтологічному або ж соціоприродному просторі.

Поведінка людини залежить від взаємодії її природних здібностей і свідомо-вольових зусиль. У поведінці людини проявляється полярність істинності і помилковості (хибності), полярність добра і зла [582].

Поведінці людини зі знаком мінус значну увагу приділяється у всіх напрямках наукових пошуків та досліджень, а щодо істинного критерію в поведінці людини, то чомусь вважається, що коли вона не несе жодного негативу, то й проблемних питань для дослідження немає, а якщо і є, то дуже мало. Спробуймо заперечити, адже морально-психологічний потенціал людини настільки великий, що виокремити, сформулювати і розвинути в ньому до стійкої установки природно-правову істину вчинків, а саме правомірну поведінку, окресливши при цьому її ознаки і межі, як правило, значно складніше, ніж «помітити», відреагувати і припинити протиправні поведінкові імпульси.

Правомірною поведінкою людини є взагалі метою дії природного і позитивного права, а тому доцільно розглядати задекларовану проблему комплексно, з позиції усіх наявних концепцій, адже філософсько-правове розв'язання проблеми передбачає необмежений науковий «інструментарій».

Правомірною поведінкою людини сприяє не лише втіленню в життя режиму законності, а й природно-правовій гармонізації суспільства, адже це наймасовіше суспільне явище. Навіть якщо припустити, що воно є простим і чітким, то детальний його розгляд виявиться досить складним і неоднозначним. Чимало аспектів поняття правомірної поведінки людини вимагають глибокого осмислення [429, С. 320–324].

Щодо самого терміна «правомірною поведінкою», то його вибрано, ймовірно, через відсутність поняття, еквівалентного поведінці не правопорушників. Адже саме походження терміна «правомірною» засвідчує, що воно, будучи структурно-семантичною єдністю двох понять «право» і «міра», має кілька смислових значень, які обумовлюють його багатозначність в понятійному застосуванні. Вибір термінології викликає сумнів уже тому, що правом «вимірюється» і поведінкою порушників законності, і нормальною поведінкою. Термін «правомірною»

у значенні «що знаходиться в межах норми права» вибрано не зовсім вдало, зважаючи на уявлення про право як мірило порушених суспільних відносин. Інакше кажучи, тлумачення сенсу правомірного дуже широке, але етимологічне його значення ніби обмежено до протиправного аспекту питання. Суперечка про визначення поведінки людини, яка діє відповідно до правових приписів, аж ніяк не є схоластичною, суто формальною. Уточнення термінології в цьому випадку дозволить визначити межі дослідження, окреслити об'єкт, що є одночасно і метою права, і метою правового виховання, зрештою, допоможе кваліфікувати діяння, з'ясувати його ознаки – ознаки правомірного чи праволомного.

Попри все в науковій літературі термін «правомірна поведінка», нехай і умовний, все ж набув поширення, були, щоправда, спроби змінити назву з правомірної поведінки на правову, але безуспішні. У підсумку наукових дискусій сформувався підхід, за яким категорія «правова поведінка» значно ширша й охоплює і праволомну, і правомірну поведінку. Крім того, враховуючи, що термін «правомірна поведінка» використовують в науці уже досить довго, а також існує нехай і в загальних рисах визначення, яке відповідає уявленням сьогодення про право, то варто залишити цей термін як поняття, яким можна послуговуватися в науковій дискусії, але більш чітко розглянути його сутність і зміст.

У літературі висловлено також думку, що правомірність як поняття юридичної науки варто доповнювати терміном «юридична», бо про правомірність можна говорити, маючи на увазі дотримання норм моралі, звичаїв, норм громадських утворень тощо (тобто це поняття має широке соціологічне значення). У сфері практичної юриспруденції це поняття має риси, пов'язані з підзаконним характером суспільних відносин, їх відповідністю чинному законодавству. У зв'язку із цим, юридична правомірність є конкретизацією поняття законності, виділення в законності її соціологічного, філософського змісту [514]. Зважаючи на це, використовувати поняття «юридична правомірність» видається не зовсім обґрунтованим, оскільки, по-перше, якщо розглядати право з позиції позитивістського підходу, то це

юридична категорія, тому вичленення із правових явищ додатково явищ юридичних видається штучним і призведе до звуження меж правомірної поведінки, оскільки обмежуватиме його відповідністю лише чинному законодавству, а не праву загалом. Якщо ж за основу брати природно-правовий підхід, то таке «обмеження» взагалі не розкриває першооснови категорії «правомірність» в онтологічному просторі.

За твердженням В. Бачиніна, правомірна поведінка – це суспільно корисна правова поведінка (дія або бездіяльність) людини, що відповідає приписам юридичних норм й охороняється державою [52, с. 252]. Однак, мабуть, правомірна поведінка людини має відповідати й неписаним природним нормам, на основі яких, зрештою, і формуються норми-приписи в позитивно-правовому полі держави. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови правомірне визначено як таке, що спирається на закони розвитку природи і суспільства, на право [94, с. 1101]. Про правомірність/неправомірність поведінки можна судити на підставі того, чи узгоджуються дії і вчинки людини з правовими приписами і моральними переконаннями суспільства про добро і зло. Критерієм визначення ступеня правомірності слугує ступінь відповідності реальних дій і вчинків людей закладеним у нормах позитивного і природного права поведінковим моделям. Виходячи зі сказаного, правомірну поведінку можна визначити як поведінку, що повністю узгоджується з усіма вимогами норм онтологічного, соціоприродного, природно-правового простору та позитивно-правового поля.

Втім, за уявною простотою і ясністю цих визначень є багато неточностей і спірних моментів. Як недолік наведених вище дефініцій можна відзначити відсутність чіткої визначеності, що ж автори цих понять мають на увазі під правом. Це викликано неоднозначністю розуміння права в науці, а також його співвідношення із законом. Так, у більшості визначень поряд з правом йдеться і про закони, але оскільки це різні поняття, то ототожнювати їх неприпустимо. Змішування понять «право» і «нормативно-правовий акт» пояснюється панівною свого часу нормативістською теорією розуміння права як сукупності загальнообов'язкових, формально визначених, встановлених (санкціонованих)

норм права, що охороняються державою та містять правила поведінки і призначені для регулювання відносин у суспільстві [207; 406; 468; 507; 515; 517; 518; 521; 522; 526]. А єдиний спосіб існування права вбачали в закріпленні норми права в законі.

Обмежувати розуміння правомірної поведінки, виходячи тільки з такого визначення права, не зовсім правильно, оскільки право не зводиться до простої сукупності норм, що містяться в нормативно-правовому акті, а є набагато ширшим явищем. Взагалі, питання про те, що є право, в чому його сутність, традиційно розглядають і в теорії держави і права, і в філософії права як основне. Проблема праворозуміння є досить складною. Адже право є виразником найрізноманітніших відносин та інтересів людей. Право безпосередньо пов'язане з природою людини, її життєдіяльністю, воно безпосередньо «втручається» у сферу поведінки і вчинків людини, дозує обсяг його волі, впливає на характер і способи задоволення різних потреб і окремими людьми, і їх групами.

Найдоцільніше під час характеристики правомірної поведінки, як видається, опиратися на підходи до права, де право не розчиняється в законі, а розглядається як самостійна цінність. Тут, на відміну від легізму (позитивізму, нормативізму), характерне розмежування права і закону (позитивного права). При цьому під правом мається на увазі щось об'єктивне, що не залежить від волі, розсуду або свавілля законодавчої влади.

Окрім того, виходячи з позицій розмежування права і закону, можна зазначити, що в низці випадків панівна еліта здатна зводити до закону протиправні норми, санкціонуючи сваволю у формі загальнообов'язкових правил поведінки, що забезпечуються примусом держави. І тоді можливі ситуації, коли об'єктивно правомірна (з природно-правових позицій) поведінка може суперечити протиправному законодавству, а «юридична» відповідальність, основана на такому законодавстві, може набувати характеру довільних репресій [618, р. 73].

Тому хай як це не парадоксально, але в сутнісно-змістовому аспекті не будь-яку законодоцільну поведінку можна кваліфікувати як правомірну.

Водночас об'єктивно правомірні дії можна кваліфікувати офіційно як протизаконні [171, с. 229]. Виділяють кілька напрямів, що пропонують свої трактування цього феномену: природно-правовий, соціологічний, історичний, психологічний тощо.

Виходячи з позицій історичної школи права, правомірну поведінку варто розглядати як таку, що ґрунтується на сформованих за певний період часу в конкретній місцевості звичаях, традиціях, правилах поведінки, визнаних і сприйнятих більшістю населення, і не суперечить їм [585, с. 183]. Однак традиції, висунуті на перший план за такого підходу, відображають здебільшого минуле і не завжди «встигають» відповідати вимогам часу.

З погляду одного з напрямів соціологічної школи права, за яким кожна спільнота людей може мати і має своє право [257, с. 652], правомірною визнається поведінка окремої людини чи колективного утворення, що відповідає правилам поведінки, сформованим в певній правовій системі, суб'єктом якої вони є.

Відповідно до психологічної теорії права, правомірною є поведінка, що обумовлена саме психологічними переживаннями людини щодо наявних нормативно-правових актів держави та очікуваної поведінки з боку інших осіб. У цьому випадку зміст права взагалі є умовним і залежить від конкретного суб'єктивного переживання людини. Виходить, що, скільки людей, стільки й понять права може існувати в суспільстві, адже визначення права багато в чому залежить від суб'єктивних чинників. А це створює додаткові труднощі, враховуючи, що в людей можуть бути не тільки різні поняття про свою поведінку і про її оцінку, а й просто різний настрій і психологічний стан, що також впливає на атрибутивно-імперативні переживання людини.

Втім, все-таки має існувати загальна єдина ідея права, відповідно до якої повинен існувати і єдиний критерій правомірності поведінки людини. В пошуку виходу із цього положення доцільно звернутися до природно-правової концепції права. Як правильно зазначив Вольтер, існують природні закони, з якими люди всього світу повинні бути згодні, наперекір тим законам, що в них є, адже над ними стоїть вічне право природи [109, с. 438].

Відповідно до природно-правової теорії, будь-яка поведінка буде

правомірною, якщо людина, реалізуючи свої природні права, не порушуватиме аналогічних прав інших осіб [27, с. 88]. Філософською основою такого підходу є вчення про свободу як про природний стан людини і найвищу цінність після самого життя. Свобода полягає в можливості робити все, що не завдає шкоди іншому. Свобода людини, відповідно, не може бути абсолютною, вона обмежена таким же станом інших людей. Рівність можливостей для всіх – основа свободи.

У контексті цього питання цікавим є лібертарно-юридичний підхід, який розвинувся в руслі відродженого природного права і також виходить з розмежування права й закону (позитивного права). Однак під правом тут розуміють форму відносин рівності, свободи і справедливості, яка визначається принципом формальної рівності учасників цих відносин [342, с. 30]. За таким підходом, правомірна поведінка представляє собою діяльність людини із взаємодії з іншими людьми і державою, що здійснюється на основі нормативів рівності, моральних, справедливих начал у праві, закладених самою природою людини.

Зокрема, у ст. 1 Загальної декларації прав людини закріплено, що всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю та повинні діяти один стосовно одного в дусі братерства [173].

Отже, є різноманітні дефініції правомірної поведінки залежно від розуміння права. Серед причин цієї багатоаспектності є багат шаровість права, в той час як представники різних теорій часто бачать право або в традиціях народу, або в природі людини, або в законах держави, або у сформованих в суспільстві відносинах. Тому й виникають деякі неточності і дискусійні моменти, що впливають на розуміння правомірної поведінки. Наприклад, щодо природно-правової концепції, то поняття природних прав людини хоч і широке та всеохопне, але й його обсяг змінюється з часом.

Вихід із цього становища вбачається в тому, що, з погляду герменевтики, право має один корінь зі словом «правда», синонімом якого є «справедливість». Недарма ще в XVI–XVII ст. Г. Гроцій писав, що право означає не що інше, як

те, що справедливе [140, с. 422].

Правомірна поведінка людини – це поведінка, що виражається в її взаємовідносинах з іншими суб'єктами, обмежена їх правами і свободами, яка не суперечить (відповідає) нормам права або суспільним відносинам (у випадках, коли вони є джерелом права), визнаним справедливими в конкретному суспільстві в певний час [217, с. 18]. Безумовно, зміст правомірної поведінки, згідно із запропонованим визначенням, змінюватиметься в часі, але й відобразатиме сутнісну характеристику права. Метою такої поведінки є реалізація природних прав окремої людини серед інших людей.

Можна констатувати, що правомірною може бути будь-яка поведінка людини, яка проявляється в наслідуванні правил, норм, визнаних справедливими в конкретному суспільстві в конкретну історичну епоху, що відображаються у свідомості людства, його традиціях, а також нормах права [455, с. 88].

Правомірній поведінці людини, на відміну від праволомної, у правовій науці приділялося мало уваги. Не висвітлено належно й характерних ознак цього феномену. Сутність правомірної поведінки проявляється через її основні властивості.

Досліджуючи основні риси правомірної поведінки, В. Кудрявцев виділяє загальні ознаки (соціальна значущість правомірної поведінки, реальний чи потенційний контроль свідомості особи (психологічна ознака)) і юридичні ознаки правомірної поведінки (чітка регламентованість, підконтрольність державі і породження нею або її здатність спричинити юридичні наслідки) [245, с. 85]. Серед основних ознак правомірної поведінки вказують також її масовість, суспільну корисність, необхідність і бажаність.

Розгляд ознак правомірної поведінки доцільно почати не із загальних, тобто соціальної значущості, суб'єктивізму, а з власне юридичних, зокрема з урегульованості поведінки правом. Адже від визначення кордонів правової урегульованості поведінки залежить і вирішення питання, яка поведінка є правовою; питання про об'єктивні кордони самої правомірної поведінки, про її відмежування від праволомної поведінки.

Серед науковців не існує єдиної думки про межі правомірної поведінки. Можна виділити дві основні позиції із цієї проблеми. В. Кудрявцев, скажімо, визначає цю ознаку як чітку регламентованість правової поведінки [245, с. 88] і полягає вона в тому, що і зовнішні (об'єктивні), і внутрішні (суб'єктивні) властивості поведінки, передбачені правом, точно описано в законі або інших правових джерелах, обмежених певними рамками. Будь-яка поведінка, виходячи із цього, хай яке важливе соціальне значення вона має, не буде правовою, якщо не передбачена нормами права.

Така позиція викликає низку запитань. По-перше, впливає, що поведінка в правовій сфері існуватиме за формулою «дозволено те, що дозволено, заборонено те, що заборонено». За такого підходу, враховуючи, що неможливо передбачити всі варіанти соціально значущої поведінки, з уваги на її великий обсяг, цілий пласт важливих для суспільства людських вчинків, які заторкують законні інтереси і права, і окремих людей, і їх об'єднань, буде поза сферою дії права, є юридично нейтральним і, відповідно, не викликає ні схвалення, ні осуду з боку держави. А це не зовсім правильно.

По-друге, підхід, за якого правовими, зокрема правомірними, вважаються тільки акти людської поведінки, закріплені в нормативно-правових актах, може бути прийнятний тільки для правових систем, де основним джерелом права є закон. Однак він не прийнятний для таких правових систем, де, наприклад, провідна роль відводиться судовому прецеденту. Відомо, що в таких правових системах правомірність чи протиправність того чи іншого вчинку людини нерідко визначається судом вже після його вчинення. Тому говорити про те, що правова (зокрема і правомірна) поведінка – це поведінка, завжди повно і точно регламентована нормами права – також не зовсім правильно.

По-третє, такий підхід прийнятний тільки за умови ототожнення права і закону. Зважаючи на те, що нормативно-правові акти – це тільки один пласт, спосіб закріплення права, підхід про регламентованість правомірної поведінки в нормах законодавства видається не зовсім прийнятним.

Із цього питання свою думку висловив і С. Алексєєв. На його переконання, визнання тієї чи іншої поведінки правомірною не завжди

пов'язане з наявністю конкретних позитивних юридичних норм. Більше того, у низці випадків поведінка визнається правомірною саме тому, що відсутні конкретні позитивні приписи. Тобто в деяких випадках для визнання поведінки людини правомірною має бути встановлена відсутність конкретної спеціальної заборони щодо певного питання [15, с. 167].

За іншим підходом, правомірна поведінка може або повністю відповідати нормі, або у відомих межах відхилятися від неї, тобто виходити за її межі [565, с. 88]. Такий підхід видається більш переконливим, особливо якщо враховувати, що не всі форми і види людської поведінки, які захищає держава, укладаються в приписи конкретних юридичних норм.

Отже, виділення «регламентованості правом» як ознаки правової поведінки не зовсім точне. Більш правильно вважати, що юридичною ознакою правової поведінки є її «входження в правову сферу». За такого підходу і відображається регламентованість окремих варіантів поведінки в нормативно-правових актах, і вирішується питання про правомірність дій людини при загально дозволеному типі правового регулювання. Тільки такий підхід в повному обсязі відображає всі різновиди правомірної поведінки. За такого підходу потрібно уточнити: правомірна поведінка не суперечить, тобто відповідає праву, оскільки ці поняття не тотожні і несуть різне смислове навантаження. Так, відповідність – це співвідношення між будь-чим, що виражає узгодженість, рівність в певному відношенні, тобто тотожність, що, своєю чергою, означає повну подібність. Водночас протиріччя – це стан, коли одне відкидає інше, не сумісне з ним. Отже, під час визначення правомірної поведінки як відповідної праву мається на увазі повний збіг з нормою права, тоді як при визначенні її несуперечності праву маються на увазі будь-які дії (бездіяльність), які не порушують норм права. Тому більш правильно, видається, використовувати саме категорію «несуперечність» для характеристики правомірної поведінки.

Окрім того, важливим є питання про відмежування правомірної поведінки, яка визнається такою за принципом «дозволено все, що не заборонено», від нейтральної. У цьому аспекті варто розглянути підхід, за яким

виділяють зони інтенсивного правового регулювання і зони неінтенсивного правового регулювання [16]. У зонах інтенсивного юридичного регулювання, де існує детальне, без «прогалин» правове опосередкування поведінки всіх учасників суспільних відносин, превалюють імперативні елементи, діє принцип «дзеркального відображення» – відсутність заборони з великою часткою ймовірності свідчить про наявність юридичного дозволу із цього питання. Наприклад, дозволено громадянину звільнитися з роботи за власним бажанням, отже, це не заборонено. В зонах неінтенсивного регулювання відсутність заборони ще не означає, що відносно того чи іншого вчинку є юридичний дозвіл. А відсутність юридичної дозволеності певної поведінки ще не означає її юридичну заборону.

Існує думка, що між заборонами є особлива самостійна «проміжна» категорія, що представляє таку сферу, де варто вести мову не про правомірність, дозволеність поведінки, а про її незабороненість. Отож, дозволам і заборонам не завжди протистоїть їх протилежність, їм може протистояти з правового боку просто непередбаченість, незабороненість. Це залежить від того, йдеться про зону інтенсивної чи неінтенсивної поведінки людини. Можна зробити висновок, що в зоні інтенсивного правового регулювання будь-яка поведінка, заборона чи дозвіл якої передбачені в нормативно-правових актах, є правовою – правомірною або праволомною, і не вимагається обов'язкового регламентування правомірної в позитивних зобов'язаннях і дозволах, а праволомної – в охоронних нормах. У зоні ж неінтенсивного правового регулювання для того, щоб поведінка була визнана правомірною, потрібно її передбачити в нормах права і, відповідно, мова може йти тільки про правомірну поведінку в «строгому» сенсі слова. До зон неінтенсивної поведінки людини відносять, насамперед, випадки, які за характером наявних відносин не потребують регулювання, принаймні всіх своїх аспектів.

Отже, йдеться про таку соціальну ознаку правомірної поведінки, як соціальна важливість, значущість. Саме вона є критерієм віднесення людської поведінки до правової сфери, на цій підставі і відбувається розподіл поведінки

на ту, що становить інтерес для суспільства і для соціоприродного простору загалом, і ту, що не становить жодного інтересу.

Вказівка на соціальну значущість виділяє правомірну поведінку з маси дій людей, які, будучи важливими для них самих, не мають серйозного суспільного значення. Так, правового значення набуває така поведінка людей, яка здатна істотно позначитися на стані і розвитку економічних, соціальних, політичних, ідеологічних суспільних відносин, на статусі людини та реалізації її інтересів.

Сутність правомірної поведінки визначається характером суспільних відносин, що охороняються і нормами природного права, і позитивного права держави. Звідси правомірність у вчинках – це вираження соціальної прийнятності, суспільної корисності певної діяльності людей. Водночас цей вид поведінки є відображенням його соціоприродної обумовленості й адекватності ідеям, що домінують у суспільстві, і принципам його соціальної необхідності. Крім того, до цих властивостей поведінки відносять також і факт суспільного схвалення й належності вчинення правомірної поведінки, що проявляється як урегульованість цього виду поведінки соціонормативним інструментарієм [9].

Цінність правомірної поведінки проявляється також у її соціальному призначенні, функціях та соціонормативному просторі. Правомірна поведінка, опосередковуючи найважливіші соціальні зв'язки у всіх сферах людської життєдіяльності, тим самим сприяє їх розвитку.

Так як правомірна поведінка полягає в дотриманні правових приписів, її роль тісно пов'язана із соціальною роллю самого права і в деякому сенсі його уособлює. Правомірна поведінка являє собою найбільш ефективну форму реалізації права, до якої, насамперед, прагне людство, зокрема законодавець. Правомірна поведінка людей, за результатами об'єктивної відповідності вимогам права, і є правом в дії [452]. Через правомірну поведінку право діє, поза нею воно мертво, існують лише правові приписи.

Соціальне значення правомірної поведінки визначається двома основними чинниками: по-перше, її джерелами і призначенням; по-друге, її наслідками для суспільства і людини. В обох випадках правомірна поведінка

постає як така, що у своїй основі адекватна суспільному способу життя, корисна для розвитку суспільних відносин, сприяє гармонійному розвитку людини [246]. Правомірна поведінка людини розглядається як суспільно корисна діяльність, спрямована на задоволення природно-правових, суспільних та особистих інтересів людини, цінностей і цілей її існування в природно-правовому просторі. Вона є особливою цінністю для природного і позитивного права саме тому, що сама особистість для нього – цінність.

Усе це, в підсумку, призвело до того, що чимало авторів трактують правомірну поведінку тільки як «соціально корисну», «суспільно корисну», таку, що отримує схвалення з боку суспільства і держави [406]. Справді, правомірна поведінка зазвичай є соціально корисною, оскільки це дії, як правило, адекватні способу життя, корисні (бажані), а часом і необхідні для нормального функціонування суспільства й гармонійності онтологічного простору. Позитивну роль вона відіграє і для людини, бо завдяки їй забезпечується свобода, захищаються законні інтереси. Правомірна поведінка слугує єдиною формою реалізації правового статусу людини. Водночас соціальна значущість різних варіантів правомірної поведінки неоднакова. Різним є і їх юридичне закріплення.

Попри схожість наявних у науковій думці поглядів на значення правомірної поведінки, немає єдиної класифікації правомірної поведінки за ознакою її соціальної значущості.

Так, існує підхід, за яким виділяють два великі типи правомірної поведінки: соціально корисна і соціально допустима [470, с. 66]. На нашу думку, такі типи правомірної поведінки не охоплюють всієї гами її значень для суспільства, насамперед через відмінності в самих поведінкових актах. Більш справедливою видається позиція, за якою, відповідно до критеріїв, виділяють три групи правомірних вчинків різної соціальної значущості: 1) суспільно необхідна правомірна поведінка; 2) бажана; 3) соціально допустима (та, що посиляє негативні імпульси у природно-правовий простір, але не руйнує його цілісності) [246].

Справді, правомірна поведінка – це реально можлива поведінка. Це означає, що суспільство через державу може визнати поведінку правомірною і гарантувати захист тільки такої поведінки. Це пов'язано, по-перше, з тим, що саме право закріплює, передовсім, ті форми поведінки, які склалися і дотримуються в суспільстві, а по-друге, немає сенсу проголошувати правомірними ті дії, які не будуть дотримуватися в конкретному суспільстві, неприйнятні для нього, не відповідають інтересам його членів.

Деякі види правомірних дій об'єктивно необхідні для нормального розвитку суспільства й абсолютно збігаються у трактуванні в нормах і природного, і позитивного права. Це, наприклад, захист Батьківщини, виконання трудових обов'язків, своєчасна виплата заробітної плати тощо.

Інші варіанти поведінки, хоч і не є настільки необхідними, проте домінують серед вчинків, є бажаними для суспільства (участь у виборах, шлюб, оскарження неправомірних дій посадових осіб тощо). Можливою є також і правомірна соціально допустима поведінка (розлучення, часта зміна роботи). Єдина умова, щоб ця поведінка не перетворилася на асоціальну, а людина щоб не зайняла конформістської позиції, адже байдужість – це порушення природно-правової норми і за релігійними канонами смертний гріх. Тому навіть держава, як «витвір» соціоприродного простору, не зацікавлена в поширенні такої поведінки. Однак це дії правомірні, дозволені законом за нормами позитивного права, а отже, регулюються здебільшого природно-правовими нормами, у вигляді суспільного осуду, морального впливу оточення.

Важливою для людини є поведінка, яка нормативно закріплюється у вигляді заборон. Правомірна поведінка в цьому випадку полягає в утриманні від заборонених дій [483]. На нашу думку, тут ідеться про законодавчо заборонену праволомну поведінку. І тоді це буде необхідна правомірна поведінка, яка виражається в обов'язку не здійснювати подібних дій. Щодо природно-правових аспектів такого закріплення, то воно, на нашу думку, їм не суперечить, адже людина не досконала і не має такої стійкої волі й розуміння правомірності, тому держава (ми вже зазначали, що розглядати людину доцільно в державному суспільстві, з позиції права) повинна через свої приписи

виступати так званим «дороговказом» для людини в її життєвих орієнтирах.

Правомірна поведінка є типовим і буденним способом вияву активності для більшості людей сучасного соціоприродного простору. Завдяки правомірній поведінці забезпечується прогресивний розвиток людства, створюють матеріальні і духовні блага, без яких важко уявити сучасну цивілізацію.

Втім, з природно-правової позиції, коректніше говорити не про корисність правомірної поведінки, а про її соціальну цінність, яка полягає в тому, що правомірна поведінка виступає складовою частиною цивілізованого спілкування, ґрунтованого на взаєморозумінні, повазі прав і свобод іншої людини. Якщо діяння не суперечить нормам природно-правового простору, отже, воно вже має соціальну цінність. А якщо поведінка не суперечить ще й нормам позитивного права держави, а самі правові норми, як найбільш оптимальні регулятори людської поведінки, прийнятні для суспільства і схвалюються ним, то й така поведінка буде правильною. На думку В. Оксамитного, соціальну цінність правомірної поведінки людини становлять такі її аксіологічні властивості, як масовість і суспільна корисність, а також дисциплінованість, добровільність і свідомість, переконаність і відповідальність за свої дії [181, с. 84]. Такий підхід передбачає певне коригування положення про те, що не всі правомірні дії корисні і бажані. Адже значення правомірної поведінки визначається з боку суспільства, а не окремої людини. Цей підхід видається дещо спірним, оскільки суспільство виражає, насамперед, інтереси його членів – окремих людей. Окрім того, саме життя в колективі передбачає, що людина певним чином обмежена у своїй свободі чинити лише на власний розсуд.

Із цим пов'язана наступна ознака – поєднання в правомірній поведінці суспільних та особистих інтересів [367].

У правомірній поведінці, справді, здебільшого, хоч і не завжди, збігаються інтереси особистості й суспільства, причому характер і ступінь цього збігу можуть бути різними. Соціальна роль правомірної поведінки не зводиться до задоволення загальнодержавних потреб. Набагато важливіша її функція полягає в задоволенні інтересів людини. Отже, соціальна значущість

поведінки поєднується, хоч і не завжди збігається, з її значущістю для самої людини. Переважно саме це виступає безпосереднім стимулом до вчинення певної дії.

Варто звернути увагу й на той факт, що соціальна цінність правомірної поведінки не зводиться лише до створення матеріальних і духовних цінностей. Набагато більше значення має сам факт дотримання норми права (природного чи позитивного), що й робить таку поведінку правомірною. Як було вже сказано, до аксіологічних властивостей правомірної поведінки відносяться добровільність і свідомість, переконаність і відповідальність людини у вчинках. Ці властивості характеризують суб'єктивну сторону правомірної поведінки і пов'язані з її психологічною ознакою, що полягає в тому, що правомірна поведінка – це усвідомлена і вольова поведінка.

Таку думку поділяє значна кількість авторів, які вважають, що правова поведінка людини загалом і правомірна зокрема складається зі свідомих вольових актів діяльності людини, що мають юридичне значення і піддаються соціально-правовому контролю. Вони виходять з того, що право – категорія вольова. Воно адресоване тільки учасникам суспільних відносин і може регулювати ці відносини лише завдяки наявності в людей відносної свободи волі. Зважаючи на це, об'єктом правового регулювання є свідомо вольова поведінка [170, с. 20; 653]. Це дозволило деяким авторам визначити правомірну поведінку людини як вид вольової активності людини, аспект її діяльності, що регламентується правом, в якому виражається переважно позитивне суб'єктивне ставлення до правових принципів, цінностей і норма, і що, у зв'язку із цим, наділене соціальною цінністю [575].

У філософсько-правовій думці набув поширення й інший «обмежувальний» підхід, за яким правомірна поведінка – це поведінка певним чином і певною мірою усвідомлена [390, с. 166]. Річ у тому, що, незважаючи на усвідомленість більшості правомірних діянь, навіть у свідомій вольовій поведінці є елементи несвідомого. Це не означає, що право може врегулювати несвідомі вчинки людини. Правовий вплив чиниться тільки на вольову діяльність, що складається з таких дій, які вчиняються людиною з її

волі, бажань і рішень, на власний розсуд на основі внутрішнього переконання, свободи волі. Однак не можна протиставляти свідоме і несвідоме в психіці людини. Оскільки сучасна психологічна наука виходить з єдності свідомого і несвідомого, що нерозривно, хоч і суперечливо, пов'язані між собою [75; 280; 382]. Так, різні подразники можуть впливати на людину як сигнали, що викликають складні відповідні реакції.

Окрім того, не можна заперечувати і правового значення в низці поступків і дій, скоєних у стані афекту [376, с. 86]. Суспільно корисні поступки, хоч і вчинені в стані афекту або за неповного контролю свідомості і волі, можуть мати ту ж правову силу, що і вчинені під повним контролем свідомості – вони викликають передбачені правом позитивні наслідки.

Також психологічна характеристика волі як установки на досягнення мети має нормальні і дефективні форми свого прояву. Не можна заперечувати, що вчинення будь-яких дій, які не суперечать праву, зокрема дотримання заборон малолітніми або недієздатними, є правомірною поведінкою. Якщо діяння вчинено людиною в патологічному стані і якщо поведінка правомірна, тобто відповідає вимогам права, то робити нічого не треба. У цьому випадку в поведінці суб'єкта права реалізується право – він дотримується, виконує, використовує, застосовує його [97, с. 89–92].

Однак неправильно робити з цього висновок, що психологічна природа правомірних дій не має істотного правового значення. Правомірна поведінка, насамперед, завжди є соціально значущою, а вчинення того чи іншого правомірного діяння – завжди один з проявів людини в соціоприродному просторі.

Щоправда, прояви психічної неповноцінності людини звужують можливості альтернативного вибору дій, привносять іноді своєрідну «мотивацію» вчинків, знижують можливості самоконтролю тощо [307, с. 178]. Отже, йдеться про обмеження в поведінці людини такого психологічного компонента, як воля. Встановлено, що мотиви тих чи інших вчинків, і правомірних, і неправомірних, деякою мірою мають несвідомий характер.

Тож варто розглянути, як проявляються несвідоме і дефекти волі в поведінці недієздатних або неповнолітніх осіб. Це допоможе розкрити сутність

та зміст правомірної поведінки.

Сучасна психологія при всьому різноманітті і дискусійності підходів розглядає несвідоме, тобто неусвідомлювані людиною психічні явища і процеси, як один із чинників, що істотно впливає на поведінку і спосіб життя людини, її окремі вчинки, що активно беруть участь у формуванні мотивів. Несвідоме може бути виявлено й осмислено іншою людиною, наприклад дослідником, що має спеціальну мету виявлення тих психічних явищ і процесів, які не відкриті свідомості самого суб'єкта. Несвідоме неабияк впливає на спосіб життя і поведінку людини, активно бере участь у формуванні мотивів.

Несвідоме є особливою, суто людською формою психічного відображення поруч із свідомістю та перебуває в нерозривному зв'язку з нею [446, с. 312]. Це положення можна розглядати як одне з вихідних і в нашому дослідженні. По-перше, воно орієнтує на те, щоб завжди враховувати несвідомі явища і процеси в поведінці разом з поглядами й уявленнями, «включеними» у свідомість. По-друге, це положення дає змогу не перебільшувати значення несвідомого навіть в аномальних суб'єктів, оскільки і вони володіють свідомістю. Їх свідомість буває досить розвиненою, а її звуження за наявності психічного порушення можна розглядати як результат своєрідної взаємодії свідомості і несвідомого, характерного саме для конкретного порушення психічної діяльності і для конкретної людини [446, с. 318]. Загалом можна припустити, що наявність аномалій психіки підвищує роль несвідомих явищ і процесів у поведінці в тому сенсі, що справжні мотиви такої поведінки усвідомлюються менше, ніж це проявляється у здорової людини.

Щодо волі, то її можна трактувати як регулятор цілеспрямованої поведінки. У вітчизняній науковій філософсько-правовій літературі вольовий компонент розглядається як необхідний для будь-якого виду відповідальності, оскільки без здатності виробляти, виражати і здійснювати персоніфіковану волю не може бути правової дієздатності, отже, неможливо говорити в такому випадку і про поведінку, що має правове значення для соціоприродного простору і людини. Разом з тим, деякі учені-криміналісти пробували створити власні відмінні дефініції волі в праві [541, с. 30]. Закон виходить з

психологічного розуміння волі як саморегуляції людиною своєї поведінки, свідомого спрямування зусиль на досягнення мети або утримання від активності.

Як правило, вольовий акт передбачає боротьбу різних мотиваційних тенденцій. Якщо в цій боротьбі перемагають безпосередні спонукання (зокрема моральні), діяльність здійснюється поза її вольовою регуляцією. На відміну від цього, вольова поведінка передбачає наявність таких психічних процесів, за допомогою яких людина підсилює мотиваційні тенденції, що йдуть від свідомо поставленої мети, і пригнічує протилежні [541, с. 46]. Якщо дотримуватися цього підходу, то, виходячи з положення, що правомірна – це тільки вольова поведінка, доведеться її обмежити тільки тими діями, які вчиняються із внутрішніми зусиллями, причому на противагу своїм почуттям і бажанням, що не зовсім правильно.

Висувається також теорія, що здатність свідомо регулювати свою поведінку розглянута не як постійна властивість людини, а як характеристика її психіки в момент вчинення того чи іншого діяння [78, с. 70–71].

З уваги на сказане, психологічна ознака полягає в тому, що правомірна поведінка людини – це не просто усвідомлена і вольова поведінка, а поведінка, що перебуває під реальним або потенційним контролем свідомості та волі особи. У такому разі, цей контроль, навіть якщо він в конкретний момент і не здійснюється, неодмінно може бути здійснений, інакше говорити про правову поведінку немає підстав.

У юридичній літературі серед ознак правомірної поведінки деякі автори називають позитивне ставлення людини до норм права, на які вона опирається у своїх вчинках. Однак не в усіх випадках правомірна поведінка обов'язково пов'язана з позитивною соціальною оцінкою. Щоправда, такий підхід може призвести до надмірно обмежувального тлумачення такої поведінки, оскільки людина може дотримуватися правових розпоряджень, керуючись і конформістською позицією щодо правових вимог, і боязню покарання за інші варіанти поведінки. Разом з тим, правомірна поведінка не перестає бути правомірною від того, що її суб'єктивну сторону становлять соціальні мотиви.

Крім того, загалом людина діє, не співвідносячи своєї поведінки з приписами правових норм, а за звичкою, відповідно до конкретних життєвих обставин, за нормами природного права, або ж це пов'язано просто з елементарним незнанням людиною норм права. Усе це також наводить на думку, що позитивне ставлення до норм права не може характеризувати всю сукупність правомірної поведінки, тому не може розглядатися як основна властивість правомірної поведінки.

Серед основних властивостей правомірної поведінки є здатність спричинювати певні наслідки. Йдеться не лише про юридичні наслідки, а й про природно-правові «реакції» онтологічного простору (так званий «закон бумеранга»).

Правомірну поведінку людини не можна аналізувати лише за зазначеними підходами, адже поведінка людини в соціоприродному, природно-правовому просторі і позитивно-правовому полі має бути оцінена з урахуванням і соціальних, і юридичних, і психологічних властивостей правомірної поведінки.

Враховуючи розглянуті підходи, можна визначити правомірну поведінку людини як поведінку, що виражається в її взаємовідносинах з іншими людьми та обмежується їхніми правами і свободами, яка не суперечить (відповідає) позитивному праву і нормам природного права, що визнаються справедливими в конкретному суспільстві в певний час. Правомірна поведінка не просто усвідомлена і вольова, це поведінка, що перебуває під реальним або потенційним контролем свідомості і волі людини.

4.3 Поняття і форми суспільно-правомірної активності людини

Одна з важливих особливостей сучасного етапу розвитку суспільства – зростання суспільної активності людини. Саме в умовах активного повернення людства до духовності створюються реальні можливості для підвищення ролі людини в перетворенні всіх сфер суспільного життя, зокрема й правової.

Щодо сутності суспільної активності, то, можливо, ґрунтовний аналіз

проблеми викликаний необхідністю ретельного підходу до суспільно-правової активності, адже без чіткого з'ясування того, чим є суспільна активність як філософська, соціологічна, психологічна категорія, не можна виявити і правильно зрозуміти сутність суспільно-правомірної активності та особливостей її прояву.

Людина активно вступає в контакт з навколишнім світом: аналізує навколишню дійсність, пізнає моральні та правові правила поведінки, суспільні і культурні цінності, сформовані в цьому суспільстві. Знаючи закономірності суспільного розвитку, людина впливає на навколишню дійсність. Суспільство і людина – взаємозумовлені явища, що існують лише в нерозривній єдності. Статус людини в суспільстві зумовлений її активністю, її здібностями, а також характером суспільних явищ.

Між людиною і навколишнім середовищем можливі суперечності, що виникають в силу автономності людини. Якщо вони не мають серйозного характеру, то в людини виникають такі потреби, інтереси, атитюди, які стають надійною основою правомірної поведінки [201, с. 130–134; 271, с. 332].

Поведінка людини – це форма прояву її активності. Науковим дослідженням причин активності людини поклали початок ще великі мислителі минулого [311]. Демокріт, зокрема, визначав потребу чи необхідність як основну рушійну силу, яка, з одного боку, привела в дію емоційні переживання, а з іншого – зробила розум людини витонченим, дозволила набути мовних властивостей. Геракліт аналізував взаємозв'язок спонукальних сил і розуму. Сократ писав, що кожній людині властиві потреби, бажання, прагнення. При цьому головне не в тому, які прагнення людини, а в тому, яке місце вони займають в її житті. Людина може бути вільною тільки в тому випадку, якщо вміє керувати своїми потребами і бажаннями. Тому вона повинна прагнути до задоволення тих потреб, які справді є нагальними. Усе це дозволить їй наблизитися до богоподібного стану, сконцентрувати свою увагу на пошуках сенсу життя. У Платона потреби, потяги і пристрасті утворюють «нижчу» душу, яка потребує керівництва з боку «розумної та шляхетної душі». Тим не менше, суспільство виникає з потреб, які люди можуть задовольнити лише

спільно, співпрацюючи на основі поділу праці. Значний крок у поясненні механізмів поведінки зробив Аристотель. Він дійшов висновку, що прагнення завжди пов'язані з метою. Прагнення визначаються потребами і пов'язаними з ними почуттями задоволення і невдоволення [25]. Отже, активність людини має природні властивості.

Античні філософи, звісно, багато зробили для вивчення причин поведінки людини. При цьому людину вони розглядали тільки як унікальну істоту, яка, на відміну від тварини, наділена мисленням, свідомістю, правом і свободою вибору. І природно, що питання мотивації пов'язувалися тільки з розумом і волею, не бралися до уваги інстинкти і рефлекси самої людини. Надалі дослідники об'єднали два аспекти і намагалися виділити загальне в мотивації поведінки людини і тварини. Під мотивацією розуміли будь-яку причину, що викликає певну реакцію людини і тварини. З початку 20-х років минулого століття з'являються теорії мотивації, що відносяться тільки до людини [187, с. 322].

Сучасна наука виходить з того, що воля людини є свідомою організацією і саморегуляцією людиною своєї діяльності, поведінки, що спрямована на подолання труднощів під час виконання поставлених завдань [111, с. 62]. Процес формування волі людини складається з трьох етапів: 1) поява потягу (нечітко усвідомлена потреба); 2) виникнення бажань (усвідомлена потреба); 3) поява намірів [38, с. 180].

Поведінка людини визначається потребами, а також іншими суб'єктивними й об'єктивними моментами, пов'язаними з їх задоволенням. Потреба – це відчуття нестачі в чому-небудь [651].

Активність людини (від латин. *activus* – діяльний) – діяльне ставлення людини до світу, здатність до значних суспільних перетворень матеріального й духовного середовища в процесі осмислення, засвоєння і перетворення суспільного досвіду людства [549, с. 434].

В активності людини втілюються властиві їй моральні цінності, які визначають характер її поведінки. Звичайно, активні дії можуть мати позитивну і негативну мету, суспільно корисну й асоціальну спрямованість. Так як ми вже

акцентували увагу на тому, що правова поведінка поділяється на правомірну і праволомну, то суспільно-правова активність людини також може бути суспільно-правомірною і суспільно-праволомною. Щодо суспільно-праволомної поведінки, то акцентуємо увагу на її особливостях в інших підпунктах. Формування орієнтирів активності людини в соціоприродному та природно-правовому просторі не може бути стихійним, тому що опирається на пізнання об'єктивних закономірностей цивілізаційного прогресу. Внаслідок чого питання суспільної активності є предметом наукових досліджень учених різних галузей знань (філософії, соціології, психології, юриспруденції тощо). Але це не означає, що сформульовані висновки і дослідницька робота у цій сфері не актуальні. Навпаки, дефініція, зміст, структура, психологічний механізм формування активності людини, форми та сфери її прояву й багато інших аспектів такого складного, багатогранного поняття, як «суспільна активність», і надалі є предметом спеціальних досліджень, наукових дискусій.

У філософській та психологічній науці розгляд суспільної активності та пов'язаних з нею проблем починається зазвичай зі з'ясування відношення активності до форми існування матерії – руху. Поняття «активність» оголошується атрибутом матерії або розглядається як глибинна основа руху. Перед нами стоїть інше завдання – дослідити суспільну активність людини (не матерії взагалі) як суб'єкта відносин у природно-правовому просторі, розкрити місце і роль активної людини в системі суспільно-правомірного життя, в тому контексті, в якому перебуває її активна діяльність [80, с. 76]. Відомо, що свідомість людини не тільки відображає об'єктивний світ, а й творить його. По-перше, у цьому положенні йдеться про те, що свідомість людини, перш ніж виступити основою в суспільній діяльності, має відобразити, усвідомити реальне буття в ідеальній формі, оскільки активна форма відображення зовнішнього світу, що характеризує рух як діяльність організмів, з виникненням суспільної діяльності набуває нової властивості – ідеального відображення об'єктивного світу у свідомості людини. Усвідомлення реальної дійсності в ідеальній формі у свідомості людини – це основа суспільно активної діяльності. По-друге, у процесі такого усвідомлення об'єктивно реального

буття людини в ідеальній формі виявляється протиріччя між об'єктивними потребами людей і реальними умовами їхнього життя чи, інакше кажучи, усвідомлення того, що певні аспекти розвитку світу не задовольняють людину [58, с. 40]. Саме з цього моменту починається процес, що виражає механізм реалізації суспільної активності – процес перетворення ідеального на реальне (щодо задекларованої проблеми – то природно-правових ідей як ідеалу на позитивне право держави).

Реальною ознакою, за якою можемо оцінювати суспільно-правомірну активність людини у природно-правовому просторі, є також суспільно дієві факти, тобто вчинки людини і їх мотиви. Сутність і механізм суспільно-правомірної активності людини розкривається в тому, що вона полягає в єдності реальних помислів і почуттів людини з її діями. Реальній активності та поведінці конкретних людей завжди передуює робота їхньої свідомості, як вищої «внутрішньої» активності [1, с. 221; 527]. Тому варто виділити дві форми буття суспільної активності людини: внутрішню і зовнішню. Поняття «самодіяльність» відображає їх єдність, перехід від внутрішньої форми буття активності до зовнішньої, з потенційної – в реальну, від активності як внутріособистісного феномену – до активності як феномену дійсності, адже реальному прояву активності передуює робота свідомості людини. Але викликає заперечення твердження деяких авторів про факт наявності двох форм буття суспільної активності людини – внутрішньої і зовнішньої [105, с. 184; 340, с. 118]. Тож єдина діяльність як ціле явище поділяється на два складники, де «самодіяльність» є сполучною ланкою. А це не зовсім правильно. Мабуть, тут варто говорити про дві сторони одного явища: суб'єктивну й об'єктивну. Тобто виділяти не дві форми буття активності, а вести мову про її внутрішні і зовнішні ознаки, властивості, тоді діяльність постає як ціле явище зі своїми особливостями. Такий процес в загальному вигляді й відображає механізм суспільно-правомірної активності людини. При цьому важливу роль відіграє мета, яка вимагає для її досягнення практичної діяльності. Звичайно, не всяка діяльність може розглядатися як активна, адже дійсна активність людини проявляється не у всякій діяльності, а в тій, для якої характерні свідомість,

свобода, зацікавленість і яка є результатом впливу не зовнішньої, а внутрішньої необхідності, потреби людини. Суспільно-правомірна активність людини в природно-правовому просторі охоплює ініціативну, творчу, позитивну діяльність, спрямовану на досягнення низки матеріальних і духовних благ, цілей та реалізації інтересів і конкретної людини, і всього суспільства. Вона повинна бути усвідомленою, тобто активна діяльність людини має бути продиктована не зовнішньою необхідністю, а її внутрішніми потребами реалізації природно-правових норм [514, с. 46]. Саме така діяльність може визначатися як суспільно-правомірна активність, коли під час її прояву суспільні потреби й інтереси сприймаються як особисті.

Потреби спонукають людину до активної діяльності. Об'єктивна потреба, перш ніж стати спонукальною силою активності, мусить пройти через людську свідомість, відобразитися в ній, тобто має відбутися процес усвідомлення. Відображена потреба виступає як суб'єктивний стан особистості, що може регулювати поведінку і діяльність, визначати спрямованість мислення і волі людини у природно-правовому просторі. Отже, потреби здатні виконувати функцію управління активністю людини лише за умови, що вони є предметними, тобто коли відбувається «зустріч» потреби з предметом. У результаті цього потреба розкривається своїм предметним змістом, тобто конкретними мотивами активної діяльності людини [7, с. 122]. Інакше кажучи, розгляд потреби на психологічному рівні неминуче призводить до аналізу мотивів, які є суб'єктивним відображенням потреб. По суті, потреби окремо від інших елементів саморегуляції людини не можуть направляти активність людини, зокрема й суспільно-правомірну, вони тільки спонукають до здійснення останньої. Наприклад, потреба в активній діяльності або формування високоморальних мотивів до її здійснення не завжди супроводжуються відповідною психологічною активністю. У низці випадків діяльність може призвести не до очікуваного результату. Звідси випливає, що на суспільно-правомірну активність людини впливає весь комплекс засобів саморегулювання.

Якщо вести мову про такий чинник суспільно-правомірної активності

людини, як високий ступінь усвідомлення, то варто відзначити, що це передбачає еквівалентну собі роботу всіх елементів свідомості людини. При цьому відбувається співвідношення у свідомості людини суспільних й особистих інтересів, формування високоморальних мотивів, твердих переконань та установок, а також проявляється суспільно-психологічна готовність до активної діяльності і, нарешті, як результат усієї підготовчої роботи механізму саморегуляції – простежується сама активна діяльність.

Отже, саморегуляція, що представляє собою централізовану регуляцію поведінки в духовному світі людини, дозволяє дати психологічну оцінку активної діяльності, зрозуміти систему внутрішніх «стимулів» при активації поведінки, визначити якість та індивідуальний стиль поведінки, а також з'ясувати процеси розподілу і перерозподілу завдань щодо здійснення діяльності між різними особистісними рівнями регуляції [620].

Суперечливим є твердження, що якщо людина діє – отже, вона активна, тобто під активністю розуміють ті зміни, які можна реально спостерігати. Також важко погодитися з тим, що якщо діяльність енергійна – отже, вона активна. Тут у суспільно-правомірній активності виділяється лише якісна сторона діяльності, яка розглядається як характеристика не результату, а процесу діяльності [23, с. 62]. При визначенні суспільно-правомірної активності як особливого стану діяльності людини, що характеризується позитивно і чітко вираженою суб'єктивною стороною, поза увагою залишається її об'єктивна сторона [225, с. 92–98].

У соціології поняття активності відноситься, насамперед, до індивідуальної поведінки, дії, що орієнтується на досягнення благ для певного оточення або всього суспільства. Тут активність розглядають як важливу форму життєдіяльності людини в суспільстві. Усі ці думки відіграли важливу роль для визначення суспільної активності людини, хоча окремо вони свідчать про односторонність підходу до досліджуваної проблеми. Значення діяльності як вихідного, загального моменту аналізу суспільної активності людини в наведених підходах подано повно і в достатньому для розуміння обсязі.

Дуже важливо акцентувати увагу на тому, що за структурою, за

характером взаємодії складових елементів і за своєю спрямованістю «діяльність» та «активність» дуже подібні. З іншого боку, цілком зрозуміло й очевидно, що не всяка діяльність може розглядатися як активна, адже людина характеризується не тільки тим, що робить, а й тим, як вона це робить. Тому ставити знак рівності між поняттями «активність» і «діяльність» буде не зовсім правильно, втім, ми не вбачаємо потреби заглиблюватися в цю проблему, адже для нашого дослідження варто лише зазначити, що ми розділяємо активність, дієвість та діяльність людини в природно-правовому просторі.

Варто погодитися з авторами щодо використання підходу, який визначає активність за кількісно-якісними характеристиками [57; 67; 69; 110]. Щоправда, відзначимо, що не треба у явищі виділяти ту чи іншу характеристику, відриваючи їх одну від одної. Чимало авторів вважає, що суспільна активність людини – це «своєрідна міра її (людини) діяльності, практичної дії в суспільстві» [453, с. 15]. В інших джерелах активність визначається як міра спрямованості діяльності [445, с. 56]. Існує думка, що суспільна активність є мірою діяльності людини, а не просто кількісною характеристикою інтенсивності цієї суспільної діяльності [505, с. 72]. Саме в цій мірі уособлюється визначеність суспільної діяльності, її спрямованість і зміст, її характер та відповідність вимогам об'єктивних законів соціоприродного розвитку, тим цілям, які ставить перед собою людина. Це й будуть найдоцільніші щодо зазначеної проблематики визначення. Важливо вказати, що в наведених визначеннях варто акцентувати на психологічних механізмах регуляції суспільно-правомірної активності людини.

Як бачимо, суспільно-правомірна активність людини є вищим ступенем інтеріоризації (становлення форми психіки завдяки освоєнню людських цінностей) реального буття у внутрішній стан людини, що викликає ініціативні й активні дії, спрямовані на позитивну зміну суспільно значущих об'єктів (природного світу, суспільства, а також самої людини).

Суспільно-правомірна активність людини – це не вроджена здатність, властивість, а індивідуальне, специфічне надбання кожної людини, наслідок впливу на неї суспільної життєдіяльності [398, с. 83]. Наявні суспільні

відносини та норми (права, моралі) тільки у взаємодії впливають на формування загального світогляду людини, що є складною системою відношень людини до навколишнього світу. У філософській, соціологічній літературі проблему суспільної активності розглядають не тільки як цілісне явище, тобто не тільки загальні теоретичні й методологічні питання суспільної активності, але й через окремі її різновиди, форми прояву. Чимало науковців виділяє трудову і суспільно-політичну активність [503], інші – трудову, суспільно-політичну, духовну, активність у побуті тощо [633]. І тільки порівняно недавно почали висвітлювати суспільно-правомірну активність людини як особливу форму прояву суспільно-правової активності [234, с. 136]. Вона формується під впливом права (позитивного і природного), норм моралі, правосвідомості, механізму правового регулювання, правовідносин. Важливість вивчення суспільно-правомірної активності людини пояснюється тим, що вона дозволяє глибше зрозуміти процеси управління свідомою, вольовою діяльністю людини у природно-правовому просторі.

Серед чинників, що сприяють формуванню всебічно розвиненої людини, право посідає особливе місце, яке визначається його специфічним змістом та формами впливу на свідомість людини [631]. Воно відіграє роль важливого інструменту управління вольовою поведінкою людей. Право не в змозі безпосередньо регулювати думки людини, її духовний світ, але, містячи у своїх нормах розгорнуту систему уявлень про належне, бажане і допустиме в поведінці людини, відображаючи ті суспільні цінності, принципи й ідеали, які утвердилися в суспільстві, воно сприяє зміні в бажаному напрямку думок і духовного світу людини, зокрема це стосується природного права. Воно закріплює свободу, честь і гідність людини, як вищі цінності, що належать усім.

Нарівні з мораллю право належить до деонтологічної реальності, або світу належного, мінімальною умовою можливості якого є визнання свободи волі і принципової можливості оцінки людської поведінки за певним критерієм [281, с. 17].

Взаємозв'язок і взаємозумовленість різних форм суспільної активності пояснюється тим, що право регулює суспільні відносини в різних сферах життя

та забезпечує поступальний їх розвиток [497, с. 276]. Усвідомлені людиною суспільні потреби й інтереси, що містяться в нормах права, можуть вплинути на психологічний механізм її поведінки в тому випадку, якщо вони відповідатимуть особистим потребам й інтересам і окремої людини, і людей навколо неї. Тому вплив права на формування і розвиток суспільно-правомірної активності людини багато в чому залежатиме від того, наскільки воно відображає її потреби й інтереси, сприяє всебічному і гармонійному розвитку кожної людини. Суб'єктивне відображення потреб та інтересів суспільства, закріплених у нормі природного права, в результаті зіставлення їх з особистими потребами й інтересами виступає передумовою вироблення мотиву суспільно активної поведінки людини. Отож право опосередковано впливає на процес мотивації поведінки людини, яка містить низку стадій. Людина через безпосереднє сприйняття норм права та під їх впливом утверджується в думці, що їх виконання є необхідністю. За цієї умови загальнообов'язковість норм позитивного права і загальний вплив норм природного права слугують важливим аргументом на користь суспільно-правомірної поведінки.

Однак на остаточне рішення про вибір варіанта поведінки впливають й інші чинники, такі як усвідомлена необхідність виконання норм права, особистісно-психологічні особливості (зокрема теорія Ч. Ломброзо) [274], індивідуальний досвід, чинники соціоприродного середовища. Мотив суспільно-правової активності людини є сполучною ланкою всіх зазначених факторів. При цьому формування мотиву залежатиме ще й від того, як право гарантує і забезпечує захист інтересів людини, сприяє створенню оптимальних умов для суспільно активної поведінки. Іншими словами, формується впевненість людини в тому, що її особисті моральні та матеріальні потреби й інтереси перебувають не лише під захистом держави, здатної запобігти і припинити їх порушення, а також що за їх порушення наставатиме природно-правова відповідальність («закон бумеранга»). Хоча, варто зазначити, аби людина отримала сатисфакцію через ретроспективну природно-правову відповідальність того, хто порушив її права, потрібно, щоб людина мала високий рівень моральної культури і свідомості та здатна була прощати іншим.

Тому однозначно в цьому випадку більш дієвими є норми позитивного права держави, що здатні «реагувати» на порушення прав людини на етапі сьогодення, а також викликають довіру і повагу до права загалом. Це одна з необхідних умов, які відіграють неабияку роль в процесі формування суспільно-правомірної активності в поведінці людини.

Потреби людини, що виникають в процесі її життєдіяльності, пройшовши через духовний світ людини, через стадію мотивації, виступають як інтерес [350, с. 214]. Тому право, яке охороняє ці інтереси, діє більш ефективно тоді, коли його приписи відповідають уявленням людини про належне й істинне в онтологічному просторі. І навпаки, ступінь його впливу зменшується, коли правові приписи розбіжні із цими поглядами й уявленнями. Звідси критерієм досконалості права, його здатності розвивати суспільну активність людини є правильне опосередкування суспільно-економічних, політичних, духовних та інших інтересів і суспільства, і людини. Саме це визначає суспільну цінність права.

Люди, володіючи відомістю і волею, ставлять перед собою певні цілі, вступаючи в різні суспільні відносини, внаслідок чого останні відрізняються вольовим характером [431, С. 321–326].

Норма права (природного і позитивного) як регулятор суспільних відносин покликана забезпечити певну бажану поведінку людини, що є суспільно корисною і необхідною. Зауважимо, що забезпечення такої поведінки – не самоціль.

Правові норми успішніше втілюються в суспільно активну поведінку, що повніше враховано в них особливості свідомої діяльності людини. Для логічної і психічної структури свідомої людської поведінки характерні усвідомлення певної мети і вибір засобів для її досягнення [456, с. 182].

Право, впливаючи на систему суспільних відносин, не стримує ініціативи людини, а навпаки, розвиває її й опирається на неї. Якщо норми природного права будуть втілюватися в позитивне право, то воно направлятиме суспільну активність людини в бажане русло, домагаючись її відповідності цілям та завданням всього суспільства. Суспільно-правомірна активність, як одна з форм суспільно-правової активності, являє собою діяльність людини у сфері

суспільно-правових відносин, наділену певними якісно-кількісними характеристиками.

Суспільно-правомірна активність – це творче, гармонійно піднесене ставлення людини до своїх прав та обов'язків [434, С. 14–17]. Вона є антиподом пасивного, байдужого ставлення до інтересів соціуму. Велику роль у стимулюванні суспільно-правомірної активності людини відіграють моральні, етичні норми. Одночасно із забезпеченням матеріальних, політичних і духовних об'єктивних умов для прояву суспільної активності людини сьогодні стоїть завдання формування таких внутрішніх установок людини, які спонукали б її до сприйняття інтересів суспільства як власних, до активної діяльності, спрямованої на досягнення і власних, і суспільних цілей, зокрема таких, що сприятимуть природно-правовій гармонізації суспільства [330]. Якщо розглядати процес розширення прав та обов'язків людини як процес, спрямований на розвиток її суспільно-правомірної активності, то разом з тим треба розуміти це як підвищення відповідальності у ставленні людини до своїх прав та обов'язків у правовій та іншій сфері. Одночасно із цим поглиблення і збагачення змісту прав та обов'язків людини спрямовані на розвиток свідомого ставлення людини до своїх прав й обов'язків.

Варто зауважити, що праву відводиться вагома роль у процесі формування і розвитку різних форм суспільної активності (суспільно-політичної, трудової тощо). Зокрема, природне право як універсальний регулятор суспільних відносин і життєдіяльності людини є моделлю бажаної поведінки людей і має ще одну важливу мету – усіляко сприяти розвитку суспільно активної поведінки людини. Вирішення цього завдання залежить від загальної спрямованості позитивного права, від особливостей окремих правових норм. Всебічне врахування названих чинників та особливостей набуває не тільки теоретичного, а й практичного значення.

Механізм впливу права на поведінку людини вельми складний і різноманітний. Він характеризується низкою суперечливих тенденцій, які не завжди проявляються відкрито, а в багатьох випадках опосередковуються проміжними ланками. Звичайно, що без їх знання неможливо вести мову про

гармонійне існування людини. Цим пояснюється важливість вивчення суспільно-правомірної активності людини, що дає змогу глибше зрозуміти процеси регулювання діяльності людей у правовому полі держави та в природно-правовому просторі загалом.

Ми виходимо з того, що правомірна активність є більш високим рівнем правомірної поведінки. Зовні представляючи собою правомірну поведінку, вона за змістом відрізняється від неї. Суспільна активність людини у сфері правового регулювання залежить від формування і змістоутворювальних мотивів, і від мотивів-стимулів, де основну роль відіграють перші мотиви, оскільки вони впливають на загальну спрямованість поведінки людини.

Переконання людини, основані на високих моральних критеріях обов'язку, відповідальності та совісті, стають найважливішою спонукальною силою активної суспільно-правомірної поведінки людини в природно-правовому просторі. Взаємодія таких моральних якостей, як совість, моральний обов'язок, відповідальність перед суспільством і перед собою, сприяють формуванню у свідомості людини твердих переконань, що є основою суспільно-правомірної активної поведінки людини у сфері правового регулювання. Не кожна правомірна поведінка людини є наслідком висловлення сформованих у її свідомості твердих переконань (наприклад, поведінка, здійснена за звичкою, за стереотипом, внаслідок конформізму тощо). На відміну від цього, суспільно активна поведінка людини у правовій сфері детермінована наявністю сформованих у свідомості людини твердих переконань, які складаються на основі набутих нею правових знань, представляючи собою особистісний момент засвоєння знань і втілення їх у свідомо виражену лінію поведінки [74, с. 64]. Переконання – якісно новий елемент свідомості, подальший продукт впливу права на людину, що складається на основі глибокого засвоєння його знань про норми права [241, с. 86]. Особливо повно переконання як елемент свідомості людини розкрито в психологічній літературі. Психологи розглядають переконання як комплекс психологічної структури людини, як наслідок позитивного впливу на людину, особливий стан її свідомості [42, с. 230]. Інакше кажучи, поняття

«переконання» автори пов'язують з мотиваційною структурою людини: його розуміють як знання, що стали мотивом поведінки, і як стійку властивість людини, що виражає готовність до застосування знань (понять, уявлень, норм, оцінок) як регулятора своєї свідомості та поведінки.

Сучасне суспільство, широко використовуючи засоби ідеологічного впливу на людину, сприяє формуванню й розвитку її переконань. Переконання людини, своєю чергою, обумовлюють зміну вже сформованих поглядів, уявлень про навколишній світ, що приводить, в підсумку, до формування в людини внутрішніх стимулів до правомірної й активної поведінки. Безперечно, на створення цих внутрішніх стимулів впливає здатність усвідомлювати, оцінювати свою цілеспрямовану, контрольовану поведінку. Людина, переконана у справедливості й необхідності дотримання вимог суспільних норм (зокрема вимог правової норми), не потребує будь-якого додаткового зовнішнього впливу. Вона поводить за власним бажанням, без тиску ззовні, добровільно.

Аналіз функціонального навантаження переконань розкриває доцільність активного формування поглядів, думок людини в забезпеченні правомірного орієнтування у спілкуванні з іншими людьми та практичній діяльності. Основою будь-якого переконання слугують знання, тобто ідеальні уявлення, властивості, що відображаються у свідомості людини, сутність, закономірності розвитку і функціонування об'єктивних явищ зовнішнього світу. Причому переконання людини не можна трактувати як деяку механічну суму певних знань. Можна формально засвоїти принципи правомірної поведінки, але не стати при цьому переконаною законослухняною людиною [461, с. 112]. Якщо ж говорити про правове переконання, то його вихідним елементом є глибокі і достовірні знання про право, його основні засади, конкретні норми та різні правові явища тощо.

Отже, переконання, як суб'єктивна властивість людини, формуються на основі деякої суми знань про право, правову дійсності, які, пройшовши через психологічний механізм людини, досягають певної глибини їх засвоєння, перш ніж перетворитися на свідомо виражену лінію поведінки. З іншого боку,

переконаннями людини можуть стати лише такі знання права, які відповідають потребам й інтересам людини, тобто формують особистісне ставлення до тих чи інших суспільно-правових явищ. Виняткова роль правової науки у вихованні гармонійно розвиненої людини полягає в тому, що вона мусить дати більш-менш правильні уявлення, знання про природне право та його принципи, розкрити його цінність для соціуму. Формування переконань людини не обмежується тільки зазначеними чинниками. Стійкість переконань залежить від характеру й інтенсивності впливу всієї сукупності правових засобів, наявних у суспільстві, а також від особливостей психологічного складу людини.

Часто ототожнюють знання і переконання людини [74, с. 85]. Однак самі собою знання не є переконаннями, це лише передумови до формування переконання. І прикладів навіть з повсякденного життя, коли наявність багатого багажу знань не говорить про глибокі переконання людини або коли переконання людини сформовані на неглибокому знанні, є чимало.

У зв'язку із цим, наведемо класифікацію знань. На першому рівні знаходяться прості знання типу «знання-пізнавання» і «знання-відтворення», що є основою формування переконань. На другому рівні ці знання отримують іншу якісну характеристику – «знання-розуміння» і «знання-відношення» [629, р. 32]. В основу цієї типізації знань покладено психологічні особливості розвитку людини. Залежно від віку, від розумового й інтелектуального розвитку людини змінюється сприйняття знань, по прогресії, від простого запам'ятовування і відтворення знань з пам'яті до глибокого осмислення, засвоєння знань, вироблення вміння аналізувати їх, оперувати, керуватися в повсякденній поведінці. Саме на другому рівні створюються сприятливі умови для сприйняття і засвоєння людиною знань (зокрема правових), глибокого їх осмислення, внаслідок чого складаються переконання, що впливають на мотивацію суспільно-правомірної поведінки людини. Звідси випливає, що від високого ступеня правової свідомості людини залежить міцність і стійкість її переконань.

Водночас не можна пов'язувати переконання людини тільки зі ступенем її правової свідомості. Адже норми права не можуть бути повною мірою

осмислені людиною поза світоглядно-філософською, політичною і моральною свідомістю. У філософській літературі зазначено, зокрема, що всі способи духовного освоєння світу і форм діяльності впливають на формування свідомості людини. У взаємодії вони утворюють цілісність свідомості, вдосконалюють й урізноманітнюють її [6, с. 85–86]. Отже, свідомість людини стає більш змістовною, зростає її вплив на характер людської діяльності.

У реальній життєвій ситуації може трапитися й так, що людина, маючи високий рівень інтелектуального розвитку, політичні і моральні переконання, може здійснити і неправомірний вчинок, діяння, через відсутність знань про дотримання правової норми або через неприйняття розпорядження норм як належного, необхідного, оскільки її потреби й інтереси не збігаються з вимогами природного права. Можливе й зворотнє явище. Наявність правових знань і переконань може і не реалізовуватися у вигляді суспільно-правомірної активної поведінки людини через низький рівень її світогляду, індивідуального досвіду, відсутність духовних і моральних переконань. Тут також зростає небезпека появи в людини помилкових поглядів, хибних переконань, підпадання під антисуспільний й аморальний вплив і, як наслідок – вибір різних варіантів антисуспільної і суспільно-праволомної поведінки [587, с. 223].

Людина на різних етапах свого розвитку нерідко стикається з важкими ситуаціями, які можуть тимчасово похитнути навіть відносно стійкі переконання. Складність і суперечливість процесів розвитку свідомості полягає саме в тому, що людина має бути готова ухвалити правильне рішення (політичне, правове, моральне) на основі наявних у неї знань, переконань, здібностей і звичного способу дій. Тому на поведінку людини в правовій сфері впливають уявлення, що відображають особливості розуміння нею дійсності. Тільки за цієї умови правові переконання приведуть до соціально корисних результатів. Шлях до твердих правових переконань пролягає через теоретичне, наукове пізнання дійсності. Але в практичному житті іноді виникає суперечність між теоретичним пізнанням дійсності і безпосереднім особистим досвідом. Тут істинність набутих людиною правових знань перевіряється

шляхом їх практичного застосування, тобто через оцінку практичного досвіду з позиції наукового пізнання.

Відомо, що практика – критерій істинності або ж хибності тих чи інших знань, їх науковості або ненауковості. Тому великою є роль практичної реалізації завдань у зміцненні правових знань і переконань людини. Саме практика забезпечує стійкість переконань людини, оснований на глибокому засвоєнні нею знань про правові норми. Тут знову з усією очевидністю простежується зв'язок правових знань і переконань, хоча це не одне й те саме. Переконання висловлюють ставлення людини до права, його норм, на основі зіставлення знань з умовами життя і діяльності людини, переломлення крізь призму її інтересів і потреб. Сама правова норма як модель, міра поведінки є своєрідним способом переконання людини чинити так, а не інакше. Навіть якщо у змісті правових норм містяться вказівки на несприятливі наслідки (санкції, заборони – як вираження державного примусу), все одно, ці норми виконують, окрім примусу, функції переконання. Якщо не відносно тієї особи, що піддається впливу примусових заходів, то стосовно інших адресатів цей вплив матиме виховний характер, переконуючи останніх в неприпустимості відступу від вимог норм права, тобто переконання як метод впливу сприяє формуванню переконання як внутрішніх якостей людини. Наприклад, судові процеси, окрім своїх прямих завдань і цілей, сприяють профілактичному впливу на свідомість і поведінку присутніх у залі судового засідання.

Сила впливу різних норм на свідомість людини і на процес формування її переконань залежатиме від їх характеру (є вони уповноважувальні, зобов'язувальні або ж заборонні), від ступеня деталізації в них моделей поведінки, від виду надання ними суб'єктивних прав і покладених обов'язків. Навіть неповне знання змісту різних елементів структури правової норми більше чи менше позначиться на процесі формування переконань [461, с. 228].

Особливе значення для формування переконань мають ідеї, закладені в принципах права, тому що саме вони в узагальненому вигляді несуть інформацію про суспільно-правові ідеї суспільства, впливають на світогляд

людини. По суті, принципи права характеризують зміст права, його основу й успішно впливають на поведінку людини, хоч і не містять моделей прав та обов'язків. Іншими словами, принципи права, окрім «функції програмування», виконують і «функції загального закріплення» суспільних відносин. Вони, як і норми, мають регулятивні властивості, впливають на поведінку людини.

Саме знання правових принципів, ідей, на нашу думку, є основою формування переконань. Тому метою правового впливу на свідомість і поведінку людини буде не просто доведення до її відома змісту безлічі конкретних норм поведінки, а досягнення такого моменту, коли людина, набувши загального розуміння про право, усвідомивши його вихідні принципи, ідеї, керується ними у своєму повсякденному житті, будучи глибоко переконана в їх правильності та необхідності.

На формування мотивів суспільно-правомірної активної поведінки людини впливають її емоції. Від того, наскільки повноцінно людина сприймає ідеї і принципи, залежить глибина її переконань. Інакше кажучи, правові переконання є нерозривним зв'язком раціонального й емоційного, коли знання правових норм, органічно вплітаючись у психіку людини, викликають вияв її почуттів. Так, справедливі закони викликають у людях почуття поваги, довіри до них і стійке переконання в тому, що закон містить норми природного права. Тому більшість людей усвідомлено, добровільно виконує, реалізує розпорядження норм права на основі сформованих переконань у їх справедливості, гуманності, необхідності. Шлях до формування такої переконаності лежить лише через прояв певних емоцій, переживань з приводу суспільного впливу. За таких умов можна говорити про єдність свідомості і поведінки людини тоді, коли спостерігається певне органічне злиття здобутих знань, психологічних властивостей і відповідних цим знанням переконань, емоцій, вчинків, поведінки людини. До сказаного варто додати, що твердість, стійкість і глибина правових переконань прямо пропорційні ступеню позитивного прояву почуттів, переживань людини, оскільки переконання – це не просто думка, а емоційно забарвлена ідея і внутрішня сила, що спрямовує

людську поведінку. Це результат взаємодії всіх сторін людини, своєрідний сплав розуму, правових почуттів і волі [499, с. 184].

Переконання, в основі яких лежать глибоко засвоєні знання про право, завжди наділені особистісними властивостями, але проявляються вони в міжособистісних відносинах, у практичній діяльності людини у сфері правового регулювання. Про переконання людини можна судити лише за результатами її суспільно значущої поведінки. Загалом цей процес такий: знання – переконання – діяльність. Стійкість правових переконань особливо яскраво перевіряється при зіткненні людини з певними колізіями, невідповідності правових знань правовій дійсності, тобто у проблемних ситуаціях, суперечностях, вирішення яких вимагає прояву всіх позитивних властивостей людини, підкріплених зовнішньою суспільно-правомірною активною поведінкою у сфері правового регулювання.

Процеси правового усвідомлення дійсності тими чи іншими суб'єктами суспільного життя не можуть бути правильно зрозумілі, якщо не розкрити властивих їм суперечностей. Наприклад, відображення в праві інтересів і потреб суспільства чи окремої людини говорить не тільки про відповідність, а й про певне протистояння цих інтересів і потреб. Це протиріччя є рушійною силою в розвитку правових явищ у демократичному суспільстві. Залежно від того, чи упорядкує людина свої особисті інтереси й потреби відповідно до суспільних, визначається спрямування її поведінки (правомірна чи праволомна), а також ступінь усвідомлення принципів, ідей існування права. Тому наявність твердих, стійких правових переконань людини проявляється під час вирішення цієї об'єктивної суперечності, коли людина, знаючи зміст правової норми, бачить у ній засіб задоволення і своїх, і суспільних потреб та інтересів, усвідомлює її соціально значущі цілі і проявляє стійкість щодо праволомної поведінки. Зі свого боку, позитивне право, відображаючи інтереси й потреби суспільства і людини, прагне до максимального приведення їх у відповідність до вимог природного права, сприяючи всебічному і гармонійному розвитку кожної людини. Це і є шлях до формування суспільно-правомірної активності людини.

Отже, суспільно-правомірна активність людини полягає у глибокому засвоєнні правових знань, моделюванні стійких правомірних переконань, соціально активній поведінці людини. Суспільно-правомірна активність людини залежить від наукової обґрунтованості, достовірності і глибини набутих людиною знань про право й суспільно-правові явища з подальшим практичним застосуванням цих знань, а також від ступеня сформованого ціннісного ставлення у вигляді почуттів поваги, довіри до права. Важливим моментом є ступінь впливу на людину соціоприродного простору і ціннісних переконань та морального виховання.

4.4 Правовий ідеал як регулятор правомірної поведінки людини

Центральне місце в системі регуляторів правомірної поведінки людини, на нашу думку, займає правовий ідеал. Будь-який суспільний механізм виробляє цілу систему правових ідеалів: це правові ідеали людини, різних суспільних груп та інтегруючий їх суспільний правовий ідеал. Предметом вивчення філософії права є правовий ідеал, тому що в його змісті фіксується граничне філософсько-правове знання про сутність права. Однак цей підхід не може обмежитися тільки розглядом суспільного правового ідеалу, адже предметом задекларованого дослідження в межах філософсько-правового підходу мають стати і закономірні взаємозв'язки між правовими ідеалами різних рівнів, усіх суб'єктів суспільства.

Дещо ускладнює процес наукового пошуку та обставина, що правовий ідеал практично не досліджували в українській правовій науці. Навіть у філософській літературі натрапляємо на вельми однозначну позицію про те, що в сучасній філософській літературі заведено виділяти політичні, моральні та естетичні ідеали [546; 586; 611]. Щодо філософсько-правового підходу, то дискутується питання про можливість виділення релігійних та наукових ідеалів. Складається враження, нібито правових ідеалів не існує в реальному суспільному житті.

Методологічні передумови для аналізу правового ідеалу дає чинна і дієва

концепція правосвідомості та правової культури [218; 270; 472; 473].

Розгляньмо деякі родові ознаки правового ідеалу як регулятора правомірної поведінки людини і загалом як суспільного ідеалу.

Передовсім варто приділити увагу гносеологічній природі ідеалу. Як будь-який суспільний ідеал, за формою свого втілення правовий ідеал – це, як правило, ідея чи сукупність ідей. В ідеї, окрім об'єктивного знання про предмет, фіксується й інтерес суб'єкта пізнання як цілі практичної діяльності [262, с. 55–57]. Погоджуємося з тим, що на людину спрямовано дві детермінанти, які формують правомірну поведінку: вплив з боку суспільства та держави (зовнішній вплив) і власні суб'єктивні уявлення про характер поведінки (вплив зсередини). Своєю чергою, остання детермінанта утворена двома складниками: елементами правової психології, що формують безпосередній поведінковий акт, та елементами правової ідеології, які задають змістовий контекст й основні атитюди правомірної поведінки [222].

Концентрованим втіленням, квінтесенцією правової ідеології є правовий ідеал, унікальність якого обумовлена подвійною природою регулювальних властивостей, що його детермінують, а саме те, що правовий ідеал – це мета діяльності людини, як суб'єкта права, що досягається правомірністю поведінки. Важливо визначити особливість цієї мети. По-перше, вона містить уявлення про досконалість того взірця правового життя суспільства, який формує для себе людина (знання-опис). По-друге, це цілісний досконалий образ, тобто в нього входять не тільки знання про досконалу систему правових норм, а й знання про досконалі правовідносини, досконалу правомірну діяльність, досконалу правосвідомість, тобто досконалі правові умови існування людини у природно-правовому просторі. Тож не можна представляти правовий ідеал як певну вузьку абстракцію, адже реальний правовий ідеал – це завжди досить розгалужена система знань [203]. Мета діяльності одночасно є й цінністю, вона містить знання про шляхи власної реалізації (знання-припис). Як ми вже зазначали, індивідуальним засобом досягнення правового ідеалу є правомірна поведінка, тобто правовий ідеал апріорі містить інформацію про правомірність поведінки.

Правовий ідеал є концентрованим вираженням правової культури людини. Саме акт культури дає змогу людині поглянути на себе «ззовні». У нашому випадку ця можливість виливається в прагнення критично оцінити власне наявне правове буття. Критичний імпульс – не тільки відправний пункт формування правового ідеалу. Критика наявного буття входить у зміст правового ідеалу. Можна сказати, що в правовому ідеалі фіксується ідея правового «Я», правової самостійності людини, його правова самовизначеність у природно-правовому просторі.

Попри це, якщо дотримуватися логіки діяльнісного підходу, правовий ідеал постає не як вічний, незмінний зразок, що наділений незмінною сукупністю властивостей. Що важливо для нас, правовий ідеал, будучи феноменом культури, є процесом руху до цього зразка. Правомірна поведінка допомагає людині досягнути правового ідеалу, вказує, в якому напрямку їй рухатися, у який спосіб усунути ті суперечності між умоглядним (таким, що ґрунтується на спогляданні, абстрактному уявленні про дійсність) суб'єктивним образом та наявною недосконалою правовою реальністю. Глибинний зміст правомірної поведінки найкраще висловив І. Кант, висунувши ідею категоричного імперативу як регулятивного принципу руху в напрямку до кінцевої мети, що полягає в тому, що діяти варто тільки відповідно до такого максимуму, керуючись яким, ти в той же час можеш побажати, щоб він став загальним законом [198, с. 435]. Однозначно, що коли хочеш досягнути правової стабільності, правового ідеалу, потрібно чинити правомірно. У кожному конкретному суспільстві функціонує система правових ідеалів. Ці ідеали можна класифікувати за різними критеріями:

- 1) за суб'єктом ідеалу (правові ідеали людини, суспільних об'єднань);
- 2) за ступенем розвитку творчого начала (продуктивні і репродуктивні правові ідеали). Репродуктивний ідеал – це ідеалізований і зведений в абсолют образ конкретного реального правового життя суспільства. Виникненню таких ідеалів сприяють певні соціально-економічні умови: замкненість суспільної системи, її заідеологізованість, абсолютизація політичної влади тощо. Соціальна цінність таких правових ідеалів в аспекті їх загальнолюдської

значущості є надзвичайно низька. Щодо продуктивного ідеалу, то це і є в повному розумінні правовий ідеал, оскільки саме він є елементом правової культури. Продуктивний ідеал – це такий образ бажаної правової системи, який виходить за межі наявної правової дійсності. Саме в такому ідеалі, з одного боку, містяться передумови для реальної правомірної поведінки людини, а з іншого – саме вона є кінцевою метою правомірної активності;

3) за формою вираження правові ідеали можна поділити на повсякденні і концептуальні. Повсякденні теоретичні ідеали виникають як безпосередня реакція людини на події і явища правової практики. Це несистематизовані образи ідеального правового життя, що поєднують в собі емоції, почуття, елементи правової психології, які виражають безпосередні відносини й оцінки правових явищ, а також окремі ідеалізовані узагальнення правової практики. У повсякденному правовому ідеалі дуже потужним є критичний заряд, і це природно, адже в безпосередніх чуттєвих оцінках на першому місці завжди є критичне ставлення до дійсності. У повсякденних правових ідеалах дуже сильні чуттєво-образні моменти [205, с. 29–32].

Концептуальні правові ідеали є системою знань, а точніше, системою ідей, теоретичним обґрунтуванням якої є певна концепція суспільного правового устрою. Такий ідеал є абстрактним образом високого ступеня спільності, оскільки формується в межах філософії права;

4) за ставленням до дійсності правові ідеали можна розділити на реальні ідеали й ідеали-фікції. Реальні ідеали є елементами правової культури. Вони виникають як єдність реальної правосвідомості, правомірної поведінки і результатів цієї діяльності, тобто в акті культури. Реальні ідеали можуть бути досяжними в результаті цілеспрямованої правомірної діяльності людини. Ідеали-фікції виникають як суто умоглядні образи, фантазії, утопії, соціальні міфи, як правило, їх нав'язують людині [482, с. 12].

Наведена класифікація правових ідеалів не є вичерпною, але достатньою для розуміння проблеми.

У зв'язку з поділом ідеалів на реальні і нереальні (фікції), постало питання про досяжність правового ідеалу. У свідомості людей вкоренилася ідея про принципову недосяжність суспільних ідеалів. Ця ідея не є результатом

стихійного усвідомлення дійсності. Вона навмисно впроваджена в суспільну свідомість [55, с. 212]. Але реального ідеалу можливо досягнути, звичайно, якщо абсолют недосяжний. До ідеалу можна наблизитися максимально, так що практично він буде досягнутий і засобом його досягнення, безумовно, виступає, як вже було зазначено в попередньому підрозділі, суспільно-правова активність і правомірна поведінка.

У процесі дослідження процесу детермінації і регуляції правовим ідеалом правомірної поведінки, важливим компонентом є аналіз його функцій. У контексті теми нашого дослідження важливо розглянути саме регулятивну функцію правового ідеалу. Диференціація процесів регуляції правомірної поведінки найчастіше досить умовна. Складно вичленити специфічні, унікальні ознаки того чи іншого процесу, оскільки чинники, що формують правомірну поведінку, практично завжди тотожні чинникам, що її регулюють. Поведінка у сфері права є не просто сукупністю механічних поведінкових актів, це обумовлена суб'єктивними й об'єктивними чинниками цілеспрямована усвідомлена діяльність і сили, що породили її, а потім її ж і регулюють. Людина постійно зв'язана з внутрішніми відчуттями і переконаннями. Першою ланкою в пізнанні регулятивної природи правового ідеалу можна назвати підхід, у межах якого він розглядається як вища правова цінність [127, с. 84]. Розгляд регулятивної природи правового ідеалу людини як вищої правової цінності передбачає певну методологічну установку: якщо це регулятив, то треба показати його безпосередню дію. Для цього правовий ідеал потрібно розглядати як регулятор правової діяльності, а також духовної правомірної діяльності людини. Тут правовий ідеал виступає в ролі досконалого зразка. Перед людиною, як суб'єктом права, нерідко постає питання прийняти або не прийняти ту чи іншу правову цінність, як оцінити той чи інший факт правового життя і, нарешті, як в конкретній ситуації діяти. Правовий ідеал може виступати і як внутрішня заборона щодо сприйняття тієї чи іншої цінності, і як внутрішнє зобов'язання діяти в певний спосіб, зрештою, формування відповідної оцінки правового явища.

Виконуючи роль безпосереднього регулятора духовної діяльності,

правовий ідеал проявляється і в теоретико-правовій рефлексії та обмежується певними світоглядними і методологічними рамками, заданими ідеалом. Створення нових концепцій і теорій, особливо в приватних, галузевих правових дисциплінах, як правило, відбувається безпосередньо під впливом концептуального ідеалу [482, с. 10].

Правотворча діяльність не може здійснюватися без безпосереднього регулювального впливу правового ідеалу. Причому суб'єкт правотворчої діяльності може опинитися в складному становищі, коли його особистий правовий ідеал суперечить ідеалу груповому або суспільному.

Врегулювати правові колізії і прогалини у праві значною мірою допомагає і правовий ідеал, як найбільш загальне і концентроване вираження спрямованості правового розвитку, адже в процесі правозастосовної діяльності суб'єкт правозастосування нерідко змушений ухвалювати рішення, виходячи з духу закону. Це загальновизнаний й очевидний факт. Він має об'єктивні підстави: правознавець знає, що в правовій нормі неможливо відобразити все різноманіття реального життя. Норма відображає типове в реально сформованих правовідносинах або регулює типову поведінку [605, с. 341]. Досвід юриста-практика – це і є застосоване в конкретній складній справі вміння співвідносити ідеалізовані абстрактні уявлення з реаліями життя.

Можна навести кілька типових ситуацій, коли правовий ідеал виступає в ролі безпосереднього регулятора правомірної поведінки. Загальновизнано, що в період суспільно-правової аномії, особливо в періоди суспільних революцій, коли стара правова система зламана, а нова ще не створена, правовий ідеал виступає безпосереднім дороговказом для людини. У випадку, коли система правових норм не дає орієнтирів для поведінки суб'єкта, правовий ідеал виступає в ролі безпосередньої детермінанти. Це та ситуація, коли ще немає норми, яка регулювала б нові відносини, тобто законотворчість запізнюється або не спроможна вирішити ситуацію, а також коли норма застаріла.

Варто особливо виділити випадки, коли в ролі безпосереднього регулятора правомірної поведінки виступає навіть абсолютний правовий ідеал. Зміст абсолютного правового ідеалу складає уявлення про право як втілену

абсолютну справедливість. Саме через свою абстрактність абсолютний правовий ідеал нерідко виступає як безпосередній регулятор правомірної поведінки. Як ми зазначали вище, ідея справедливості близька і зрозуміла всім, а коли суспільний суб'єкт виявляється в критичній життєвій ситуації або коли він просто не має необхідних знань про норми права, він чинить відповідно до своїх уявлень про справедливість.

Як уже було зазначено, правовий ідеал, як витвір правової культури, не є закінченим актом, оформленим результатом діяльності, а радше процесом руху до цього результату. Тому правовий ідеал має бути представлений як ідеальний акт, при якому правова свідомість, правова діяльність, правомірна поведінка і реалізований правовий ідеал зливаються воедино [449, с. 48–50]. Отже, правовий ідеал – це не особливий прояв свідомості, взятий сам собою, також він не є правомірною поведінкою, що розглядається ізольовано. Головне в правовому ідеалі – це те, що ці критерії перебувають у взаємозв'язку. Основним змістом правового ідеалу як системи є, отже, не знання про складові його елементи (хоча і це знання важливе), а знання про закономірні взаємозв'язки цих елементів, тобто уявлення про досконалий спосіб взаємозв'язку правової свідомості, правомірної поведінки як правової діяльності. Досконала взаєморегуляція компонентів правового ідеалу становить сутність правового ідеалу. У цьому його специфіка і відмінність від інших суспільних ідеалів.

Акт регуляції – це акт безпосереднього впливу, що певним чином спрямовує активність об'єкта, на якого цей вплив звернуто [216]. Правовий ідеал – це ціла система безпосередніх регулятивних впливів: правової свідомості на правомірну поведінку (і навпаки); правової свідомості на результат правової діяльності (і навпаки) тощо. Можна сказати, що регулятивна природа правового ідеалу впливає з його сутності.

Відтак можна пояснити причину, чому більшість людей, які не знають конкретних норм права, все ж не порушують в повсякденному житті цих норм.

У соціологічних дослідженнях вже давно помічено, що в реальній правомірній поведінці люди спираються не на знання конкретних норм права, а

на певні мотиваційні спонукання до дій, що виробляються і в процесі індивідуальної життєдіяльності, і передаються з покоління в покоління як буденний суспільний досвід [235, с. 93]. Таке мотиваційне спонукання до дій поєднує в собі дві крайні протилежності: знання конкретних життєвих ситуацій та опору на найзагальніші ідеалізовані уявлення про право. Саме ці уявлення через їхню спільність більш доступні для індивідуальної правосвідомості.

Важливе значення в контексті задекларованої проблематики має з'ясування сутності принципів правосвідомості, їх змісту та їх регулятивних і детермінантних можливостей.

Під принципами суспільної правосвідомості розуміють, зазвичай, такі основоположні ідеї, відповідно до яких формується розвинена правова система і здійснюється правове регулювання [134, с. 63–68].

Принципам суспільної правосвідомості властиві такі особливості: 1) це ідеї, які виражають сутність правосвідомості і становлять її основний зміст; 2) вони є визначальною ціннісною основою реалізації правових норм; 3) у них відображаються найважливіші закономірності і підвалини правової життєдіяльності відповідного соціального суб'єкта (зокрема людини); 4) вони універсальні, мають загальну значущість і регулятивний характер [482, с. 18].

Принципи правосвідомості є конкретизацією правових ідеалів. Вони і є окремими ідеями, систематизованими в правовому ідеалі. Але це не означає, що вся система принципів правосвідомості зводиться тільки до ідей, що втілені в ідеалах. Наприклад, правова держава як суспільний правовий ідеал містить основоположні ідеї-принципи: принцип верховенства закону, принцип рівноправності, принцип взаємної відповідальності держави і громадянина, а також декілька організаційно-правових принципів (поділ влади, створення системи стримувань і противаг тощо). Проте це не означає, що в конкретному суспільстві, правовим ідеалом якого є правова держава, вся система принципів правосвідомості вичерпується лише цими принципами. У суспільній правосвідомості демократичного суспільства діють і такі принципи, як принцип справедливості, нерозривний зв'язок прав та обов'язків, поєднання переконання і примусу, презумпція невинуватості.

Окрім того, система принципів правосвідомості містить і принципи окремих суспільних груп (зокрема принципи злочинної поведінки та поведінки з відхиленням), на чому акцентуємо увагу в наступних підрозділах дослідження. Свою систему принципів може мати й окрема людина. Система принципів правосвідомості будь-якої людини не є статичною сукупністю ідей, це система, що розвивається. Розвиток цієї системи обумовлений бодай тим, що кожне конкретне суспільство безперервно «породжує» нові правові ідеали і нові правові ідеї. Особливо яскраво такий процес спостерігається в періоди суспільної аномії, про що вже йшлося вище. Таку картину можемо спостерігати в сучасній світовій суспільній правосвідомості. Останніми роками, окрім концепції правової держави, почали розробляти інші ідеї: держава-менеджер (неупереджений керівник); держава-арбітр; держава-асоціація, тобто складний соціально-організаційний інститут, який представляє собою систему взаємодії різноманітних суспільних спільнот та апарату, причому якщо в цьому інституті домінують позиції займає апарат, то це апаратна держава, а якщо ж управляють на основі права соціальні спільноти і люди, то це – держава-асоціація, де державний апарат – лише її робочий орган [76].

Варто зауважити, що для марксистського праворозуміння проблемою у дослідженні сутності принципів правосвідомості було те, чи тотожні принципи правосвідомості та принципи права. Сама постановка цього питання була обумовлена протиставленням правосвідомості і права, що впливає з нормативістського розуміння права. Ці принципи визнавали нетотожними один одному, оскільки принципи права «розмиті» існують у ньому, як в системі норм, тому не беруть участі в процесі правового регулювання. Щодо принципів правосвідомості, то вони визнавалися основою регуляції відносин у суспільстві [354, с. 67–69]. Хоча при цьому більшість авторів стверджувала тотожність змісту принципів права і правосвідомості. Специфічні принципи правової нормативної системи й окремих її галузей, звичайно ж, існують, але це зовсім інше питання, так само як і питання про принципи організації того чи іншого виду правової діяльності.

Регульовальну природу принципів правосвідомості та їх функціонування

як безпосередніх детермінантів правомірної поведінки людини можна розглядати на трьох рівнях їх прояву.

Перший рівень можна було б назвати рівнем ненормативного регулювання правомірної поведінки. У понятті ненормативного регулювання правомірної поведінки закріплено найбільш загальні ознаки, що не входять до системи правових норм, а також проявляється їх менша імперативність й індивідуальна спрямованість та більша самостійність й широта впливу, якщо порівняти з правовими нормами. Поняття ненормативної детермінації слугує, отже, для більш наочного уявлення про розбіжності ненормативної та нормативної систем регулювання. Разом з тим, у цьому ж понятті відзначено й нерозривний взаємозв'язок ненормативних і нормативних засобів регулювання. У реальному процесі регулювання правомірної поведінки норми і ненормативні детермінанти взаємодіють, взаємодоповнюють одне одного, забезпечуючи більш цілеспрямований вплив на поведінку людини. Засоби ненормативного регулювання мають такі специфічні ознаки: 1) у них виражаються менш категоричні вимоги, ніж у правовій нормі; 2) вони є більш загальними за характером вимогами; 3) мають більшу самостійність і більший простір для дії на суспільну спрямованість правомірної поведінки, ніж нормативні засоби [464].

Аналіз принципів правосвідомості як специфічних ненормативних регуляторів вимагає з'ясування їх природи. Якщо правовий ідеал – це цілісне уявлення про способи взаємрегуляції правової свідомості, правомірної поведінки і результатів правомірної діяльності в процесі досконалого акта афірмації (від латин. *affirmatio* – підтвердження – коротка фраза, що містить вербальну формулу, яка при багаторазовому повторенні закріплює необхідний образ або установку в підсвідомості людини, сприяючи поліпшенню її психоемоційного фону і стимулюючи позитивні зміни в її житті) [73, с. 254], то принцип правосвідомості – це ідеалізоване уявлення про спрямованість цієї регуляції, точніше, про один з її напрямків.

Розглянуті з таких методологічних позицій принципи правосвідомості постають не тільки як конкретизація правових ідеалів, а як втілення ідеї

рівновекторності, різноспрямованості утвердження людини, як суб'єкта правовідносин, у суспільно-правовій практиці.

Другий рівень дослідження регулювальної природи принципів правосвідомості – це рівень ціннісної детермінації правомірної поведінки. Поняття ціннісної детермінації конкретизує уявлення про процес регулювання правомірної поведінки і слугує для уточнення механізму засвоєння людиною цінностей в процесі формування особистісних схильностей до правомірної поведінки. З іншого боку, поняття ціннісної детермінації охоплює процес дії людини на основі певних ціннісних критеріїв (процес ціннісної регуляції правомірної поведінки).

Не можна ототожнювати ненормативну і ціннісну регуляцію [22, с. 82]. Таке ототожнення некоректне бодай тому, що роль цінностей в процесі формування схильностей до правомірної поведінки можуть виконувати і виконують не тільки ненормативні правові елементи (принципи, ідеї тощо), але й соціальні норми.

Аналіз принципів правосвідомості як ціннісних регуляторів правомірної поведінки охоплює, насамперед, дослідження тих ситуацій, у яких вони проявляються як безпосередні регулятори правомірної поведінки [433, С. 78–83].

Розглядаючи регулювальну природу суспільного ідеалу, ми вже виділяли два типи об'єктивно виникаючих неузгодженостей норми і регульованих нею відносин (коли нові суспільні відносини вимагають регуляції, а правова норма для цього ще не вироблена; коли норма застаріла, тобто вже не забезпечує регуляції). Принципи правосвідомості надають більш широкі можливості вибору правомірної поведінки в цих ситуаціях, ніж правовий ідеал. Специфічною особливістю принципів правосвідомості як ціннісних регуляторів є їх взаємодія з правовими нормами, взаємодоповнення їх регулятивних можливостей в процесі формування правомірної поведінки людини.

Процес трансформації принципів суспільної правосвідомості як загальнозначущих цінностей в ціннісні регулятори правомірної поведінки людини має два аспекти. Перший аспект полягає в інтерналізації цінностей

правової свідомості в процесі суспільного розвитку. Другий – припускає розгляд вже розвиненої правосвідомості людини. Принципи правосвідомості, як певні цінності суспільної свідомості, людина засвоює в процесі життєдіяльності в колективі. Процес засвоєння залежить від низки чинників, серед яких: соціально-психологічні позиції людини в тій чи іншій групі; зміст цінностей групи; структурні принципи внутрішньогрупових відносин; соціально-психологічний клімат в групі; конкретні впливи суспільної думки на комунікативну діяльність в процесі взаємовідносин членів групи [136, с. 110].

Група виявляється посередником між суспільством і людиною, а діюча в ній система правових цінностей, як переосмислена система цінностей суспільної правосвідомості, коригує процес інтерналізації особистістю ціннісного змісту принципів правосвідомості. Коригування здійснюється за допомогою механізмів суспільно-психологічного впливу групи. Варто відзначити, що ціннісний зміст принципів правосвідомості є включеним тією чи іншою мірою в усі ціннісні схильності людини до дії (життєва позиція), а не тільки в ціннісну орієнтацію людини. Група безпосередньо впливає на формування в людини цілей правомірної поведінки і засобів їх досягнення [137, с. 82].

Дослідження принципів правосвідомості на рівні ціннісного регулювання означає, передовсім, з'ясування їх ролі в механізмі впливу суспільної групи на людину.

Наступний рівень дослідження особливостей принципів правосвідомості – це рівень диспозитивної детермінації. Ідея системного розгляду детермінантів суспільної поведінки людини була втілена в концепції диспозитивної детермінації. Під диспозицією людини розуміють сукупність фіксованих в її суспільному досвіді схильностей сприймати й оцінювати умови діяльності, а також діяти в цих умовах. В ролі таких схильностей розглядають: життєву позицію, спрямованість інтересів, ціннісну орієнтацію, суспільну спрямованість, суб'єктивне ставлення, домінантну мотивацію тощо [148].

В основі диспозиції, як складного психологічного й суспільного явища, є суспільне спрямування. В основі ж правової диспозиції – суспільно-правове

спрямування. Хоча само по собі спрямування – це несвідоме психічне явище, в разі потреби задоволення якого в людини виникає специфічний стан, який можна охарактеризувати як спрямування її на вчинення певної діяльності задля задоволення актуальної потреби. Але це лише елементарна форма спрямування, так зване актуальне спрямування.

Сформульовано й уявлення про суспільне спрямування, що характеризує суспільну поведінку людини як вольову активність, яка регулюється системою ціннісних орієнтацій, моральних принципів, особливостей їх фіксації у самосвідомості індивіда [21, с. 65].

У роботі з теорії правосвідомості та правомірної поведінки виокремлено такий вид правового спрямування, як нормативно-правове. Його визначають як фіксоване в психіці людини прийняте рішення дотримуватися норм права, незалежно від особливостей кожної конкретної норми [360, с. 23–28]. Для системного дослідження регуляторів правомірної поведінки такого спрямування, вважаємо, недостатньо, адже, як ми не раз вже відзначали, в ролі схильностей людини до правомірної поведінки не можна виділяти лише знання конкретних норм або навіть принципів права. Суспільно-правове спрямування, що регулює правомірну поведінку, має містити ще й систему ціннісних орієнтацій, моральних принципів.

Зауважимо, що диспозиція людини (з латин. *dispositio* – розташування) – це ієрархічно організована система інтересів, ціннісних орієнтацій, установок і мотивів, що визначають готовність людини до тієї чи іншої поведінки [613, с. 73]. Зокрема, виділяють чотири типи диспозицій людини. Перший з них містить елементарні фіксовані спрямування. Вони формуються на основі потреб фізичного існування і проявляються в найпростіших ситуаціях, так званих «предметних ситуаціях». Поведінка людини є безперервним переходом з однієї предметної ситуації в іншу. Це найелементарніший поведінковий рівень, що здійснюється в сім'ї, побуті, у межах малої соціальної групи. Він ще не є соціальною і тим паче правомірною поведінкою людини. Це ніби тло, на якому розгортається і над яким надбудовується утвердження людиною своєї суспільної та правової сутності.

Другий тип диспозицій людини охоплює всі види суспільного спрямування, зокрема суспільно-правове. Суспільно-правове спрямування – це не простий поведінковий акт, тобто його сутність не зводиться тільки до поведінкового аспекту. Поведінково-комунікативну проблематику вдало і всебічно досліджено в працях О. Балинської [43]. У суспільно-правовому спрямуванні фіксується певна сукупність знань про об'єкт, на який спрямована правова діяльність, а також емоційно-чуттєве ставлення до цього об'єкта. Таке спрямування не може бути ситуативним, воно може сформуватися тільки в умовах відносно стійких і тривалих за часом вимог суспільного середовища до поведінки людини. Ці умови можуть бути створені тільки в межах суспільної групи. Саме тому суспільна група може виконувати роль опосередковувальної ланки між суспільством загалом і людиною зокрема.

Суспільно-правова установка реалізується завжди в конкретній життєвій ситуації. Формою її реалізації є конкретний правомірний вчинок людини, а осмислення процесу формування правомірної поведінки вимагає звернення до диспозицій, які являють собою домінантне спрямування інтересів людини в конкретні сфери суспільної активності. Нас цікавитиме така диспозиція, як домінантне спрямування інтересів у сферу правової життєдіяльності людини. Ця диспозиція є не механічною сумою певних аспектів правового спрямування, а такою цілісною спрямованістю правомірної поведінки людини, яка є основою саморегуляції впродовж певного періоду життя людини і може бути досить тривалою [606, с. 82].

Безпосереднім змістом таких диспозицій є принципи правосвідомості. Можна сказати, що засвоєні індивідуальною правосвідомістю принципи в регулюванні правомірної поведінки виступають як певний вид диспозиції – домінантна спрямованість правових інтересів людини. Таке розуміння диспозиційної природи принципів правосвідомості відповідає також їх сутності. Разом з тим, принципи правосвідомості реалізуються як регулятори правомірної поведінки не тільки в домінантній спрямованості правових інтересів людини як особливому виді диспозиції, а й в інших диспозиціях розглянутого типу. Наприклад, у межах домінантної спрямованості інтересів у

сфері професійної діяльності, сім'ї тощо. У цьому випадку принципи правосвідомості взаємодіють з принципами інших форм суспільної свідомості: моральними, релігійними, політичними тощо.

Особливий вид диспозицій (найскладніший), диспозиції четвертого типу – це система ціннісних орієнтацій життєдіяльності людини та засобів їх досягнення. Таку диспозицію називають ще життєвою концепцією, життєвим планом людини. Це диспозиційне утворення дуже рідко змінюється в людини упродовж усього життя. Життєва концепція в конкретної людини одна, і навіть зміна окремих елементів не призводить, як правило, до якісної зміни загальної спрямованості її життєдіяльності. Зміст життєвої концепції визначають, передовсім, принципи та ідеали людини, проте впливають і правові ідеали та принципи, реалізуючи свою сутність в ролі елементів правової культури [593, с. 56].

Розкриваючи регулятивну природу правового ідеалу, можна зазначити, що ідеал – це прообраз досконалості, а ідеали, виражені в правових символах, є тими духовними утвореннями, у яких право знаходить власну завершеність. Визнання таких символів суспільством – це прояв легітимності права. Дослідження правових ідеалів як регуляторів правомірної поведінки людини передбачає пізнання їх сутності на трьох рівнях: 1) рівні соціального організму, який описується в поняттях ненормативного регулювання; 2) рівні групової правосвідомості, описаному в поняттях ціннісного регулювання; 3) рівні індивідуальної правосвідомості, реалізованому в диспозиційному регулюванні. Тільки поєднання різних підходів може дати цілісну картину формування і розвитку правового ідеалу як регулятора і визначального чинника правомірної поведінки людини.

4.5 Природно-правові особливості мотивації і стимулювання правомірної поведінки людини

Свідомість людини перетворює різноплановий вплив права на найбільш зрозумілу і найпростішу для неї інформацію: правові мотиви і правові стимули.

Існування людини – центральне поняття екзистенціалізму, це унікальна

особистісна сутність людини, що втілює в собі духовну, психоемоційну неповторність особи; це категорія онтології, що позначає наявне буття, котре осягається чуттями; це фактична здатність людини до будь-чого [567]. У задекларованому дослідженні нас цікавить здатність людини саме до правомірного існування.

Втілення ідей, що містяться в нормах права, у реальне правомірне існування, через правомірну поведінку людини, є необхідною умовою стабільності й гармонії в суспільстві. Тому правомірна поведінка людини активно стимулюється і нормами природного права, і нормами держави, при цьому стимулювання визнається пріоритетним у формуванні правомірної поведінки людини. Актуальність питання про мотиви і стимулювання правомірної поведінки людини та їх докладне дослідження пояснюється тому, що доцільніше «прищепити» людині правомірну поведінку, аніж усувати наслідки праволомної [440, С. 241–246].

Потрібно встановити, наскільки право може стимулювати правомірну поведінку людини в усіх аспектах її форм і видів, аби виробити систему їх практичної реалізації в житті. Зауважимо, що донині в юридичній літературі немає єдиного підходу, комплексної концепції феномену правового стимулювання правомірної поведінки людини [204, с. 5]. На це вказують відмінності у вживанні відповідних термінів («стимул», «стимулювання»), різне трактування і сутності процесу правового стимулювання, і змісту його структурних елементів та їх співвідношення.

Закономірною є необхідність різноманітних засобів правового впливу для досягнення тих чи інших завдань у різних галузях правового регулювання, оскільки із цією роллю не здатні впоратися лише державні інститути примусу і покарання. У зв'язку із цим, актуалізується пошук нових, таких, що не суперечитимуть нормам природного права, позитивних засобів забезпечення правомірної поведінки людини, що за своїм змістом і механізмом впливу відрізнятимуться від каральних і примусових.

Стимули спонукають людину до формування таких мотивів, які «провокують» людину на правомірну поведінку. Тому стимулювання правомірної

поведінки пов'язане з такими поняттями, як «мотив» і «мотивація».

Досі спірним є визначення самого поняття «мотив», етимологія якого має давнє коріння. Слово «мотив» походить від латинського «motivation», що перекладається як «рух». За психологічним підходом, під мотивом розуміють усвідомлене внутрішнє спонукання до активності [236; 322].

Поширеним є й підхід, за яким мотив визначається як «привід, причина, об'єктивна необхідність щось вчиняти, спонукання до певної дії» [536, с. 8–9].

Загалом на основі психологічного підходу, можна зробити висновок, що погляди вчених на природу мотиву істотно різняться, зазвичай під мотивом розуміють один конкретний феномен. У результаті мотив розглядають як потребу, мету (предмет задоволення потреби), спонукання, намір, стійкі властивості (особистісні диспозиції), стан, формулювання, задоволеність.

Існує також припущення, що мотив є цільовим станом відносин «індивід – середовище» [636]. Якщо мотив розуміти як бажаний цільовий стан, то можна зробити висновки, що існує стільки різних мотивів, скільки існує змістовно еквівалентних класів відносин «індивід – середовище», а також що мотиви формуються в процесі індивідуального розвитку як відносно стійкі оціночні диспозиції.

Люди різняться за індивідуальними проявами (характером і силою) тих чи інших мотивів. У різних людей можливі різні визначальні чинники мотивів [435, С. 91–96].

Поведінка людини в певний момент часу мотивується не всіма або всіма можливими її мотивами, або ж тим з найвищих мотивів в ієрархії (тобто з найсильніших), який за конкретних умов найбільше пов'язаний з перспективою досягнення відповідного цільового стану [320, с. 54].

Мотив – це обґрунтування необхідності конкретної дії. Потреби, інтереси, мотиви становлять комплекс суб'єктивних чинників мотивації поведінки. Життєдіяльність людської суспільної формації є об'єктивним фактором поділу праці, що породжує своєрідний характер її мотивації [447, с. 464–468].

Діяльність людини має усвідомлений характер, оскільки людина розуміє залежність задоволення особистих потреб від виконання дій, спрямованих на

задоволення суспільних потреб.

Мотиви і цілі діяльності можуть збігатися або ні. Наприклад, мета суспільно організованої діяльності – це ведення спільних справ, а для індивіда її мотивом, як правило, є задоволення особистих потреб. Отже, в процесі збігу суспільних та особистих інтересів, збігаються й мотиви і цілі суспільної та індивідуальної діяльності.

В. Кудрявцев виокремив дві групи мотивів: мотиви суспільні й особисті. Але при цьому він наголосив, що спектр мотивів досить широкий. У межах зазначених різновидів можливі різні комбінації, які породжують перехідні і змішані форми. Учений акцентує увагу на таких мотивах поведінки: 1) ідейна переконаність у суспільній корисності вчинку; 2) обов'язок перед суспільством, правовий обов'язок; 3) професійне відчуття відповідальності; 4) практична корисність вчинку для інших; 5) стереотип, звична поведінка; 6) конформізм, підпорядкування більшості; 7) страх перед юридичною або моральною відповідальністю; 8) особиста користь від вчинку; 9) егоїстичні інтереси; 10) негативні моменти, реалізовані через правомірні засоби [245].

Між характером мотиву і правомірністю діяння немає чіткої залежності. Іноді негативні по суті мотиви (ревності, помста) породжують правомірну поведінку.

Вирішальними щодо впливу на вибір мотивів поведінки є цілі і завдання діяльності. Мотив як усвідомлене спонукання до певної дії, власне, і формується в міру того, як людина враховує, оцінює, зважає обставини, у яких перебуває, й усвідомлює мету, яка стоїть перед нею, адже зі ставлення до них і народжується мотив у його конкретній змістовності, необхідний для реальної життєвої дії. Мотив як спонукання – це джерело дії, яка його породжує, але щоб стати таким, він повинен сам сформуватися [615, с. 225].

Мотив людських вчинків природно пов'язаний з їх метою, адже мотив є спонуканням або прагненням її досягнути. Мотиви досить різноманітні, що обумовлено наявністю широкого кола потреб та інтересів, які формуються в процесі суспільного життя. Те, що особливо значуще для людини, виступає, в підсумку, як мотиви і цілі її діяльності та визначає справжню сутність людини

[447, с. 472].

Мотив можна визначити і як поняття, що охоплює потреби, цілі, інтереси [545, с. 176]. Потреби людини відображають її об'єктивну залежність від зовнішнього світу, потребу, стан, при якому треба задовольнити певні прагнення. Потреба чинить стимулювальний вплив на поведінку людини доти, доки відповідний стан потреби не буде повністю задоволений.

Мета, як наступне за своїм мотиваційним значенням поняття, є тим безпосередньо усвідомлюваним результатом, на який в конкретний момент спрямована дія, пов'язана з діяльністю, що задовольняє актуалізовану потребу [548, с. 243]. Як стверджує К. Бачіашвілі, якщо поведінку людини уявити у вигляді своєрідної арени, на якій розгортається багатогранний спектакль її життя, і припустити, що найбільш яскраво в цей момент на ній освітлене те місце, яке повинно приковувати до себе найбільше увагу глядача (самої людини), то це й буде метою [49, с. 12]. Психологічна мета є тим мотиваційно-спонукальним змістом свідомості, який людина сприймає як безпосередній і найближчий очікуваний результат її діяльності. Інтересом називають особливий мотиваційний стан пізнавального характеру, що, як правило, безпосередньо не пов'язаний з якоюсь однією, актуальною в конкретний момент потребою [172]. Інтерес може викликати будь-яка несподівана подія, що мимоволі привернула увагу, будь-який новий предмет, що з'явився в полі зору тощо.

При формуванні мотивів правомірної поведінки має значення особливість зв'язку між інтересами конкретної людини та інших людей. Обидва види інтересів можуть дещо збігатися між собою або суперечити одні одним. Так, інтереси власної дитини, як правило, є інтересами батьків. З іншого боку, особисті інтереси людини як члена колективу можуть не збігатися із суспільними, які, все ж, є обов'язковими для неї і тому стимулюють її правомірну поведінку.

Отже, мотив, як спонукальна причина і зацікавленість в чомусь, виражає ставлення людини до об'єктивної дійсності, що містить категорії потреб, цілей, інтересів, а також емоційні і раціональні моменти. Тільки враховуючи особливості мотивів, якими керується людина у своїй поведінці, можна

зрозуміти справжній характер правової поведінки (правомірної або праволомною). Для мотивації у правовій сфері потрібно, щоб людина усвідомила потребу в чому-небудь у вигляді інтересу, визначила характер своїх дій та їх кінцевий результат (мету), співвіднесла свою життєдіяльність не лише з тими суспільними вимогами, які містяться в системі юридичних стимулювальних засобів, а й з нормами природного права.

Виходячи із зазначеного, мотиви можна поділити на стримувальні, які стримують ту чи іншу активність, що може зашкодити людині, та спонукальні, які зумовлюють активність людини, її поведінку. Керувати діями людини, на відміну від дії машини, можна тільки через управління мотивами [315, с. 65], тому що сам собою зовнішній вплив не визначає до кінця цілеспрямованої поведінки людини, а може лише змінювати її інтереси, впливаючи на мотиви, а отже, на саму поведінку.

Існує підхід, за яким усі мотиви правомірної поведінки можна уявити у вигляді шкали, на якій є не тільки суспільні й особисті мотиви, а й їх перехідні і змішані форми (при цьому всередині цих груп можливі різні комбінації і різновиди) [240, с. 72]. Вищим рівнем суспільної спрямованості мотиву можна вважати переконаність у суспільній корисності вчинку. Особисті мотиви поведінки можуть збігатися із суспільними не тільки за своїм спрямуванням, а й за моральними основами. Потрібно мати на увазі, що до правомірної поведінки іноді можуть спонукати й такі мотиви, яким важко дати позитивну оцінку (егоїстичні), оскільки між характером мотиву і правомірністю вчинку немає чіткої відповідності. Можливо, це тому, що між виникненням мотивації і вчинком відбувається планування і прийняття рішення, яке може змінити суспільну корисність мотиву або, навпаки, блокувати і компенсувати суспільно шкідливі мотиви і вчинки.

Термін «мотивація» є дещо ширшим поняттям, ніж термін «мотив». Мотив є рушійною силою, спонукальною причиною, а мотивація – системою внутрішніх факторів, що спрямовують поведінку людини на досягнення мети [557, с. 314]. Іншими словами, мотивація пояснює цілеспрямованість поведінки людини, організованість і стійкість цілісної діяльності, спрямованої на

досягнення певної мети. Водночас мотив, на відміну від мотивації, – це те, що належить самому суб'єктові поведінки, є його стійкою особистісною властивістю, що зсередини спонукає до здійснення певних дій.

Розкриваючи поняття «мотивація», варто зазначити, що довгий час традиційно її визначали як пояснення внутрішніх чинників чи психологічного стану і ставлення людини до того, що повинно бути зроблено або досягнуто як мета поведінки [557, с. 314].

Останнім часом набуває поширення інша думка, за якою мотивація – це взаємодія суб'єктивних, тобто тих, що виходять від людини, й об'єктивних, тих, що впливають ззовні, чинників.

Відомий психолог П. Якобсон вважає, що мотивація складається з різних мотиваційних тенденцій: а) політичні, моральні ідеали (уявлення про майбутнє); б) стійкий інтерес до отримання вражень; в) прагнення до творчої праці; г) виражена потреба в чому-небудь; д) досить сильне почуття (страх, слава); е) дієві моральні переконання в необхідності відповідно діяти в тій чи іншій ситуації; ж) звички; з) наслідування чужої поведінки [615, с. 19]. Виходячи із цього, під мотивацією науковець розуміє сукупність тих психологічних моментів, якими визначається поведінка людини.

Поняття мотивації в людини охоплює всі види спонукань: мотиви, потреби, інтереси, прагнення, цілі, потяги, мотиваційні установки. Мотивація – це детермінація поведінки загалом.

Цікавим є підхід, за яким мотивація окреслюється як процес вибору між різними можливими діями, процес, що регулює, спрямовує дію на досягнення специфічних для конкретного мотиву цільових станів і підтримує це спрямування. Мотивація – це не єдиний процес. Вона, найпевніше, складається з різних процесів, які здійснюють функцію саморегуляції на окремих фазах поведінкового акту. Від мотивації залежить, як і в якому напрямку будуть використані різні функціональні здібності. Мотивацією також пояснюється вибір між різними можливими діями, між різними варіантами сприйняття і можливими змістами мислення, крім того, мотивація пояснює інтенсивність у здійсненні вибраної дії і досягненні результатів [92, с. 51].

Отже, мотивація займає провідне місце в структурі правомірного існування людини, охоплюючи всі її структурні елементи: характер, емоції, складні психічні процеси.

Правова мотивація має свої особливості, пов'язані з дією норм права на свідомість людини. Її можна визначити як сукупність усвідомлюваних і неусвідомлюваних спонукань, що формуються під впливом норм права і, власне, внутрішніх інтересів, потреб людини.

Існує думка, що найбільше на мотиви людини впливають стимули, які мають правову форму, зокрема ті, що виражаються в нормативних актах. Так, А. Малько стверджує, що правовими стимулами можна вважати лише ті спонукальні причини, які спрямовують процес до певної мети і мають прескриптивний (обов'язковий, строго встановлений) характер. Правові стимули – це інформаційно-юридичні засоби, а не предмети, не речі, не психологічний клімат на підприємстві тощо [292, с. 83].

Правовий стимул тільки тоді стає спонукальною силою, коли заторкує інтереси суб'єкта і перетворюється на його мотиви. Правовий стимул може не стати позитивним мотивом, якщо не сприймається людиною, не відповідає якомусь її інтересу [293, с. 108]. Мета правових стимулів полягає в тому, щоб викликати мотивацію, спрямовану на активну правомірну поведінку, на високий результат дій, на забезпечення свободи людини, на прояв її ініціативи, творчого розвитку особистості.

Об'єктивна необхідність використання правових стимулів полягає в тому, що в суспільстві назріла нагальна потреба у правомірній й активній поведінці людини в різних сферах її життєдіяльності. Подібні потреби формують передумови для встановлення і розвитку в природно-правовому просторі і в позитивно-правовому полі держави певних правових стимулів, які здатні вплинути на поведінку людини в бажаному напрямку, спонукати її поводитися так чи інакше.

Правовий стимул – основна категорія правового стимулювання і його базовий інструмент. Правове стимулювання – це процес дії стимулів, їх реалізації. У широкому сенсі під ним розуміють різні способи, методи впливу

всіх правових засобів, усього права, усіх галузей, які спрямовані на розвиток суспільних відносин [179, с. 154]. Також правове стимулювання визначають як самостійний метод і правовий засіб забезпечення правомірної поведінки людини [361, с. 70]. До змісту правового стимулювання входять і зовнішні чинники, способи, процес стимулювання, сам стимул і результати діяльності [92, с. 50]. Існує підхід, за яким правове стимулювання – це процес впливу правових стимулювальних засобів на інтереси людини, що триває в часі і приводить до суспільно активної поведінки людини задля отримання очікуваного результату [27, с. 65]. Останнє визначення, на нашу думку, найбільш вдале. У ньому чітко проведено відмінність між стимулом і процесом його впливу – стимулюванням. Зміст стимулювання, отже, виражається у втіленні в суспільні умови життя правомірної поведінки людини.

Правовому стимулюванню властиві такі ознаки: а) проявляється як сукупність логічно послідовних взаємопов'язаних дій; б) передбачає вплив на інтереси людини; в) наділене позитивним характером; г) здійснюється шляхом встановлення системи стимулювальних засобів в певних організаційно-правових формах; д) ґрунтується суто на добровільному виборі варіанта альтернативної поведінки самою людиною; е) приводить до суспільно активної поведінки людини; ж) поєднує в собі обіцянку надання блага і факт його отримання як комплексний процес [317, с. 439].

На думку Н. Уздімаєвої, найбільш вагомий результат правового стимулювання буде досягнутий тоді, коли програма поведінки людини, закладена в її правосвідомості, узгоджуватиметься з правовою програмою, закладеною в нормах права. Основними елементами правового стимулювання виступають норми-стимули, юридичні факти-стимули, акти реалізації прав та обов'язків, стимулювальні правозастосовні акти [533, с. 110].

Можна констатувати, що думки вчених щодо правового стимулювання розділилися. Одні вважають, що правові стимули – це позитивні і негативні засоби впливу. Інші визнають в ролі правових стимулів тільки позитивні засоби. Втім, категорично визнавати помилковою одну із цих позицій, вважаємо, не варто. Передовсім, потрібно з'ясувати, про який рівень правового

впливу йдеться. На інформаційно-психологічному рівні дії права правові стимули є правовими спонуканнями до законослухняної дії і правомірної поведінки та містять лише позитивні засоби (заохочення, пільги).

З погляду функціонального підходу, правовий стимул – це комплексний юридичний інститут, тобто сукупність юридичних норм, що закріплюють певні засоби впливу на свідомість і психіку людини задля посилення мотивації правомірної поведінки [616, с. 142].

Ми пропонуємо подивитися на проблему визначення правового стимулу з іншого боку, враховуючи особливості сучасного праворозуміння. Розмежування права і закону дозволяє по-новому розглянути співвідношення норми природного права та юридичної норми позитивного права.

Юридична норма відома давно. Історія переконливо довела, що юридична норма з успіхом може закріплювати і правові положення, і свавілля правлячої еліти. Не право, а юридична норма є похідною від держави, це інструмент, який держава використовує для організації суспільних відносин й управління суспільством. Право ж виступає як критерій для аналізу й оцінки змісту юридичних норм і діяльності держави [596, с. 264]. Теорія юридичної норми досить докладно розроблена вітчизняною та зарубіжною наукою. Генезис юридичної норми пов'язаний з діяльністю людини. У різних сферах життя поступово стали складатися правила, стандарти, які висловлювали міру поведінки людей.

Зовсім іншу сутність має норма природного права. Вона є мірилом конкретних природних якостей самої людини, мірою готовності самореалізації людини у природно-правовому просторі. Правомірна поведінка, що складається під впливом природно-правових стимулів, як правило, є вольовою й усвідомленою за своїм характером. В її основі лежить гармонійне поєднання суспільних й особистих інтересів. Звичайно, особиста зацікавленість стоїть на першому місці, але мотиви правомірної поведінки можуть бути досить різні, людина оцінює вчинок крізь призму особистого світосприйняття і законів гармонійного розвитку суспільства.

Важливо, щоб людина була не просто правомірно дієвим суб'єктом, а

щоб її поведінка була активно-правомірною. Такий вплив здійснюється за допомогою певних методів, способів, прийомів стимулювання. Розгляньмо їх докладніше.

Першим варто виокремити метод пільг, зокрема правових. Правова пільга – це різновид встановлених компетентними органами в нормативно-правових актах юридичних винятків, за допомогою яких формується специфічний правовий режим, котрий характеризується наділенням суб'єкта додатковими заходами юридичного характеру, наданням йому особливих додаткових прав і звільненням від встановлених законом обов'язків [334, с. 16]. Правові пільги мають стимулювальну (сприяють підвищенню результатів різних видів діяльності), відтворювальну (щодо малозабезпечених верств населення) та виховну (як аргумент на користь формування активно-правового способу життя та діяльності) функції. Як відзначає І. Морозова, проблеми пільгового правового інструментарію на сучасному етапі розвитку юридичної науки належать до найбільш актуальних. Це пояснюється тим, що зараз активними є спроби пошуку шляхів оптимізації правових засобів, які відповідають потребам здійснених перетворень [355, с. 21]. Варто зауважити, що ставлення до пільг у плані їх законодавчого закріплення, практичного застосування, а також теоретичного обґрунтування вельми неоднозначне.

У довідковій літературі пільга визначається як переважне право, полегшення, сприятливі умови, що надається кому-небудь як виняток із загальних правил (пільги ветеранам війни); як надання кому-небудь переваг, часткове звільнення від виконання встановлених правил, обов'язків або полегшення умов їх виконання (наприклад, податкові пільги) [453; 479; 547; 558]. У юридичній літературі є різні підходи до характеристики правових пільг, проте чіткого визначення цього досить поширеного явища юридична наука поки не дала [48]. Одні вчені-юристи під правовою пільгою розуміють різновид спеціальних прав людини, які надаються лише обмеженим групам населення, більш високий рівень прав для окремих груп людей порівняно із загальним рівнем [265, с. 182], інші – звільнення учасника суспільного життя від деяких встановлених нормами права обов'язків, в ролі заохочення [45, с. 65]. І ті, і інші

по-своєму мають рацію, хоч і визначають пільги дещо односторонньо і формально. Об'єднує ці підходи те, що пільги виступають своєрідним юридичним «полегшенням» для людини. Полегшити становище людини можна не тільки завдяки зменшенню кількості обов'язків, а й наданням додаткових прав, переваг.

Правові пільги є засобом, за допомогою якого створюється режим найбільшого сприяння для задоволення інтересів і потреб людини, що полягає в компенсації, стимулюванні або гарантіях. Основна мета правових пільг полягає в узгодженні інтересів людини та суспільних груп. Пільги пов'язують і гармонізують ці інтереси, дозволяючи їх задовольняти, розподіляючи соціальні блага і сприяючи нормальному розвитку і окремої людини, і суспільства загалом [329, с. 228].

Зауважимо, що інститут пільг характерний, як правило, для соціально-економічних прав людини, тут найчастіше проявляються нерівні можливості людей. Пільги проявляються у вигляді: а) додаткових прав (наприклад, право на додаткову відпустку); б) особливої турботи матеріально-фінансового характеру (наприклад, особливі умови, що дозволяють жінкам поєднувати працю з материнством) [328]. Пільги відрізняються від правових гарантій, що передбачають наявність системи юридичних засобів, котрі забезпечують можливість здійснення правомірної діяльності.

Правові гарантії охоплюють, окрім пільг, заохочення, покарання, заборони тощо. Також правові пільги не тотожні поняттю «компенсації» як законодавчо закріпленим умовам відшкодування будь-яких витрат морального і (або) матеріального характеру. Однак навіть якщо пільги і мають навантаження компенсаційного характеру, головне їх призначення – стимулювати правомірну поведінку людини, як суб'єкта права.

Особливим різновидом правових пільг є привілеї – спеціальні пільги для конкретних суб'єктів і, насамперед, посадових осіб, що необхідні для реалізації мети, найбільш повної і якісної реалізації своїх обов'язків. У перекладі з латинської привілей – це перевага, надана спеціальним законом для окремих людей [267].

Привілей є новою категорією для юридичної науки, але сучасна довідкова юридична література містить його поняття, хоч воно трапляється в позитивно-правовому полі вкрай рідко.

Правильно зазначено, що привілеї – це важливий правовий стимул ефективної життєдіяльності, в основі якого повинен бути принцип законності і принцип соціальної справедливості [179, с. 185]. Важливо, що у свідомості людей привілеї традиційно асоціюються з необґрунтованим присвоєнням певних прав і переваг, соціальних благ, зокрема чиновниками, які використовують владу для покращення власного добробуту, що нерідко викликає негативне ставлення до них з боку населення. Тому не випадково С. Полєніна зауважує, що існування привілеїв суперечить ідеї формування правової держави, зокрема в природно-правовому просторі, підриває і принцип рівноправності людей, і принцип суспільної справедливості [392]. Близьким до зазначеного підходу є підхід, за яким привілеї також протизаконні, як, припустимо, крадіжка або грабіж [161, с. 226].

Однак існує думка, що варто виходити з того, що привілеї, як певні переваги, виражаються в праві, і, отже, об'єктивно не можуть мати протиправної природи, так як це виняткові правові засоби, які є максимальними перевагами, що поширюються головню на посадових осіб, що характеризують особливий суспільний та індивідуальний статус тих, стосовно кого вони застосовуються, і які є різновидом пільгового способу врегулювання суспільних відносин [461, с. 109].

На нашу думку, привілеї зорієнтовані переважно на політичну еліту, на владні органи та посадових осіб, але в певних випадках вони можуть належати й окремим людям. Привілеї є винятковими правами, що виступають більш детальними і персоніфікованими юридичними засобами, наступним (порівняно з пільгами) рівнем диференціації правового регулювання.

Відзначимо також, що інститут пільг постійно вдосконалюється, особливо останнім часом. Важливо толерантно і виважено встановлювати пільги, використовувати їх функціональні ресурси. Адже від характеру й обсягу пільг залежить якість права як регулятора суспільних відносин, і у природно-

правовому просторі пільги повинні вказувати не на особливий статус людини, а, навпаки, на її захищеність в особливих життєвих ситуаціях.

Щодо методу заохочення, то він, на нашу думку, є одним з найбільш ефективних методів правової стимуляції правомірної поведінки людини. На сучасному етапі розвитку правової науки немає чіткого визначення поняття «заохочення», хоча його використовують досить часто, зокрема і в нормативних актах держави.

Заохотити – значить похвалити нагородою, пробудити бажання зробити що-небудь [95]. Визнанням у юридичній літературі вважається трактування заохочення як встановлених нормами права різноманітних форм позитивної оцінки сумлінного виконання юридичних і суспільних обов'язків, а також позитивної діяльності, яка перевершує звичайні вимоги [96, с. 204].

У контексті задекларованої проблеми виділяють такі ознаки правового заохочення: а) воно є реакцією на заслужену поведінку, під якою розуміється сумлінний правомірний вчинок, пов'язаний з повноцінним виконанням людиною своїх обов'язків; б) це юридично правомірна заслуга; в) пов'язане зі суто добровільним вчинком, схвалене правом; г) виступає формою винагороди добровільної заслуженої поведінки з боку суспільства та сформованих ним органів; д) взаємовигідним для держави, суспільства і людини є поєднання різних інтересів, що задовольняють «сторони» сприятливими наслідками; е) наділене взаємною корисністю, поєднанням інтересів [495, с. 365].

Відзначимо, що заохочення є різновидом суспільного схвалення. Якщо останнє – родове поняття (більш широке), то перше – видове. Для правового заохочення потрібні лише певні форми схвалення – юридичні, з відповідними кількісними і якісними характеристиками, що залежать від ступеня заслуг. Тож слушною є думка, що, займаючись будь-яким видом діяльності, більшість людей явно або неявно бажає суспільного визнання своїх результатів, тобто загальноприйнятих зовнішніх форм вираження схвалення. Перспектива бути відзначеним, виділеним із загальної маси підносить людину і у власних очах, і, що може бути ще важливішим, на його думку, в очах інших людей. Подвійно прославляє і приносить почуття найбільшого задоволення, коли особиста думка

тієї людини, що заохочується, і думка оточення єдині в оцінці та визнанні досягнень [133, с. 172].

Метод заохочення проявляється в наданні сприяння, підтримки надання благ особистого, матеріального й організаційного характеру, тобто в конкретних заходах щодо здійснення загальних принципів заохочення, а також в нагородах за активну суспільну діяльність, особливі успіхи у праці, досягнення в різних сферах людської життєдіяльності. Заохочення виступає найпотужнішим правовим стимулом, як правило, спонукає до отримання того результату, який очікується.

Основним інструментом методу заохочення є заохочувальні норми. Вони зустрічаються практично в усіх галузях права. Можна виділити такі види заохочень: оголошення подяки, видача премії, нагородження цінним подарунком, нагородження почесною грамотою, підвищення посади. Для людини, окрім матеріального стимулювання, такі заохочення приносять відчуття реалізованості та гармонії у природно-правовому просторі і в позитивно-правовому полі держави, і така гармонія інколи спонукає значно більше до правомірної поведінки, аніж матеріальне стимулювання.

При цьому чимало вчених звертає увагу на відсутність єдиної системи заохочень у праві, єдиного категорійного апарату щодо цього питання. Наприклад, специфіка заохочення в кримінальному праві полягає в тому, що людині повертається те, чого раніше вона була позбавлена у вигляді покарання (наприклад, свободи), або не «забирається» те, що за загальним правилом повинно бути «забрано». Заохочення реалізується за умови дотримання таких вимог: а) наявність підстави для заохочення; б) облік ступеня активності суб'єктів незалежно від суспільної значущості досягнутих ним результатів; в) вивчення особистості заохочуваного; г) значущість, цінність заохочення [441]. При призначенні заохочення потрібно також враховувати досягнуті результати правомірної поведінки, тобто реальну користь для суспільних відносин. Однак це не означає, що не повинні братися до уваги нерезультативні зусилля людини. Вони також заслуговують схвалення, але суспільна корисність таких дій знижується, а отже, й заохочення має бути відповідним.

Підставою заохочення того чи іншого варіанта поведінки є заслуга. Заслуга тлумачиться як суспільно корисний вчинок, діяльність, що заслуговує на повагу і загальне визнання [96, с. 286]. У науковій літературі одним з перших заслугу визначив П. Сорокін, котрий зазначав, що для кожного з нас заслугами є акти діяльності (і свої, і чужі), які, по-перше, не суперечать нашим «належним» шаблонам, по-друге, виходять за своєю позитивною діяльністю за межі обов'язковості, а тому вони добровільні, і ніхто не може претендувати на них, а той, хто їх виконує, не усвідомлює себе «зобов'язаним» щодо виконання [495, с. 143]. Ця дефініція заслуговує на увагу, однак в ній не вказано на зв'язок заслуг із заохоченнями, винагородами, що, на нашу думку, таки простежується.

За іншим підходом, заслуга характеризується такими ознаками: а) поєднана із соціально активною поведінкою, з існуванням позитивних обов'язків; б) добровільність здійснення вчинку, що претендує на «заслужений»; в) це сумлінне ставлення людини до свого обов'язку; г) заслуга, пов'язана з надмірним виконанням людиною своїх обов'язків або з досягненням нею загальноновизнаного корисного результату; д) є підставою для застосування заохочувальних заходів; е) це загальноновизнаний корисний результат, що перевершує за своїми масштабами результати звичайних дій [293, с. 116]. Зауважимо, що заслуга є своєрідною оціночною шкалою, за характером і мірою якої визначається конкретна форма, вид і міра заохочення, що застосовується.

Наступним методом стимулювання правомірної поведінки є метод правової орієнтації. Правова орієнтація – це можливість людини пізнати правові норми, щоб на їх основі і завдяки їм визначити свій правовий статус, вибрати певний варіант поведінки [595, с. 62].

Метод правової орієнтації правомірної поведінки пропонує комплексне використання інформативних властивостей права, пошук оптимальних форм права, що сприяють правильному засвоєнню його змісту. Право інформує про можливу поведінку оточення людини в різних сферах життя, дає уявлення про те середовище, в якому людина проявляється через належність до суспільства і, відповідно до того, вибирає поведінку.

Правові приписи містять відомості про варіанти поведінки, до цього не відомі людині. Це збільшує сферу можливостей вибору варіантів поведінки, нових засобів досягнення вже відомих цілей. Право інформує і про можливі наслідки (позитивні і негативні) різних дій. Це збільшує внутрішній інформаційний багаж людини, створює можливість розраховувати свої дії, оптимально і вигідно для себе досягати цілей [344, с. 116–118]. Орієнтуючі значення мають норми-принципи і норми-цілі, які формулюють загально визнані принципи рівноправності і самовизначення людей, справедливості, непорушності демократичної основи, принцип законності, що закріплюють основні положення та цілі розвитку системи суспільства. Такі норми сприяють правильній правовій та соціальній оцінці поведінки.

Норми-дефініції містять визначення правових категорій і понять, що вносять ясність у процес реалізації права, особливо в правозастосовній діяльності.

Можна виокремити рекомендаційні норми, сутність яких полягає в тому, що припис формулюється у вигляді поради, прямої зобов'язувальної регламентації бажаної поведінки, що дозволить найбільш ефективно досягнути результату, вигідного певним особам. Людина може і не скористатися рекомендацією, якщо вона, на її думку, не відповідає умовам конкретної ситуації, але рекомендації мають юридичне значення і повинні враховуватися тими чи іншими особами, оскільки важливим є те, якими засобами досягається мета правових норм.

Сприйнята правова інформація стає внутрішнім стимулом правомірної поведінки людини. Отримуючи знання про правові норми, співвідносячи їх зі своїми уявленнями про належне і необхідне, виробляючи на цій основі своє ставлення до права, людина пов'язує набуті знання з планованою поведінкою. Отже, стимулювання правомірної поведінки полягає у впливі зовнішніх позитивних стимулів на внутрішні процеси мотивації людини, формування яких приводить до позитивного результату, а в підсумку – до правомірної поведінки. Тому на сучасному етапі відбувається залучення до механізму правового стимулювання правомірної поведінки різноманітних елементів

(мотив, заохочення, пільги тощо), що застосовуються в комплексі, залежно від вихідних обставин і бажаних позитивних результатів. Природно-правові особливості мотивації і стимулювання правомірної поведінки людини полягають у тому, щоб в межах позитивно-правового поля держави створити такі умови життєдіяльності людини, за яких вона відчуватиме внутрішню потребу втілювати норми природного права через власну поведінку в соціоприродний простір.

4.6 Праволомна поведінка людини як порушення нормативно-ціннісних стереотипів природного права

Однією з важливих проблем існування людини є прояви її праволомної поведінки в суспільстві. Така поведінка порушує не просто норми права, що були прийняті для загальної користі, а природно-правові основи світобудови. Ідеальним є те суспільство, в якому існує реальне верховенство природного права і закону. Дотримання норм права є, мабуть, основним критерієм подальшого правового розвитку суспільства, його правовим фундаментом.

Значна частина практичних зусиль правотворчих, правоохоронних і правозастосовних органів держави, як суспільного утворення, спрямована на вирішення питань, пов'язаних з праволомною поведінкою людини. Ми вважаємо, що для висвітлення задекларованої проблематики доцільно розглядати праволомну поведінку людини саме в державному утворенні, оскільки держава є «середовищем», витвором людства, поза яким людина сьогодні практично не існує і не реалізує себе. І саме державне суспільство в особі певних органів та уповноважених осіб має реагувати на праволомну поведінку людини, чим відновлюватиме порушений природно-правовий баланс і гармонію існування та розвитку і людини, і соціоприродного простору.

Насамперед, зазначимо, що вважаємо за доцільне вживати термін «праволомна поведінка» щодо дій людини, котрі спрямовані на порушення одночасно і норм й устоїв позитивного права, і норм природного права. Більшість науковців ототожнюють або ж практично порівнюють праволомну і

неправомірну поведінку. Якщо неправомірною поведінкою – це юридична категорія, що окреслює протиправне, винне, соціально шкідливе діяння (діючи чи бездіяльність) деліктоздатної особи, яке тягне за собою передбачені правовими нормами негативні наслідки для правопорушника як реакцію держави суто за нормами позитивного права, а відсутність, скажімо, однієї з його ознак не дозволяє розглядати діяння як неправомірну поведінку [359, с. 183], то праволомна поведінка – це дещо ширше за своїм змістом поняття, що означає руйнування (ламання) і норм, що встановлені державою та є похідними від природно-правових норм, і норм, встановлених природним правом. Праволомна поведінка людини викликає ще й природно-правові санкції, як відповідальність людини за руйнування балансу існування соціоприродного і природно-правового простору.

Як зазначає О. Гришук, природне право відображає, так би мовити, суб'єктивну сторону права, його духовний зміст. Позитивне ж право є вираженням предметної (об'єктивної) сторони права і являє собою систему юридичних норм. Природне право існує поряд з позитивним правом як сукупність вимог, що породжені об'єктивними умовами життєдіяльності людини, самим життям суспільства. Тому природне право містить такі можливості (права) людини, які зумовлені особливостями її природи (сутності), а також відповідають досягнутому рівню розвитку суспільства [139, с. 16], тому при порушенні людиною норм позитивного права відбувається автоматичне порушення ціннісних установок природно-правового простору, а це означає, що здійснюється праволомна поведінка, котра посягає на ціннісні основи світобудови.

Під час аналізу такого явища, як праволомна поведінка, ключову роль відіграє співвідношення соціологічних, психологічних та юридичних особливостей проблеми.

Соціологічна сторона полягає у глибинних суспільних підставах поведінки, незалежно від наявних норм права, які можуть змінюватися в залежності від особливостей розвитку суспільства. Психологічна сторона виражається у встановленні того, як сама людина ставиться до своєї

праволомної поведінки, чим вона керується, вибираючи такий вид поведінки. Юридична сторона полягає у співвідношенні діянь людини з нормами закону.

Для того щоб уникнути збільшення кількості проявів праволомної поведінки людини, важливо докладно вивчити механізм проблеми. Незважаючи на велику увагу вчених до вивчення феномену поведінки людини, у сучасній правовій науці здебільшого приділяли увагу загальнотеоретичним особливостям правомірної і праволомної поведінки, тому на цей момент немає достатньо глибокої, цілісної й аргументованої саме філософсько-правової моделі праволомної поведінки людини, як порушення нормативно-ціннісних стереотипів природного права.

Досить часто праволомна поведінка характеризується через її різновид – правопорушення, тобто фактично відбувається підміна понять. Історично розмежування праволомної поведінки та правопорушення склалося не відразу. Однією з перших спроб у цій сфері можна вважати ідеї М. Коркунова, який наприкінці ХІХ ст. розглянув поняття «неправомірний стан» у співвідношенні з правопорушенням. На думку вченого, ці явища мають спільну рису – суперечать вимогам права. При цьому М. Коркунов стверджує, що не всяке заперечення закону можна назвати правопорушенням [231, с. 186].

Питання про сутність праволомної поведінки не завжди активно досліджували, навіть у загальній теорії права. Спочатку праволомну поведінку і правопорушення ототожнювали. Цьому сприяло те, що на їх спорідненість вказують загальні ознаки – протиправність, соціальна шкідливість, суспільна небезпека тощо.

Так, Н. Александров спершу ототожнював праволомну поведінку і правопорушення, але згодом він змінив позицію – під праволомними розумів діяння, здійснені з вини особи. Діяння, тільки зовні праволомні (вчинені без умислу або з необережності), він вважав незначними і такими, що не тягнуть за собою відповідальності [10, с. 82].

Відповідно до іншого підходу, поведінкові категорії (правопорушення і праволомна поведінка) тлумачили через їх результат – правопорушення і злочин [602].

У всякому разі відзначимо, що між праволомною поведінкою і правопорушенням знак рівності ставити не можна. Праволомна поведінка не може виражатися через поняття «правопорушення», між ними є причиново-наслідковий зв'язок, адже правопорушення є безпосередньо результатом і видом праволомної поведінки.

Усталеним на сьогодні можна вважати підхід, що праволомна поведінка – це поведінка, яка йде врозрід з нормами права, а правопорушення є видом (результатом) праволомної поведінки, що має деякі додаткові ознаки (винність, суспільна шкідливість (небезпека), можливість застосування санкції за її вчинення, дієздатність (осудність) порушника тощо). Правопорушення є лише видом праволомної поведінки і в жодному разі не може з нею ототожнюватися.

Зазначимо, що сутність праволомної поведінки полягає в тому, що вона, на відміну від правомірної, заподіює або ж потенційно може заподіяти шкоду наявним світовідносинам, правам та інтересам громадян, суспільству і державі загалом. Праволомна поведінка різна за своєю спрямованістю, за ймовірністю настання шкідливих наслідків і їхньою вагою, за характером мотивів, що виникають у людини, котра вчинила чи здатна вчинити таке діяння.

Праволомна поведінка характеризується такими суттєвими моментами.

Історичне походження. Відомо, що праволомна поведінка як масове явище зародилося з появою держави і позитивного права. З розвитком держави виділяються різні соціальні класи, детерміновані нерівністю в суспільстві (багаті – бідні), і відбувається закріплення права приватної власності – це основні історичні причини появи праволомної поведінки. Правові норми відображають інтереси людей, закріплюють економічні, соціальні, політичні та інші потреби. Праволомна поведінка спрямована на порушення цих інтересів і потреб.

Наступним моментом є те, що масова праволомна поведінка проявляється в конкретному змісті її видів, з яких утворена ця сукупність. Видами праволомної поведінки є, зокрема, правопорушення, зловживання правом, об'єктивно протиправні діяння, які проявляються в діях (бездіяльності) конкретних людей, їх свідомих вольових вчинках. Вчинок проявляється в

суспільній дійсності, у соціоприродному просторі і не може здійснюватися поза ним. У цьому сенсі будь-яка поведінка є суспільною, не є винятком і праволомна поведінка.

Важливо й те, що праволомна поведінка проявляється в її результатах, а отже, в тому злі, яке вона завдає суспільству. Це зло не можна розглядати тільки як фізичний чи матеріальний збиток, воно завдає відчутної шкоди всьому природно-правовому простору і, зрештою, самій людині, котра це вчиняє, руйнуючи її ціннісну сутність. Розміри і характер шкоди, спричинені різними видами праволомною поведінки, не однакові.

Вагомим моментом є також те, що структура і динаміка праволомною поведінки змінюються залежно від суспільних умов життя людей. Важливо зрозуміти, що поведінка, яка порушує норми права, є праволомною. Проте, як відомо, норми права, при всій їх повноті і численності, ніколи не можуть охопити всіх конкретних видів можливою поведінки людини, навіть якщо йдеться про природно-правові норми, вони охоплюють повністю правове буття людини, але не можуть спрогнозувати поведінку людини, як реакцію на ті чи інші явища або обставини. Норми природного права можуть лише відреагувати на праволомну поведінку людини. Тож виникає питання про прогалини в позитивному праві, коли необхідна юридична норма відсутня взагалі, а потрібно врегулювати певні відносини. Отже, людина повинна орієнтуватися на принципи права загалом, тобто здебільшого на норми природного права, а вже тоді, в результаті такого орієнтування, законодавець зможе прийняти необхідну норму на основі норми природного права.

Звичайно, праволомна поведінка порушує не тільки норму права (природного чи позитивного), а й природні права інших людей.

Видається, що праволомна поведінка як антипод правомірної завжди порушує об'єктивне право й одночасно може порушувати і суб'єктивне право будь-якої людини. Порушення об'єктивного чи суб'єктивного права є показником того, в якій частині має бути порушена норма для визнання дії праволомною [311, с. 225].

Розкриваючи поняття праволомності, можна виходити зі специфіки форм впливу права на людські вчинки. Такими формами є заборони, приписи та дозволи [242, с. 82]. Зважаючи на це, праволомну поведінку можна також охарактеризувати як поведінку, заборонену не тільки нормативними актами, а й нормами природного права, як таку, що порушує не лише виражені в нормах заборони, а й неписані ціннісні основи буття людини у природно-правовому просторі.

Однак «заборона», в широкому сенсі, полягає в обов'язку не допускати забороненої поведінки, не здійснювати дій, що суперечать нормам права. Отже, вимога певної поведінки є одночасно і заборобою поведінки, що полягає у відступленні від належного.

Окрім того, праволомна поведінка як правова категорія характеризується також невиконанням обов'язку, тобто, на відміну від норм позитивного права, у природному праві – це відступ від будь-якого правового обов'язку, а в позитивному праві – це відступ тільки від обов'язку, що має імперативний характер.

Досліджуючи праволомну поведінку як правову категорію, для з'ясування її сутності і повної характеристики потрібно виділити властиві їй ознаки, які можна розділити на три групи (соціальні, психологічні, правові).

Соціальні ознаки праволомної поведінки дозволяють розглядати її з погляду соціальної некорисності, а також уточнити, як вона впливає на загальноприйняті норми поведінки в суспільстві, зокрема й на морально-ціннісні.

1. Суспільна шкідливість (небезпека), яка є оцінкою відповідних видів праволомної поведінки (правопорушення, об'єктивно протиправне діяння, зловживання правом) з погляду наслідків для охоронюваних інтересів і цінностей. Суспільна шкідливість відображає саму сутність праволомної поведінки, адже право забороняє тільки ті варіанти поведінки, які порушують інтереси людини і суспільства (щодо держави, то оскільки вона є суспільним утворенням, її інтереси також порушуються), невігідні для них, як наслідок – вони проголошуються неугодними, а отже, забороненими [230, с. 92].

Важливим в такій поведінці є те, що вона суперечить наявним суспільним відносинам, завдає або здатна завдати шкоду правам й інтересам людини і соціоприродному простору загалом. І якщо людина, яка поводить себе праволомно, практично завжди усвідомлює характер суспільної шкідливості своєї поведінки і те, яким суспільним відносинам вона завдає шкоди, то ступінь суспільної шкідливості, «скільки саме» шкоди принесе її поведінка, вона усвідомлює не завжди. Звичайно, суспільну шкідливість варто розглядати як об'єктивну категорію. Йдеться не про довільну оцінку людиною властивостей вчиненого нею діяння, а про розуміння (правильне або іноді помилкове) тієї реальної суспільної значущості діяння, що характеризується завданням шкоди соціоприродному простору і порушенням наявного правопорядку.

Праволомна поведінка характеризується різним ступенем суспільної шкідливості (небезпеки), яка залежить від безлічі чинників: природи суспільних відносин, що порушуються, об'єкта посягання, особливостей діяння, способу його вчинення, мотиву, мети тощо. Та чи інша характеристика шкоди залежить від виду порушених інтересів.

2. Винятковість (виключність) прояву праволомної поведінки, на відміну від масовості правомірної. Сьогодні праволомну поведінку можна спостерігати дедалі частіше, і цьому сприяє багато чинників (економічні, політичні, суспільні). Суспільство мусить всіляко сприяти формуванню такої правосвідомості людей, що не ставить під сумнів ідеї про недопустимість, винятковість праволомної поведінки як відхилення від нормальної людської життєдіяльності.

3. Негативна оцінка суспільством праволомної поведінки. Люди, суспільство загалом і, звичайно ж, держава негативно ставляться до такої поведінки, вона не заохочується і не схвалюється.

Психологічні ознаки праволомної поведінки дозволяють конкретизувати внутрішнє ставлення людини до своїх вчинків: а) усвідомлення тією чи іншою мірою праволомності скоєного вчинку. У цьому сенсі людина усвідомлює, що вона порушує або може порушити норми права, а також права інших осіб, але й надалі поводить себе праволомно. Сама праволомна поведінка в будь-якому

випадку є більш-менш свідомою, тобто перебуває під контролем свідомості і волі людини; б) переконаність людини в необхідності діяти з тих чи інших причин (корисливих, особистісних) саме праволомно; в) вмотивованість праволомної поведінки, тобто обґрунтування скоєних праволомних діянь; г) цілеспрямованість праволомної поведінки, що передбачає прагнення людини до досягнення певної мети шляхом праволомних дій; д) добровільність, яка виражається в тому, що ніхто не має права ні морально (наприклад, використовуючи погрози), ні фізично впливати на людину, аби змусити її до скоєння праволомних вчинків. Тільки людина особисто, зважаючи на ситуацію, що склалася, вправі вирішувати, чи чинити їй праволомно. Правові ознаки праволомної поведінки дозволяють оцінити ступінь невідповідності поведінки, вчинків людей вимогам норм права [321, с. 228]. Це такі ознаки: а) праволомна поведінка є родовим, узагальнювальним поняттям для окремих видів праволомної поведінки (правопорушення, зловживання правом); б) чітка правова регламентація праволомних дій.

У правовій науці традиційно відзначається, що праволомним є лише те, що прямо заборонено нормативно. Такий підхід є правильним тільки для одного виду праволомної поведінки – правопорушення, а зміст інших її різновидів (наприклад, зловживання правом) визначається згідно з нормами, що регламентують належну поведінку (шляхом заперечення), в чому наочно проявляється взаємозв'язок і взаємопроникнення правомірної і праволомної поведінки як парних правових категорій; в) протиправність праволомної поведінки виражається в тому, що людина порушує певну чинну норму права, діє всупереч усім правовим приписам і тим самим протиставляє свою волю волі суспільства, вступає з ним у конфлікт; г) негативна оцінка суспільством та його органами праволомної поведінки та необхідність постійної протидії, цілеспрямованої діяльності щодо запобігання, припинення і профілактики такої поведінки [320, с. 172]; д) настання правових наслідків. Праволомна поведінка, як правило, пов'язана з настанням правових наслідків у вигляді позитивно-правової та природно-правової відповідальності.

Розглядаючи феномен праволомної поведінки як складової частини дихотомії парних категорій (правомірність і праволомність), варто зазначити, що вона (за аналогією з правомірною поведінкою) характеризується такими специфічними ознаками: а) є альтернативою правомірної поведінки; б) може трансформуватися у свою протилежність; в) детермінується нею; г) здійснюється в єдності зі своїм антиподом (правомірна поведінка може бути результатом дотримання заборон як засобів обмеження праволомної поведінки); д) є джерелом розвитку правомірної поведінки (вивчення праволомної поведінки слугує наочному правовому вихованню всіх людей); е) в парі зі своєю протилежністю проявляє почергове домінування, якісно-кількісну нерівноцінність, а також в сукупності з правомірною утворює цілісність правової поведінки, адже без пізнання й усвідомлення негативного моменту життя людина не зможе пізнати і відчутти гармонію його позитивного прояву.

Важливою є також психологічна ознака праволомної поведінки – здійснення вчинків під реальним або потенційним контролем свідомості і волі людини.

Загальновідомим є підхід юристів, психологів, соціологів щодо праволомної поведінки як ненормального явища. Однак існує інша думка, яку задля об'єктивності не можемо минути. Ідеться про те, що у праволомної поведінки вже давно є «захисники», навіть серед науковців [369, с. 42]. Зокрема, деякі американські кримінологи розмірковують про два шляхи самореалізації людини (про це ми говорили в попередньому розділі, тому не будемо повторюватися).

Акцентується увага на тому, що ще на зорі християнства апостол Павло казав, що де немає закону, немає і злочину. Відповідно, де є закони, там є і злочин. Де є право, там неодмінно існує правомірна і праволомна поведінка. Ці протилежності, незважаючи на їх полярність, не існують одна без одної [543, с. 382]. У кримінології панують дві основні концепції – нормативістська і соціологічна. Відповідно до першої, злочинність визнається ненормальним явищем, з позиції соціологічної концепції – злочинність виступає необхідним

елементом життєдіяльності суспільства. Існує підхід, за яким відхилення від загальноприйнятої норми розглядають як необхідну об'єктивну умову існування і розвитку суспільства, властивість суспільної системи, механізм її розвитку, при якому реалізується людська діяльність [359, с. 194].

Як норму розглядав праволомну поведінку і французький соціолог Е. Дюркгейм. Учений зазначав, що така поведінка є не тільки нормальною і її не можна уникнути, а вона ще є ознакою здорового суспільства. Щодо злочинності, то автор також вважав її нормальним станом, так як суспільство без злочинних проявів не змогло б реалізувати себе повною мірою. Злочин, за Дюркгеймом, – це нормальний феномен для суспільства (але це не означає, що з ним не варто боротися) [158, с. 320].

Думки про те, що праволомна поведінка є нормальним і допустимим явищем у процесі функціонування суспільства висловлював і М. Сергієвський, який стверджував, що злочинність – прийнятна для людства, а зіткнення суспільних і приватних інтересів одночасно слугує джерелом і злочинності, і прогресивного розвитку, тому праволомна поведінка супроводжує прогрес і повністю усунути її неможливо [466, с. 18]. Сьогодні в західній науковій думці праволомну поведінку більшість науковців визнає умовою розвитку суспільства, а злочинність – як нормальне явище, що було властиве всім суспільним системам, в усі часи, несучи певне функціональне навантаження. Окрім того, критикуючи концепцію допустимості праволомної поведінки як нормального явища, науковці також доводили, що неприпустимо ототожнювати поведінку з відхиленнями, яка не сприймається суспільством як належна, і загальноприйняту поведінку [397, с. 221; 513, с. 128]. Також не можна ставити знак рівності між соціальним відхиленням і праволомною поведінкою, тому що відхилення від норми – поняття більш складне і багатопланове, а праволомна поведінка, будучи різновидом соціального відхилення, як правило, відноситься до одиничного випадку, що проявляється в конкретному вчинку людини. При відхиленні від соціальної норми йдеться про різноманітні форми поведінки, що за різними критеріями суперечать наявним стандартам.

Як бачимо, у поглядах відомих учених немає одностайності щодо праволомної поведінки людини, та все ж можна зробити висновок, що неприпустимо розглядати правомірну і праволомну поведінку тільки як норму і відхилення, патологію. Неможливо це, насамперед, через «відносність» цих понять, а також з уваги на те, що інколи правомірна поведінка є відхиленням від загально визнаних стандартів. Також не можна забувати про відсутність єдиної думки щодо сутності цих явищ і неоднозначне тлумачення науковцями норми і відхилення від норми щодо правомірної і праволомної поведінки.

Водночас відмова від визнання праволомної поведінки суто як патології, відхилення від норми не означає, що варто змиритися із цим явищем. Безперечно, праволомна поведінка є негативним відхиленням від норми і завдає шкоди суспільним відносинам, тому потрібно вживати всі можливі і доступні заходи, аби їй запобігти чи усунути.

Щодо відмінностей під час оцінювання праволомності в соціоприродному просторі, то їх можна пояснити розбіжними культурними уявленнями людей у суспільстві. Те, що є нормою для одних, часто абсолютно не прийнятне для інших.

Важливим є те, що, говорячи про правомірну і праволомну поведінку як норму і патологію, заведено вважати, що норма – завжди щось позитивне, а патологія – шкідливе явище. Справа в тому, що правомірна поведінка не завжди проявляється як суспільно корисна, необхідна і бажана, адже існують зовсім небажані, але, все ж, допустимі форми правомірної поведінки (небажання працювати, пияцтво тощо). Цю поведінку визначають як соціальне відхилення. Крім того, є багато прихованих аморальних моментів у правомірній поведінці (протекціонізм, недобросовісний кар'єризм тощо). Тож відхиленнями можна вважати і певні прояви правомірної поведінки. І якщо під відхиленням і патологією в поведінці людини зазвичай мають на увазі крайні форми їх вияву, що проявляються в посяганні на життя, здоров'я, честь, гідність, власність людини, то насправді спектр цих відхилень від загальноприйнятої норми є набагато ширшим. Тому важливо відзначити, що, говорячи про відхилення,

мають на увазі не тільки негативні людські вчинки, а й ті, які суспільство оцінює і не позитивно, але бодай нейтрально (допустимо).

Потрібно розуміти, що «аномалія» – поняття досить широке і може містити всі прояви праволомної поведінки: ті, що несуть значне порушення норм природного і позитивного права, а також ті, котрі за нормами позитивного права є допустимими, а за природним правом – абсолютно неприйнятні [338, с. 83].

Праволомна поведінка, однозначно, за нормами природного права є патологією, хоча також допускає «градацію» небезпеки і шкідливості щодо наслідків її прояву і впливу на соціоприродний простір. При тому, що праволомна поведінка людини передбачає різні наслідки, їх зміст зводиться до того, що негатив спрямований на інтереси і цінності тієї соціальної групи, котра встановила (визнала) норми, на порушення яких спрямована праволомна поведінка, такими, що містять «ціннісний» елемент. Такий підхід близький позитивному праву і суперечить природному, адже норми природного права виражають «волю людства», а не певної спільноти. Щодо позитивного права можна зауважити, що його норми іноді з розвитком цивілізації не встигають за прогресивним розвитком людства, а тому в науковій літературі існує підхід, за яким праволомну поведінку не можна трактувати тільки як негативне явище, адже вона (поведінка) може виступати вимогою, що випереджає час, бути формою народження нових моральних відносин, виступати проти конформізму і догматизму в позитивно-правовому полі [561, с. 88–92].

Зазначимо, що в попередніх підрозділах ми досліджували належний стан правосвідомості, однак якщо існує норма, то неминучі й відхилення від неї, патології, що впливають на формування поведінки людини, зокрема формують праволомну поведінку. Основними видами відхилень у правосвідомості людини, є: правовий негативізм, правовий інфантилізм, правовий нігілізм, правовий ідеалізм, а також правовий егоцентризм [2, с. 30–31]. У зв'язку з тим, що кожна із форм досить повно проаналізовано в науковій літературі, обмежимося лише короткою їх характеристикою, в обсязі, необхідному для повного з'ясування особливостей праволомної поведінки людини.

Щодо правового негативізму, то він відрізняється тим, що людина і у свідомості, і в поведінці ігнорує право як нормативний регулятор суспільних відносин, але, на відміну від правового нігілізму, не порушує його навмисно [457], суперечки і конфлікти індивід прагне врегулювати позаправовими засобами. Людина при такій деформації правосвідомості, можна сказати, не довіряє нормам позитивного права й ігнорує норми природного права, наприклад, при врегулюванні певних конфліктних ситуацій. Такий стан, як правило, призводить до того, що людина намагається діяти «на власний розсуд», а цей «розсуд» не завжди правильний і дуже часто не усвідомлено провокує праволомну поведінку.

Основою правового інфантілізму є несформована правова свідомість, через недостатність правових знань, відсутність чітко визначених правових установок. У суб'єкта з такими особливостями правосвідомості немає потреби в юридичній обізнаності, а також чинити відповідно до норм права [255, с. 82]. За таких умов до приписів права людина ставиться байдуже, навіть будучи учасником правовідносин. При правовому інфантілізмі немає чітких правових атитюдів на вчинення чи то правомірних, а чи праволомних діянь.

Утім, найнебезпечнішою формою аномальної правосвідомості є правовий нігілізм [306, с. 152], оскільки він проявляється саме в активному неприйнятті суб'єктом правових приписів. Межа між правомірною і праволомною поведінкою в людини з такою правосвідомістю надзвичайно тонка і нестійка. За таких умов право розглядається, насамперед, як елемент обмеження, з яким людина готова вступити у відкриту конфронтацію та «захищати» свої, як їй здається, істинні і правильні інтереси.

Щодо правового ідеалізму, як аномального прояву правосвідомості людини, то у вузькому значенні це – ніщо інше, як переоцінка права й очікування від нього результатів, які воно об'єктивно не здатне забезпечити, що закономірно призводить з часом до розчарування в праві і, як наслідок, до нігілістичних поглядів й оцінок права [229]. Термін «ідеалізм» вживається не в суто філософському сенсі, як певний світогляд, а в значенні слів «ідеалізація», «ідеаліст», «ідеальний», під якими маються на увазі відрив від дійсності,

наївність, непрактичність, нереальність [562, с. 282]. Зазвичай з правом пов'язуються завідомо нездійсненні плани, забуваючи, що воно не «абсолют» і не всесильне, і йому потрібно відводити те місце і ту роль, що випливають з його об'єктивних можливостей.

Право може лише сприяти або не сприяти певним процесам життєдіяльності людини, а не працювати за неї і не досягати певного результату [88, с. 46].

Зрозуміло, що правовий нігілізм і правовий ідеалізм є парними категоріями. Перший характеризується відвертою неповагою до законів, їх невиконанням, порушенням, другий – навпаки, наданням їм значення всесильності. М. Матузов влучно зауважує, що обидва ці явища виникають через юридичне невігластво, незрілу правосвідомість, брак правової культури, вони однаково деструктивні за своїми наслідками [311, с. 187–190].

Окрім зазначених вище аномальних проявів правосвідомості, в науковій літературі виділяють також правовий егоцентризм, який полягає у схильності людини до зловживання правом. Правовий егоцентризм характеризується прагматичним знанням права (інтелектуальний елемент правосвідомості) і бажанням його утилітарної реалізації (вольовий компонент правосвідомості) [291]. Питання про моральний аспект способу досягнення поставлених цілей у людини не виникає, оскільки вона у своїх діях керується лише прагматичними міркуваннями з позиції імморалізму (виправдання егоїзму, індивідуалізму та негативне ставлення до загальнолюдських цінностей) і вседозволеності. Однак варто зауважити, що, за нормами позитивного права, егоїстично орієнтована правомірна поведінка вважається нормальною через зовнішню відповідність нормі, хоча за нормами природного права – це неприпустиме, негативне явище, що може спровокувати праволомну поведінку людини.

Звичайно, жодна «аномальна» форма правосвідомості не існує в чистому вигляді, а всі вони взаємопов'язані і можуть переходити одна в одну. Так, правовий ідеалізм є найчастіше результатом прагматичного підходу до права як інструменту отримання особистої вигоди і згодом, внаслідок певних розчарувань людини, може перетворюватися на тотальну недовіру до правових

способів розв'язання суспільних проблем, а це, своєю чергою, здатне спровокувати правовий нігілізм.

Виходячи з вищенаведеного, видається доцільним приділити увагу видам праволомної поведінки.

Першим видом означеної поведінки є активна праволомна поведінка, що характерна для осіб з яскраво вираженим антигромадським спрямуванням і стійкими праволомними атитюдями. За такої поведінки людина не просто усвідомлено порушує норми права, а й активно шукає підстави для порушення суспільних норм або створює такі ситуації, при яких і вона сама, і навіть її оточення будуть поводитися праволомно (хуліганство, агресія щодо оточення) [315, с. 64]. Особливим видом такої поведінки є праволомні дії, що вчиняються на професійному підґрунті, коли людина може отримати певну вигоду (матеріальну, нематеріальну) лише за умови праволомної поведінки. При цьому мова ведеться тільки про корисливі мотиви праволомної поведінки, відкидається крайня необхідність, що за нормами природного права не завжди повинна каратися, хоча й передбачає, скажімо, суспільний осуд (наприклад, людина вкрала хліб, щоб нагодувати дітей, за умови, що на той час іншого джерела доходів не було). До цієї групи відноситься також поведінка людини, що спрямована на заворушення і бунти, що полягає в неприйнятті людиною визначених культурою і правом цілей та засобів їх досягнення, що супроводжується заміною старих цілей і засобів на нові.

Наступною є стабільна праволомна поведінка, характерна для осіб з антисуспільною спрямованістю, що, як правило, не задумуються щоразу про те, що вони порушують норми права. Такий варіант поведінки через багаторазове повторення стає для людей звичним, а отже, прийнятним [318, с. 136]. Найчастіше така звичка формується в сім'ї, де для дорослих основною формою поведінки є праволомна, в основі якої найчастіше лежать корисливі мотиви. Від активної праволомної поведінки вказана відрізняється ступенем і мірою її реалізації.

Різновидом цього виду праволомної поведінки є пасивна (асоціальна) праволомна поведінка, що властива особам, у яких порушена суспільна

адаптація, вони немовби існують поза системою нормального спілкування та вибирають асоціальний спосіб життя. Як правило, ці особи мають переконання, що заперечують значущість права, також вони живуть за своїми нормами, що суперечать нормам і позитивного, і природного права. Такі люди не створюють самі ситуацій для скоєння праволомних вчинків, але використовують вже наявні можливості.

Третім видом науковці виокремлюють парціальну (часткову, нестійку) праволомну поведінку, що властива людям з частковою антисуспільною спрямованістю. Така поведінка передбачає те, що людина визнає загалом цінність та обов'язковість права, але за певних обставин та з певних причин не сприймає його принципів і вимог щодо себе [333, с. 238]. Парціальна поведінка провокується такими мотивами, як помста, відчай, злоба тощо. До речі, сюди можна віднести і людей з таким суспільним відхиленням, як суб'єктивізм, оскільки за умови надмірного суб'єктивізму людина спрямовує свої вчинки і дії проти загальноприйнятих, щоб продемонструвати свою незалежність, зокрема порушуючи норми права.

Окремим важливим різновидом праволомної поведінки людини є ситуативна праволомна поведінка, що, як правило, характерна для осіб, котрі не просто не володіють антисуспільною спрямованістю, але в більшості випадків взагалі не знають норм права [622] і керуються мораллю, уявленнями про належне і неприпустиме. Хоча, за певних умов, такі переконання людини можуть суперечити нормам природного і позитивного права.

Окремо треба наголосити на такому різновиді, як випадкова праволомна поведінка [537, с. 62]. Вона властива людям, у яких переважає ціннісно-правова орієнтація, але за певних обставин такі люди можуть діяти праволомно. Варто зауважити, що досить часто такі дії є помилковими, і згодом людина це усвідомлює й намагається виправити свою поведінку. Така поведінка, як правило, має емоційне забарвлення у вигляді афекту, гніву, а також легковажного і безвідповідального ставлення до суспільних ціннісних орієнтирів і власних обов'язків.

Варто наголосити на конформній праволомній поведінці, що полягає в дотриманні людиною норм певної соціальної групи, і якщо діяльність групи праволомна, то конкретна людина також порушуватиме норми права [262, с. 110]. Для цього виду поведінки характерне пристосуванство, пасивне прийняття наявного порядку, поглядів і відсутність власної позиції, некритичне погодження будь-якої моделі поведінки, що людині пропонує оточення під тиском авторитету, думки більшості, традицій тощо.

Не можемо оминати увагою і маргінальну праволомну поведінку, яка властива особам з нестійкими ціннісними орієнтаціями і, як правило, спрямована на задоволення людиною своїх потреб [249, с. 46–47], Як це буде реалізуватися: правомірно чи праволомно – залежатиме від наявних санкцій за порушення норми права, від безумовного настання покарання, від суспільного осуду тощо. Основними мотивами такої поведінки є корисливість, прагнення здобути авторитет, самоствердитися в певному середовищі.

Праволомна поведінка не зводиться до одного діяння, а є системою вчинків щодо життєвих цінностей і цілей людини в онтологічному просторі. За таких умов система порушень норм права є елементом суспільного життя людини, небажаним процесом її самореалізації [443, С. 167–172].

У межах природно-правового підходу доцільно зупинитися на правопорушенні (правопорушній поведінці) і зловживанні правом як різновидах праволомної поведінки людини.

Правопорушення на всіх етапах розвитку світової цивілізації привертало до себе пильну увагу філософсько-правової думки, адже причини й умови правопорушної поведінки обумовлені багатьма негативними чинниками, що пов'язані з особливостями життєдіяльності людини.

Під правопорушенням традиційно розуміють поведінку дієздатних людей, яка є суспільно шкідливою та суперечить нормам права і засадничим ідеям природного права [621, р. 162].

Ми не вважаємо за доцільне здійснювати ґрунтовний аналіз складу правопорушення з позиції теоретико-правового підходу. Лише акцентуємо увагу на тому, що характер правопорушення, шкода і небезпека для

соціоприродного і природно-правового простору визначаються, насамперед, об'єктом, на який воно посягає. Рівень захисту державою людини, а також її майнових і немайнових благ залежить від стану культури, духовності, моралі суспільства, адже суспільна небезпека є однією з основних ознак правопорушення, це визначальна риса, що відрізняє правомірну поведінку від праволомної.

Правопорушна поведінка завдає шкоди суспільним та особистим інтересам, встановленому порядку існування людини в онтологічному просторі. Небезпека такої поведінки виражається в сукупності негативних наслідків, що полягають в порушенні будь-якого блага, цінності, суб'єктивних прав та моральних підвалин життя людини. Правопорушна поведінка дезорганізує нормальний ритм життєдіяльності суспільства, спрямована проти панівних суспільних відносин, вносить у них елементи соціальної напруженості і конфліктності [185, с. 42]. Безперечною рисою правопорушної поведінки є її суперечність природному праву.

Доцільно звернути увагу на зловживання правом, як один з видів праволомної поведінки. Зазвичай виділяють два аспекти зловживання правом – юридичний (у межах позитивного права) і психологічний (у межах і позитивного, і природного права) [572, с. 83–84]. Перший полягає в тому, що зміст позитивно-правових норм нерідко дозволяє використовувати правові приписи на шкоду іншим особам. Наявні прогалини в законі дають змогу цілком легально зловживати правом, опираючись на твердження, що «дозволено все, що не заборонено законом». Хоча, на нашу думку, не варто цей аспект класифікувати як такий, що охоплює лише норми позитивного права, адже порушення позитивно-правових норм держави однозначно спричиняє дисбаланс у природно-правовому просторі, а отже, порушуються його ціннісні нормативи.

Психологічний аспект виражається у ставленні людини до можливості реалізації права не за «призначенням» [54, с. 450], порушуючи ціннісні ідеї існування права, і результатом такої реалізації може бути завдання шкоди людям, суспільству. При цьому засоби і способи реалізації таких дій будуть в

межах, що не заборонені правом. Іноді людина може взагалі не замислюватися про наслідки реалізації своїх прав, але шкоду такі дії спричиняють у будь-якому випадку.

Щодо терміна «зловживання правом», то, виходячи з етимології слова «зловживання», воно означає вживання права на зло комусь, чомусь [480]. З цього випливає, що зловживання правом через реалізацію суб'єктивного права можливе за умови суперечності його призначенню.

Можна зробити висновок, що саме через зловживання правом найбільш чітко простежується здатність правомірної і праволомної поведінки трансформуватися одна в одну, адже саме зловживання правом є межею між цими антиподами поведінки людини. Зловживання правом може бути і праволомним, і правомірним.

Праволомне зловживання правом – це діяння, що карається і нормами позитивного, і природного права. Щодо правомірного зловживання правом, то з цього приводу є досить суперечливі думки і підходи. Існує думка, що під правомірним зловживанням правом варто розуміти поведінку людини, яка не порушує приписів і норм права, а тільки створює перешкоди для реалізації своїх прав іншими людьми [290, с. 87]. При цьому правомірне зловживання правом завдає шкоду суспільним відносинам, що не охороняються законом, тому такі зловживання залежно від конкретних обставин можна розглядати як аморальні або недоцільні. Суб'єкт діє аморально, якщо не співвідносить свою поведінку з нормами добра і зла, із загальнолюдськими цінностями, що регулюють взаємовідносини між людьми.

З таким підходом ми погоджуємося, але якщо його застосовувати до позитивного права. Як же бути з природним правом? За природно-правовим підходом, немає жодних суспільних відносин, які не зазнавали б регулювального впливу норм природного права. На нашу думку, за таких умов мову можна вести лише про неусвідомлене, випадкове діяння, котре можна віднести до зловживання природним правом (наприклад, образа іншої людини, не прямо, умисно, а, скажімо, через критику певних дій третіх осіб, не знаючи, що співрозмовник також вчиняв такі дії).

Отже, зловживання правом об'єднує різноманітні за характером, змістом та наслідками явища правового життя, а тому залежно від наслідків зловживання правом і формальної оцінки таких дій державою в законі, а природним правом – у нормах моралі, релігії, це явище можна розглядати як межу між правомірною і праволомною поведінкою.

Варто зауважити щодо правомірного зловживання правом те, що людина, реалізуючи свої суб'єктивні права, порушує норми суспільних регуляторів (моральні, релігійні, духовні). Така людина аморально щодо інших реалізує своє суб'єктивне право, вчиняє дії, які правом дозволені, а отже, правомірні за нормами позитивного права, а за нормами природного права за них (дії) може наставати покарання у вигляді суспільного осуду, «закону бумеранга» тощо. При неправомірному зловживанні правом людина діє у сфері правового регулювання і завдає шкоду відносинам, котрі охороняються державою, а за такі дії, як відомо, настає юридична відповідальність.

У різних сферах життєдіяльності людини захист від зловживання правом реалізується по-різному, але завжди намагається і спрямований на забезпечення правомірної поведінки всіх людей без винятку. Нелегко визначити, чи справді людина зловживає своїм правом, яке порушення прав третіх осіб при здійсненні суб'єктивного права потрібно розглядати лише як спосіб захисту права. На жаль, такі категорії, як зловживання правом і несумлінність є оціночними, суб'єктивними, регулюються практично нормами природного права і законами онтологічного простору. На нашу думку, варто було б і в царині позитивного права, на загальнодержавному рівні, виробити єдиний підхід, що дозволив би визначити дії суб'єкта як зловживання правом, тому що це дало б змогу зусібіч спрямувати зусилля на подолання цього явища й уникнення такого різновиду праволомної поведінки людини. Зараз на практиці дуже рідко зважають на умисел і причини зловживання правом або помилковість тлумачення і реалізації суб'єктивного права зацікавленою особою, особливості завданої шкоди. Звичайно, варто більше уваги приділяти проблемі перешкоджання людині реалізувати свої природні права, адже така поведінка може спровокувати праволомну або ж конформістську поведінку інших людей.

Отже, праволомна поведінка найпоширеніше проявляється у вигляді правопорушної поведінки та зловживанні правом, при цьому саме через останнє найбільш чітко простежується властивість правомірної поведінки через хитку грань зловживання правом переходити у правопорушення, яке може спричинити прояв праволомної поведінки на рівні, що потребує реагування з боку і позитивного права, і норм природного права.

4.7 Правовий вислід деонтологічної діяльності людини у природно-правовому просторі

Деонтологічна діяльність людини у природно-правовому просторі залежить від особливостей формування її правосвідомості у природно-правовому просторі, що, своєю чергою, прямо впливає на правову поведінку людини. Зазвичай, деонтологічну діяльність людини, як і її поведінку, можна умовно поділити на позитивну (правомірну) і негативну (праволомну). Важливою проблемою є спрямування діяльності людини в природно-правовому просторі в напрямку ціннісного результату, адже за умови, що в суспільних настроях переважають правовий нігілізм, інфантильні мотиви поведінки й ідеалістичні підходи до праворозуміння породжуються специфічні негативні трансформації нормативно-ціннісної шкали діяльності людини. Ми не можемо стверджувати, що проблема антиціннісної діяльності постає тільки в тоталітарному чи авторитарному суспільстві. Якщо проблема полягала б у зміні політичного курсу, державно-правового режиму, її розв'язання не було б надто складним, хоч і тривалим. За результатами досліджень відомих західних учених, такі явища, як нігілістичне ставлення до норм і цінностей в суспільстві, безумовне підпорядкування авторитету, груповий конформізм, інфантильність властиві не тільки країнам з тоталітарною й авторитарною політичною і правовою культурою, а й державам, що спрямовують свою політику на побудову демократичного суспільства. Відрізняється за таких умов тільки ступінь поширеності і глибина укоріненості у свідомості антиціннісних настроїв людей.

Сьогодення показує, що людська діяльність дедалі більше проявляється в схильності суб'єктів до радикальних форм життєдіяльності, котрі породжують аномію правових і суспільних цінностей та недосконалість засобів соціального контролю [5; 113]. Типовими рисами сучасної життєдіяльності людства є: перехідні стани, незавершеність, різноманіття політичних і правових орієнтацій за відсутності очевидного домінування бодай однієї з них, швидка зміна пріоритетів, відсутність чітких правил вирішення конфліктів, радикальні настрої і негативне ставлення і до чинної системи позитивного права, і до самого принципу пріоритету правової регламентації суспільних відносин, і до природного права та природно-правового регулювання діяльності людини за нормами, що існують за принципом безумовності.

Варто зазначити, що коло цінностей, які існують зараз, – широке і різноманітне, а тому незмінно є предметом гострих дискусій та ідеологічної боротьби. Через те варто акцентувати увагу на тих базових природно-правових цінностях, які лежать в основі принципів діяльності людини у природно-правовому просторі, а саме: рівноправність і свобода, природно-правова відповідальність, гуманізм, безпека й особиста недоторканність, соціальна справедливість, свобода вибору, демократизм, дотримання норм природного права тощо [504, с. 62].

Зокрема, цінність справедливості в діяльності людини, як багатогранна, багатоаспектна категорія, проявляється в різних сферах суспільного життя, інтегруючи в собі моральні, психологічні, духовні, зрештою, економічні, політичні аспекти. Вона містить вимогу реальної відповідності між дією і її наслідками, між становищем різних людей і їх значущістю в суспільстві тощо [368]. Особливості такої цінності в природно-правовій сфері полягають у тому, що саме право «промовляє» і діє мовою й засобами такої рівності і завдяки цьому виступає як загальна й необхідна форма буття, вираження і здійснення свободи у спільному житті людей. На основі цього цінність свободи в позитивному праві має чіткий формально визначений характер, а вся правова система слугує засобом її вираження і закріплення, охорони та захисту. Втілення свободи проявляється в правах та обов'язках, заходах заохочення і

покарання.

Цінність рівності у правовій сфері базується на свободі людини в суспільних відносинах, що визнається і затверджується у формі її правоздатності та правосуб'єктності. Правова рівність – це рівність вільних і незалежних один від одного суб'єктів права за загальним для всіх критерієм, єдиною нормою і рівною мірою [277]. Визнання всіх людей формально рівними – це визнання їх рівної правоздатності, можливості набувати певних прав.

У попередніх підрозділах ми розглядали категорію «свобода» щодо людини поглиблено, тому можемо стверджувати, що на основі тісного діалектичного зв'язку з цінністю рівності свобода виражається і втілюється у природно-правовому просторі. Вихідною і визначальною особливістю свободи в антропному вимірі є вільна людина, як необхідна основа правоздатності і правосуб'єктності взагалі. Там, де відкидається вільна індивідуальність, особистість, природно-правове значення людини, там немає і не може бути права, правових законів і правових відносин і в суспільстві загалом, і в конкретних сферах суспільного і політичного життя.

Цінність природно-правової відповідальності за діяльність людини у природно-правовому просторі є категорією етики і права, що характеризує особливе соціальне і морально-правове ставлення особистості до суспільства, яке вирізняється виконанням свого морального боргу і правових норм. У цьому розумінні відповідальність є важливим соціально-психологічним інструментом оцінки поведінки, його відповідності тим об'єктивним вимогам, які виражені в праві. Вона виникає у зв'язку з покладанням на суб'єкта обов'язків правового характеру і передбачає їх адекватну реалізацію.

Треба зауважити, що відповідальність і свобода нерозривні як дві сторони соціальної і природно-правової необхідності. Якщо свобода позначає активність людини, то відповідальність є мірою і напрямком цієї активності. Відповідальність передбачає свободу, свобода ж, щоб не перетворитися на сваволю, неможлива без відповідальності.

Щодо цінності гуманізму в життєдіяльності людини, то він виражає взаємовідносини між людьми на основі взаємної поваги до кожної особистості,

до її гідності і прав. Гуманізм пронизує всю систему демократичного суспільства, правозастосовну і правоохоронну діяльність людини [87, с. 226]. Однозначно і безумовно із цією базовою цінністю пов'язані правові цінності безпеки й недоторканності людини у природно-правовому просторі і в державі, як «витворі» людства. Право, створене державою (позитивне право), повинно захищати й охороняти людину, гарантувати її природні права й інтереси, адже саме в цьому полягає гуманістичний сенс існування правового суспільства.

На основі здійсненого в попередніх підрозділах аналізу феноменів людини, права, держави, а також у процесі виявлення закономірностей та особливостей їх взаємодії і функціонування у природно-правовому просторі виникає потреба означити шляхи подолання виявлених негативних тенденцій у взаємодії цих явищ, що криються у свідомості людини, котра може спрямувати свою діяльність і на подолання негативних, і на розвиток позитивних аспектів власної життєдіяльності і цим порушувати або ж забезпечувати природно-правову гармонізацію онтологічного простору.

Полюс діяльності людини (зі знаком плюс чи мінус) залежить від формування і домінування певних ціннісних атитюдів у її свідомості, про що ми вели мову окремо. На нашу думку, правова поведінка людини, а точніше, її вид (правомірна чи праволомна), залежить також від правової свідомості людини, а саме, який її вид домінує (правомірний або ж праволомний), а отже, і діяльність людини у природно-правовому просторі також буде або позитивною (прийнятною за всіма нормами природного права), або негативною (яка суперечить нормам природного права, і, як результат, нормам позитивного права). Виходячи із цього, загальною метою процесу подолання праволомної правової свідомості має стати не тільки підвищення довіри до права і його цінностей, а насамперед спрямування зусиль на усвідомлення і розуміння людиною норм природного права як першооснови її деонтологічної діяльності, а не чогось, що існує, але ми його не бачимо, тому й сумніваємося в тому, що воно є і, тим паче, ще й впливає на нашу життєдіяльність. Тобто важливо формувати активну правомірну поведінку та правову культуру людини загалом, а для цього необхідна особлива політика суспільства і держави, що спрямована на подолання виявлених тенденцій

праволомного спрямування правової свідомості людини. Такий підхід є основою формування і правової культури, і ціннісно-орієнтаційних особливостей деонтологічної діяльності людини, тому він повинен бути наділений владним, авторитетним характером, але не може уподібнюватися тотальному примусу і контролю. Важливо також, щоб зберігалася й заохочувалася ініціативність людини, її, можливо, і помилкові, але самостійні намагання осмислити необхідність правомірної діяльності і поведінки у природно-правовому просторі.

Причому варто зауважити, що значна частина населення об'єктивно готова до сприйняття консолідаційних, природно-правових ідеологічних програм, що суттєво підвищують рівень правопорядку, демократизму і законності в суспільстві. Такі ефективні принципи потрібно утверджувати в сучасній природно-правовій ідеології.

Вплив на правосвідомість людини задля подолання негативних, праволомних аспектів її життєдіяльності в природно-правовому просторі потрібно здійснювати в декількох напрямках й орієнтуватися на формування ціннісно-правової свідомості людини.

Консолідаційна ціннісно-орієнтаційна природно-правова ідеологія повинна стати основним фактором подолання негативних процесів праволомної правосвідомості, і її головне завдання полягає в тому, щоб увібрати всі найкращі ціннісні та правові конструкції.

Лише з урахуванням історичного досвіду можна усвідомити справжній зміст й умови реалізації задекларованих цінностей, оцінити реальний стан дотримання норм природного права в суспільстві на сучасному етапі розвитку людства. Така ідеологія, передовсім, має виходити з тих цілей і цінностей, які «посилаються» природно-правовим простором і повинні імплементуватися в норми позитивного права, як незаперечна істина.

Як бачимо, більшість сучасних форм правової пропаганди спрямована на індивідуальну свідомість [202, с. 210], а це призводить до розподілу суспільства на групи, між якими з часом втрачається ідеологічний зв'язок, а в гіршому випадку – виникають протистояння, що призводять до руйнування ціннісних природно-правових надбань людства. Зауважимо, що консолідаційна правова

ідеологія має бути спрямована не лише на раціональні компоненти свідомості, а й на ірраціональні, несвідомі компоненти правової психології, аби сформувати адекватні ціннісні стереотипи, засновані на потребах й інтересах суспільства й окремої людини.

Ціннісна природно-правова діяльність людини має базуватися на переконанні людини в тому, що її дії спрямовані на збереження нормативно-ціннісних основ існування онтологічного простру [421, С. 42–48].

Важливим засобом для формування ціннісної свідомості людини, що стимулює правомірну діяльність, можуть стати висновки з теорії когнітивного дисонансу, яку розробив західний психолог Л. Фестінгер. Когнітивний дисонанс – це стан психічного дискомфорту людини, що виникає із зіткненням у його свідомості конфліктуючих уявлень про певні явища чи події, а саме: ідеї, цінності, вірування, емоційні реакції тощо [544, с. 64]. У теорії когнітивного дисонансу розглядаються відносини між парою елементів (знань, переконань, цінностей). Якщо ці елементи тотожні, то виникає узгодженість (консонанс), а коли з одного елемента впливає щось протилежне іншому – дисонанс (неузгодженість, роз'єднання, негармонійність). Консонанс сприймається як те, що породжене гармонійним сприйняттям і відчуттям людиною законів світу, буття і «злиття» їх з власною поведінкою і діяльністю, а дисонанс, очевидно, як щось, що викликає в людини невдоволеність своїм існуванням та світосприйняттям. Тому виникає прагнення редукувати (послабити, відвернути, подолати) дисонанс і відновити узгодженість та гармонію завдяки тому, що людина може набувати нових знань про певні явища і процеси, адже дисонанс часто виникає через брак знань, зокрема і про природно-правові процеси та закони. Подолати такий стан допоможе також зміна наявних знань. Така зміна редукує дисонанс, якщо новий зміст робить їх такими, що не суперечать, а узгоджуються з іншими знаннями, або ж їх значущість зменшиться і не втратиться сутнісний зміст [253, с. 584]. Використання консонантних механізмів дозволяє встановити контакт між індивідами і соціальними групами, що сприятиме правомірній спільній діяльності людей. Ми вже розглядали проблему існування людини в державному суспільстві, тому лише зауважимо,

що на нинішньому етапі розвитку людства і цивілізації це є найбільш прийнятний варіант людської життєдіяльності, тому саме держава для того, щоб її сприйняли належно, як «хранителя» природних прав і свобод людини, і повірили її політиці, повинна знайти ті свої правові знання, уявлення і цінності, які є спільними з групою, для якої вона працює.

Коли людина отримує інформацію про певні явища, а особливо про те, як їх сприймати, то її свідомості важко «піти» проти масового ставлення до наданої інформації [562]. Наприклад, якщо людина потрапляє в середовище, де дотримання норм права, моралі, релігії є пріоритетним на загальнодержавному рівні, то вчиняти праволомні дії їй буде значно важче, і з часом її свідомість «перепрограмується» на правомірну діяльність. Цю ситуацію можна розглядати і в протилежному аспекті, коли людина, до прикладу, потрапить через певні обставини в середовище, де порушення норм права є нормою, тоді їй, звісно, дуже важко буде зберегти власні правомірні переконання, особливо якщо це середовище найближчого оточення. І введення дисонансної інформації щодо наявної системи уявлень змушує людину і соціальну групу виробити щодо нового знання певну позицію, певним чином її сприйняти.

Відомо, що одним з можливих засобів впливу на свідомість людей є використання антитезового підходу, що у правовій сфері може складатися з трьох головних етапів:

1) безпосереднє усвідомлення наявних у суспільстві правових цінностей і норм;

2) створення антитезової моделі і введення дисонансних щодо наявної моделі правової норми або цінності. Потрібно, аби модель, що не вписалася в попередні переконання, не була відкинута, принаймні відразу, а викликала дисонанс, який необхідно було б подолати, поступово змінивши наявну позицію. Це дало б змогу людині переосмислити своє ставлення до цієї норми і виробити певну поведінку або ж змінити вже наявну, що формувалася на основі цієї норми;

3) аналіз і корекція результатів переорієнтації. Аби інформація була адекватно сприйнята правовою свідомістю, необхідно використовувати засоби

спрощення і повтору. Потрібно безперестанку говорити одне і те саме, роблячи інформацію максимально насиченою, емоційною і максимально простою, за допомогою звернення до вічних проблем: сенсу життя, свободи, рівності, гідності тощо. Для сприйняття дисонансної інформації, а особливо для того, щоб людина брала її за основу своєї подальшої діяльності, вона повинна бути однозначною й абсолютно істинною (ціннісною), у нашому випадку – ґрунтуватися на нормах природного права [538, с. 72].

Важливо усвідомлювати, що паралельно з розробкою ефективної природно-правової ідеології має створюватися відповідна система соціального контролю, яка здатна утримувати діяльність людини в межах відповідних природно-правових моделей поведінки, тобто така система заходів, способів переконання і заборон, з одного боку, і система визнання та заохочень, завдяки яким поведінка людини, її діяльність нехай поступово, але впевнено наблизиться до відповідності нормативно-ціннісній природно-правовій шкалі. Досить вагомим є той факт, що за таких умов формування діяльнісних моделей поведінки людини варто уникати впливу за допомогою жорстких санкцій за праволомну поведінку. Однозначно, відповідальність має наставати, але у випадку реальної суттєвої шкоди.

Також варто лояльніше ставитися до конформістської поведінки людини, оскільки саме конформістський тип правової поведінки найбільше «схильний» до переходу у правомірний, за умови належного спрямування і підтримки людини ззовні, а не залишення наодинці. Механізми регулювання правової поведінки людини не повинні переходити допустимих меж правового контролю за допомогою норм позитивного права.

Важливим напрямком подолання тенденцій до праволомної діяльності людини у природно-правовому просторі є врахування протилежності інтересів індивідів і соціальних груп, необхідність залагодження виникаючих між ними суперечностей. Держава, через уповноважені нею інститути, повинна впроваджувати і розробляти гнучкі соціальні і правові механізми коригування діяльності людини, засновані на природно-правових ідеях, здатності йти на поступки і компроміси, враховувати реальність, знаходити спільні інтереси всіх

соціальних верств і груп, що приведе до народження спільної потреби у правомірній діяльності, оскільки людина відчує не лише підтримку і заохочення за таку діяльність з боку держави, а й моральне задоволення і душевну гармонію. Вона відчує себе частиною природно-правового простору і прагнучим до його збереження та до привнесення його законів у свою життєдіяльність. Цей процес має бути системним, інтегрувати найкращі риси правої культури, а також здійснювати інтеграцію людини в систему природно-правових цінностей. Такий процес має базуватися на високому ступені довіри людини до політичної і правової системи держави загалом і до окремих правових та політичних інститутів. Прояв довіри може бути активним чи пасивним, відкритим або прихованим, прямим або непрямим, але повинен бути, тому що за відсутності такої довіри люди не сприймають реформ, які проводяться навіть на їх благо.

Однозначно, одним з найбільш важливих шляхів формування правомірного прояву діяльності людини у природно-правовому просторі через ціннісне збагачення її свідомості є вдосконалення механізму правового регулювання та правового захисту.

Слушно зазначено, що потрібно створювати за допомогою належних юридичних та інформаційних засобів таку ситуацію, коли для людини дотримання норм права буде значно вигіднішим, ніж їх порушення [508]. Важливо посилити юридичну гарантованість правових засобів, підвищити рівень ймовірності в досягненні цінностей і, відповідно, знизити рівень ймовірності негативного результату. Механізм правового регулювання діяльності людини повинен бути суспільно ціннісним за своїм характером, діяти в режимі найбільшого сприяння у здійсненні законних прагнень людини, зміцнення її правового статусу.

Від правильного вибору правових засобів залежить досягнення цілей правового регулювання, а отже, ефективність права загалом. Недооцінка, неправильний вибір юридичних засобів, прийомів, закладених у нормативній основі правового регулювання, призводять до збоїв у реалізації права, зниження правового ефекту [581, с. 78].

Правова свідомість людини, що спрямована на праволомну діяльність, як досить багатогранне психологічне, соціальне явище, виходить за межі суто правової сфери, і, як правило, є результатом глибокої духовної і соціальної кризи в суспільстві, через тривале панування в його житті антиціннісних переконань та способів життєдіяльності. Їх подолання є одним з головних завдань сучасного світу. Найважливішою передумовою подолання антиціннісних тенденції у правовій сфері є формування нової структури правових цінностей, зокрема надання переваги цінностям, за допомогою яких можна досконало встановити функціонування і розвиток суспільства, орієнтованого на природно-правову ідеологію побудови людського співжиття.

Антиціннісні прояви діяльності людини щодо права можна подолати шляхом укорінення в суспільстві принципів правової держави, серед яких особливого значення набуває таке співвідношення між державою і людиною, коли держава не дарує людині ті чи інші права, а визнає їх невіддільною належністю людини і зобов'язується ці права дотримувати і гарантувати, як такі, що дані людині від природи, а держава тільки надала їм вираження в певних нормах.

У більшості випадків антиціннісна правосвідомість людини, що спрямована на праволомну діяльність, є проявом аномії суспільства та його цінностей [316].

До наукового обігу поняття «аномія» вперше ввів засновник соціології девіантної поведінки Е. Дюркгейм. Він розумів під нею такий стан суспільства, при якому немає чіткої несуперечливої регуляції поведінки людей й утворюється нормативний вакуум, коли старі суспільні норми і цінності вже не відповідають реальним відносинам, а нові ще не утвердилися у свідомості суспільства [157].

Аномія, передовсім, руйнує правовий порядок в суспільстві, що заснований на підтримці і прийнятті суб'єктами природно-правових норм і цінностей, і, як зазначає Е. Дюркгейм, це стан соціальної дезорганізації людей, соціальної невпорядкованості цінностей і норм в суспільній свідомості, що призводить до негативної поведінкової реакції [160, с. 108]. Аномія виникає в

результаті соціальних змін, які можуть вести і до економічного краху, і до розквіту суспільного життя. Ці зміни створюють сприятливі умови для ослаблення інтеграційної сили, суспільство ніби розпадається і розколюється. Окремі його складники ізолюються, і коли єдність соціуму руйнується, а ізольованість його елементів збільшується, то суспільство опиняється в умовах аномії цінностей, зокрема і правових.

Аномію правових цінностей, найімовірніше, потрібно розглядати як невід'ємну частину аномії цінностей всього суспільства. Тут варто погодитися з Е. Дюркгеймом в тому, що «суспільна аномія» – це такий стан суспільства, що характеризується спотворенням системи цінностей у свідомості людини, обумовленим економічною кризою, дестабілізацією чинних правової та політичної систем, суспільства загалом. Такому стану властиві суперечності між задекларованими цінностями, на які орієнтується суспільство (ціннісними цілями), і масовим небажанням, неможливістю їх реалізації в правовій поведінці [160, с. 110].

Особливий тип свідомості, що формується в період соціальної аномії, визначають як кризовий або катастрофічний. Цьому типу свідомості властиво загострення відчуття страху, бажання знайти швидкі і прості шляхи виходу із ситуації, що активно змінюється, аморальність, протиправність поведінки тощо. Як правило, діяльність людини в такий період хаотично активна, норми моралі відходять на другий план і в людини спрацьовує інстинкт самозбереження. Особливо це проявляється в середовищі, де люди не мають стійких культурних традицій і схильні до нігілізму і максималізму, безвідповідальності, вседозволеності, простіше кажучи, маргінальне середовище, «викидати» яке з проблеми дослідження ми не маємо права, тому що це може призвести до заідеалізованості буття людини.

Процеси аномії в суспільстві вражають, передовсім, саме ідеологічну стабільність і цілісність суспільства, створюють ідеологічний «вакуум», на основі якого активно формуються прояви антиціннісної свідомості людини.

Доцільно розглядати природно-правову ідеологію як певну систему концептуально оформлених ідей (ідеалів, цінностей, догм), що відрізняються

високою дієвістю. Ідеологія здатна трансформувати будь-які ідеї за формою і змістом, щоб скерувати діяльність людей до спільної мети, котра допоможе сформувати суспільство на основі норм права і моралі, адже будь-яка ідеологія виконує певні соціальні функції, виробляючи у своїх носіїв відповідні інтересам певної соціальної групи цінності, стиль мислення, поведінкові реакції та програми суспільної дії.

Найважливіша прихована функція природно-правової ідеології – це активізація емоційної сфери, формування в людей прагнення до певних істинних цінностей у власній життєдіяльності. Ідеологія стверджує природно-правове буття, пов'язуючи свідомість людей з певною ситуацією в суспільстві і приховуючи ті елементи ситуації, які спрямовані на його заперечення. Причому в науці зазначається, що правова ідеологія, як частина суспільної ідеології, також неминуче зазнає впливу процесу суспільної аномії [652]. За таких умов її значення як домінантної суспільної цінності втрачається і слабшає. Індивіди і соціальні групи за таких обставин, втративши звичні ціннісні орієнтири, неминуче вступають у суперечність з правом і законом [649, р. 80–82]. Регулятивна функція права нівелюється, і те, що раніше здавалося правильним, сьогодні вже не виглядає таким. Аномія призводить до того, що практично будь-яку норму права, будь-яку цінність, яку воно захищає, більшість суспільства ставить під сумнів. Правова активність населення падає, рівень порушень закону зростає, право стає засобом політичної та економічної боротьби, а не ідеалом, втрачається «сприйняття» норм позитивного права, за недотримання і за невиконання яких настає відповідальність, а це є важелем впливу на людину з боку держави. Що можна говорити за таких обставин про норми природного права, дотримання яких забезпечуються внутрішнім переконанням, совістю і моральними принципами людини? Ці норми, практично, ігноруються людьми, хоч є і такі люди, котрі всупереч обставинам не змінюють власних морально-ідейних переконань.

Ми акцентуємо увагу на такому стані суспільства тому, що сьогодні багато країн світу, зокрема й Україна, перебувають або виходять з такого стану в процесі власної еволюції. Аномія неминуча при переорієнтації суспільства на

інші моральні, економічні, політичні та правові цінності, у ситуаціях економічних і політичних криз, воєн, революцій, змін ладу і форм правління тощо [422, С. 212–216]. Це своєрідна криза цінностей суспільства, що неминуче призводить до зміни правосвідомості людей, переорієнтування її на правомірне світосприйняття на основі суспільних інтересів та потреб.

Примусова сила закону є не що інше, як модель суспільних відносин, зовнішнє обмеження можливостей індивідів. Розглядаючи аномію як суспільно-правовий конфлікт, потрібно визнати, що це явище може призвести до «революційних дій» з боку незгідних із цінностями, нормами закону, якщо правова свідомість, зустрічаючи опір інститутів, що захищають закон, не знаходить інших шляхів перетворення політичної та правової системи.

Вплив суспільної аномії на правові цінності потрібно розглядати як кризу правової та політичної систем загалом, їх основних цінностей, у якій право вже не може підтримувати єдності в суспільстві, і тому, щоб уникнути праволомної діяльності людини, потрібно звертатися до природно-правових цінностей. Відсутність відчуття належності людини до суспільства і держави, відчуття справедливості закону призводить до втрати людиною відчуття морального обов'язку і відповідальності перед вищою божественною силою. Людина починає скептично ставитися до правових цінностей і її єдиною релігією може стати філософія заперечення істин [650, s. 301–309].

Отже, основними передумовами виникнення антиціннісної правосвідомості, що призводить до праволомної діяльності людини у природно-правовому просторі, є недоліки взаємодії людини з навколишнім світом, з іншими людьми, а також аномія правових цінностей і на рівні індивідуальної, і на рівні масової свідомості.

Як бачимо, на першому місці в сучасному демократичному державно-правовому суспільстві «дієвим» виявляється саме природно-правовий ідеал. Позитивно-правові цінності, якщо під ними розуміти цінність закону, без сумніву, важливі, але цивілізаційний розвиток людства доводить, що дуже часто такі цінності, за умови, що вони претендують на абсолютність, призводять до кризово-катастрофічних станів у суспільстві, і людина,

намагаючись вийти з такого стану існування, неодмінно повертається до природно-правового ідеалу, через певні реформи і зміну власної діяльності.

Найскладнішими для сприйняття людиною є реформи у морально значущих сферах суспільного й особистого життя людей. Ці сфери пов'язані із сімейними цінностями, біоетичною нормативною системою, правами людини у сфері біомедичних технологій тощо. Розв'язання нових проблем за допомогою традиційних підходів позитивного права є малопродуктивним, тому сучасне право мусить шукати відповідь на них у тісній співпраці з антропологією, релігією, філософією, медициною тощо, адже сьогодні проблеми права, людини у праві, її поведінки тісно переплелися з питаннями моралі і справедливості, свободи і природно-правової відповідальності людини.

Для узгодженої правомірної життєдіяльності людей чимало вчених обґрунтовують глобалізаційний еволюціонізм. Зазначається, що глобалізаційна діяльність людини в широкому сенсі – це процес історично довготривалий, який розвивається поетапно [601]. Ідея спільної долі людей, їх особливої родової ідентичності, єднання людського буття на Землі існувала споконвіку, вона зародилася вже тоді, коли людина усвідомила себе як мисляча (*Homo sapiens*) і суспільна (*Homo politicus*) істота. Прихильники еволюціонізму вважають, що глобалізація – складне і багатогранне явище, що охоплює тією чи іншою мірою всі сфери суспільного життя і постає перед нами в поглибленні загальнопланетарних зв'язків і взаємодії людей, а приводить до суттєвого духовно-культурного прогресу. До позитивної властивості глобалізації відносять і те, що вона несе в собі заряд такого розвитку продуктивних сил, який здатний вирішити або істотно пом'якшити проблеми суспільного життя, зокрема правові.

Щоправда, існує й думка, що глобалізація є політичним способом конструювання нового світопорядку [463, с. 65–68]. Багато дослідників глобалізації у праві вважають, що цей процес з ідеологічних позицій став активно розвиватися з моменту створення Римського клубу – міжнародної позаурядової організації, яка висунула наприкінці 60-х років ХХ ст. програму вивчення глобальних проблем, які заторкують основи людського існування

(гонка озброєнь, екологічні катастрофи, зменшення природних ресурсів, моральний занепад тощо) [588, с. 126].

Звичайно, прихильників, як і противників, глобалізаційної діяльності людства є багато, і ми не прагнемо підтримувати позицію ні тих, ні інших, а лише хочемо вказати на певні позитивні і негативні аспекти такого напрямку в життєдіяльності людини. Серед викликів глобалізації варто виділити можливе зникнення в результаті уніфікації норм й ідеалів світових культур, процес знеособлення людських індивідуальностей, об'єднання їх у певні, нерідко жорсткі рамки одноманітними нормами і правилами, втрата етнічними групами своєї самобутності, делегітимація правових норм, універсалізація, уніфікація правових основ. Неминучим результатом глобалізаційних процесів є стандартизація не тільки культури в її великому розумінні, а й поступове зникнення кордонів між правовими сім'ями, правовими системами, підриєв традиційних правових ціннісних нормативів. І якщо розглядати природно-правові норми і цінності, то постає велика проблема щодо їх так званої уніфікації, з огляду на релігійний чинник (християнство і, скажімо, мусульманство). Наслідком процесу глобалізаційної діяльності може бути штучне нав'язування і вимушене сприйняття правовими системами міжнародних правил [525, с. 84–87].

Дуже важливо зберегти природно-правову самобутність свідомості кожного народу і не перетворити людей на єдину біомасу, хоча й слухняну, але без автентичних ознак. Сучасні вчені бачать у правовій етнології й антропології механізм теоретичної легітимації захисту етнічної релігійно-культурної самобутності від уніфікації, що, власне, може знищити природно-правовий дух і ментальність певного народу.

Варто звернути увагу на підхід, за яким зростаючі процеси глобалізації не «розмиють» етнокультурного різноманіття, а навпаки зміцняють [365, с. 32–36].

Саме відчуття національної ідентичності часто забезпечує почуття солідарності, належності людини до культурно-історичної спільноти, на основі не тільки мови, стереотипів і норм поведінки, а й природно-правової ментальності, що також впливає на ціннісні аспекти правосвідомості людини і на її поведінку в природно-правовому просторі.

Учені дедалі частіше визнають, що знищення традиційних життєвих укладів нерідко стає причиною хаосу і дезорганізації в суспільно-правовому житті, що призводить до аномічних станів його існування.

Процес глобалізації, загалом, активізував пошук культурно-правової ідентичності багатьма народами. Розвиваються також природно-правові ідеали і цінності, проголошення і захист яких стають невіддільною частиною правового суспільства.

Звичайно, глобалізацію можна розглядати і як апогей давно виниклого і триваючого процесу єднання або зближення народів. Діяльність людини щодо створення єдиного правового простору не нова, а є ідеєю правового раціоналізму. Аналізуючи історію права (від його примітивних до сучасних розвинених форм), можна побачити, що це – історія руху права до глобальності, універсалізації та уніфікації. Так, В. Нерсесянц зазначав, що в V–IV ст. до н. е. давньогрецькі софісти, розрізняючи природне право і позитивне право, відзначали загальність природного права, відповідно до якого всі люди, незалежно від їх державної та етнічної належності, вільні і рівні [343]. А у вченнях давньогрецьких стоїків, а потім давньоримських стоїків, формуються космополітичні концепції вселенського природного права, космічного поліса (Космополіс) і світового співіснування всіх людей [362, с. 182].

Правове мислення та правова свідомість через свою специфіку продукують уніфіковані і стандартизовані форми поведінки. Однотипність суспільних відносин, «зведення» їх, відповідно, до одного стандарту є однією із функцій правового мислення [364, с. 142]. Правове мислення, схильне до формалізму, стандартизації, прагне розглядати онтологічний простір з позиції загального масштабу, з погляду універсальних шаблонів поведінки. Результатом цієї властивості є глобальна уніфікація правових режимів і модель міжнародного правового контролю, у результаті яких правові системи повинні вийти з-під впливу окремих держав і розвиватися відповідно до загальних правових еталонів, покликаних вирішувати спільно усі проблеми людства.

Загалом, такий підхід до життєдіяльності людей має низку позитивних моментів і не варто стверджувати, що він призведе до занепаду духовної,

моральної самобутності народів, адже, для прикладу, можна навести порівняння із сім'єю, коли в одній великій родині кожен має свої інтереси, світогляд і ціннісні атиitudini. Але всі члени цієї сім'ї об'єднані або ж роз'єднані саме через поведінку і взаємовідносини один з одним, а не через те, що вони, скажімо, працюють в різних місцях. Їх об'єднує те, що не прописане ні у шлюбному контракті, ні у Сімейному кодексі – мораль, духовність, спільна ідея. Те саме і в природно-правовому просторі, якщо люди взаємодіятимуть на основі норм природного права, то й загальні світові інтеграційні процеси також відбуватимуться на умовах толерантності, взаємоповаги до природних прав кожної людини, і це не означає, що мусульманин повинен сповідувати християнські норми чи навпаки. Головне зрозуміти, що діяльність людини у природно-правовому просторі має ґрунтуватися на любові до ближнього, тоді норми позитивного права також вберуть в себе ту любов і повагу до людини і її особистих прав і свобод. Адже, скажімо, немає раю для різних народів, а є один для всіх.

Варто пригадати, що перші глобалізаційні та космополітичні ідеї висловив ще І. Кант. З одного боку, він зовсім не закликає до «всесвітньої держави», яка знищила б суверенність держав-націй. Міжнародне право не повинно замінити національні права, а радше – їх координувати в єдиній юридичній системі задля створення міжнародної системи безпеки. Цей постійний конгрес держав не прагне до переваги над ними, але тільки до гарантованого збереження свободи кожної держави окремо за умови збереження їх природно-правової ідеї. З іншого боку, І. Кант у своїх дослідженнях з етики стверджував, що логічна межа побудови національного права – це розвиток міжнародного права, яке передбачає «згуртованість» вільних держав. Оскільки моральний обов'язок людини – вийти з природного стану, держави, як і приватні особи, повинні відмовитися від анархічної свободи дикунів, щоб підкорюватися законам і створити в такий спосіб державу націй (*civitas gentium*), що поступово охопить всі народи світу і сприятиме їх повноцінному духовному і фізичному розквіту [198, с. 328].

До І. Канта версію існування загального права пропагував Дж. Віко. У

«Підставах нової науки» він зазначав, що здоровий глузд є джерелом природного права народів. «Здоровий глузд – це судження без будь-якої рефлексії, котре спільно відчують усі: весь народ, вся нація, весь Рід Людський» [102, с. 348]. Здоровий глузд «Роду Людського» є критерієм, даним Богом для визначення істинного в природному праві. Зазначається, що природне право народів зароджується самостійно в кожного народу, це щось спільне, що існує в праві різних націй і держав. За допомогою здорового глузду можна перемогти абстрактність, тиранію, раціоналізм законів і домогтися справедливого людського правосуддя.

Зауважимо, що поширення римського права і його правових понять, аксіом, сентенцій, на нашу думку, можна також розглядати як правову глобалізацію, що почалася значно раніше, ніж політична й економічна глобалізація і, як бачимо, аж ніяк не применшує автентичності правових систем різних країн.

Зараз уже не викликає сумніву, що процес глобальних змін досяг значних масштабів, а отже, вивчення можливостей природного права врегулювати суспільні відносини, місце людини у природно-правовому просторі і зміна нею (людиною) онтологічного простору та соціоприродного простору є актуальними. З огляду на те, що на прикладі розвитку цивілізації ми бачимо, до яких наслідків може призвести діяльність людини, що відкидає норми природного права, варто, можливо, кожній людині, а згодом і всій світовій спільноті, зупинитися та проаналізувати власні дії, вчинки і поведінку, адже жодні державні утворення, авторитетні можновладці і міжнародні організації не здатні створити досконалішої моделі існування людства, ніж це зробив Всевишній за законами природи. Людина може тільки черпати ті істинно правильні норми і розвиватися на їх основі. За таких умов людство зможе досягнути небачених висот, а в протилежному разі – людство буде приречене.

Людина здатна на основі природно-правової моделі створити правову систему, що забезпечить їй ідеальні умови розвитку. Звичайно, як ми вже зазначали, ідеалу досягнути неможливо, та й це, напевно, правильно, тому що до чого тоді прагнути, але наблизити себе через свою діяльність до того ідеалу, який був у божественному задумі, мабуть, прагнемо всі. Важливо, щоб людина

не забувала, що вона створена за подобою Божою, а тому повинна кожної секунди зіставляти свої вчинки з нормами природного права, як наслідок – вона ніколи не порушуватиме норм позитивного права, а тоді зникне потреба розв’язувати проблему їх ідеального співіснування, адже ми зможемо створити єдине право на основі всеохопних ідеалів.

Висновки до Розділу 4

Поведінка людини у природно-правовому просторі визначається правосвідомістю і правовою волею, які поєднують в собі здатність людини до освоєння світу через критерії істини, добра і гармонії.

Суспільна свідомість містить складну ієрархічну систему ціннісних регуляторів. Серед них особливе місце займає сукупність соціальних цінностей, або, як їх нерідко називають, загальнолюдських цінностей.

Природне право, у якому виражаються ціннісна і пізнавальна фундаментальні властивості відносин, що визначають сутність людини, є найважливішою компонентою ціннісного відношення людини до світу, в якому розкривається її надприродна сутність.

Сутність правомірної поведінки в процесі самоствердження людини розглядається як суспільно корисна діяльність, спрямована на задоволення природно-правових, суспільних та особистих інтересів людини, цінностей і цілей її існування в природно-правовому просторі.

Соціальна цінність правомірної поведінки полягає в тому, що вона виступає складовою частиною цивілізованого спілкування, ґрунтованого на взаєморозумінні, повазі прав і свобод іншої людини.

Правомірна поведінка людини – це поведінка, що виражається в її взаємовідносинах з іншими людьми та обмежується їхніми правами і свободами, не суперечить (відповідає) позитивному праву і нормам природного права, що визнаються справедливими в конкретному суспільстві в певний час. Правомірна поведінка – це не просто усвідомлена і вольова поведінка, це поведінка, що перебуває під реальним або потенційним контролем свідомості та волі людини.

Суспільно-правомірна активність людини є вищим ступенем становлення форми психіки завдяки освоєнню людських цінностей; станом людини, що викликає ініціативні й активні дії, спрямовані на позитивну зміну суспільно значущих об'єктів (природного світу, суспільства, а також самої людини). Така активність полягає у глибокому засвоєнні правових знань, моделюванні стійких правомірних переконань, соціально активній поведінці людини.

Центральне місце в системі регуляторів правомірної поведінки людини, в межах природно-правового простору, займає правовий ідеал, що є концентрованим вираженням правової культури людини.

Дослідження правових ідеалів як регуляторів правомірної поведінки людини передбачає пізнання їх сутності на трьох рівнях: 1) рівні соціального організму, який описується в поняттях ненормативного регулювання; 2) рівні групової правосвідомості, що описаний в поняттях ціннісного регулювання; 3) рівень індивідуальної правосвідомості, реалізований в диспозиційному регулюванні.

Свідомість людини перетворює різноплановий вплив права на найбільш зрозумілу і найпростішу для неї інформацію: правові мотиви і правові стимули.

Втілення ідей, що містяться в нормах права, у реальне правомірне існування, через правомірну поведінку людини, є необхідною умовою стабільності й гармонії в суспільстві. Тому правомірна поведінка людини активно стимулюється і нормами природного права, і нормами держави (стимулювання визначається пріоритетним у формуванні правомірної поведінки людини).

Правова мотивація має свої особливості, пов'язані з дією норм права на свідомість людини. Її можна визначити як сукупність усвідомлених і неусвідомлених спонукань, що формуються під впливом норм права і власне внутрішніх інтересів, потреб людини.

Об'єктивна необхідність використання правових стимулів полягає в тому, що в суспільстві назріла нагальна потреба у правомірній та активній поведінці людини в різних сферах її життєдіяльності. Подібні потреби формують передумови для встановлення і розвитку в природно-правовому просторі і в

позитивно-правовому полі держави певних правових стимулів, які здатні вплинути на поведінку людини в бажаному напрямку, спонукати її поводитися певним чином.

Важливо, щоб людина була не просто правомірно діючим суб'єктом, а щоб її поведінка була активно правомірною. Такий вплив здійснюється за допомогою певних методів, способів, прийомів стимулювання.

Заохочення є одним з найбільш ефективних методів правової стимуляції правомірної поведінки людини, а також, є різновидом суспільного схвалення. Якщо останнє – родове поняття (більш широке), то перше – видове. Для правового заохочення необхідні лише певні форми схвалення – юридичні, з відповідними кількісними і якісними характеристиками, що залежать від ступеня заслуг.

Стимулювання правомірної поведінки полягає у впливі зовнішніх позитивних стимулів на внутрішні процеси мотивації людини, формування яких приводить до позитивного результату, а в підсумку – до правомірної поведінки.

Праволомна поведінка стосується дій людини, які спрямовані на порушення одночасно і норм та укладів позитивного права, і норм природного права. Праволомна поведінка – це дещо ширше за своїм змістом поняття, аніж неправомірною поведінкою, воно означає руйнування (ламання) і норм, що встановлені державою і є похідними від природно-правових норм, і норм, встановлених природним правом. Праволомна поведінка людини тягне за собою ще й природно-правові санкції, такі як відповідальність людини за руйнування балансу існування соціоприродного і природно-правового простору.

Праволомна поведінка, за нормами природного права, є, безперечно, патологією, хоча й допускає «градацію» небезпеки і шкідливості щодо наслідків її прояву і впливу на соціоприродний простір. Вона не зводиться до одного діяння, а є системою вчинків щодо життєвих цінностей і цілей людини в буттєвому просторі. За таких умов система порушень норм права є елементом суспільного життя людини, небажаним процесом її самореалізації.

Деонтологічна діяльність людини у природно-правовому просторі залежить від особливостей формування її правосвідомості у природно-правовому просторі, що, своєю чергою, безпосередньо впливає на правову поведінку людини. Зазвичай деонтологічну діяльність людини, як і її поведінку, можна умовно поділити на позитивну (правомірну) і негативну (праволомну).

Консолідує ціннісно-орієнтована природно-правова ідеологія повинна стати основним фактором подолання негативних процесів праволомної правосвідомості, і її головне завдання полягає в тому, щоб увібрати в себе всі кращі ціннісні та правові конструкції.

Важливо зберегти природно-правову самобутність свідомості кожного народу і не перетворити людей на єдину біомасу, хоча й послушну, але без автентичних ознак.

Процес глобалізації, загалом, активізував пошук культурно-правової ідентичності багатьма народами. Розвиваються також природно-правові ідеали і цінності, проголошення і захист яких стають невід'ємною складовою частиною правового суспільства.

Людина здатна, на основі природно-правової моделі, створити правову систему, що забезпечить їй ідеальні умови розвитку. Важливо, щоб людина не забувала, що створена за подобою Божою, а тому повинна щосекунди зіставляти свої вчинки з нормами природного права і, як наслідок, вона ніколи не порушуватиме норм позитивного права, а відтак і зникне потреба розв'язувати проблему їх ідеального співіснування, адже ми зможемо створити єдине право на основі всеохопних ідеалів.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі, на основі одержаних наукових та практичних результатів, розв'язано задекларовану наукову проблему інтелігбельного і сенсильного виміру існування людини у природно-правовому просторі. Розв'язанню задекларованої в дисертації проблеми сприяли філософські, загальнонаукові та спеціально-наукові методи дослідження, за допомогою яких обґрунтовано достовірні результати, що мають якісні та кількісні показники існування людини у природно-правовому просторі.

Головні наукові та практичні результати є такими:

1. Експлікація людини у природно-правовому просторі має відбуватися з розумінням людського існування в онтологічному просторі і через нього, адже процес особистісного буття протікає як постійна боротьба протилежностей між зовнішнім і внутрішнім у самореалізації й життєдіяльності людини.

Домінування принципу людинолюбства над принципом законності несе в собі прогресивні ідеї природно-правової цінності життя, честі і гідності людини, як основи онтологічного простору. У межах антропологічної інтерпретації права формується принципово новий підхід до конструювання сучасних правових норм, де враховано психологічні і біологічні стани людини, її морально-етичні, духовно-моральні цінності, конкретні умови, у межах яких перебуває людина, що вступає у правовідносини.

2. Ґрунтуючись на інтелігбельному (умоосяжне пізнання) і сенсильному (чуттєве пізнання) вимірах, методологічний алгоритм пізнання природно-правового існування людини визначено як множину онтологічно обґрунтованих метаантропологічних, антропологічних, еволюційних, інтелігбельних і сенсильних атитюдів з індивідуальними методами й методиками реалізації, які спрямовані на дослідження правової поведінки людини у просторі.

Досліджувати природу і сутність людини доцільно, виходячи з двох основних підходів: природного (людина є результатом розвитку природи, через що її розуміють і пояснюють як природну, зважаючи на всі наслідки такого розуміння) і надприродного (людина є породженням певної нематеріальної

духовної першооснови, що визначає надприродну природу людини).

3. Поведінково-діяльнісна сутність людини у природно-правовому просторі, зокрема пізнавальна і ціннісно-оціночна, зачіпає духовно-культурну, морально-оціночну, психоемоційну і навіть суспільно-економічну, політичну та інші сфери життєдіяльності людини, а також є результатом пізнання й усвідомлення власних інтересів, інтересів суспільних груп і людської спільноти загалом.

Природно-правову сутність людини у просторі розкриває те, що людина ніколи не сформується як особистість і не відкриється для світу без стійкого відчуття внутрішньої свободи, тобто свободи від будь-яких ідеологічних догм, яка чи не найбільше впливає на вибір і право вибору власної поведінки.

Право здійснює розумово-моральне регулювання суспільного життя, тобто за допомогою розуму, орієнтованого на засади моралі, а тому можна зробити висновок, що будь-яке вчення щодо належного стану суспільства і механізмів його регулювання буде цілком релевантним щодо праворозуміння.

4. Феномен права полягає у здійсненні розумово-морального регулювання суспільного життя, тобто за допомогою розуму, орієнтованого на принципи моралі, а це означає, що будь-яке вчення щодо належного стану суспільства і механізмів його регулювання буде цілком відповідати праворозумінню. Право, правовідносини, правова діяльність природно впливають на свідомість людей у вигляді певних знань та оцінок, почуттів і звичок, що сукупно утворюють особливу форму суспільної свідомості – правосвідомість.

5. Природу права як явища онтологічного простору доцільно осмислювати через інтуїтивне пізнання, надчуттєві, недоступні для раціонального досвіду принципи і начала явищ буттєвого простору, а також, способи з'ясування світоглядних питань що виходять за окреслені межі.

Метафізична природа права розкривається в гарантованій ним соціальній свободі, суспільно визнаній особистій автономії, наданні простору для активності кожного члена суспільства. Право окреслює межі абсолютної свободи, в яких людина може діяти на власний розсуд, не посягаючи при цьому на права і свободи інших людей, тобто свобода вибору передбачає відповідальність перед самим собою.

6. В основі категорії «простір» закладено не тільки онтологічне начало, а й соціальні відносини і безпосередню колективну діяльність. З огляду на це можна виокремити соціоприродний простір – форму буття соціальної матерії, що характеризує її протяжність, структурність, співіснування соціальних явищ і природних процесів, як результат і форму людської життєдіяльності.

Соціоприродний простір формується соціальними процесами і взаємодіями, у ньому ж вони й реалізуються. Водночас, соціоприродний простір характеризується географічними, економічними, духовними, політичними, ідеологічними, правовими, моральними, національними, расовими, культурними, адміністративними показниками. Він охоплює всі сфери життя людини.

7. Наявність різноманітних просторових форм дозволяє говорити про існування природно-правового простору, який є специфічною формою соціоприродного простору в межах онтологічного.

Поняття «природно-правовий простір» є генезисом трьох ключових самостійних елементів: природи, права і простору; йому властива необхідність правомірної поведінки людини.

Оскільки все соціальне життя людини протікає в природно-правовому просторі, то їй потрібно враховувати просторові відносини, спільні для всіх форм орієнтації у світі, аби регулювати правову діяльність суспільства. Природно-правовий простір можна розуміти як форму існування соціального буття права. Будучи формою існування вищого структурного рівня організації буття права, природно-правовий простір є основним механізмом підтримки соціальних зв'язків і відносин соціальних суб'єктів у межах соціоприродного простору.

Елементи природно-правового простору: 1) суспільні утворення; 2) норми права (природного і позитивного); 3) носії природно-правового простору; 4) правосвідомість; 5) свободна воля.

Новою тенденцією збереження гармонійної цілісності природно-правового простору є глобалізаційні процеси щодо позитивно-правових полів, тісно пов'язані з глобалізацією соціального простору в межах соціоприродного.

8. Свобода людини в онтологічному просторі означає такий її стан, який характеризується наявністю соціоприродних та природно-правових можливостей

для всебічного розвитку, творчої активності у створенні умов, що відповідають її потребам та інтересам, а також інтересам існування й розвитку буття загалом.

Свобода людини, і свободна воля зокрема, формується також у внутрішньому світі людини за її суб'єктивними законами. Забезпечити свободу кожної людини шляхом усвідомлення нею природно-правової відповідальності можливо тільки відносно людей, що володіють свободною волею.

Головними детермінантами права є дух і воля, які є основою свободи. Саме тому свобода людини у природно-правовому просторі є безумовним явищем. Динамічний розвиток онтологічного простору породжує безліч способів, засобів втілення у відносинах між людьми істинної свободи, складного і постійно мінливого й оновлюваного стану, що полягає в реалізації свободної волі окремої людини, за умови непорушення гармонії соціоприродного та природно-правового простору, а також свободної волі інших людей.

9. Інтелігібельний і сенсигібельний виміри існування людини у природно-правовому просторі передбачають осмислення певного психічного стану переживання індивідом цінності, значення або смислу соціального об'єкта (атитюд).

Атитюди людини можуть бути правові (правомірні і неправомірні), також їх класифікують на основі суспільних цінностей (мораль, право, культура тощо).

Деонтичний характер атитюда проявляється у ставленні людини до нормативних вимог, і це основний зміст соціальної орієнтації людини, що є специфічним її станом, у якому виражається її суб'єктивне ставлення до суспільних обов'язків, її внутрішні атитюди, орієнтація на готовність реалізувати відповідну належну поведінку.

До найзагальніших чинників, які впливають на формування правового атитюда, можна віднести рівень розвитку суспільної правосвідомості, систему духовних цінностей суспільства, наявну правову систему і низку інших, адже неможливо достеменно передбачити, що саме вплине на людину за тих чи інших умов.

10. Природно-правова свобода людини є найважливішою категорією, без розкриття сутності якої не можуть бути зрозумілі закони розвитку суспільства

будь-якого типу та спрямованість історичного прогресу світової цивілізації.

Свобода людини в державі, що є складовою природно-правового простору, – це вибір власної діяльності й активність людини, в основі якої лежать потреби, цілі й мотиви особи, зумовлені її здібностями, рівнем розвитку і суб'єктивним баченням життєвої ситуації.

Філософсько-правове розуміння свободи людини в державі як активності та свободної волі в діяльності індивіда орієнтує на дотримання встановлених суспільством обов'язків.

Для сучасного співвідношення «держава – людина» характерна соціально-антропологічна спільність, у якій соціальною стороною виступає держава, а антропологічною – людина. Для нормального розвитку відносин між державою і людиною необхідна свобода. Свобода людини може виступати як її право, тобто нормована, врегульована свобода. Зважаючи на таке, права людини – це юридично визнана свобода людини в різних сферах її інтересів – економічній, політичній, соціально-культурній, особистій.

11. Соціальна еволюція людини довела, що держава є оптимальним варіантом її існування. «Втримати» людину в правомірній «частині» правового поля держави можна в різні способи, серед яких на першому місці не має бути примус чи його загроза, а прийняття таких нормативно-правових актів, які сама людина (суспільство) визнає важливими й необхідними; створення норм, які заохочують правомірну поведінку, забезпечують оптимальні основні соціальні умови для досягнення професійної майстерності, службового зростання, навчання і розвитку людини як особистості. Держава має сама визначити допустиму міру свого втручання у справи окремої особи. В іншому випадку можна отримати утиски свободи і свободної волі людини, а також, пригнічення особистості, що призводить до занепаду суспільства і руйнування норм природно-правового простору.

12. Природно-правові властивості людини в державі є продуктами тривалого суспільно-історичного розвитку та індивідуального соціального досвіду людини, також це елементи її природно-правової структури, вони розкривають індивідуальну правосвідомість у всьому багатстві її змісту і форми.

Такі властивості людини, як почуття обов'язку, громадянська позиція, патріотизм, волелюбність та інші, посідають особливе місце в індивідуальній правосвідомості. У них відображається та провідна роль, яку відіграють у житті людини її світогляд та ідеали, погляди і переконання.

У ціннісному аспекті природно-правових властивостей є шар ціннісних орієнтацій. У них людина фіксує своє суб'єктивно-практичне ставлення до соціальних норм, стандарти правового орієнтування.

Під адекватно засвоєними природно-правовими цінностями розуміють такі, які людина приймає не тільки «зовні», як необхідну форму, а й робить їх справжніми цілями своєї діяльності, розвиває з огляду на них свої природно-правові властивості.

13. Функціональна взаємодія людини і держави формує такі впливові соціальні утворення, як громадянське суспільство і правова держава, що є ідеальними формами співіснування.

Функціонування громадянського суспільства є основою не тільки економічного і політико-правового, а й духовного, психологічного та ідеологічного розв'язання проблеми взаємодії людини і держави.

Правова держава і громадянське суспільство повинні втілювати в собі той ідеал існування людини, за якого в людини не виникало б навіть потреби розрізнення природно-правового простору і позитивно-правового поля держави. Людина, за умови гармонійного співіснування з державою, а отже, і в державі, має відчувати її гуманістичний характер, що має на меті забезпечити вільний розвиток людини і створити гідні умови її життя.

14. Поведінка людини у природно-правовому просторі визначається правосвідомістю і правовою волею, які поєднують в собі здатність людини до освоєння світу через критерії істини, добра і гармонії.

Суспільна свідомість містить складну ієрархічну систему ціннісних регуляторів. Серед них особливе місце займає сукупність соціальних, або, як їх нерідко називають, загальнолюдських, цінностей.

Природне право, у якому виражаються ціннісна і пізнавальна фундаментальні властивості відносин, що визначають сутність людини, є най-

важливішою компонентою ціннісного ставлення людини до світу, в якому розкривається її надприродна сутність.

15. Сутність правомірної поведінки в процесі самоствердження людини розглядається як суспільно корисна діяльність, спрямована на задоволення природно-правових, суспільних та особистих інтересів людини, цінностей і цілей її існування у природно-правовому просторі.

Соціальна цінність правомірної поведінки полягає в тому, що вона виступає складовою частиною цивілізованого спілкування, ґрунтованого на взаєморозумінні, повазі прав і свобод іншої людини.

Правомірна поведінка людини – це поведінка, що виражається в її взаємовідносинах з іншими людьми та обмежується їхніми правами і свободами, не суперечить (відповідає) позитивному праву і нормам природного права, що визнаються справедливими в конкретному суспільстві в певний час. Правомірна поведінка – це не просто усвідомлена і вольова поведінка, це поведінка, що перебуває під реальним або потенційним контролем свідомості та волі людини.

Суспільно-правомірна активність людини є вищим ступенем інтеріоризації (становлення форми психіки завдяки освоєнню людських цінностей) реального буття у внутрішній стан людини, що викликає ініціативні й активні дії, спрямовані на позитивну зміну суспільно значущих об'єктів (природного світу, суспільства, а також самої людини). Така активність людини полягає у глибокому засвоєнні правових знань, моделюванні стійких правомірних переконань, соціально активній поведінці людини. Суспільно-правомірна активність людини залежить від наукової обґрунтованості, достовірності і глибини набутих людиною знань про право та суспільно-правові явища з подальшим практичним застосуванням цих знань, а також від ступеня сформованого ціннісного ставлення у вигляді почуттів поваги, довіри до права. Важливим моментом є ступінь впливу на людину соціоприродного простору і ціннісних переконань та морального виховання.

16. Центральне місце в системі регуляторів правомірної поведінки людини, у межах природно-правового простору, займає правовий ідеал, що є концентрованим вираженням правової культури людини.

Дослідження правових ідеалів як регуляторів правомірної поведінки людини передбачає пізнання їх сутності на рівнях соціального організму, групової правосвідомості, індивідуальної правосвідомості.

Правовий ідеал, як найбільш загальне і концентроване вираження спрямованості правового розвитку, допомагає врегулюванню правових колізій та усуненню прогалин у праві, а також, у період суспільно-правової аномії, особливо в час суспільних революцій, коли стара правова система зламана (тобто не дає орієнтирів для поведінки суб'єкта), а нова ще не створена, правовий ідеал виступає безпосереднім дороговказом для людини.

17. Свідомість людини перетворює різноаспектний вплив права на найзрозумілішу і найпростішу для неї інформацію: правові мотиви і правові стимули.

Втілення ідей, що містяться в нормах права, у реальне правомірне існування, через правомірну поведінку людини, є необхідною умовою стабільності й гармонії в суспільстві. Тому правомірна поведінка людини активно стимулюється і нормами природного права, і нормами держави (стимулювання визначається пріоритетним у формуванні правомірної поведінки людини).

Мотивація займає провідне місце в структурі правомірного існування людини, охоплюючи всі її структурні елементи: характер, емоції, складні психічні процеси.

Правова мотивація має свої особливості, пов'язані з дією норм права на свідомість людини. Її можна визначити як сукупність усвідомлених і неусвідомлених спонукань, що формуються під впливом норм права і власне внутрішніх інтересів, потреб людини.

Об'єктивна необхідність використання правових стимулів полягає в тому, що в суспільстві назріла нагальна потреба у правомірній та активній поведінці людини в різних сферах її життєдіяльності. Подібні потреби формують передумови для встановлення і розвитку у природно-правовому просторі та позитивно-правовому полі держави правових стимулів, які здатні вплинути на поведінку людини в бажаному напрямку.

Важливо, щоб людина була не просто правомірно діючим суб'єктом, а щоб

її поведінка була активно правомірною. Такий вплив здійснюється за допомогою певних методів, способів, прийомів стимулювання.

Заохочення є одним з найбільш ефективних методів правової стимуляції правомірної поведінки людини, а також різновидом суспільного схвалення. Якщо останнє – родове поняття (більш широке), то перше – видове. Для правового заохочення необхідні лише певні форми схвалення – юридичні, з відповідними кількісними і якісними характеристиками, що залежать від ступеня заслуг.

Стимулювання правомірної поведінки полягає у впливі зовнішніх позитивних стимулів на внутрішні процеси мотивації людини, формування яких приводить до позитивного результату, а в підсумку – до правомірної поведінки.

18. Однією з важливих проблем існування людини є прояви її праволомної поведінки в суспільстві. Така поведінка порушує не просто норми права, що були прийняті для загальної користі, а природно-правові основи світобудови.

Праволомна поведінка стосується дій людини, які спрямовані на порушення одночасно і норм та укладів позитивного права, і норм природного права. Праволомна поведінка – це дещо ширше за своїм змістом поняття, ніж неправомірنا поведінка, воно означає руйнування (ламання) і норм, що встановлені державою та є похідними від природно-правових норм, і норм, встановлених природним правом. Праволомна поведінка людини тягне за собою ще й природно-правові санкції, такі як відповідальність людини за руйнування балансу існування соціоприродного і природно-правового простору.

У науці існує багато прихильників підходу «потрібності» праволомної поведінки для підкреслення природного балансу існування людства, але в той же час відмова від визнання праволомної поведінки суто як патології, відхилення від норми не означає, що варто змиритися із цим явищем. Безперечно, праволомна поведінка є негативним відхиленням від норми і завдає шкоду суспільним відносинам, тому потрібно вживати всі можливі і доступні заходи для запобігання, припинення чи усунення праволомної поведінки в усіх її проявах.

Праволомна поведінка, за нормами природного права, є патологією, хоча й допускає «градацію» небезпеки і шкідливості щодо наслідків її прояву і впливу на соціоприродний простір. Вона не зводиться до одного діяння, а є системою вчинків щодо життєвих цінностей і цілей людини в буттєвому просторі. За таких умов система порушень норм права є елементом суспільного життя людини, небажаним процесом її самореалізації.

19. Деонтологічна діяльність людини у природно-правовому просторі залежить від особливостей формування її правосвідомості у природно-правовому просторі, що, своєю чергою, безпосередньо впливає на правову поведінку людини. Зазвичай деонтологічну діяльність людини, як і її поведінку, можна умовно поділити на позитивну (правомірну) і негативну (праволомну).

Консолідує ціннісно-орієнтована природно-правова ідеологія повинна стати основним чинником подолання негативних процесів праволомної правосвідомості, і її головне завдання полягає в тому, щоб увібрати в себе найкращі ціннісні та правові конструкції.

Важливо зберегти природно-правову самобутність свідомості кожного народу і не перетворити людей на єдину біомасу, хоча й послушну, але без автентичних ознак.

Процес глобалізації, загалом, активізував пошук культурно-правової ідентичності багатьма народами. Розвиваються також природно-правові ідеали і цінності, проголошення і захист яких стають невід'ємною складовою частиною правового суспільства.

Людина здатна, на основі природно-правової моделі, створити правову систему, що забезпечить їй ідеальні умови розвитку. Важливо, щоб людина не забувала, що створена за подобою Божою, а тому повинна щосекунди зіставляти свої вчинки з нормами природного права і, як наслідок, вона ніколи не порушуватиме норм позитивного права, а відтак і зникне потреба розв'язувати проблему їх ідеального співіснування, адже ми зможемо створити єдине право на основі всеохопних ідеалів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдильдин Ж. М. Диалектика активности субъекта в научном познании / Ж. М. Абдильдин, А. С. Балгимбаев. – Алма-Ата : Наука, 1977. – 302 с.
2. Абрамов А. И. Функции правосознания и их роль в реализации функций права / А. И. Абрамов // Правоведение. – 2006. – № 5. – С. 30–31.
3. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 300 с.
4. Авксентьева Т. Г. Політологія : навч. посіб. / Т. Г. Авксентьева, Н. В. Чорна, Л. А. Тихонова. – К. : Інкос, Центр учб. л-ри, 2007. – 288 с.
5. Агарков М. М. Ценность частного права / М. М. Агарков // Правоведение. – 1992. – № 1. – С. 25–41.
6. Аграновская Е. В. Правовая культура и обеспечение правовой личности / Е. В. Аграновская. – М. : Наука, 1988. – 142 с.
7. Адлер А. Понять природу человека / А. Адлер. – СПб. : Акад. проект, 1997. – 346 с.
8. Акчурин И. А. Топология и идентификация личности / И. А. Акчурин // Вопросы философии. – 1994. – № 5. – С. 143–149.
9. Алейникова О. П. Понятие правомерного поведения / О. П. Алейникова // Проблемы совершенствования советского законодательства. Труды ВНИИСЗ. – М. : ВНИИСЗ, 1977. – Вып. 10. – С. 3–12.
10. Александров Н. Г. Законность и правоотношения в советском обществе / Н. Г. Александров. – М. : Госюриздат, 1955. – 176 с.
11. Алексеев А. С. Начало верховенства права в современном государстве / А. С. Алексеев. – М., 1910. – 138 с.
12. Алексеев В. П. Историческая антропология и этногенез / В. П. Алексеев. – М. : Наука, 1989. – 446 с.
13. Алексеев Н. Н. Основы философии права / Н. Н. Алексеев. – СПб. : Лань, 1999. – 252 с.

14. Алексеев С. С. Восхождение к праву: поиски и решения / С. С. Алексеев. – М. : Норма, 2001. – 752 с.
15. Алексеев С. С. Общая теория права : курс в 2 т. / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1981. – Т. 1. – 360 с.
16. Алексеев С. С. Общие дозволения и общие запреты в советском праве / С. С. Алексеев ; ред. Л. А. Плеханова. – М. : Юрид. лит., 1989. – 288 с.
17. Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия : опыт комплекс. исслед. / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – 712 с.
18. Алексеев С. С. Социальная ценность права в советском обществе / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1971. – 224 с.
19. Алексеев С. С. Философия права / С. С. Алексеев. – М. : Норма, 1998. – 336 с.
20. Алстед Я. Психология, социология, общество: модели мотивации / Я. Алстед // Социол. исслед. – М. : Наука, 2002. – № 9 (221). – С. 17–28.
21. Андрианов М. С. Психологические механизмы воздействия средств массовой информации на процессы правовой социализации / М. С. Андрианов // Юридическая психология : науч. труды. – М., 1998. – № 6. – С. 15–18.
22. Анисимов С. Ф. Духовные ценности: производство и потребление / С. Ф. Анисимов. – М. : Мысль, 1988. – 254 с.
23. Анисимов С. Ф. Мораль и поведение / С. Ф. Анисимов. – М. : Мысль, 1979. – 142 с.
24. Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. Т. 4 : От романтизма до наших дней / Д. Антисери, Дж. Реале. – СПб. : Петрополис, 1997. – 880 с.
25. Антология мировой философии : в 4 т. – М. : Мысль, 1969. – Т. 1, ч. 1. – 576 с.
26. Антологія української юридичної думки : в 6 т. Т. 1 : Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права / упоряд. : В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко ; відп. ред. В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко ; голова редкол. Ю. С. Шемшученко. – К. : Юрид. книга, 2002. – 568 с.
27. Антонян Ю. М. Преступное поведение и психические аномалии /

Ю. М. Антонян, С. В. Бородин ; под ред. В. Н. Кудрявцева. – М. : Спарк, 1998. – 216 с.

28. Ануфриев Е. А. Социальный статус и активность личности / Е. А. Ануфриев. – М. : Наука, 1984. – 152 с.

29. Аристотель. Большая этика / Аристотель // Соч. : в 4 т. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – 830 с.

30. Аристотель. Политика / Аристотель // Соч. : в 4 т. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – 830 с.

31. Аристотель. Соч. : в 4 т. / пер. с древнегр. ; общ. ред. А. И. Доватура. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – 830 с.

32. Асмус В. Ф. Декарт / В. Ф. Асмус. – М. : Высшая шк., 2006. – 335 с.

33. Ассанджолли Р. Психосинтез: теория и практика / Р. Ассанджолли. – М. : REFL-book, 1994. – 320 с

34. Афанасьева Е. Г. У истоков человеческой жизни: правовые аспекты / Е. Г. Афанасьева. – М. : Ин-т гос. и права РАН, 1994. – 20 с.

35. Ахиезер А. С. Критические пороги социальных систем / А. С. Ахиезер // *Общественные науки и современность*. – 1992. – № 1. – С. 45–54.

36. Бабенко А. Н. Правовые ценности (вопросы теории) / А. Н. Бабенко. – М. : Тип. Акад. управл. МВД России, 2001. – 184 с.

37. Базалук О.А. Происхождение человечества: новая космологическая концепция : моногр. / О. А. Базалук. – Днепропетровск : Пороги, 2003. – 142 с.

38. Базалук О. А. Разумное вещество / О. А. Базалук. – Киев : Наук. думка, 2000. – 368 с.

39. Баймуратов М. О. Міжнародне право / М. О. Баймуратов. – Х. : Одісей, 2002. – 672 с.

40. Байниязов Р. С. Правосознание: Психологические аспекты / Р. С. Байниязов // *Правоведение*. – 1998. – № 3. – С. 16–24.

41. Байниязов Р. С. Философия правосознания: постановка проблемы / Р. С. Байниязов // *Изв. вузов. Правоведение*. – СПб., 2001. – № 5. – С. 12–23.

42. Балабанова Л. М. Судебная патопсихология (вопросы определения нормы и отклонений) / Л. М. Балабанова. – Донецк : Сталкер, 1998. – 432 с.

43. Балинська О. М. Правова комунікація: вербально-біхевіористський підхід: моногр. / О. М. Балинська ; Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Львів : ПАІС, 2008. – 212 с.
44. Бандура О. О. Єдність цінностей та істини у праві / О. О. Бандура. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2000. – 200 с.
45. Баранов В. М. Поощрительные нормы советского социалистического права / В. М. Баранов ; под ред. М. И. Байтина. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1978. – 148 с.
46. Баранов П. Правосознание работников милиции: мифы, деформация, стереотипы / П. Баранов, Н. Витрук // Право и жизнь. – 1992. – № 1. – С. 23–29.
47. Батищев Г. С. Деятельностная сущность человека как философский принцип / Г. С. Батищев // Проблема человека в современной философии : сб. статей / ред. колл. И. Ф. Балакина и др. – М. : Наука, 1969. – С. 75–96.
48. Бахрах Д. Н. Правовые льготы / Д. Н. Бахрах // Справедливость и право. – Свердловск, 1989. – С. 74–83.
49. Бачиашвили К. М. Соотношение правовых и неправовых норм в процессе регулирования социалистических общественных отношений : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / К. М. Бачиашвили. – М., 1981. – 24 с.
50. Бачинин В. А. Антропосоциологические проблемы права / В. А. Бачинин // Изв. вузов. Сер. Правоведение. – 2001. – № 3. – С. 37–44.
51. Бачинин В. А. Морально-правовая философия / В. А. Бачинин. – Харьков : Консум, 2000. – 208 с.
52. Бачинін В. А. Філософія права : словник / В. А. Бачинін, В. С. Журавський, М. І. Панов. – К. : Ін Юре, 2003. – 408 с.
53. Бачинін В. А. Філософія права : підруч. / В. А. Бачинін, В. С. Журавський, М. І. Панов. – К. : Ін Юре, 2003. – 472 с.
54. Бачинин В. А. Философия права и преступления / В. А. Бачинин. – Харьков : Фолио, 1999. – 608 с.
55. Бевзенко Л. Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций / Л. Д. Бевзенко. – Киев : Ин-т социологии НАН Украины, 2002. – 438 с.

56. Бенигин В. И. Общественное правосознание и государственность / В. И. Бенигин. – Саратов, 1993. – 282 с.
57. Бергер П. Социальное конструирование реальности: трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М., 1995. – 234 с.
58. Бергхольцас И. И. Человек, окружающая среда и закон / И. И. Бергхольцас. – Рига : Мысль, 1977. – 118 с.
59. Бердяев Н. А. О назначении человека / Н. А. Бердяев. – М. : Республика, 1993. – 384 с.
60. Бердяев Н. А. Самопознание: опыт философской автобиографии / Н. А. Бердяев. – М. : Мысль, 1990. – 320 с.
61. Бердяев Н. А. Самопознание: сочинения / Н. А. Бердяев. – М. : ЭКСМО-Пресс ; Харьков : Фолио, 1999. – 624 с.
62. Бердяев Н. А. Философия неравенства / Н. А. Бердяев. – М. : ИМА-Пресс, 1990. – 288 с.
63. Бердяев Н. А. Философия свободного духа / Н. А. Бердяев. – М. : Республика, 1993. – 480 с.
64. Бердяев Н. А. Философия свободы. Смысл творчества / Н. А. Бердяев. – М. : Наука, 1994. – 542 с.
65. Бердяев Н. А. Экзистенциальная диалектика божественного и человеческого / Н. А. Бердяев. – Париж : Утса-press, 1952. – 246 с.
66. Бестужев-Лада І. Цивілізація на порозі третього тисячоліття / І. Бестужев-Лада // Наука і суспільство. – 1997. – № 3-6. – С. 12–14.
67. Бех В. П. Социальный организм: философско-методологический анализ / В. П. Бех. – Запорожье : Тандем-У, 1998. – 186 с.
68. Бех В. П. Человек и Вселенная: когнитивный анализ / В. П. Бех. – Запорожье : Тандем-У, 1998. – 144 с.
69. Бжалава И. Т. Установка и поведение / И. Т. Бжалава. – М. : Знание, 1968. – 48 с.
70. Бігун В. С. Проблематика «людина в праві» у працях сучасних німецьких філософів права / В. С. Бігун // Держава і право. – 2002. – № 15. – С. 27–35.

71. Блауберг И. В. Становление и сущность системного подхода / И. В. Блауберг, Э. Г. Юдин. – М. : Наука, 1973. – 270 с.
72. Блюмкин В. А. Моральные качества личности (их сущность, структура, типология и особенности формирования в социалистическом обществе) / В. А. Блюмкин ; Центр. Чернозем. отд-ние Филос. о-ва СССР. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1974. – 186 с.
73. Большой толковый социологический словарь (Collins) / сост. Дэвид Джери, Джулия Джери ; пер. с англ. – М. : Вече, АСТ, 1999. – Т. 1. – 544 с.
74. Боннер В. М. Правовая информатизация общества и социология правового сознания / В. М. Боер. – М. : [б. и.], 2001. – 136 с.
75. Боришевский М. И. Ведущие функции личностной саморегуляции проведения. Психологическая наука: проблемы перспективы / М. И. Боришевский. – Киев : Здоровье, 1990. – 322 с.
76. Борщева Е. В. Правосознание как фактор формирования правового государства / Е. В. Борщева // Право и демократия. – Мн., 1999. – С. 11–16.
77. Братко А. Г. Запреты в советском праве / А. Г. Братко. – Саратов : СГУ, 1979. – 92 с.
78. Братусь Б. С. Аномалии личности / Б. С. Братусь. – М. : Мысль, 1988. – 302 с.
79. Бродель Ф. Грамматика цивилизаций / Ф. Бродель. – М. : Весь Мир, 2008. – 545 с.
80. Буева Л. П. Социальная среда и сознание личности / Л. П. Буева. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1968. – 268 с.
81. Букреев В. И. Этика права: от истоков этики и права к мировоззрению : (учеб. пособие) / В. И. Букреев, И. Н. Римская. – М. : Юрайт, 1998. – 336 с.
82. Бурдые П. Социология политики : пер. с фр. / П. Бурдые ; сост., общ. ред. Н. А. Шматко. – М. : Socio-Logos, 1993. – 336 с.
83. Быстрицкий Е. К. Феномен личности: мировоззрение, культура, бытие / Е. К. Быстрицкий. – Киев : Наук. думка, 1991. – 200 с.

84. Бычко И. В. Познание и свобода / И. В. Бычко. – М. : Политиздат, 1969. – 214 с.
85. Бэкон Ф. Великое восстановление наук / Ф. Бэкон // Соч. : в 2 т. – М. : Мысль, 1977. – Т. 1. – С. 55–80.
86. Валянский С. И. Физические основы самоорганизации / С. И. Валянский, С. В. Илларионов // Самоорганизация и наука: опыт философского осмысления. – М. : Арго, 1994. – С. 306–325.
87. Вальверде К. Философская антропология / К. Вальверде ; Г. Вдовина (пер. с исп.). – М. : Христианская Россия, 2000. – 4112 с.
88. Васильев В. Л. Юридическая психология : учеб. пособие / В. Л. Васильев. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1974. – 96 с.
89. Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем: (синергетика и теория социальной самоорганизации) / В. В. Василькова. – СПб. : Лань, 1999. – 480 с.
90. Введение в психологию / Р. Л. Аткинсон, Р. С. Аткинсон, Э. Е. Смит и др. ; под общ. ред. В. П. Зинченко. – 15-е междунар. изд. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2007. – 672 с.
91. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с.
92. Ведяхин В. М. Правовые стимулы: понятия, виды / В. М. Ведяхин // Правоведение. – 1992. – № 1. – С. 14–16.
93. Велик А. П. Социальная форма движения: явления и сущность / А. П. Велик. – М. : Наука, 1982. – 270 с.
94. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [голов. ред. В. Т. Бусел, ред.-лексикогр. : В. Т. Бусел, М. Д. Василега-Дерибас, О. В. Дмитрієв, Г. В. Латник, Г. В. Степенко]. – К., Ірпінь : Перун, 2005. – 1728 с.
95. Великий тлумачний словник сучасної української мови / В. М. Білоножко [та ін.] ; Ін-т укр. мови НАН України, Ін-т мовознав. НАН України, Всеукр. т-во «Просвіта» ім. Тараса Шевченка. – К. : Дніпро, 2009. – 1332 с.

96. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250 000 слів та словосполучень / [уклад. Олег Єрошенко]. – Донецьк : Глорія Трейд, 2012. – 864 с.
97. Венгеров А. Б. Теория государства и права. Часть 2 : Теория права / А. Б. Венгеров. – М. : Юристъ, 1996. – Т. 2. – 152 с.
98. Вернан Ж.-П. Происхождение древнегреческой мысли / Ж.-П. Вернан. – М., 1988.
99. Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. Т. 1 : Володимир Іванович Вернадський і Україна. Кн. 2 : Вибрані праці / редкол. тому: А. Г. Загородній, О. С. Онищенко (голова), Л. А. Дубровіна (заступник голови) та ін. ; авт.-уклад. : О. С. Онищенко, В. М. Даниленко, Л. А. Дубровіна та ін. ; НАН України. Комісія з наукової спадщини академіка В. І. Вернадського ; Нац. бібліотека України ім. В. І. Вернадського ; Ін-т історії України. – К. : Друкарня НБУВ, 2011. – 584 с.
100. Виг И. Соотношение прав и обязанностей человека и проблемы преступности / И. Виг // Государство и право. – 1995. – № 7. – С. 28–31.
101. Виденеев И. А. Психология девиантного поведения / И. А. Виденеев. – Харьков : [б. и.], 1997. – 67 с.
102. Вико Дж. Основания новой науки о природе наций / Дж. Вико. – М. ; Киев : REFL-book, ИСА, 1994. – 656 с.
103. Виндельбанд В. Избранное: дух и история, без регистрации / В. Виндельбанд. – М. : Юристъ, 1995. – 688 с.
104. Винославська О. В. Психологія : навч. посіб. / О. В. Винославська. – К. : ІНКОС, 2005. – 352 с.
105. Вичев В. Мораль и социальная психика / В. Вичев ; пер. с болгар. – М. Прогресс, 1978. – 358 с.
106. Вовк В. М. Культурно-антропологічний підхід у викладанні курсу «Римське приватне право» / В. М. Вовк // Філософські обрії. – 2013. – № 29. – С. 120–125.
107. Волков Ю. Г. Личность и гуманизм. (Социологический аспект) / Ю. Г. Волков. – Челябинск : Изд-во ЧелГУ, 1995. – 226 с.

108. Воловик В. И. Феномен душевной гармонии / В. И. Воловик // Духовна діяльність та її специфіка : тези доп. міжнар. наук. конф. – Запоріжжя, 1993. – Ч. 1. – С. 98.
109. Вольтер. Философские сочинения / Вольтер ; пер. с фр. ; отв. ред. В. Н. Кузнецов. – М. : Наука, 1988. – 752 с.
110. Вопросы формирования личности : сб. статей / отв. ред. А. Б. Базаров. – Самарканд, 1977. – 90 с.
111. Воронкова В. Г. Метафізичні виміри людського буття (проблеми людини на зламі тисячоліть) / В. Г. Воронкова. – Запоріжжя, 2000. – 176 с.
112. Воронкова В. Г. Філософія глобалізації: соціоантропологічні, соціоекономічні та соціокультурні виміри : моногр. / В. Г. Воронкова ; Запор. держ. інж. акад. – Запоріжжя : ЗДІА, 2010. – 272 с.
113. Гайденко П. П. Парадоксы свободы в учении Фихте / П. П. Гайденко. – М., 1990. – 128 с.
114. Гайек Ф. А. Право, законодавство і свобода: нове визначення ліберальних принципів справедливості і політичної економії / Ф. А. Гайек. – К. : Аквілон-Прес, 2010. – 448 с.
115. Ганцева Л. М. Правовое пространство: социально-философский анализ : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Л. М. Ганцева. – Уфа, 2001. – 22 с.
116. Гегель Г. В. Ф. Наука логики / Г. В. Ф. Гегель // Энцикл. философ. наук : в 3 т. – М. : Мысль, 1974. – Т. 3. – 418 с.
117. Гегель Г. В. Ф. Основы философии права, або Природне право і державознавство / Г. В. Ф. Гегель ; пер. з нім. Р. Осадчука, М. Кушніра. – К. : Юніверс, 2000. – 336 с.
118. Гегель Г. В. Ф. Политические произведения / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Наука, 1978. – 438 с.
119. Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет : в 2 т. / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1970. – Т. 2. – 668 с.
120. Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа / Г. В. Ф. Гегель // Гегель Г. В. Ф. Система наук / Г. В. Ф. Гегель ; пер. с нем. – СПб. : Наука, 1999. – Ч. 1. – 444 с.

121. Гегель Г. В. Ф. *Философия права* : пер. с нем. / Г. В. Ф. Гегель ; ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсисянц ; авт. вступ. ст. и прим. В. С. Нерсисянц. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
122. Гессен В. М. *Возрождение естественного права* / В. М. Гессен. – СПб., 1902. – 86 с.
123. Гибсон Дж. *Экологический подход к зрительному восприятию* / Дж. Гибсон. – М. : Прогресс, 1988. – 462 с.
124. Гоббс Т. *Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского* / Т. Гоббс. – М. : Соцэкгиз, 1936. – 504 с.
125. Гивишвили Г. В. О «сверхсильном» антропном принципе / Г. В. Гивишвили // *Вопросы философии*. – 2000. – № 2. – С. 43–53.
126. Гойман В. И. *Действие права (Методологический анализ)* / В. И. Гойман. – М. : Акад. МВД РФ, 1992. – 180 с.
127. Головаха Е. И. *Демократизация общества и развитие личности: от тоталитаризма к демократии* / Е. И. Головаха, И. Э. Бекешкина, В. С. Небоженко. – Киев : Наук. думка, 1992. – 128 с.
128. Головки Б. А. *Філософська антропологія : навч. посіб.* / Б. А. Головки ; Нац. аграр. ун-т. – К. : ІЗМН, 1997. – 238 с.
129. *Государственное право Германии* / Г. Арним, Р. Бартльшпергер и др. – М. : Ин-т гос. и права РАН, 1994. – Т. 2. – 320 с.
130. Готт В. С. *Пространство и время микромира* / В. С. Готт. – М. : Знание, 1964. – 40 с.
131. Гоулднер А. *Наступающий кризис западной социологии* / А. Гоулднер. – СПб. : Наука, 2003. – 576 с.
132. Гошко Ю. Г. *Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV–XIX ст.* / Ю. Г. Гошко ; НАН України ; Ін-т народознавства. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 1999. – 336 с.
133. Граждан В. Д. *Деятельность и управление (социологический аспект)* / В. Д. Граждан. – М. : Наука, 1990. – 258 с.
134. Гранат Н. Л. *Правосознание и правовая культура* / Н. Л. Гранат // *Теория государства и права*. – Уфа, 1994. – С. 63–68.

135. Гранат Н. Л. Правосознание и правовая культура / Н. Л. Гранат // Общая теория государства и права. Академический курс : в 3 т. / отв. ред. М. Н. Марченко. – Изд. 2. – М. : Зерцало-М, 2001. – Т. 3. – 528 с.

136. Графский В. Г. Традиции и обновление в праве: ценностное измерение перемен / В. Г. Графский // Проблемы ценностного подхода в праве: традиции и обновление. – М., 1996. – 248 с.

137. Гречин А. С. Социология правового сознания : учеб. пособие / А. С. Гречин. – М. : Юнити, 2001. – 256 с.

138. Григорьян Б. Т. Человек, его положение и призвание в современном мире / Б. Т. Григорьян. – М. : Мысль, 1986. – 224 с.

139. Грищук О. В. Людська гідність у праві: філософський аспект / Оксана Вікторівна Грищук. – Х. : [б. в.], 2008. – 36 с.

140. Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права / Г. Гроций. – М. : Госюриздат, 1956. – 868 с.

141. Гроций Г. О праве войны и мира / Гуго Гроций. – Репр. с изд. 1956 г. – М. : Ладомир, 1994. – 868 с.

142. Губерський Л. В. Культура. Ідеологія. Особистість: методолого-світоглядний аналіз / Л. В. Губерський, В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко. – К. : Знання України, 2002. – 578 с.

143. Губин В. Д. Философская антропология / В. Д. Губин, Е. Н. Некрасова. – М., 2000. – 240 с.

144. Гурвич А. Г. Теория биологического поля / А. Г. Гурвич. – М. : Сов. наука, 1944. – 156 с.

145. Гурджиев Г. И. Человек – это многосложное существо / Г. И. Гурджиев. – Лондон, 1922. – 28 с.

146. Гурлев А. В. Право человека на достойную жизнь как основная ценность социального государства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А. В. Гурлев. – М., 2003. – 20 с.

147. Дагель П. С. Диалектика правового регулирования / П. С. Дагель // Изв. вузов. Сер. Правоведение. – 1971. – № 1. – С. 62–63.

148. Дамаскин О. В. Нравственное и правовое сознание как фактор безопасности личности, общества и государства / О. В. Дамаскин // Современное право. – 2005. – № 6. – С. 20–28.
149. Деркач А. А. Акмеология : учеб. пособие / А. А. Деркач, В. Г. Зазыкин. – СПб. : Питер, 2003. – 256 с.
150. Дмитрієв О. В. Право: соціологічне пояснення / О. В. Дмитрієв // Право та освіта. – 2002. – № 4. – С. 48–50.
151. Добренъков В. И. Методология и методы научной работы : учеб. пособие / В. И. Добренъков, Н. Г. Осипова. – 2-е изд. – М. : КДУ, 2012. – 274 с.
152. Добронравова И. С. Синергетика: становление нелинейного мышления / И. С. Добронравова. – Киев : Лыбидь, 1990. – 152 с.
153. Доватур А. И. «Политика» Аристотеля / А. И. Доватур // Аристотель. Соч. : в 4 т. – М. : Мысль, 1984. – Т. 4. – 388 с.
154. Донеллі Д. Права людини у міжнародній політиці / Д. Донеллі. – Львів : Кальварія, 2004. – 280 с.
155. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення) : моногр. / О. Донченко, Ю. Романенко. – К. : Либідь, 2001. – 334 с.
156. Дробницкий О. Г. Моральная философия : избр. труды / О. Г. Дробницкий ; сост. Р. Г. Апресян. – М. : Гардарики, 2002. – 524 с.
157. Дюркгейм Е. Первісні форми релігійного життя: тотемна система в Австралії / Еміль Дюркгейм. – К. : Юніверс, 2002. – 424 с.
158. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. Дюркгейм ; пер. с фр. А. Б. Гофмана. – М. : Наука, 1991. – 576 с.
159. Дюркгейм Э. Социология и теория познания / Э. Дюркгейм // Новые идеи в социологии. – СПб., 1914. – № 2.
160. Дюркгейм Э. Социология, ее предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм ; пер. с фр., сост., послесл. и прим. А. Б. Гофмана. – М. : Канон, 1995. – 352 с.
161. Дюрягин И. Я. Гражданин и закон / И. Я. Дюрягин. – М. : Юрид. лит., 1991. – 368 с.

162. Егоров Ю. Л. Принцип свободы как основание общей теории регуляции / И. Л. Егоров // Вопросы философии. – 2000. – № 3. – С. 62–64.
163. Егоров Ю. Л. Система, структура, функция / Ю. Л. Егоров, М. Х. Хасанов // Философские науки. – 1978. – № 5. – С. 20–24.
164. Еллинек Г. Общее учение о государстве / Г. Еллинек. – СПб. : Юрид. центр. Прес, 2004. – 752 с.
165. Еникеев М. И. Общая, социальная и юридическая психология / М. И. Еникеев, О. Л. Кочетков. – М. : Юрид. лит., 1997. – 448 с.
166. Ермоленко А. Н. Этика ответственности и социальное бытие человека / Анатолий Николаевич Ермоленко. – Киев : Наук. думка, 1994. – 200 с.
167. Ермоленко А. М. Етичні норми і цінності: проблеми обґрунтування / А. М. Ермоленко. – К. : Наук. думка, 1997. – 144 с.
168. Жадько В. А. Філософсько-правові аспекти Конституції України : навч. посіб. / В. А. Жадько ; Гуманіт. ун-т «Запор. ін-т держ. та муніципального управл.». – Запоріжжя : Дике Поле, 2001. – 116 с.
169. Железов Е. А. Сущностные силы человека: философско-мировоззренческий анализ / Е. А. Железов. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1989. – 164 с.
170. Жеругов Р. Т. Вопросы правомерного поведения личности / Р. Т. Жеругов // Правовое регулирование общественных отношений. – М., 1977. – С. 54–56.
171. Жеругов Р. Т. Правомерное поведение / Р. Т. Жеругов // Право. Культура. Демократия : сб. статей. – М., 1995. – С. 72–76.
172. Забродин Ю. М. Мотивационно-смысловые связи в структуре направленности человека / Ю. М. Забродин, Б. А. Сосновский // Вопросы психологии. – 1989. – № 6. – С. 100–108.
173. Загальна декларація прав людини. – К. : Укр. правнича фундація ; Право, 1995. – 20 с.
174. Задорожний Г. В. Соціальне партнерство – реальний шлях до відкритого суспільства / Г. В. Задорожний, О. В. Коврига, В. В. Смолвик. – Х. : ХІБМ, 2000. – 192 с.

175. Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду / А. П. Заєць. – К. : Парламент. вид-во, 1999. – 248 с.
176. Зайчук О. В. Теорія держави і права : [акад. курс] / О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
177. Зандкюлер Х. Й. Демократия, всеобщность права и реальный плюрализм / Х. Й. Зандкюлер // Вопросы философии. – 1999. – № 2. – С. 35–50.
178. Запорожец А. В. Избранные психологические труды : в 2 т. Т. 2 : Развитие произвольных движений / А. В. Запорожец. – М. : Педагогика, 1986. – 296 с.
179. Затонский В. А. Сильное государство и активная личность: теоретико-правовой аспект / В. А. Затонский ; под ред. А. В. Малько. – Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 2005. – 268 с.
180. Зборовский Г. Е. Введение в социологию : учеб. пособие / Г. Е. Зборовский, Г. П. Орлов. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 1992. – 222 с.
181. Зенин В. П. Правовое воспитание и социальная активность населения / В. П. Зенин, Н. И. Козюбра, В. В. Оксамытный. – Киев : Наук. думка, 1979. – 320 с.
182. Золкин А. Л. Философия права : учеб. для студ. вузов / А. Л. Золкин. – М. : Юнити-Дана, 2012. – 384 с.
183. Иванец Г. И. Взаимосвязь интересов с целями, мотивами и волей / Г. И. Иванец // Право и политика. – 2001. – № 7. – С. 76–78.
184. Иванов В. А. Нравственные потребности / В. А. Иванов // Структура морали и личность. – М., 1977. – С. 14–15.
185. Игнатов А. Н. Ответственность за преступления против нравственности / А. Н. Игнатов. – М. : Юрид. лит., 1966. – 208 с.
186. Ильенков Э. В. Диалектика абстрактного и конкретного в научно-теоретическом мышлении / Э. В. Ильенков // «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН). – М., 1997. – С. 28–30.
187. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2002. – 512 с.

188. Ильин И. А. О сущности правосознания / И. А. Ильин. – М. : Рарогъ, 1993. – 236 с.
189. Ильин И. А. О сущности правосознания / И. А. Ильин // Собр. соч. : в 10 т. – М. : Рус. книга, 1994. – Т. 4. – 624 с.
190. Ильин И. А. Сочинения : в 2 т. Т. 1 : Философия права. Нравственная философия / И. А. Ильин. – М. : Медиум, 1993. – 510 с.
191. Ильин И. А. Собрание сочинений : в 10 т. / И. А. Ильин. – М. : Рус. книга, 1993. – Т. 1. – 560 с.
192. Исаков В. Б. Юридические факты в советском праве / В. Б. Исаков. – М. : Юрид. лит., 1984. – 144 с.
193. История этических учений : учеб. / под ред. А. А. Гусейнова. – М. : Гардарики, 2003. – 910 с.
194. Ишмуратов А. Т. Конфлікт і згода / А. Т. Ишмуратов. – К. : Наук. думка, 1996. – 190 с.
195. Казначеев В. П. Феномен человека: космические и земные истоки / В. П. Казначеев. – Новосибирск : Новосибир. книжное изд-во, 1991. – 128 с.
196. Какабадзе З. М. Проблемы человеческого бытия / З. М. Какабадзе. – Тбилиси, 1985. – 258 с.
197. Камю А. Бунтующий человек / А. Камю. – М. : Политиздат, 1990. – 414 с.
198. Кант И. Антропология с прагматической точки зрения / Иммануил Кант ; Ю. В. Петров (авт. предисл.). – СПб. : Наука, 1999. – 472 с.
199. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант. – М. : Мысль, 1994. – 590 с.
200. Кант И. Критика практического разума / И. Кант // Соч. : в 6 т. – М. : Мысль, 1965. – Т. 4, ч. 1.
201. Кант И. Основы метафизики нравственности / И. Кант // Соч. : в 6 т. – М. : Мысль, 1965. – Т. 4, ч. 1. – 544 с.
202. Карбонье Ж. Юридическая социология / Жан Карбонье ; пер. с фр. и вступ. ст. В. А. Туманова. – М. : Прогресс, 1986. – 350 с.
203. Каркулян Э. В. Социальная стабильность: правосознание и гуманизм / Э. В. Каркулян // Первая нижегородская сессия молодых ученых гуманитарных

наук. – Н. Новгород, 1998. – С. 64–67.

204. Карманов М. Н. Проблема правомерного поведения в юридической теории: достоинства и недостатки / М. Н. Карманов // История государства и права. – 2007. – № 10. – С. 46–48.

205. Катаев С. Трансформація сучасного українського суспільства: постмодерністський контекст / С. Катаев // Людина і політика. – 1999. – № 3. – С. 29–32.

206. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права: методологічні проблеми розвитку та системний аналіз : моногр. / М. С. Кельман. – Тернопіль : Терно-граф, 2007. – 152 с.

207. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. М. Хома. – Львів : Новий світ, 2003. – 580 с.

208. Кельман М. С. Юридична наука: проблеми методології / М. С. Кельман. – Тернопіль : Терно-граф, 2011. – 492 с.

209. Керимов Д. А. Свобода и право / Д. А. Керимов // Философские науки. – 1964. – № 3. – С. 62–64.

210. Керимов Д. А. Философские проблемы права / Д. А. Керимов. – М. : Мысль, 1972. – 476 с.

211. Керимов Д. А. Методология права: предмет, функции, проблемы философии права / Д. А. Керимов. – 4-е изд. – М. : Изд-во СГУ, 2008. – 521 с.

212. Киселева О. А. Феномен человеческой жизни / О. А. Киселева. – К. : Наук. думка, 1994. – 84 с.

213. Кістяківський Б. О. Вибране. Бібліотека часопису «Філософська і соціологічна думка» / Б. О. Кістяківський ; пер. з рос. Л. Г. Малишевської ; упоряд., передм. і прим. Л. П. Депенчук. – К. : Абрис, 1996. – 512 с.

214. Кистяковский Б. А. Философия и социология права / Б. А. Кистяковский ; Ю. Н. Давыдов (сост.), В. В. Сапов (сост.). – СПб. : Рус. Христиан. гуманит. ин-т, 1998. – 800 с.

215. Клімова Г. П. Правосвідомість: до теорії питання / Г. П. Клімова // Актуальні питання інноваційного розвитку : наук.-практ. журн. – 2012. – № 2. – С. 35–41.

216. Князева Е. Н. Саморефлективная синергетика / Е. Н. Князева // Вопросы философии. – 2001. – № 10. – С. 99–113.
217. Ковалева Е. Л. Правомерное и противоправное поведение: их соотношение : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Е. Л. Ковалева. – М. : РГБ, 2003. – 22 с.
218. Коваль Н. В. Введение в юридическую специальность (деонтологический аспект) : курс лекций / Н. В. Коваль. – Донецк, 1998. – 192 с.
219. Ковлер А. И. Антропология права : учеб. для вузов / А. И. Ковлер. – М. : Норма, 2002. – 480 с.
220. Коган Л. Н. Цель и смысл жизни человека / Л. Н. Коган. – М. : Мысль, 1984. – 252 с.
221. Коган Л. Н. Человек и его судьба / Л. Н. Коган. – М. : Мысль, 1988. – 288 с.
222. Кожевников С. Н. Социально-правовая активность: содержание и субъекты / С. Н. Кожевников // Правоведение. – 1981. – № 3. – С. 17–25.
223. Козловський А. А. Право як пізнання: вступ до гносеології права / А. А. Козловський. – Чернівці : Рута, 1999. – 296 с.
224. Колдаева Н. П. К вопросу о роли идеологических факторов в правообразовании / Н. П. Колдаева // Теория права: новые идеи. – М., 1995. – Вып. 4. – С. 58.
225. Комаров И. М. Криминалистические операции досудебного производства в системе криминалистики / И. М. Комаров. – М. : Юрлитинформ, 2010. – 256 с.
226. Кон И. С. Социология личности / И. С. Кон. – М. : Политиздат, 1967. – 384 с.
227. Конев В. А. Онтологические особенности мира человека / В. А. Конев. – Самара: Самар. ун-т, 2003. – 72 с.
228. Конт О. Общий обзор позитивизма / О. Конт ; пер. с фр. И. А. Шапиро ; под ред. Э. Л. Радлова. – Изд. 2. – М. : Либроком, 2011. – 296 с.
229. Конфліктологія / за ред. Л. М. Герасіної, М. І. Панова. – Х. : Право, 2002. – 256 с.

230. Коржанський М. Й. Нариси кримінального права / М. Й. Коржанський. – К., 1999. – 208 с.
231. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов. – СПб. : Тип. и лит. В. А. Тихонова, 1890. – 320 с.
232. Коркунов М. Н. Лекции по общей теории права / М. Н. Коркунов. – 8-е изд. – СПб., 1908. – 354 с.
233. Кошечкина Т. Ю. Уважение к достоинству личности и толерантность как факторы оптимизации социального взаимодействия / Т. Ю. Кошечкина // Человек: перестройка мышления и поведения : сб. науч. трудов / отв. ред. Н. И. Михальченко. – Киев : Наук. думка, 1991. – С. 192–198.
234. Кравчук М. В. Проблеми теорії держави і права : навч. посіб. / М. В. Кравчук. – К. : Професіонал, 2004. – 398 с.
235. Кривега Л. Д. Мировоззренческие ориентации личности в условиях трансформации общества / Л. Д. Кривега. – Запорожье : ЗГУ, 1998. – 202 с.
236. Кримінальне право України: загальна частина : підруч. / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін. ; за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 480 с.
237. Кризисный социум. Наше общество в трех измерениях / Н. И. Лапин, В. И. Антонюк, А. А. Игнатъев и др. – М. : Ин-т философии РАН, 1994. – 246 с.
238. Крохмаль Н. В. Історичні форми саморегуляції соціального процесу / Н. В. Крохмаль. – Запоріжжя : Просвіта, 2000. – 144 с.
239. Кругов Н. Н. Мораль в действии (О закономерностях влияния морали на поведение личности) / Н. Н. Кругов. – М. : Политиздат, 1977. – 256 с.
240. Кудрявцев В. Н. Борьба мотивов в преступном поведении / В. Н. Кудрявцев. – М. : Норма, 2007. – 128 с.
241. Кудрявцев В. Н. Генезис преступления: опыт криминологического моделирования : учеб. пособие для вузов / В. Н. Кудрявцев. – М. : Форум : Инфра-М, 1998. – 214 с.
242. Кудрявцев В. Н. Закон, поступок, ответственность / В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1986. – 204 с.
243. Кудрявцев В. Н. Право и поведение / В. Н. Кудрявцев. – М. : Юрид.

лит., 1978. – 192 с.

244. Кудрявцев В. А. Правовая культура как фактор социализации / В. А. Кудрявцев, В. П. Казимирчук // Современная социализация права. – М., 1995. – С. 76–78.

245. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология / В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1982. – 288 с.

246. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение, его субъекты и пределы / В. Н. Кудрявцев, Н. С. Малеин // Правоведение. – 1980. – № 3. – С. 31–40.

247. Кудрявцев В. Н. Социальные деформации: причины, механизмы, пути преодоления / В. Н. Кудрявцев. – М. : Игпан, 1992. – 134 с.

248. Кузнєцов В. І. Філософія права. Історія та сучасність : навч. посіб. / В. І. Кузнєцов. – К. : Стилоc : Фоліант, 2003. – 382 с.

249. Кулапов В. Л. К вопросу о понятии и некоторых видах правового поведения / В. Л. Кулапов // Вопросы теории государства и права : межвузов. Сб. науч. трудов / под ред. И. Н. Синякина. – Саратов : СГАП, 2001. – Вып. 3. – 216 с.

250. Кули Ч. Х. Человеческая природа и социальный порядок / Ч. Х. Кули : пер. с англ. – М. : Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. – 320 с.

251. Курбатов О. Г. Проблема душевної гармонії в умовах духовної кризи в суспільстві : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / О. Г. Курбатов. – Запоріжжя, 2000. – 20 с.

252. Кушерець В. І. Антропологія права : навч. посіб. / В. І. Кушерець, В. М. Кравець, С. О. Мосьондз; за ред. В. І. Кушереця. – К. : Знання України, 2011. – 224 с.

253. Кэмпбелл Дж. Б. Когнитивный диссонанс (cognitive dissonance) / Дж. Б. Кэмпбелл // Психологическая энциклопедия / под ред. Р. Корсини, А. Ауэрбаха. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2006. – С. 98.

254. Ланге Н. Психологические исследования. Закон перцепции. Теория волевого внимания / Н. Ланге. – Одесса, 1893. – 296 с.

255. Лапаева В. В. Социология права / В. В. Лапаева ; под ред. В. С. Нерсисянца. – М. : Норма, 2000. – 304 с.

256. Лапин Н. И. Социокультурный подход и социентально-функциональные структуры / Н. И. Лапин // Социс. – 2000. – № 7. – С. 92–96.
257. Леви-Брюдь А. Социология права / Анри Леви-Брюдь // Антология мировой правовой мысли : в 5 т. – М., 1999. – Т. 3. – С. 184.
258. Левин Г. Д. Свобода воли: современный взгляд / Г. Д. Левин // Вопросы философии. – 2000. – № 6. – С. 71–86.
259. Лейст О. Э. Сущность права: проблемы теории и философии права / О. Э. Лейст. – М. : Зерцало, 2002. – 288 с.
260. Ленин В. И. Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – Москва-Ленинград. : Печатный Двор, 1930. – Т. 15. – 736 с.
261. Леонгард К. Акцентуированные личности / К. Леонгард. – К. : Эксмо-Пресс, 2001. – 544 с.
262. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
263. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Смысл, 2004. – 352 с.
264. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 1999. – 488 с.
265. Лившиц Р. З. Социальная политика и ее правовое опосредование / Р. З. Лившиц // Правовая система социализма: понятие, структура, социальные связи. – М. : Юрид. лит., 1986. – Кн. 1. – 304 с.
266. Лики морали: введение в этику / под науч. и общ. ред. В. Л. Обухова. – СПб. : Ривьера, 1996. – 188 с.
267. Липшский Д. А. Позитивная юридическая ответственность и поощрительные санкции: проблемы взаимосвязи / Д. А. Липшский // Политика и право. – 2008. – № 1. – С. 19–26.
268. Лифшиц М. А. Незаменимая традиция: критика модернизма в классической марксистской литературе / М. А. Лифшиц, Л. Я. Рейнгардт. – М. : Искусство, 1974. – 182 с.
269. Лібанова Е. Проблеми нерівності у контексті людського розвитку / Е. Лібанова // Людина і політика. – 1999. – № 3. – С. 57–65.

270. Лозовой В. О. Професійна етика юриста / В. О. Лозовой, О. В. Петришин. – Х. : Право, 2004. – 176 с.
271. Локк Дж. Избранные философские произведения : в 2 т. / Дж. Локк. – М. : Изд-во соц.-эконом. лит., 1960. – Т. 1. – 734 с.
272. Локк Дж. Соч. : в 3 т. / Дж. Локк. – М. : Мысль, 1988. – Т. 3. – 668 с.
273. Ломброзо С. Преступление / С. Ломброзо ; пер. д-ра Г. И. Гордона. – СПб., 1900. – 140 с.
274. Лукашева Е. А. Право. Мораль. Личность / Е. А. Лукашева. – М., 1986.
275. Лукич Р. Методология права / Р. Лукич ; пер. с серб. – М. : Прогресс, 1981. – 304 с.
276. Майданов А. С. Методология научного творчества / А. С. Майданов. – Изд. 2. – М. : ЛИБРОКОМ, 2012. – 512 с.
277. Макаренко В. П. Аналитическая философия права: концепции и проблемы / В. П. Макаренко // Правоведение. – 2004. – № 6. – С. 10–33.
278. Маклаков А. Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях / А. Г. Маклаков // Психологический журнал. – 2001. – № 1, т. 22. – С. 34.
279. Маковецький А. М. Формування морального світу особистості та її ціннісних орієнтацій в кризовий період життя суспільства : автореф. дис. ... д-ра соціол. наук : 22.00.04 / А. М. Маковецький. – К., 1994. – 36 с.
280. Максименко С. Д. Загальна психологія : навч. посіб. / С. Д. Максименко, В. О. Соловієнко. – К. : МАУП, 2000. – 256 с.
281. Максимов С. І. Правова реальність як предмет філософського осмислення : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.12 «філософія права» / С. І. Максимов. – Х., 2002. – 36 с.
282. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления : моногр. / С. И. Максимов. – Харьков : Право, 2002. – 328 с.
283. Макутон П. Я. Світогляд особистості у соціокультурному контексті / П. Я. Макутон, Т. А. Хорольська // Проблеми філософії : наук. зб. – К. : Либідь, 1991.

284. Малахов В. П. Основы философии права / В. П. Малахов. – М. : Акад. проект, 2005. – 240 с.
285. Малахов В. П. Правосознание: природа, содержание, логика / В. П. Малахов. – М. : [б. и.], 2001. – 386 с.
286. Малахов В. П. Философия права : учеб. пособие / В. П. Малахов. – М. : Акад. проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2002. – 448 с.
287. Малахов В. П. Философия права / В. П. Малахов. – М. : Юнити-Дана, 2007. – 336 с.
288. Малеина М. Н. Правовой взгляд на проявление нетрадиционных способностей (качеств) человека / М. Н. Малеина // Государство и право. – 1994. – № 2. – С. 52–56.
289. Малинова И. П. Философия права (от метафизики к герменевтике) / И. П. Малинова. – Екатеринбург : УрГЮА, 1995. – 128 с.
290. Малиновский А. А. Злоупотребление правом (основы концепции) / А. А. Малиновский. – М., 2000. – 100 с.
291. Малиновский А. А. Правовой эгоцентризм как разновидность деформации индивидуального правосознания / А. А. Малиновский // Правоведение. – 2008. – № 6. – С. 171–181.
292. Малько А. В. Льготная и поощрительная правовая политика / А. В. Малько. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 233 с.
293. Малько А. В. Стимулы и ограничения в праве / А. В. Малько. – М. : Юрист, 2003. – 250 с.
294. Мальцев Г. В. Понимание права: подходы и проблемы / Г. Л. Мальцев. – М. : Прометей, 1999. – 412 с.
295. Малышев М. А. Социальная этология: критика биологизаторской концепции человека: историко-философские исследования / М. А. Малышев, Л. В. Яскевич. – Свердловск, 1983. – 260 с.
296. Мамут Л. С. Этатизм и анархизм как типы политического сознания (домарксистский период) / Л. С. Мамут. – М., 1989. – 346 с.
297. Марков В. Личность в праве / В. Марков. – СПб. : Энергия, 1907. – 60 с.

298. Маркс К. Злидні філософії. Відповідь на «Філософію злиднів» Прудона / Карл Маркс ; пер. з нім. С. Вікула. – Х. ; Берлін ; Нью-Йорк : Укр.-американ. вид-во «Космос», 1923. – 136 с.

299. Маркс К. Капітал. Процес капіталістичного виробництва, взятий в цілому / К. Маркс ; пер. І. Степанова-Скворцова. – К. : Політвидав, 1954. – Т. 3, ч. 1-2, кн. 3. – 926 с.

300. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Процесс производства капитала / К. Маркс // Маркс К. Соч. : в 30 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М., 1960. – Т. 23. – 908 с.

301. Маркс К. Німецька ідеологія / К. Маркс, Ф. Энгельс // Твори. – М., 1955. – Т. 3. – 544 с.

302. Маркс К. Диалектика природы (заметки и фрагменты) / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. – 2-е изд. – М. : Гос. изд-во полит. лит., 1961. – Т. 20. – 628 с.

303. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года / К. Маркс, Ф. Энгельс // Соч. – 2-е изд. – М. : Гос. изд-во полит. лит., 1974. – Т. 42. – 522 с.

304. Мартынов А. В. Исповедимый путь / А. В. Мартынов. – М. : Прометей, 1990. – 164 с.

305. Масленников В. Л. Конституционные обязанности граждан СССР: сущность и проблемы реализации / В. Л. Масленников // Сов. гос. право. – 1983. – № 6. – С. 44–46.

306. Маслов А. О. Маргінальна особистість як предмет соціально-філософського аналізу / А. О. Маслов ; за наук. ред. д-ра філос. наук, проф. В. І. Муляра. – Житомир : ЖДТУ, 2004. – 166 с.

307. Маслоу А. Г. Дальние пределы человеческой психики / А. Г. Маслоу ; пер. с англ. А. М. Татлыбаевой ; науч. ред., вступ. ст. и коммент. Н. Н. Акулиной. – СПб. : Евразия, 1999. – 432 с.

308. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / А. Маслоу ; пер. с англ. – М. : Смысл, 1999. – 426 с.

309. Маслоу А. Психология бытия / А. Маслоу ; пер. с англ. – Киев : Ваклер, 1997. – 300 с.

310. Материалисты Древней Греции. – М. : Госполитиздат, 1955. – 240 с.

311. Матузов Н. И. Актуальные проблемы теории права / Н. И. Матузов. – Саратов : Сарат. акад. права, 2003. – 510 с.
312. Матузов Н. И. Личность. Права. Демократия: теоретические проблемы субъективного права / Н. И. Матузов. – Саратов : Изд. Сарат. ун-та, 1972. – 292 с.
313. Матузов Н. И. Правовая система и личность / Н. И. Матузов. – Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1987. – 294 с.
314. Меньшиков В. В. К вопросу о соотношении моральной и юридической ответственности в социалистическом обществе. Проблемы правоведения / В. В. Меньшиков. – Новосибирск, 1967. – 240 с.
315. Мерлин В. С. Лекции по психологии мотивов человека / В. С. Мерлин. – Пермь : Изд-во Перм. ун-та, 1972. – 236 с.
316. Мертон Р. К. Социальная структура и аномия / Р. К. Мертон // Социология преступности (Альманах социальных исследований). – Сыктывкар : ИПО СГУ, 1992. – № 2. – С. 62–64.
317. Мизее Л. Человеческая деятельность: трактат по экономической теории / Л. Мизее. – М. : Социум, 2005. – 880 с.
318. Миллер Дж. Планы и структура поведения / Дж. Миллер, Е. Галантер, К. Прибрам. – М. : Прогресс, 1965. – 238 с.
319. Милль Дж. Система логики / Дж. Милль. – СПб. : Изд. М. О. Вольфа, 1865. – Т. 1. – 554 с.
320. Мирошник С. В. Закон и мотивация труда : учеб.-практ. пособие для спец., студ. и преподав. вузов / С. В. Мирошник. – М. ; Ростов-н/Д. : Март, 2003. – 252 с.
321. Михеев Р. И. Вменяемость и невменяемость / Р. И. Михеев. – Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1983. – 300 с.
322. Михеев Р. И. Проблема вменяемости и невменяемости в советском уголовном праве / Р. И. Михеев. – Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1983. – 300 с.
323. Момджян К. Х. Введение в социальную философию / К. Х. Момджян. – М., 1997. – 448 с.

324. Момджян Х. Н. Французское Просвещение XVIII века: очерки / К. Х. Момджян. – М. : Мысль, 1983. – 448 с.
325. Момов В. Норма и мотив поведения / В. Момов // Вопросы философии. – 1972. – № 2. – С. 40.
326. Монтескье Ш. О духе законов / Ш. Монтескье // Избранные произведения. – М. : Госполитиздат, 1955. – 799 с.
327. Монтескье Ш. О духе законов / Ш. Монтескье. – М. : Мысль, 1999. – Кн. 2. – 672 с.
328. Морозова И. С. Льготы как юридическое средство реализации общеправовых принципов / И. С. Морозова // Право и политика. – 2003. – № 5. – С. 25–30.
329. Морозова Н. А. Теория государства и права / Н. А. Морозова. – М. : Эксмо, 2007. – 448 с.
330. Моросанова В. Й. Акцентуация характера и стиль саморегуляции студентов / В. Й. Моросанова // Вопросы психологии. – 1997. – № 6. – С. 30–38.
331. Мостовая И. М. Юридическая психология / И. М. Мостовая. – Киев : ВИРА-Р, 1998. – 96 с.
332. Муляр В. І. Самореалізація особистості як соціальна проблема (філософсько-культурологічний аналіз) / В. І. Муляр. – Житомир : ЖІТІ, 1997. – 214 с.
333. Мурадьян Э. М. Судебное право / Э. М. Мурадьян. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2007. – 576 с.
334. Мурза О. В. Правові пільги: загальнотеоретична характеристика : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / О. В. Мурза. – Х., 2013. – 20 с.
335. Мучник А. Г. Философия достоинства, свободы и прав человека / А. Г. Мучник. – К. : Парламент. изд-во, 2009. – 672 с.
336. Мясщев В. Н. Личность и неврозы / В. Н. Мясщев. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1960. – 426 с.
337. Надирашвили Ш. А. Понятие установки в общей и социальной психологии / Ш. А. Надирашвили. – Тбилиси : Мецниереба, 1974. – 170 с.

338. Назарчук А. В. Этика глобализирующегося общества / А. В. Назарчук. – М. : Директмедиа Паблишинг, 2002. – 382 с.
339. Недбайло П. Е. Система юридических гарантий применения советских правовых норм / П. Е. Недбайло // Сов. гос. и право. – 1971. – № 3. – С. 65–69.
340. Немов Р. С. Психология / Р. С. Немов. – М. : Просвещение, 1990. – 302 с.
341. Нерсесянц В. С. Наш путь к праву / В. С. Нерсесянц. – М. : Рос. право, 1992. – 350 с.
342. Нерсесянц В. С. Общая теория права и государства : учеб. для вузов / В. С. Нерсесянц. – М. : Норма – Инфра-М, 1999. – 552 с.
343. Нерсесянц В. С. Право и закон: из истории правовых учений / В. С. Нерсесянц. – М., 1983. – 364 с.
344. Нерсесянц В. С. Философия права : учеб. / В. С. Нерсесянц. – М. : Инфра-М., 1997. – 652 с.
345. Несмелов В. И. Наука о человеке / В. И. Несмелов // Философские науки. – М., 1991. – № 2. – С. 52–54.
346. Нестеренко Г. О. Особистість у нелінійному суспільстві : моногр. / Г. О. Нестеренко. – Запоріжжя : Просвіта, 2004. – 140 с.
347. Нечаев В. М. Право / В. М. Нечаев // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза – И. А. Эфрона. – СПб. : ТЕРРА – TERRA, 1992. – Т. 48. – 958 с.
348. Николаева Л. В. Структура созидательного потенциала личности / Л. В. Николаева // Проблемы повышения созидательной активности. – Калининград, 1988. – С. 60–62.
349. Ничипорович А. Человек как участник целостного, саморазвивающегося потока жизни на Земле / А. Ничипорович // Общественные науки и современность. – 1993. – № 6. – С. 98–109.
350. Новгородцев П. И. Введение в философию права. Кризис современного правосознания / П. И. Новгородцев. – М. : Раритет, 1995. – 366 с.
351. Новгородцев П. И. Введение в философию права: об общественном идеале / П. И. Новгородцев. – М., 1917. – 510 с.

352. Новгородцев П. И. Кант как моралист / П. И. Новгородцев // Соч. – М. : Раритет, 1995. – С. 307–320.
353. Новгородцев П. И. Кант и Гегель в их учениях о праве и государстве. Два типических построения в области философии права / П. И. Новгородцев. – М., 1901. – 246 с.
354. Новик Ю. И. Нормы права в регуляции правового поведения личности (психологические аспекты) / Ю. И. Новик // Актуальные вопросы государства и права / отв. ред. Ю. П. Бровка. – Мн., 1994. – Вып. 4. – С. 67–69.
355. Новик Ю. И. Психологические аспекты правового регулирования (теоретическое исследование) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / Ю. И. Новик. – Мн., 1990. – 36 с.
356. Новгородцев П. М. Лекции по истории нового права. Учения нового времени / П. М. Новгородцев. – М., 1914. – 422 с.
357. Новгородцев П. И. Сократ и Платон / П. И. Новгородцев // Соч. – М. : Раритет, 1995. – 450 с.
358. Ноговицын О. М. Ступени свободы: логико-исторический анализ категории свободы / О. М. Ноговицын. – Л., 1990. – 188 с.
359. Норма та девіація у правоохоронній діяльності: кримінологічні дослідження / редкол. : Є. Гнатенко та ін. ; [голов. ред. канд. філос. наук В. І. Поклад] ; Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. – Вип. 6. – 448 с.
360. Нурпеисов Е. К. Психология правомерного поведения / Е. К. Нурпеисов. – Алма-Ата : Наука, 1984. – 128 с.
361. Нырков В. В. Поощрение и наказание как парные юридические категории / В. В. Нырков. – Саратов : Изд-во Саратов. гос. акад. права, 2006. – 204 с.
362. Оборотов Ю. Н. Традиции и обновление в правовой сфере: вопросы теории (от познания к постижению права) : моногр. / Ю. Н. Оборотов. – Одесса : Юрид. л-ра, 2002. – 280 с.
363. Общая теория прав человека / рук. авт. кол. и отв. ред. Е. А. Лукашева. – М. : Норма, 1996. – 520 с.

364. Овчинников А. И. Правовое мышление в герменевтической парадигме / А. И. Овчинников. – Ростов н/Д. : РЮИ МВД России, 2001. – 288 с.
365. Овчинников А. И. Социокультурная самобытность правового мышления и юридическая этнология / А. И. Овчинников // Юрист-Правоведь. – 2003. – № 1. – С. 32–36.
366. Ожеван М. А. Людський вимір науки та наукові «виміри» людини / М. А. Ожеван. – К. : Либідь, 1992. – 176 с.
367. Оксамытный В. В. Правомерное поведение личности / В. В. Оксамытный. – Киев : Наук. думка, 1985. – 176 с.
368. Олейников В. С. Акмеология правосознания и нравственно-правового воспитания : моногр. / В. С. Олейников, А. В. Пономаренко, В. Н. Снетков ; под общ. ред. В. С. Олейникова. – СПб., 1998. – 138 с.
369. Ольков С. Г. Философия преступности / С. Г. Ольков. – Тюмень : Высшая шк. МВД РФ, 1994. – 90 с.
370. Омельчук О. М. Вплив суспільної моралі на поведінку людини / О. М. Омельчук // Педагогічний дискурс. – 2012. – Вип. 12. – С. 250–253.
371. Орзих М. Ф. Личность и право / М. Ф. Орзих. – М. : Юрид. лит., 1975. – 112 с.
372. Орзих М. Ф. Содержание методологии юридической науки / М. Ф. Орзих // Изв. вузов. Сер. Правоведение. – 1973. – № 1. – С. 72–76.
373. Орлов В. В. Какой должна стать теория развития? / В. В. Орлов // Философские науки. – 1987. – № 12. – С. 41–48.
374. Основи адміністративного права : навч. наоч. посіб. / С. М. Алфьоров, С. В. Ващенко, М. М. Долгополова та ін. – Запоріжжя : Юрид. ін-т ДДУВС, 2011. – 198 с.
375. Остроумов Г. С. Правовое осознание действительности / Г. С. Остроумов. – М. : Наука, 1969. – 174 с.
376. Павлов В. Г. Субъект преступления в уголовном праве (Историко-правовое исследование) / В. Г. Павлов. – М. ; СПб. : С.-Петербург. юрид. акад., Герда, 1999. – 118 с.

377. Парнкж М. А. Пространство и время / М. А. Парнкж. – Киев : Наук. думка, 1984. – 294 с.
378. Пейн Т. Права людини / Томас Пейн. – Львів : Літопис, 2000. – 284 с.
379. Перевалов В. Д. Человек и право: проблемы сущности и понимания / В. Д. Перевалов // Правовые проблемы евроазиатского сотрудничества: глобальное и региональное измерение. – Екатеринбург, 1993. – С. 65–68.
380. Пермяков Ю. Е. Лекции по философии права / Ю. Е. Пермяков. – Самара : Самар. ун-т, 1995. – 120 с.
381. Петелин Б. Я. Направленность личности и мотивы преступного поведения / Б. Я. Петелин ; отв. ред. И. И. Мацкевич. – М., 1973. – 54 с.
382. Петленко В. П. Философские вопросы теории патологии / В. П. Петленко. – Л. : Медицина, 1968. – Кн. 1. – 286 с.
383. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности : в 2 т. / Л. И. Петражицкий. – СПб. : Тип. М. Меркушева, 1910. – Т. 2. – 758 с.
384. Петрова Л. В. Про природне і позитивне право: критичні замітки з приводу підручника С. С. Алексєєва / Л. В. Петрова // Держава і право. – 1995. – № 2. – С. 38–42.
385. Петрухин И. Л. Человек как социально-правовая ценность / И. Л. Петрухин // Гос. и право. – 1999. – № 10. – С. 78–80.
386. Петрушенко В. Л. Філософія і методологія науки / В. Л. Петрушенко. – Львів : Вид-во «Львівської політехніки», 2016. – 184 с.
387. Петрушенко В. Л. Філософський словник: терміни, персоналії, сентенції / В. Л. Петрушенко. – Львів : Магнолія 2006, 2011. – 352 с.
388. Петряев К. Д. Гносеологические и методологические основы источниковедения / К. Д. Петряев. – Киев ; Одесса : Вища шк., 1978. – 67 с.
389. Платон. Законы / Платон // Соч. : в 3 т. – М. : Мысль, 1972. – Т. 3. – 678 с.
390. Плахов В. Д. Социальные нормы. Философские основания общей теории / В. Д. Плахов. – М. : Мысль, 1985. – 254 с.

391. Плахотный А. Ф. Свобода и ответственность: социальный аспект проблемы / А. Ф. Плахотный. – Харьков : Изд-во ХГУ, 1972. – 158 с.
392. Поленина С. В. Закон как средство реализации задач формирования правового государства / С. В. Поленина // Теория права: новые идеи. – М. : ИГП РАН, 1993. – Вып. 3. – С. 13–22.
393. Полянский Н. Н. Вопросы теории советского уголовного процесса / Н. Н. Полянский. – М. : Изд-во МГУ, 1956. – 272 с.
394. Попов В. В. Некоторые формы появления правового нигилизма и пути его преодоления / В. В. Попов // Юрист. – 2002. – № 1. – С. 12–18.
395. Права человека и процессы глобализации современного мира / отв. ред. Е. А. Лукашева. – М. : Норма, 2005. – 464 с.
396. Практикум із загальної психології / за ред. Т. І. Пашукової. – К. : Знання, КОО, 2000. – 204 с.
397. Преступник и преступление. Сравнительная преступность. Преступления толпы / сост. и предисл. В. С. Овчинского. – М. : Инфра-М, 2009. – 390 с.
398. Проблемы сознаниями нравственности : сб. статей / отв. ред. проф. Н. П. Антонов. – Иваново, 1967. – 200 с.
399. Прокофьев Г. С. Онтологическая и гносеологическая функции языка в правовых нормах / Г. С. Прокофьев // Вестн. Моск. ун-та. Сер. Право. – 1999. – № 3. – С. 101–110.
400. Прусаков А. Д. Правовая активность как юридическая категория: основы теории / А. Д. Прусаков // Право и политика. – 2008. – № 4. – С. 803–807.
401. Психологія : навч. посіб. / О. В. Винославська, О. А. Бреусенко-Кузнецов, В. Л. Зливков та ін. ; за наук. ред. О. В. Винославської. – К. : ІНКОС, 2005. – 352 с.
402. Пучков О. А. Антропологическое постижение права / О. А. Пучков. – Екатеринбург : Изд-во Урал. гос. юрид. акад., 1999. – 384 с.
403. Пучков О. А. Теоретико-правовые основания юридической антропологии : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / О. А. Пучков. –

Екатеринбург, 2000. – 40 с.

404. Пьяное Н. А. Правовое поведение: понятие и виды / Н. А. Пьяное // Сибир. юрид. вестн. – 2004. – № 4. – С. 11–14.

405. Рабинович П. М. Социалистическое право как ценность / П. М. Рабинович. – Львов : Вища шк., 1985. – 167 с.

406. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – Вид. 5, зі змін. – К. : Атіка, 2001. – 176 с.

407. Рабінович П. М. Права людини і громадянина : [навч. посіб.] / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – К. : Атіка, 2004. – 464 с.

408. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – Вид. 9, зі змін. – Львів : Край, 2007. – 192 с.

409. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права і держави : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – Вид. 6. – К. : Консум, 2002. – 160 с.

410. Раз Дж. Моральні засади свободи / Джозеф Раз ; пер. з англ. В. Василюка та О. Тереха. – К. : Веселка, 2001. – 430 с.

411. Рассел Б. Человеческое познание / Б. Рассел. – К. : Ника-Центр, Вист-С, 1997. – 544 с.

412. Редкий П. Г. Из лекций по истории философии права в связи с историей философии вообще / П. Г. Редкий. – СПб., 1889. – Т. 1. – 442 с.

413. Резник Т. Е. Жизненные стратегии личности / Т. Е. Резник, Ю. М. Резник // Социальные исследования. – 1995. – № 12. – С. 100–105.

414. Римская И. Н. Личность в социальной теории XX века / И. Н. Римская // Социология. – Екатеринбург, 1997. – С. 80–88.

415. Розин В. М. Генезис права / В. М. Розин. – М. : NOTA BENE, 2001. – 208 с.

416. Розов М. А. Проблема человека и гуманитарные науки / М. А. Розов, Н. И. Кузнецова. – Новосибирск, 1988. – 432 с.

417. Ролз Дж. Теория справедливости / Дж. Ролз. – Новосибирск : Изд-во Новосиб. ун-та, 1995. – 536 с.

418. Романов В. В. Юридическая психология / В. В. Романов. – М. : Юрист, 1998. – 488 с.

419. Романова А.С. Антропологічний вимір держави у процесі соціальної еволюції / А.С. Романова // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Серія юридичні науки – 2013. – № 4. – С. 27–30.

420. Романова А.С. Буття людини у природно-правовому просторі : [монографія] / Альона Сергіївна Романова. – Львів : Ліга-прес, 2015. – 444 с.

421. Романова А.С. Деонтологічна діяльність людини в природно-правовому просторі / А.С. Романова // Актуальні проблеми держави і права. – 2014. – № 74. – С. 42–48.

422. Романова А.С. Державне суспільство в природно-правовому просторі // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – № 825 – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2015. – С. 212–216.

423. Романова А.С. Духовно-естетичний аспект професійного буття юриста: інтелігібельне та сенсильне осмислення // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – № 827 – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2015. – С. 193–199.

424. Романова А.С. Естественно-правовое становление человека: методологический подход / А.С. Романова // *Legea si viata*. – 2016. – № 8 (296). – С. 142–146.

425. Романова А.С. Моральна природа права / А.С. Романова // Митна справа. – 2012. – № 3(81). – С. 3–9.

426. Романова А.С. Морально-этическое воспитание юриста как средство обеспечения правомерного существования / А.С. Романова // *Legea si viata*. – 2013. – № 12/4 (264). – С. 120–124.

427. Романова А.С. Морально-правове існування людини (інтелігібельний і сенсильний виміри) / А.С. Романова // Науковий журнал «Право і суспільство». – 2015. – № 3. – С. 28–33.

428. Романова А.С. Морально-феноменологічна сутність права // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – № 807 – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2014. – С. 82–86.

429. Романова А.С. Особливості поведінки людини у природно-правовому просторі / А.С. Романова // Науковий вісник Херсонського державного

університету. – Серія юридичні науки – 2014. – № 5. – С. 320–324.

430. Романова А.С. Особливості професійної самореалізації правника у природно-правовому просторі (сенсигельний вимір) / А.С. Романова // Национальный юридический журнал: теория и практика. – 2014. – № 6 (10). – С. 34–38.

431. Романова А.С. Позитивна правова активність людини у природно-правовому просторі // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – № 837 – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2016. – С. 321–326.

432. Романова А.С. Право і людина: гармонійна єдність у період суспільної аномії / А.С. Романова // Науковий юридичний журнал «Юридична наука». – 2016. – № 3 (57). – С. 15–22.

433. Романова А.С. Правовий ідеал як регулятор поведінки людини у природно-правовому просторі: інтегигельне і сенсигельне осмислення / А.С. Романова // Митна справа. – 2014. – № 6(96). – С. 78–83.

434. Романова А.С. Правомірна активність людини / А.С. Романова // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. – Серія юриспруденція – 2014. – № 10-2. – С. 14–17.

435. Романова А.С. Правомірна поведінка як умова самоствердження людини / А.С. Романова // Юридичний вісник. – 2014. – № 6. – С. 91–96.

436. Романова А.С. Природно-правовий простір як ідеальний вимір людського існування / А.С. Романова // Национальный юридический журнал: теория и практика. – 2014. – № 5 (9). – С. 26–32.

437. Романова А.С. Природно-правові аспекти розвитку особистості / А.С. Романова // Митна справа. – 2014. – № спеціальний випуск. – С. 39–44.

438. Романова А.С. Природно-правові властивості свободи людини в буттєвому просторі / А.С. Романова // Науковий Вісник Ужгородського національного університету. – Серія право – 2015. – № 30. – С. 201–205.

439. Романова А.С. Природно-правові властивості співіснування людини й держави (інтегигельний і сенсигельний виміри) / А.С. Романова // Вісник Запорізького національного університету. – Юридичні науки – 2014. – № 4(1). –

С. 16–22.

440. Романова А.С. Природно-правові особливості мотивації правомірної поведінки людини / А.С. Романова // Науковий журнал «Актуальні питання публічного та приватного права». – 2014. – № 3(08). – С. 241–246.

441. Романова А.С. Профессиональное воздействие юриста на естественно-правовое пространство / А.С. Романова // *Legea si viata*. – 2014. – № 2/2 (266). – С. 173–177.

442. Романова А.С. Сутнісні властивості людини: природно-правовий підхід // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – № 824 – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2015. – С. 307–312.

443. Романова А.С. Філософсько-правове обґрунтування праволомної поведінки людини / А.С. Романова // Митна справа. – 2014. – № 5(95). – С. 167–172.

444. Романова А.С. Ціннісно-правові властивості особи / А.С. Романова // Науковий Вісник Ужгородського національного університету. – Серія право – 2013. – № 23(2). – С. 174–177.

445. Рощин А. И. Книга криминалиста: практическое пособие / А. И. Рощин. – Киев : Украина, 1995. – 424 с.

446. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. О месте психического во всеобщей взаимосвязи явлений материального мира / С. Л. Рубинштейн. – М., 1957. – 528 с.

447. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 1999. – 720 с.

448. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1973. – 424 с.

449. Рудковский В. А. Правовая идеология и правовая политика / В. А. Рудковский // Вестн. Волгоград. гос. ун-та. Сер. 5. Политика. Социология. Право. – Волгоград, 2000. – С. 48–50.

450. Рузавин Г. И. Методология научного познания : учеб. пособие для вузов / Г. И. Рузавин. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2009. – 287 с.

451. Рулан Н. Юридическая антропология / Н. Рулан. – М. : Норма, 1999. –

310 с.

452. Русинов Р. К. Сознание и правомерное поведение / Р. К. Русинов // Сов. гос. и право. – 1983. – № 5. – С. 5–8.

453. Русско-украинский словарь терминов по теории государства и права / под ред. Н. И. Панова. – Харьков : Укр. юрид. акад., 1993. – 166 с.

454. Руссо Ж.-Ж. Об Общественном договоре, или Принципы политического права / Ж.-Ж. Руссо // Трактаты. – М. : Наука, 1969. – 704 с.

455. Рыбаков В. А. Проблемы формирования гражданско-правовой активности (вопросы теории и практики) / В. А. Рыбаков. – Уфа : УВШ МВД РФ, 1993. – 170 с.

456. Рэдклифф-Браун А. Р. Структура и функция в примитивном обществе: очерки и лекции / А. Р. Рэдклифф-Браун ; пер. с англ. – М. : Вост. лит. РАН, 2001. – 304 с.

457. Саарнйт Ю. Р. Про співвідношення основних теорій цінності / Ю. Р. Саарнйт // Філософська думка. – 1987. – № 5. – С. 21–27.

458. Садовский В. Н. Проблемы методологии дедуктивных теорий / В. Н. Садовский // Вопросы философии. – М., 1963. – № 3. – С. 61–70.

459. Саидов А. Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности) : учеб. / под ред. В. А. Туманова. – М. : Юристъ, 2003. – 448 с.

460. Сальников В. П. Современная система защиты прав человека / В. П. Сальников, В. В. Цмай // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 1999. – № 1. – С. 82–98.

461. Сандевуар П. Введение в право / П. Сандевуар. – М. : Интратэк-Р, 1994. – 324 с.

462. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм / Ж.-П. Сартр // Сумерки богов. – М., 1989. – С. 319–344.

463. Семененко И. С. Интерпретации. Глобализация и социокультурная динамика: личность, общество, культура / И. С. Семененко // Полис. – 2003. – № 2. – С. 65–68.

464. Семенов В. Е. Актуальные проблемы теории правосознания, его

ценностных ориентиров / В. Е. Семенов ; Ставроп. гос. ун-т. – Ставрополь : СГУ, 2000. – 106 с.

465. Семиченко В. А. Психологія емоцій / В. А. Семиченко. – К., 1999. – 128 с.

466. Сергеевский Н. Д. Преступление и наказание как предмет юридической науки / Н. Д. Сергеевский // Юрид. вестн. – М., 1879. – № 2. – С. 55–62.

467. Сириенко В. Ф. Интересы – власть – управление / В. Ф. Сириенко. – Киев : Наук. думка, 1991. – 150 с.

468. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (енциклопедичний курс) : підруч. / О. Ф. Скакун. – Х. : Еспада, 2006. – 776 с.

469. Сковорода Г. С. Пізнай в собі людину / Г. С. Сковорода. – Львів : Світ, 1995. – 528 с.

470. Скомпска Г. Типология отношений к праву / Г. Скомпска. – Краков, 1975. – С. 60–68.

471. Скурко Е. В. Философия права и правовая жизнь / Е. В. Скурко. – М. : Юрлитинформ, 2011. – 176 с.

472. Сливка С. С. Професійна культура працівника міліції / С. С. Сливка. – Львів, 1995. – 165 с.

473. Сливка С. С. Професійна культура юриста (теоретико-методологічний аспект) / С. С. Сливка. – Львів : Світ, 2000. – 336 с.

474. Сливка С. Українська національна філософія права: антологічний ракурс / С. Сливка. – Львів : Воля, 2001. – 168 с.

475. Сливка С. С. Філософія права : навч. посіб. / С. С. Сливка. – К. : Атіка, 2012. – 256 с.

476. Сливка С. С. Філософія права : [навч. посіб.] / Степан Степанович Сливка. – Львів : ЛьвДУВС, 2010. – 264 с.

477. Сливка С. Юридична деонтологія : підруч. / С. Сливка. – Вид. 2, переробл. і допов. – К. : Атіка, 2003. – 320 с.

478. Словарь иностранных слов / под ред. И. В. Лехина, С. М. Локшиной, Ф. Н. Петрова, Л. С. Шаумяна. – М. : Просвещение, 1964. – 680 с.

479. Словарь иностранных слов. – М. : Рус. язык, 1988. – 624 с.
480. Словник іншомовних слів. – К. : Довіра, 2000. – 1018 с.
481. Слюсар В. М. Феномен свободи в культурній самореалізації особистості / В. М. Слюсар. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – 256 с.
482. Смирнов А. Р. Правосознание в механизме правомерного поведения : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Смирнов Александр Ростиславович. – М. : РГБ, 2005. – 18 с.
483. Смирнова Е. Э. Социальная норма и возможности ее измерения / Е. Э. Смирнова, В. Ф. Курлов, М. Д. Матюшкина // Социологические исследования. – 1999. – № 1. – С. 97–101.
484. Смит И. Современные системы психологии / И. Смит. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 384 с.
485. Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А. М. Прохоров. – 4-е изд. – М. : Сов. эцикл., 1989. – 132 с.
486. Соколов В. В. Спиноза / В. В. Соколов. – Изд. 3, стер. – М. : Либроком, 2009. – 224 с.
487. Соловьев А. И. Три облика государства – три стратегии гражданского общества / А. И. Соловьев // Полис. – 1996. – № 6. – С. 29–38.
488. Соловьев В. С. Оправдание добра. Нравственная философия / В. С. Соловьев // Собр. соч. : в 2 т. – М. : Мысль, 1990. – Т. 1. – 426 с.
489. Соловьев В. С. Оправдание добра / В. С. Соловьев. – М. : Республика, 1996. – 480 с.
490. Соловьев В. С. Сочинения : в 2 т. / В. С. Соловьев. – М. : Мысль, 1988. – Т. 1. – 892 с.
491. Соловьев Э. Ю. И. Кант: взаимодополнительность морали и права / Э. Ю. Соловьев. – М. : Наука, 1992. – 216 с.
492. Соловьев Э. Ю. Правовой нигилизм и гуманистический смысл права / Э. Ю. Соловьев // Квинтэссенция: философский альманах. – М. : Политиздат, 1990. – С. 162–235.
493. Солонько Л. А. Проблема особистісного самовизначення людини /

Л. А. Солонько // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 9/10. – С. 50–87.

494. Сорокин П. А. Обязанности власти и обязанности гражданина / П. А. Сорокин // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Т. 1, № 3. – С. 88–98.

495. Сорокин П. А. Преступления и кара, подвиг и награда. Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали / П. А. Сорокин. СПб. : Изд-во РГХИ, 1999. – 448 с.

496. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин. – М. : Политиздат, 1992. – 542 с.

497. Сорокин В. В. Юридическая глобалистика : учеб. / В. В. Сорокин. – М. : Юрлитинформ, 2010. – Т. 1. – 400 с.

498. Социалистическое правосознание и законность / Е. А. Лукашева ; Ин-т гос. и права АН СССР. – М. : Юрид. лит., 1973. – 344 с.

499. Социальная психология / под ред. А. Л. Журавлева. – М., 2002. – 352 с.

500. Спенсер Г. Социальная статика / Г. Спенсер. – К. : Гама-принт, 2013. – 496 с.

501. Спиноза Б. Этика / Б. Спиноза // Избранные произведения : в 2 т. – М., 1957. – Т. 1. – 632 с.

502. Степанов О. М. Основы психології і педагогіки : навч. посіб. / О. М. Степанов, М. М. Фіцула. – К. : Академвидав, 2005. – 520 с.

503. Стечкин О. Я. Цель и целеустремленность / О. Я. Стечкин. – М. : Политиздат, 1981. – 96 с.

504. Субетто А. И. Доктрина духовно-нравственной системы ноосферного человека и ноосферного образования / А. И. Субетто. – СПб., Кострома : КГУ им. Н. А. Некрасова, 2008. – 98 с.

505. Сурілов О. В. Основы загальної теорії держави і права / О. В. Сурілов. – Одеса : Одес. ун-т, 1995. – 128 с.

506. Суспільні закони та їх дія / І. В. Бойченко, В. І. Куценко, В. Г. Табачковський та ін. – К. : Наук. думка, 1995. – 212 с.

507. Сухонос В. В. Теорія держави і права : навч. посіб. / В. В. Сухонос. –

Суми : Університ. книга, 2005. – 536 с.

508. Сушинський М. Соціально-філософська природа діяльності / М. Сушинський // Схід. – 2001. – № 2 (39). – С. 55–58.

509. Сырых В. М. Выступление на международной научно-практической конференции «Общество и право в новом тысячелетии» / В. М. Сырых // Гос. и право. – 2001. – № 2. – С. 100–101.

510. Тадевосян Э. В. Социология права как специфическая отрасль социологии / Э. В. Тадевосян // Социально-политический журнал (социально-гуманитарные знания). – 2000. – № 2. – С. 102–117.

511. Тарасов Н. Н. Методологические проблемы юридической науки : моногр. / Н. Н. Тарасов. – Екатеринбург, 2001. – 264 с.

512. Тард Г. Молодые преступники: преступник и преступление / Г. Тард ; пер. Е. В. Выставкиной, под ред. М. Н. Гернета и с предисл. Н. Н. Полянского. – М. : Т-во И. Д. Сытина, 1906. – XX, 324 с.

513. Тард Г. Сравнительная преступность (проблемы культуры) / Г. Тард ; пер. с фр. – М. : Изд. и тип. тов. И. Д. Сытина, 1907. – 268 с.

514. Татаринцева Е. В. Правовое воспитание (методология и методика): методическое пособие / Е. В. Татаринцева. – М. : Высш. шк., 1990. – 176 с.

515. Теоретические вопросы систематизации советского законодательства / под ред. С. Н. Братуся, И. С. Самощенко. – М., 1962. – 572 с.

516. Теория государства и права. Ч. 1 : Теория государства / под ред. А. Б. Венгерова. – М. : Юристъ, 1996. – 588 с.

517. Теория государства и права : учеб. / ред. А. М. Васильев. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Юрид. лит., 1983. – 416 с.

518. Теория государства и права : учеб. для вузов / под ред. М. М. Рассолова, В. О. Лучина, Б. С. Эбзеева. – М. : Юнитида, Закон и право, 2000. – 640 с.

519. Теория общества / под общ. ред. А. Ф. Филиппова ; пер. с нем., англ. – М. : КАНАН-прес-Ц, 1999. – 416 с.

520. Теория юридического процесса / авт. кол. : В. М. Горшенев, В. Г. Крупин, Ю. И. Мельников и др. ; под общ. ред. В. М. Горшенева. –

Харьков : Вища шк., 1985. – 192 с.

521. Теорія держави і права : навч. посіб. / [В. М. Суботін, О. В. Філонов, Л. М. Князькова та ін.]. – К. : Знання, 2005. – 328 с.

522. Теорія держави і права : навч. посіб. / [А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін.]; за заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 368 с.

523. Тиндик Н. П. Біженці : невід’ємний елемент сучасного світового міграційного процесу : монографія / Надія Петрівна Тиндик. – Львів : ЛьвДУВС, ПП «Василькевич», 2007. – 608 с.

524. Тихонравов Ю. В. Основы философии права / Ю. В. Тихонравов. – М., 1997. – 608 с.

525. Тишков В. А. Вопросы теории. О культурном многообразии / В. А. Тишков // Этнографическое обозрение. – 2005. – № 1. – С. 84–87.

526. Тлумачний словник з теорії держави і права / авт.-упоряд. К. Г. Волинка. – К. : Магістр – XXI сторіччя, 2006. – 112 с.

527. Тойнби А. Дж. Постигание истории / А. Дж. Тойнби ; сост. А. П. Огурцов ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1991. – 736 с.

528. Токвиль А. Демократия в Америке / А. Токвиль ; пер. с фр. ; предисл. Г. Дж. Ласки. – М. : Прогресс, 1992. – 560 с.

529. Трахтенберг О. В. Очерки по истории западноевропейской средневековой философии / О. В. Трахтенберг. – М. : Гос. изд-во полит. лит., 1957. – 256 с.

530. Трофимова З. В. Теория государства и права : учеб. пособ. / З. В. Трофимова. – Донецк, 2004. – 176 с.

531. Трубецкой Е. Н. Энциклопедия права / Е. Н. Трубецкой. – Нью-Йорк : Чалидзе, 1982. – 260 с.

532. Тугаринов В. А. Соотношение категорий диалектического материализма / В. А. Тугаринов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1956. – 114 с.

533. Уздимаева Н. И. Правомерное поведение: понятие, квалификация, мотивы / Н. И. Уздимаева. – Саратов, 2006. – 200 с.

534. Уилсон Р. А. Квантовая психология / Р. А. Уилсон ; пер. с англ. ; под

ред. Я. Невструева. – Киев : ЯНУС, 1988. – 224 с.

535. Успенский П. Д. TERTIUM ORGANUM. Ключ к загадкам мира / П. Д. Успенский. – СПб. : Трудь, 1911.

536. Уткин Э. А. Основы мотивационного менеджмента / Э. А. Уткин. – М. : Эксмо, 2000. – 352 с.

537. Ушинский Д. А. Формы реализации юридической ответственности / Д. А. Ушинский. – Тольятти : Изд-во ВУиТ, 1999. – 142 с.

538. Файзулаев А. А. Мотивационная саморегуляция личности / А. А. Файзулаев. – Ташкент, 1987. – 204 с.

539. Фарбер И. Е. Правосознание как форма общественного сознания / И. Е. Фарбер. – М. : Юрид. лит., 1963. – 206 с.

540. Федотов Г. Социальный вопрос и свобода / Г. Федотов // Новое время. – 1990. – № 23. – С. 45–46.

541. Фельдштейн Г. С. Учение о формах виновности в уголовном праве / Г. С. Фельдштейн. – М. : Тип. Т-ва В. Чичерин, 1902. – 582 с.

542. Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества / А. Фергюсон. – М. : РОССПЭН, 2000. – 392 с.

543. Ферри Э. Уголовная социология : в 2 ч. / Э. Ферри. – СПб. : Просвещение, 1910. – Ч. 1. – 454 с.

544. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса / Л. Фестингер ; пер. с англ. А. Анистратенко, И. Знаешева. – СПб. : Ювента, 1999. – 318 с.

545. Философия и методология науки / под ред. Е. Ф. Губского. – М. : Инфра-М, 1996. – 474 с.

546. Философия: энциклопедический словарь / под ред. А. А. Ивина. – М. : Гардарики, 2006. – 1072 с.

547. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е изд., перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – 720 с.

548. Философский энциклопедический словарь / ред.-сост. Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко. – М. : Инфра-М, 1999. – 576 с.

549. Философский энциклопедический словарь / гл. ред. Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев и др. – М. : Сов. энцикл., 1983. – 836 с

550. *Философия и методология науки* / под ред. Е. Ф. Губского. – М. : Инфра-М, 1996. – 474 с.
551. *Фихте И. Г. Несколько лекций о назначении учёного. Назначение человека. Основные черты современной эпохи* : сб. / И. Г. Фихте ; пер. с нем. М. В. Драко. – Мн. : Попурри, 1998. – 480 с.
552. *Філософія прав людини* : навч. посіб. / за ред. Ш. Госепата та Г. Ломанна. – К. : Ніка-Центр, 2008. – 320 с.
553. *Філософія права* : навч. посіб. / за ред. М. В. Костицкого, Б. М. Чміля. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 330 с.
554. *Філософія права* : навч. посіб. / О. Г. Данильян, Л. Д. Байрачна, С. І. Максимов та ін. ; за ред. О. Г. Данільяна. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 272 с.
555. *Філософія права* / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін. ; за ред. О. Г. Данільяна. – Х. : Право, 2009. – 208 с.
556. *Філософський словник* / за ред. В. І. Шинкарука. – К. : Голов. ред. УР Енциклопедії, 1973. – 600 с.
557. *Філософський словник* / за ред. В. І. Шинкарука. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.
558. *Філософський словник соціальних термінів*. – Х. : Корвін, 2002. – 672 с.
559. *Філософський енциклопедичний словник* / НАН України ; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; В. І. Шинкарук (голова редкол.). – К. : Абрис, 2002. – 742 с.
560. *Фрейд З. Вступ до психоаналізу* / З. Фрейд ; пер. з нім. Петра Тарашука. – К. : Основи, 1998. – 710 с.
561. *Фридман М. Свобода выбирать* / М. Фридман, Р. Фридман. – М. : Новое изд-во, 2007. – 356 с.
562. *Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности* / Э. Фромм // Социологические исследования. – 1993. – № 11. – С. 105–113.
563. *Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности* / Э. Фромм ; авт. вст. ст. П. С. Гуревич. – М. : Республика, 1994. – 448 с.

564. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность / Ю. Хабермас. – М. : Мысль, 1992. – 234 с.
565. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении / Р. О. Халфина. – М. : Юрид. лит., 1974. – 350 с.
566. Хамитов Р. Н. Личность в правовом пространстве : автореф. дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.11 / Р. Н. Хамитов. – Набережные Челны, 2006. – 36 с.
567. Хамитов Р. Н. Топология правового пространства: личность, институции, общество / Р. Н. Хамитов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2005. – 194 с.
568. Хамитов Н. Философский словарь. Человек и мир / Н. Хамитов, С. Крылова. – Киев : КНТ, Центр учеб. лит., 2006. – 308 с.
569. Хамітов Н. Філософський словник. Людина і світ / Н. Хамітов, С. Крилова. – К. : КНТ, 2007. – 264 с.
570. Харрисон Л. Главная истина либерализма / Л. Харрисон. – М. : Новое изд-во, 2008. – 282 с.
571. Харт Х. Л. А. Концепція права / Х. Л. А. Харт ; пер. з англ. – К. : Сфера, 1998. – 232 с.
572. Хеффе О. Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии, права и государства / О. Хеффе ; пер. с нем. В. С. Малахова. – М. : Гнозис, 1994. – 328 с.
573. Хохряков Г. Ф. Социальная среда и личность / Г. Ф. Хохряков. – М., 1982. – 88 с.
574. Храмова В. Л. Целостность духовной культуры / В. Л. Храмова. – К. : Феникс, 1995. – 400 с.
575. Хрестоматия по философии / под ред. А. Радугина. – М. : Центр, 2001. – 416 с.
576. Цалін С. Д. Принцип свободи волі в історії соціальної філософії та філософії права / С. Д. Цалін. – Х. : Основа, 1998. – 328 с.
577. Цикин В. А. Философия самоорганизации сложных систем / В. А. Цикин. – Сумы : СГПУ, 2001. – 196 с.
578. Цимбал Т. В. Буттєвісне укорінення людини / Т. В. Цимбал. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2005. – 220 с.

579. Цимбалюк І. М. Психологія / І. М. Цимбалюк. – К. : Професіонал, 2004. – 304 с.
580. Циппеліус Р. Філософія права / Р. Циппеліус ; пер. з нім. – К. : Тандем, 2000. – 300 с.
581. Цыбра Н. Ф. Самоутверждение личности (социально-философский анализ) / Н. Ф. Цыбра. – Киев ; Одесса : Выща шк., 1989. – 192 с.
582. Человек в единстве социальных и биологических качеств / отв. ред. А. А. Гусейнов. – М. : Либрокомф, 2012. – 384 с.
583. Человек и мир человека : моногр. / под ред. В. И. Шинкарука и В. П. Иванова. – Киев : Наук. думка, 1977. – 342 с.
584. Человек. Философско-энциклопедический словарь / под общ. ред. И. Т. Фролова. – М. : Наука, 2000. – 516 с.
585. Черданцев А. Ф. Толкование права и договора / А. Ф. Черданцев. – М. : Юнити-Дана, 2003. – 382 с.
586. Чернець В. Україна: динаміка культуротворчих процесів : моногр. / В. Чернець. – К., 2002. – 176 с.
587. Честнов И. Л. Постклассическая теория права : моногр. / И. Л. Честнов. – СПб. : Алеф-Пресс, 2012. – 650 с.
588. Честнов И. Л. Современные типы правопонимания: феноменология, герменевтика, антропология и синергетика права / И. Л. Честнов. – СПб. : Питер, 2002. – 274 с.
589. Чичерин Б. Н. История политических учений / Б. Н. Чичерин. – СПб. : Изд-во Русской христианской гуманитарной академии, 2006. – Т. 1. – 715 с.
590. Чичерин Б. Н. Курс государственной науки : в 3 т. / Б. Н. Чичерин. – М. : Типогр. Тов. И. Н. Кушнерев и Ко, 1894. – Т. 1. – 808 с.
591. Чичерин Б. Н. Несколько современных вопросов / Б. Н. Чичерин. – М., 1862. – 34 с.
592. Чичерин Б. Н. Философия права / Б. Н. Чичерин. – СПб. : Наука, 1998. – 656 с.
593. Чичнева Е. А. Актуальные проблемы современного права, или новое правовое мышление: (взгляд философа) / Е. А. Чичнева // Вестн. МГУ. Сер. 7.

Философия. – 2001. – № 2. – С. 98–106.

594. Чухвичев Д. В. Свобода и право : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Д. В. Чухвичев. – М. : РГБ, 2003. – 22 с.

595. Шайкенов Н. А. Правовое обеспечение интересов личности / Н. А. Шайкенов. – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1990. – 200 с.

596. Шапсугов Д. Ю. Проблемы теории и истории власти, права и государства / Д. Ю. Шапсугов. – М. : Юристъ, 2003. – 688 с.

597. Швейцер А. Культура и этика / А. Швейцер. – М. : Прогресс, 1973. – 344 с.

598. Шейнов В. П. Скрытое управление человеком (Психология манипулирования) / В. П. Шейнов. – М. : АСТ; Мн. : Харвесм, 2002. – 848 с.

599. Шеллинг Ф. В. Й. Соч. : в 2 т. / Ф. В. Й. Шеллинг ; пер. с нем. – М. : Мысль, 1987. – Т. 1. – 638 с.

600. Шершеневич Г. Ф. Определение понятия о праве / Г. Ф. Шершеневич. – Казань : Типолитограф. Император. казан. ун-та, 1896. – 84 с.

601. Шилов В. Н. Политическая аксиология : конспект лекций / В. Н. Шилов. – Белгород : Логия, 2001. – 96 с.

602. Шнейдер М. А. Советское уголовное право : учеб. пособие. Часть общая / М. А. Шнейдер ; М-ство высшего образования СССР. – М. : ВЮЗИ, 1955. – 140 с.

603. Шопенгауер А. Мир как воля и представление / А. Шопенгауер. – М. : АСТ, 2007. – 848 с.

604. Шрейдер Ю. А. Ценности, которые мы выбираем. Смысл и предпосылки ценностного выбора / Ю. А. Шрейдер. – М. : Эдиториал УРСС, 1999. – 208 с.

605. Щебельський В. Є. Колізія нормативних актів : юрид. енцикл. : в 6 т. / В. Є. Щебельський ; редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 2001. – Т. 3. – 548 с.

606. Щегорцов В. А. Социология правосознания / В. А. Щегорцов. – М. : Мысль, 1981. – 174 с.

607. Юдин В. В. Правовая сфера жизни общества / В. В. Юдин //

Социальная философия / под ред. В. Н. Лавриненко. – М. : Культура и спорт ; Юнити, 1995. – С. 118–126.

608. Юнг К. Г. Проблемы души нашего времени / К. Г. Юнг. – М. : Прогресс, 1993. – 330 с.

609. Юридическая энциклопедия / под ред. М. Ю. Тихомирова. – М., 2006. – 972 с.

610. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. Ю. С. Шемшученко та ін. – К. : Укр. енцикл., 2001. – Т. 3 – 792 с.

611. Явоненко С. О. Аксіологія практичного розуму / С. О. Явоненко. – К. : Укр. центр дух. к-ри, 2000. – 180 с.

612. Ядов В. А. Личность как субъект социальной активности / В. А. Ядов // Активность личности в социалистическом обществе. – М. ; Варшава, 1974. – С. 108–120.

613. Ядов В. А. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности: диспозиционная концепция / В. А. Ядов. – 2-е расширенное изд. – М. : ЦСПиМ, 2013. – 376 с.

614. Ядов В. А. Стратегия социологического исследования: описание, объяснение, понимание социальной реальности / В. А. Ядов. – М. : Добросвет : Университет, 1998. – 596 с.

615. Якобсон П. М. Психологические проблемы мотивации поведения человека / П. М. Якобсон. – М. : Просвещение, 1969. – 318 с.

616. Яковлев А. М. Теория криминологии и социальная практика / А. М. Яковлев. – М. : Наука, 1985. – 248 с.

617. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. – М. : Изд-во полит. лит., 1994. – 528 с.

618. Amos Sh. A systematic view of the science of jurisprudence / Sh. Amos. – London, 1872. – 248 p.

619. Becker U. Das «Menschenbild des Grundgesetzes» in der Rechtssprechung des Bundesverfassungsgerichts / U. Becker. – Berlin : Duncker & Humblot, 1996. – 138 S.

620. Etzioni A. The active society / A. Etzioni. – N. Y. : Free-Press, 1968. –

256 p.

621. Finnis J. *Natural Law and Natural Rights* / J. Finnis. – Oxford : Oxford Univ. Press, 1980. – 350 p.

622. Fikentscher W. *Modes of Thought: A Study in the Anthropology of Law and Religion* / W. Fikentscher. – Tübingen : Mohr, 1995. – XXIX, 652 p.

623. *Freedom in the World. The Annual Survey of Political Rights and Civil Liberties.* – 1995–1996; N. Y., 1996. – 285 p.

624. Heidegger M. *Sein und Zeit* / M. Heidegger. – Haale a.d. Saale, 1951. – 86 s.

625. Heidegger M. *Die Frage nach dem Ding. Zu Kants Lehre von den transzendentalen Grundsätzen* / M. Heidegger. – Tüb., 1962. – 126 s.

626. *Historisches Wörterbuch der Philosophie.* – Bd. 10, hg. von I. Ritter und K. Gründer. – Basel, 1998. – 328 s.

627. Hyppolite J. *U'etat du drotti* / J. Hyppolite. – Bonn, 1966.

628. Gall L. *Liberalismus und «burgerliche Gesellschaft». Zu Charakter und Entwicklung der liberalen Bewegung in Deutschland* / L. Gall // *Historische Zeitschrift.* – 1975. – Bd. 220. – 120 s.

629. Koch K.-F. *The Anthropology of Law and Order* / K.-F. Koch // *Horizons of Anthropology.* – Chicago, 1975. – P. 127–135.

630. Kroner R. *Zur Eroflhung der Heidelberger Hegel – Tage* / R. Kroner. – Bonn, 1964. – 83 s.

631. Lampe E.-J. *Anthropology of Law and Cultural Relativism* / E. J. Lampe // *Archiv für Rechts-und Sozialphilosophie.* – 1985. – № 24. – S. 112–117.

632. Lampe E.-J. *Genetische Rechtstheorie: Recht, Evolution und Geschichte* / E.-J. Lampe. – München, 1987. – 112 s.

633. Le Bon G. *Psychologie des Foules* / Gustav Le Bon. – Paris, 1898.

634. Munsterberg H. *Memory, attention and psychophysics.* *Psychological Review* / H. Munsterberg. – 1894. – 62 p.

635. Munsterberg H. *The Photoplay: A Psychological Study* / H. Munsterberg. – 1916. – 192 p.

636. Radbruch G. *Der Mensch im Recht : ausgewaehlte Vortraege und*

Aufsätze ueber Grundfragen des Rechts / Radbruch G. Der Mensch im Recht. – Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 1957. – S. 9–22.

637. Reber Arthur S. The Penguin dictionary of psychology / Arthur S. Reber. – Harmondsworth, Middlesex, England ; N. Y., USA : Viking, 1985. – XI, 848 p.

638. Reiner H. Die Hauptgrundlagen der fundamentalsten Normen des Naturrechts / H. Reiner. – Basel, 1976. – 135 s.

639. Ritter G. A. Der Soziabtaat: Entstehung und Entwicklung im internationalen Vergleich / G. A. Ritter. – Munchen, 1991. – 257 s.

640. Rode K. Geschichte der europaischen Rechtsphilosophie / K. Rode. – Diisseldorf, 1974. – 182 s.

641. Rogge H. Die Rechtsperson. Eine methodologische Untersuchung zum Problem Jurisprudenz. Inagural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der hohen Juristischen Fakultät der Grossherzoglich Badischen Ruprecht-Karls-Universität in Heidelberg / H. Rogge. – Borna-Lepzig : Buchdruckerei Robert Noske, 1911. – 45 s.

642. Rokeach M. Beliefs, Attitudes, and Values: A Theory of Organization and Change / M. Rokeach. – San Francisco : Jossey-Bass, 1968. – 311 p.

643. Rotschild K. W. Wohlfahrtsstaat und Wachstum: der Fall Schweden / K. W. Rotschild // Wirtschaft und Gesellschaft. – 1997. – № 2. – S. 56-60

644. Rouland N. Anthropologie juridique / N. Rouland. – Paris : Presses Univ. de France, 1988. – 496 p.

645. Sartre J. P. L Être et leneant / J. P. Sartre. – Paris, 1948.

646. Selforganization by Nonlinear Irreversible Processes / eds. W. Ebeling, H. Ulbricht. – Berlin : Springer, 1986. – 308 p.

647. Siegfrid W. Der Rechtsgedanke bei Aristoteles / W. Siegfrid. – Zurich, 1947. – 205 s.

648. Schaper E., Vossenkuhl W. (Hg.) Bedingungen der Möglichkeit: «transcendental arguments» und transzendentes Denken / E. Schaper, W. Vossenkuhl. – Stuttg., 1984. – 264 s.

649. Swaan A. de. Der sorgende Staat / A. de Swaan. – Frankfurt, N. Y., 1993. – 238 s.

650. Urban H.-J. Sozialpolitik in der globalisierten «Wissensgesellschaft» / H.-J. Urban // Sozialer Fortschn B. – Munchen, 2000. – № 11/12. – S. 301–309.
651. Vchnadia F. Super image management: growing concern for productivity gecline / F. Vchnadia // 1. Manag. Eng. – 1989. – № 3. – P. 229–236.
652. Veit-Wilson J. States of Welfare: A Conceptual Challenge / J. Veit-Wilson // Social Policy & Administration. – 2000. – Vol. 34, № 10. – P. 140–145.
653. Wolff Ch. Discursus praeliminaris de Philosophia in genere / Ch. Wolff. – Idem. Philosophie rationalis sive Logica. – Francofurti, 1723.
654. <http://psylist.net/socpsy/00118.htm>.

02501

УКРАЇНА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
 НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

вул. С. Бандери, 12, Львів, 79013, тел. (380-32) 237-49-93, 258-27-58, факс: (380-32) 258-26-80
 ел. пошта: cooffice@lp.edu.ua, інтернет: www.lp.edu.ua

05.08.2016 № 67-01-1479

на № _____

ДОВІДКА

про використання результатів дисертаційного дослідження
 Романової Альони Сергіївни у викладанні навчальних дисциплін

Основні положення та результати дисертаційного дослідження Романової Альони Сергіївни на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук впроваджені в навчальний процес Національного університету «Львівська політехніка» та застосовуються при підготовці бакалаврських та магістерських кваліфікаційних робіт, викладанні дисциплін «Філософія права» для студентів ОКР «Бакалавр» напряму підготовки 6.030401. Зокрема, в навчальний процес впроваджено запропоновані Романовою А.С.:

- авторські розробки щодо природно-правової сутності людини у просторі (розділ 1 «Методологія функціонування людини у природно-правовому просторі»);
- обґрунтування самодостатності права через його трансцендентальну природу (розділ 2, підрозділ 2.1 «Природно-феноменологічна сутність права»);
- нові підходи щодо визначення особливостей взаємодії людини і держави (розділ 3, підрозділ 3.4 «Форми гармонійного співіснування людини і держави»).

Проректор
 з науково-педагогічних робіт

Виконавець: Романова А.С.
 Конт. тел.: 258-29-30

О.Р. Давидчак

**НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІЦІЯ УКРАЇНИ
ГОЛОВНЕ УПРАВЛІННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ
У ЛЬВІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ
УПРАВЛІННЯ КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

пл. Генерала Григоренка, 3, м.Львів, 79007, тел. (032) 258-60-01
факс (032) 297-13-39, E-mail: gupolice@lv.npu.gov.ua

24.10.2016

№ 2930/13/07-2016

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Романової Альони Сергіївни

Основні положення та результати дисертаційного дослідження доцента кафедри теорії та філософії права Національного університету «Львівська політехніка» Романової Альони Сергіївни на тему: «Людина у природно-правовому просторі: інтелігібельний і сенсигельний виміри» на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права впроваджено у правозастосовну діяльність. Зокрема, підрозділ 4.5 «Природно-правові особливості мотивації і стимулювання правомірної поведінки людини» та підрозділ 4.6 «Правомна поведінка людини як порушення нормативно-ціннісних стереотипів природного права» впроваджені у практичну діяльність відділу Управління кадрового забезпечення Головного управління Національної поліції у Львівській області.

Начальник відділу УКЗ
ГУ НП у Львівській області

21.10.2016 р.*

О.М. Ковбич